

ԼԵՎՈՆ ԾԱԿԻՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԵՎ ԵՈՒՋԻՆ
ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԸ

ՀԱՅԿ
ՆԱՀԱՊԵՏ

(մոտ 2500-2430 մ.թ.ա.)

ԷԼ ԿՈՇԵԿԵԱՆ ԿՈՇՈՐԱ ԻՆՐՈՒՄԷ ԿՆՈՍԱՄ.
«ՅԵՐԱՆԷՆ ԴԵՐ ԸՈՒՆԴԵՅ ՄԱՐԻՈՒՅԻՆ
ՔԵՆԱՅ ԴԻՍԵԼ ԶԱՆԱՍՅՈՒՔ ՓԵՂՆՈՅՆ,
ՈՐ ՄԱՍԵԱՆ ԿԱՅԿ Ի ՄԵՉ ԽՈՐԱՆ
ՔԱՑՈՒՄԻՆ ՔԵԼ: ՉԻ ԿԱՄ ՄԵՆՍՈՒՔ, Ի
ՄՈՂԻՍ ԴԵՐ Ի ԺԱՐԱՍՅՈՒԹԻՆ ՔԵՆԱՅ
ԿԱՅԿԷ, ԿԱՄ ԿԱՑՈՂՈՒԹԻՆ ՄԱ-
ՍՈՒՆՅ ՄԵՐՈՅ Ի ՆԱ ՍՈՒՅԵԱՆ
ՍՈՒՆԵԱՅԻ ՄԱՐԻՈՒՆ, Ի ՄԵՔ ԵՂԻՍՅՈՒՔ
ԵՐԱՅԻՆԻՆ ԱՓԱՍՅԵԱՆՔ» /Ա.ԳԼ. ԺԱ./

Հայկ Նահապետ (2 500 — 2 430 մ.թ.ա.)

30-18

ԼԵՎՈՆ ՇԱԿԻՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԷ

ԵՎ ԵՐԱՆԷ

ԵՐԵՄԻՍՈՒՆԻՆԵՐԸ

3205

3205

Երևան

1993

Շահինյան Լ. Փ.

Հ 184 Հայաստանը և առաջին Արշակունիները. — Եր.: Լույս, 1993. — 415 էջ:

Աշխատության մեջ քննարկված են հայ ժողովրդի հին շրջանի պատմության մի խումբ հիմնահարցեր՝ Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ.թ.ա. 331-134 թթ., Արշակունիների թագավորության հիմնադրումը Հայաստանում, Արտաշեսյան հարստության գոյությունը, Արտաշես Ա. — Արտաշես Բ նույնացման սխալականությունը և այլն: Հանգամանալից քննությամբ ցույց է տրված, որ նշված և հարակից հարցերում ճշմարիտ են հայ պատմիչների, մասնավորապես Մովսես Խորենացու տեղեկությունները, քան արդի հայ պատմագիտության մեջ ընդունվածը:

Աշխատությունը նախատեսվում է պատմաբանների, բանասերների, ուսուցիչների, ուսանողների և, առհասարակ, հայ ժողովրդի հին շրջանի պատմությամբ զբաղվողների համար:

0503020903 (1) 190. 1993

Հ

702 (01) 1993

ԳՄԴ 63.3 (22) 2

Դժվարագնա և տաժանելի է ճշմարտության ճանապարհը, սակայն ինչ փուլի, երբ կա նպատակին հասնելու անանցողիկ բերկրանքը: Ուրեմն՝ ի գործ, հանուն մեր նախնյաց արեգնափայլ փառքի, Հայկի զորությամբ՝ հանուն մեր ազգի հավերժության:

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

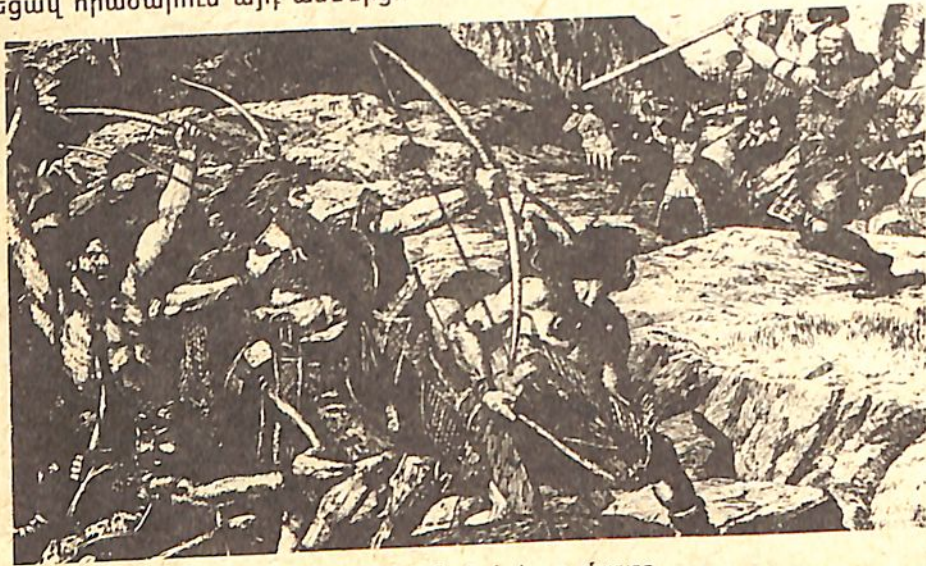
Հայ ժողովրդի հնագույն և հին դարերի պատմությունը՝ ընդհուպ մինչև մ.թ. երրորդ դարի վերջերը, բովանդակությամբ երկու, բոլորովին հակոտնյա շարադրանք է ստացել պատմագիտական ուսումնասիրություններում, դրանց հետևանքով նաև բուհական ու դպրոցական դասագրքերում: Բովանդակության այդքան բացահայտ երկակիությունը պայմանավորված է ոչ այնքան փաստերի հակասականությամբ (այդպիսիք համարյա չկան), այլ՝ սկզբնաղբյուրների նկատմամբ եղած վերաբերմունքի բոլորովին տարբեր դրսևորումներով: Եթե մինչև 19-րդ դարի վերջերը հայ ժողովրդի պատմության հիշյալ ժամանակաշրջանները շարադրվել են բացառապես հայ պատմագրության, մասնավորապես Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» տեղեկությունների հիման վրա, իսկ օտարաբան պատմիչները օժանդակ աղբյուրի դեր են կատարել (Մ. Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց»-ը դրա լավագույն ապացույցն է) ¹, ապա 20-րդ դարի սկզբից կատարվել է հակառակը՝ հիմք և ուղեցույց են դարձել օտարաբան պատմիչների տեղեկությունները, հատկապես՝ հունահռոմեական պատմիչների, իսկ հայ պատմիչները դարձել են սոսկ օժանդակ աղբյուրներ: Ավելին, օժանդակ օգտագործման դեպքերում էլ հայ պատմիչների տեղեկությունները ներկայացվել են ոչ թե ուղղակի բովանդակությամբ, այլ՝ անուղղակի, ժամանակափոխված, աղավաղված ձևերով ու իմաստներով: Այնպես որ, աղբյուրագիտական առումով հայ ժողովրդի պատմության նշված դարաշրջանների նոր շարադրանքն անհամեմատ ավելի միակողմանի է, քան՝ նախորդը: այս վիճակն են արտացոլում Հ. Աստուրյանի, Հ. Մանանդյանի և Նրանց հետևորդների ուսումնասիրությունները: ²

¹ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1784, հմմտ. Հ. Գաթրճյան, Տիեզերական պատմութիւն, հ. Ա, Վիեննա, 1849, Ստ. Պալասյան, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1895, էջ 16-212 և այլն:

² Հ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի և Հռոմայ, Վենետիկ, 1912, Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ.Ա, Երևան, 1944, հ.Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 5-115, հմմտ. Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.), հ.1-ին, Երևան, 1971, Հայ ժողովրդի պատմություն (բուհական դասագիրք), հ. 1-ին, Երևան, 1963, էջ 35-251, կամ՝ 1975՝ էջ 33-191 և այլ աշխատություններ:

Պատմագիտության մեջ վերաբերմունքի այդքան կտրուկ և արմատական փոփոխությունն էլ հետևանք էր Մովսես Խորենացու հանդեպ եղած չափազանց ծայրահեղ, չափազանց աչառու և գերմեթոդական քննադատության:

Նորություն չի լինի, եթե ասենք, որ 19-րդ դարի վերջին քառորդում, հատկապես գերմանացի աղբյուրագետ—արևելագետ Ալֆրեդ Գուտշմիդի և Անտոն Գարազայանի ուսումնասիրություններից հետո, ստեղծվել էր մի վիճակ, երբ Մովսես Խորենացու տեղեկություններից և ոչ մեկը վստահելի չէր համարվում՝ առաջին հերթին հնագույն և հին ժամանակաշրջաններին վերաբերողները: Նկատենք նաև, որ դրանք շատերի կողմից համարվեցին «անճիշտ», «հակապատմական», «հորինովի», «կեղծ», «միտումնավոր»,¹ և տեղի ունեցավ հրաժարում այդ ամենից:

Հայկի և Բելի ճակատամարտը.

¹ A. Gutschmid, *Über die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren...*, Leipzig, «Phil.-hist. Klasse», Bd. XXIII, 1876 (հայերեն թարգմանությունը տես «Բազմավեպ», 1877), Ա. Գարազայան, Քննական պատմություն Հայոց, մասն Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1880, ապա՝ մասն Ա, Բ, Գ, Դ, Թիֆլիս, 1895, A. Garrier, *Moïse de Khoren et les Généalogies Patriarcales*, Paris, 1891, Rev.-Hist., XXV (թարգմանությունը տես «Բազմավեպ», 1891), Նույնի, Մովսեսի Խորենացույ մեկ նոր աղբյուրը (տես «Հանդես ամսօրեա», 1892, վեպ», 1891), Նույնի՝ Նորագույն աղբյուր Մովսեսի Խորենացույ («Հանդես ամսօրեա», 1893), օգոստոս), Նույնի՝ Նորագույն աղբյուր Մովսեսի Խորենացույ («Հանդես ամսօրեա», 1896), Գ. Խալատյան, Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского, Москва, 1896), Նույնի՝ Армянские Аршакиды в истории Армении Моисея Хоренского, Москва, 1903, Նույնի՝ Очерк истории древней Армении, Москва, 1910, և րիշ:

Սա, իհարկե, ծայրահեղ, գերմեթոդական մոտեցում էր, որը չհիմնավորվածության պատճառով և նոր փաստերի հարկադրանքով շուտով հերքվեց¹, սակայն թողնելով իր ավերիչ ազդեցությունը, որը ցավոք, հանդուրժվում է մինչև այսօր: Նկատի ունենք խորենացիական բազում տեղեկությունների (նույնիսկ՝ տասնյակ գլուխների) բացահայտ անտեսումները:

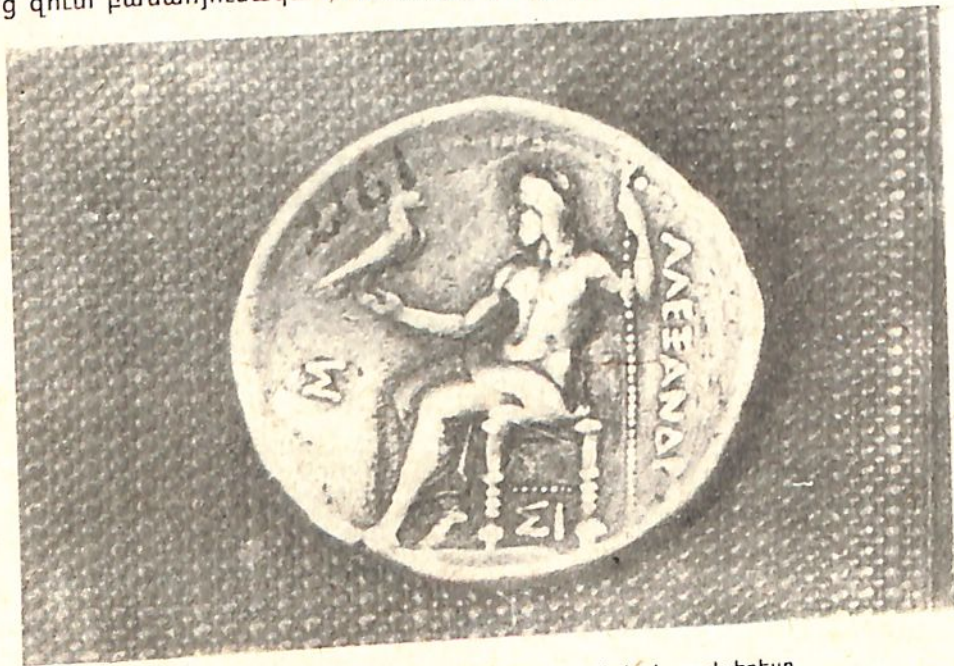
Ալեքսանդր Մակեդոնացի.

¹ Բ. Սարգիսյան, Տեսութիւն Մարիբասեան աւանդութեան ըստ Մ. Խորենացույ և անոր աղբերաց վրա (տես «Բազմավեպ», 1883, 1884, 1885), Նույնի՝ Ա. Կուղշմիդի Համապատումն Բրիտանական և եղծ կարծեաց նորա («Բազմավեպ», 1886, պրակ Ա), Նույնի՝ Տեսութիւն Սեղբեստրոսի պատմութեան և Խորենացույ աղբերաց («Բազմավեպ», 1893, 1894), Նույնի՝ Մ. Խորենացույ պատմագրութեան ուսումնասիրության ընթացքը և Անոր հնութեան նոր ապացույցները («Բազմավեպ», 1903), Ֆ. Կոնիբեր, Խորենացույ ժամանակի խնդիրը («Հանդես ամսօրեա», 1902, մայիս), Նույնի՝ Խորենացույ աղբերաց խնդիրը («Հանդես ամսօրեա», 1902, մայիս), Կոնիս, օգոստոս), Նույնի՝ Խորենացույ պատմութեան ժամանակին մասին («Հանդես ամսօրեա», 1903-ի համարները), Н. Марр, Г. Халатянц «Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского» («Визант. временник», т. у, 1898, вып. 1-2) Նույնի՝ О начальной истории Армении Анонима.. («Визант. временник», т. 1, 1895) Նույնի՝ Арабское извлечение из сирийской хроники Марибаса, Петербург, 1902, Н. Адонц, Г. Халатянц, Армянские Аршакиды в истории Армении М. Хоренского (Сборник «Русское археологическое общество», Восточное отделение, 1904, вып. 1) և րիշ:

Զուգահեռ, սակայն, Մ. Էմինի ուսումնասիրությամբ սաղմնավորվեց¹, ապա՝ 20-րդ դարի հենց սկզբին Մ. Աբեղյանի ջանքերով հիմնադրվեց մի նոր, առավել զգաստ ուղղություն, կարելի է ասել, խորենացիական տեղեկություն-ներին գնահատման հանդուրժողական ուղղությունը²: Ի դեպ, այս տեսության գաղափարը հուշել էր դեռևս Ա. Գուտշմիդը «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» արժանահավատության մասին» իր հոդվածում:

Համարյա առանց հիմքերի և անխնա մերժելով Խորենացու վկայած աղբյուրները, դրանով իսկ կասկածանքի մրուրի տակ թաղելով նրա տեղեկությունները, Գուտշմիդն ամենավերջում գրում է. «Ով որ կուզե զՄովսես իբրև պատմագիր գործածել, պետք է խզե առասպելեալ վիպաց արտաքին կապը՝ զանոնք պատմութեան վերածելու համար, և հայ աւանդութեանց տեղեկանալու աղբիւր մը կունենայ, ոչ ինչ այնչափ զարմանալի իր արտաքնայարդար գեղեցիկ ձևովն» (տես «Բազմավեպ», 1877, էջ 302, ընդգծ. — Լ. Շ.):

Հանդուրժողական տեսությամբ Մովսես Խորենացու՝ մեզ հետաքրքրող տեղեկություններին զանազան զարտուղի մեկնաբանություններով վերագրվեց զուտ բանահյուսական, առանձին դեպքերում էլ առասպելական ծագում:

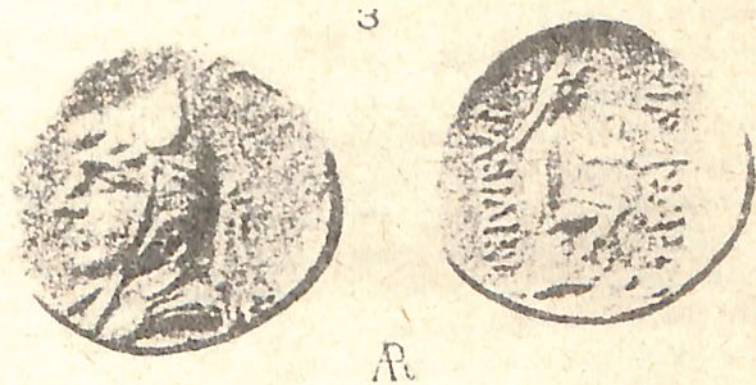
«Ալեքսանդր Մակեդոնացի» դրամի հակառակ երեսը

¹ Н.Эмин, Моисей Хоренский и древний эпос Армянский, Москва, 1881.

² Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1901:

Դրանով տեսական հիմք ու հնարավորություն տրվեց այդ տեղեկությունները օգտագործելու, գոնե, այլաբանորեն, բայց երբեք իրենց ուղղակի նշանակությամբ: Ծավալվեց (ներառնելով պատմագիտական ու բանասիրական միտքը) և ընդհանրական դարձավ խորենացիական տեղեկությունների անուղղակի կամ այլաբանաբար օգտագործման աննախադեպ և արտառոց մի շարժում (համաշխարհային պատմագիտության նորմերին անհարիր), որն այսօր էլ համարյա նույն թափով շարունակվում է¹: Ամենացավալին ու մեծագույն սխալն այն է, որ դեռևս այդ տեսությամբ է չափվում և գնահատվում Մովսես Խորենացին՝ իր բազմազան ու բազմաթիվ տեղեկություններով, որ այդ տեսությունն է դարձել հայ ժողովրդի հնագույն և հին պատմության շարադրանքի միակ հիմքն ու ուղեցույցը: Էլ չենք ասում, որ բազում այլ տեղեկություններ էլ, որոնք չեն համատեղվում տվյալ տեսության հետ, զուտ բնահաճորեն անտեսվել և մոռացության են դատապարտվել:

Ասում ենք ցավալի սխալ, քանի որ, հակառակ ընդհանրական դարձած այդ տեսության, վերջին հարյուրամյակի գիտական բոլոր համապատասխան հայտնագործությունները՝ պատմագիտության, հնագիտության, լեզվաբանության, ազգագրության, դրամագիտության և այլնի, իբրև կանոն, անհեր-

Արշակ Ա. Քաջի դիմանկարը

¹ Գ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, գլ. երրորդ: Գ. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի մ.թ.ա. 3-2-րդ դարերի պատմության մասին («Բանբեր Մատենադարանի», 1962, նո. 6, էջ 7-24): Գ. Գրիգորյան, Հայ ժողովրդական բանահյուսություն, Երևան, 1967, էջ 45-157: Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.), հ. 1-ին, բաժին Դ, է. 2:

քելիորեն հաստատում են խորենացիական տեղեկությունների ճշմարտացիությունը՝ դրանց ուղղակի նշանակությամբ: Օրինակ, ասենք, Մար Աբասի և Նրա մատյանի իսկությունը, Հայկի, Արամի ու Նրանց գործերի պատմականությունը հենց Խորենացու նշած ժամանակի մեջ՝ մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակի երկրորդ կես, հայ և արմեն անվանումների խորենացիական բացատրությունների ճշտությունը, հայ անունը կրող ժողովրդի բնակությունը Հայք—Հայաստանում մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից, Տիգրան Ա — Կյուրոս Մեծ դաշինքի բոլոր դրվագներն ու մանրամասները, Հայոց թագավորության հզոր վիճակը մ.թ.ա. 6-րդ դարում, Արտաշիսական սահմանաքարերի իսկությունը, Ոլյումպ պատմիչի ու Նրա մատյանի գոյությունը, Դոմետիանոս կայսեր ժամանակ Հռոմի արևելյան արշավանքի հաստատումը, Գառնիի տաճարի կառուցման մասին հունարեն արձանագրության հայտնաբերումը, Արմավիրի և Գառնիի՝ մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսին բնակավայրեր լինելը և այլն: Եվ այնքան օրինաչափ է դարձել այս իրողությունը, որ այսուհետև ևս, կարելի է չկասկածել, նորից իրենց ուղղակի նշանակությամբ կհաստատվեն Խորենացու տեղեկությունները:

Անուրանալի է մի իրողություն ևս: Վերջին տասնամյակներում նորագույն հայտնագործությունների լույսի ներքո ու պահանջներով վերանայվել և վերագնահատվել են խորենացիական զանազան տեղեկություններ, ցույց է տրվել դրանց ճշտությունը՝ դարձյալ ուղղակի նշանակությամբ, սակայն դեռևս անջատ—անջատ, դեռևս, այսպես ասած, փաստն իր համար, դեռևս զարմանալի ու անբացատրելի զգուշավորությամբ, որպեսզի «հանկարծ չտուժի» ընդունելի դարձած տեսությունը, «հանկարծ չխաթարվի» հայ ժողովրդի պատմության հնագույն և հին ժամանակաշրջանի նոր շարադրանքը: Այլ կերպ ասած, չնայած իրենց ուղղակի բովանդակությամբ համարյա ամեն քայլափոխի հաստատվում են Մովսես Խորենացու տեղեկությունները, այսուհանդերձ, ընդհանուր առմամբ, դեռևս իշխող է կասկածամտությունը, դեռևս տուրք է տրվում հնացած, իրենց չարդարացնող տեսություններին, և հայ ժողովրդի պատմության հիշյալ ժամանակաշրջանները շարադրվում են ոչ ըստ Խորենացու: Ստեղծվել է, փաստորեն, հակասական մի իրավիճակ: Մի կողմում փաստերն են (Խորենացու և հայ մյուս պատմիչների տեղեկություններն ու դրանց հաստատող հայտնագործությունները), մյուս կողմում՝ դեռևս ապացույցների, հիմնավորումների կարոտ դոգմաները: Սա ևս բազում օրինակներով հաստատվող իրողություն է, և ասելն իսկ ավելորդ, թե որի՞ն պետք է տալ նախապատվությունը:

Եվ, ահա, այս իրողության թելադրանքով հետազոտության նյութ ենք դարձրել հայ ժողովրդի պատմության շուրջ հինգդարյա մի ժամանակաշրջան՝ մ.թ.ա. 331-մ.թ. 128 թվականները: Մեր նպատակն առայժմ այդ ժամանա-

կաշրջանի պատմության շարադրումը չէ, այլ՝ մեկ տասնյակից ավելի հիմնահարցերի ու ենթահարցերի վերաքննարկում — վերանայումը, որոնք պայմանավորել են տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության շարադրանքը և, մեր համոզումով, արմատապես սխալ են ընդունված վերջին 80-ամյա հայ պատմագիտության մեջ: Այսինքն՝ սխալմամբ են դարձել տեսական հիմքեր:

Վերաքննարկված հիմնահարցերը հետևյալն են:

ա. Հայաստանի վարչա—քաղաքական վիճակը մ.թ.ա. 331-134 թթ., այսինքն՝ Աբեմենյանների դեմ Ալեքսանդր Մակեդոնացու վերջնական հաղթանակից մինչև Արշակունիների թագավորության հիմնադրումը Հայաստանում՝ ըստ Մովսես Խորենացու:

բ. Հայաստանում Արշակունիների թագավորության հիմնադրման նոր կամ ընդունելի դարձած տեսությունը:

գ. Արտաշիսյան հարստության տեսությունը:

դ. Տիգրան Բ-ի տոհմապատկանելության հարցը՝ Արտաշիսյան, թե Արշակունի:

Հետազոտության առարկա և կարևոր ենթահարցերն են՝ ա) Հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադիր համարված Տրդատ կամ Տիրիթ Արշակունու ով լինելը: բ) Հայաստանի մասին ստրաբոնյան տեղեկությունների անվերապահ ընդունումը, նույնիսկ՝ ուղեցույց ու չափանիշ դարձնելը: գ) Միջնադարյան հայ մյուս պատմիչների, վրաց աղբյուրների, անգամ հունահռոմեական պատմիչների (այստեղ նկատի չունենք Ստրաբոնին) առանձին տեղեկությունների նկատմամբ եղած համարյա արհամարհական վերաբերմունքը՝ անքննադատ մերժումն ու անտեսումը: դ) Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Ա գրքի Ը-թ, Բ գրքի Ա-թ, ապա՝ ԼԵ-ԿԲ և այլ գլուխների պատմության» Ա գրքի Ը-թ, Բ գրքի Ա-թ, ապա՝ ԼԵ-ԿԲ և այլ գլուխների բազմաթիվ ու բազմաբովանդակ տեղեկությունների դարձյալ անքննադատ մերժում—անտեսումները (զուտ դատապարտված գերմերժողական տեսության ուժով) կամ էլ՝ այլաբանական, հաճախ քմահաճ բացատրությունները: Եվ, ընդհանրապես, վերաքննարկման շատ կարևոր ենթահարց է աղբյուրների նկատմամբ կանխակալ և խտրական վերաբերմունքը՝ գերհավատ հունահռոմեական ոլորտի աղբյուրների հանդեպ (իհարկե, ոչ բոլորի և ոչ բոլոր դեպքերում), գերկասկածանք մյուս բոլորի նկատմամբ:

ե) Մովսես Խորենացու և այլ պատմիչների վկայած Հայոց թագավորներ Երվանդ Արշակունու (մ.թ. 67-87 թթ.) և Արտաշես Բ Արշակունու (մ.թ. 87-128 թ.թ.) ու նրանց գործերի այլաբանական բացատրությունները և տեղափոխումը շուրջ 300 տարի առաջ: զ) Արտաշես Բ Արշակունուն «Ստրատեգ» զափոխումը շուրջ 300 տարի առաջ: ՚) Արտաշես Բ Արշակունուն ինչ-որ Երվանդի հետ նույնացնելը: Է) Արտաշեսի, Երվանդ Արշակունուն ինչ-որ Երվանդի հետ նույնացնելը: Ը) Համահայոց թագավորներ համարված Սանատրուկի (մ.թ. 88-110 թթ.), Աշխարհայոց թագավորներ համարված Սանատրուկի (մ.թ. 114 թ.), Վաղարշ Ա-ի խադարի (110-113 թթ.), Պարթամասիրի (մ.թ. 114 թ.), Վաղարշ Ա-ի (117-140 թթ.) ով և ինչ լինելու հարցերը և այլ ենթահարցեր:

Աշխատության ընդհանրական և առաջնակարգ նորույթն այն է, որ վերջին շուրջ 80-ամյա հայ պատմագիտության մեջ, առաջին անգամ փաստերի համատեղ ու հանգամանալի բնությամբ փորձ է արվել ապացուցելու Մովսես Խորենացու համապատասխան տեղեկությունների ճշմարտացիությունը: Ապացուցելու այն, որ դրանք ստույգ կատարված պատմական իրադարձությունների ու դեպքերի ճշգրիտ նկարագրություններ են, որ դրանց անտեսումները կամ այլաբանաբար օգտագործումները չեն արդարացվում: Այլ կերպ ասած, Մովսես Խորենացու համապատասխան բոլոր հիմնական տեղեկություններն արժանի են ամենալուրջ ուշադրության և պետք է օգտագործվեն իրենց ուղղակի իմաստով ու նշանակությամբ, այնպես, ինչպես գրել ու ավանդել է Հայոց Պատմահայրը:

Այս ընդհանրական նորույթից զատ և այդ հիման վրա փորձ է արվել ապացուցելու նաև Խորենացու ավանդած մի շարք մասնակի ճշմարտություններ, որոնք զանազան պատճառներով աղավաղվել են և չեն նպաստել հայ ժողովրդի պատմության տվյալ դարաշրջանի ճիշտ շարադրանքին: Նշենք դրանցից հիմնականներն ու ամենակարևորները:

Ցույց է տրված, որ հայկական միասնական թագավորությունը երեք առանձին թագավորությունների է վերածվել՝ Մեծ Հայքի, Ծոփքի և Փոքր Հայքի, Ալեքսանդր Մակեդոնացու նախաձեռնությամբ, որ այդ վիճակը շարունակվել է մինչև մ.թ.ա. 134 թվականը, և այդ ընթացքում բավականաչափ պայմաններ են ստեղծվել Հայաստանում Արշակունիների թագավորության հիմնադրման համար: Այսպիսով, առաջին անգամ ցույց է տրվում Մովսես Խորենացու Ա գրքի LU գլխի խիստ հակիրճ մի տեղեկության ստույգ լինելը, որը վերաբերում է Հայաստանում Արշակունիների հիմնադրման նախապայմաններին:

Փաստերի համատեղ և հանգամանալի բնությամբ ցույց է տրվում, որ Հայաստանում Արշակունիների թագավորությունը հիմնադրվել է մ.թ.ա. 134 թվականին, հիմնադիրը՝ Վաղարշակ, որ վերջինիս արտաքին ու ներքին գործունեության մասին Մովսես Խորենացու բոլոր տեղեկությունները (բոլորը՝ անխտիր, բոլորն էլ մինչև օրս անտեսված) պատմական ստույգ իրողությունների ճշգրիտ նկարագրություն են:

Ցույց է տրվում նաև Վաղարշակի գոյությունը մ.թ.ա. 2-րդ դարում մերժող՝ Ա. Գարագաշյանի բերած փաստարկների անճշտությունները:

Ցույց է տրվում, որ Հայաստանում Արշակունիների հիմնադրման նոր և ընդունված տեսությունը (մ.թ. 66-ից, հիմնադիրը Տրդատ) ճիշտ չէ և հակասում է համապատասխան բոլոր փաստերին: Մինչև այդ Արշակունիները Հայաստանում արդեն 200 տարի թագավորում էին:

Առաջին անգամ նույնացվում են հայ Արշակունիների հիմնադիր համարված Տրդատ Արշակունին և Մովսես Խորենացու (նաև ուրիշների) վկայած Երվանդ Արշակունին:

Փաստերի և կարծիքների հանգամանալի բնությամբ ցույց է տրվում, որ Հայաստանում Արտաշեսյան դինաստիան գոյություն չի ունեցել, որ այդ մասին որևէ տեղեկություն չկա ոչ հայ, ոչ էլ օտար աղբյուրներում, որ այդ կարծեցյալ դինաստիան հետևանք է նաև Մովսես Խորենացու համապատասխան տեղեկությունների (Արտաշես Բ Արշակունու մասին պատմածների) այլաբան և անճիշտ ընկալումներին:

Վերստին ցույց է տրվում, որ Տիգրան Բ-ն Արշակունի է, և ոչ Արտաշեսյան, որ Ստրաբոնի հաղորդումը Տիգրանի ծագման մասին անճիշտ է և միտումնավոր: Զուգահեռ ցույց է տրվում նաև Հայաստանի ու Տիգրան Բ-ի մասին ստրաբոնյան այլ տեղեկությունների անճշտություններն ու միտումները:

Ցույց է տրվում, որ Մովսես Խորենացու և այլոց վկայած Երվանդ Արշակունին և Արտաշես Բ Արշակունին, իրոք, մ.թ. 1-2-րդ դարերի Հայոց թագավորներ են. Երվանդը (= Տրդատ) — 67-87 թթ., Արտաշեսը — 87-128 թթ., որ Երվանդ Արշակունուն մ.թ.ա. 3-2-րդ դարի ինչ-որ Երվանդի հետ, իսկ Արտաշես Բ Արշակունուն Անտիոքոս Մեծի «ստրատեգ», ապա՝ Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշեսի հետ նույնացնելը այլ բան չեն, քան բնահաճ և խիստ անհամոզիչ նմանեցումներ, քան փաստերի այլաբան ընկալման և անտեսումների հետևանքներ:

Ցույց է տրվում, որ Սանատրուկը՝ 88-110 թթ., Աշխդարը՝ 110-113 թթ., Պարթամասիրը՝ մ.թ. 114 թ. և Վաղարշ Ա-ն՝ 117-140 թթ. նշված թվականներին Հայոց թագավորներ չեն եղել, որ սրանց ով-ինչ լինելը բավականաչափ բացահայտվում է Խորենացու օգնությամբ:

Ցույց է տրվում, որ հույ-պարթևական բարեկամական դաշինքը հիմնադրվել է մ.թ.ա. 134 թվականին, որ այդ դաշինքը նպատակաուղղված էր (առաջին հերթին) ընդդեմ Հռոմի ու նրա դաշնակիցների և կարճատև խաթարումներով (հատկապես՝ մ.թ.ա. առաջին դարի 60-50-ական) հարատևեց մինչև Սասանյանների թագավորության հիմնադրումը:

Այս ամենից զատ, քննարկված ու ցույց են տրված նաև վերջին 80-ամյա հայ պատմագիտության, աղբյուրագիտության և բանասիրության մեջ հանդիպող զանազան այլ կարծիքների ու ենթադրությունների անճշտություններ, դրանց անհիմն ու անհամոզիչ լինելը:

Վերոհիշյալ հարցերը քննարկելիս, գիտական շրջանառության մեջ են դրվել սկզբնաղբյուրային մի շարք (հայտնի կամ անհայտ) փաստեր և տեղեկություններ (օրինակ, Պոմպեոս Տրոգոսի, Մովսես Խորենացու, Թովմա Արծկունուն (օրինակ, Պոմպեոս Տրոգոսի, Մովսես Խորենացու, Թովմա Արծկունուն և ուրիշների, ինչպես նաև նոր հայտնագործություններ), իսկ տասնյակ բանություններ (օրինակ, Ստրաբոնի, Հովսեփոսի, Դիոն Կասսիոսի, Մովսես Խորենացու, Վրաց աղբյուրների և այլոց):

Կատարված են նաև սկզբնաղբյուրային մի շարք տեղեկությունների ճշգրտումներ, տրված են առանձին բառերի, մտքերի, արտահայտությունների նոր բացատրություններ: Ի դեպ, այս կարգի ճշգրտումները ևս ունեն սկզբունքային նշանակություն:

Վերջապես, ցույց է տրվում ամենակարևորը և անհետաձգելին՝ որ պետք է վերաշարադրել հայ ժողովրդի մ.թ.ա. 331-մ.թ. 128 թթ. ընկած ժամանակաշրջանի պատմությունն ըստ Մովսես Խորենացու:

Այլ կերպ ասած, ցույց է տրվում, որ ժամանակն է արդեն հրաժարվելու վերջին 80-ամյա հայ պատմագիտության մեջ տեղ գտած բացահայտ սխալներից և բավարար չհիմնավորված տեսություններից, որ Մովսես Խորենացու տեղեկությունները պետք է դառնան հայ ժողովրդի պատմության շարադրանքի և ուղեցույցը, և հիմնաքարերը:

Ահա այս ամենով էլ պայմանավորված է աշխատության գիտագործնական նշանակությունը: Աշխատությունը գրելիս օգտագործվել են տարբեր բնույթի մի շարք աղբյուրներ՝ պատմագրական, հնագիտական, դրամագիտական, ազգագրական և դրանց ընձեռած բոլոր համապատասխան տեղեկություններն ու տվյալները: Ուշադրություն է դարձվել հատկապես Արտաշեսյան «սահմանաքարերի», Դոմետիանոս կայսեր ժամանակ գրված Բոյուք Դաշի լատիներեն արձանագրության, Վաղարշակի և Մորփյուլիկեսի դրամների և, այսպես ասած, իրեղեն այլ ապացույցների վրա: Ի դեպ, *սկզբունքն է եղել՝ բերել ու քննել բոլոր փաստերը, և երբեք անքննադատ որևէ մեկին չտալ նախապատվություն:*

Աշխատության համար հիմնական ուղեցույց է հանդիսացել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», ուր բազմահարուստ նյութ է ամբարված քննարկվող հարցերի վերաբերյալ: Իսկ օտարաբան և հայ մյուս պատմիչների համապատասխան տեղեկությունները հանգամանորեն քննարկվել, վերլուծվել և ըստ ամենայնի օգտագործվել են որպես Խորենացուն հաստատող ու լրացնող փաստեր: Դրանով կամեցել ենք ցույց տալ նաև, որ Խորենացին տվյալ հարցերում չի հակասում մյուս պատմիչներին, որ բոլորն էլ համահունչ են (բացի Ստրաբոնից), որ «հակասությունները» զուտ երևակայական են:

Եվ, այսպես, միջնադարյան հայ պատմիչներից կարևոր են համարվել հատկապես Ագաթանգեղոսի, Փավստոսի, Անանուն Ա-ի (Սեբեոսին կից), Թովմա Արծրունու, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Ասողիկի, Մխիթար Անեցու, Վարդան պատմիչի (Բարձրաբերդցի կոչված) Սամուել Անեցու և ուրիշների տեղեկությունները:

Վրաց պատմիչներից՝ Զուանշիրի և Լեոնտիոս Մրովելու տեղեկությունները: Հունահռոմեական ոլորտի պատմիչներից օգտագործվել են Հերոդոտի, Քսենոֆոնի, Պոլիբիոսի, Դիոդոր Սիցիլիացու, Պոմպեոս Տրոգոսի (Հուստինոսի խմբագրությամբ), Կոռնելիոս Եպոսի, Վելլեոս Պատերկուլոսի, Տիտոս

Լիվիոսի, Ստրաբոնի, Հովսեպոսի, Տակիտոսի, Պլուտարքոսի, Սպարտիանոսի, Եվտրոպիոսի, Հերոդիանոսի, Ապպիանոսի, Արիանոսի, Կուրտիոս Ռուֆոսի, Դիոն Կասիոսի, Եվսեբիոս Կեսարացու, Ամիանոսի և այլոց գործերը: Նշենք նաև, որ այս ոլորտի աղբյուրները քննարկվող հարցերի համար զուտ օժանդակ դեր են կատարել, քանի որ ավանդել են խիստ կցկտուր, հաճախ էլ միտումնավոր և անորոշ տեղեկություններ, որոնք մեծամբ լրացվում և իմաստավորվում են Խորենացու միջոցով:

Բնագրագիտական ճշգրտումների համար համեմատվել են Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության», ինչպես նաև Թովմա Արծրունու, Ասողիկի և ուրիշների՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերը:

Աշխատության մեջ քննարկված հիմնահարցերն ու ենթահարցերը միասին կամ առանձին—առանձին, տարբեր առիթներով և բոլորովին տարբեր, կասեկալիք՝ հակառակ դիտակետերից ուշադրության են արժանացել Ա. Գարագաշյանի, Գր. Խալաթյանցի, Մ. Աբեղյանի, Հ. Աստուրյանի, Հ. Մանանդյանի, Գ. Սարգսյանի, Գ. Տիրացյանի և ուրիշների մենագրություններում և հոդվածներում, որոնց հանգամանորեն անդրադարձել ենք ըստ հարցերի, աշխատության համապատասխան գլուխներում: Հենց այս պատճառով էլ, կրկնություններից խուսափելու նպատակով, աշխատությունը չունի գրականության տեսության հատուկ գլուխ:

A circular medallion featuring a profile portrait of a man with a beard and a turban, likely a historical figure. The portrait is rendered in a dark, textured style, possibly a woodcut or engraving. The man's face is shown in profile, facing left. He has a full beard and mustache. He is wearing a turban with a decorative band. The background of the medallion is light and textured.

Աբեմենյանների երբեմնի հզոր և ընդարձակածավալ տերությունը, որին հարկատվությամբ և զինական պարտականությամբ ենթակա էր Հայաստանը, մ.թ.ա. 4-րդ դարի սկզբներից ներքին հակասությունների և, մասնավորապես, հպատակ երկրների ազատագրական պայքարի հետևանքով աստիճանաբար սկսեց թուլանալ և գնաց դեպի անկում: Վերջին և կործանարար հարվածը հասցրեց Ալեքսանդր Մակեդոնացին (իշխել է մ.թ.ա. 336-323 թ.թ.), որն իր կառավարման առաջին իսկ տարիներից եռանդուն կերպով նախապատրաստվեց ընդդեմ Պարսկաստանի:

3205

Գ Կողմանուսը, որը վճռել էր Իսսուսի մոտ ջախջախել մակեդոնա—հունական ուժերին, փախուստով հազիվ ազատվեց գերի ընկնելուց: Մ.թ.ա. 332-ին՝ յոթ ամիս տևող պաշարումից հետո, Ալեքսանդր Մակեդոնացին ընկճեց փյունիկյան Տյուրոս քաղաքի դիմադրությունը, գրավեց նաև ծովափնյա մյուս քաղաքները և Միջերկրականի դարբասները փակեց Պարսկաստանի առջև: Մ.թ.ա. 332-331 թթ. ձմեռը նա մտավ Եգիպտոս, համարյա առանց պայքարի գրավեց այն, հռչակվեց Ամոն աստծու որդի և Եգիպտոսի թագավոր: Մ.թ.ա. 331-ին Ալեքսանդր Մակեդոնացին Ասորիքի վրայով մտավ Միջագետք և Նինվեի ավերակներից ոչ հեռու Գավգամելա բնակավայրի մոտ նույն տարվա սեպտեմբերին կամ հոկտեմբերին տեղի ունեցած ճակատամարտում վերջին ու վճռական հարվածը հասցրեց Աքեմենյաններին: Ղարեհ Գ-ը՝ իր մոտ կես միլիոնանոց բանակի պարտությունից հետո, նորից դիմեց փախուստի սակաւ Բախտրիաում սպանվեց յուրայինների ձեռքով:

Այնուհետև Ալեքսանդր Մակեդոնացին նվաճեց իրանական բարձրավանդակը (մ.թ.ա. 330թ.), Միջին Ասիայի արքեմենյան տիրույթները (մ.թ.ա. 329-328 թթ.), Հնդկաստանի Փենջաբ նահանգը (մ.թ.ա. 327-326 թթ.) և այսպիսով ավարտեց իր արևելյան արշավանքները: Մ.թ.ա. 324 թ. նա վերադարձավ Բաբելոն, որը հռչակել էր իր տիեզերական պետության մայրաքաղաք, և մ.թ.ա. 323 թ. հունիսի 10-ին կամ 13-ին (այլ աղբյուրներով՝ հոկտեմբերին) մահացավ 33 տարեկան հասակում:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո նրա տերությունը բաժանվեց, այսպես կոչված, դիադոխների (ժառանգորդների) միջև, որը սակայն վերջ նական չեղավ: Երկարատև ու համառ կռիվներից հետո, որոնք ավարտվեցին մ.թ.ա. 301-ին, ասիական տիրույթների մեծագույն մասը բաժին հասավ Սելևկոս զորավարին: Դեռևս մ.թ.ա. 312 թ. Սելևկոսն իրեն թագավոր հռչակեց Նիկատոր (Հաղթող) պատվանունով, և դարձավ Սելևկյան թագավորության հիմնադիրը: Նրա կառավարման տարիներին (312-281 թթ.) Սելևկյան թագավորության կազմում էին Փոքր Ասիայի՝ Տավրոսից հարավ ընկած երկրները, Ասորիքը, Օսրոենը, Միջագետքը, Բաբելոնիան, Ադիաբենը, Ատրպատականը, Մարաստանը, Իռանը, Վրկանը, Բակտրիան և այլ երկրներ:

Այս առթիվ Ապպիանոսը գրում է. «Ճակատամարտում (301 թ. մ.թ.ա.-Լ.Շ.) Անտիոգոնոսի ընկնելուց հետո, այն թագավորները, որոնք Սելևկոսի հետ հաղթել էին նրան՝ Անտիոգոնոսի երկիրը բաժանեցին իրենց միջև: Եվ այն ժամանակ որոշվեց, որ Սելևկոսը տեր լինի *Ասորիքին* Եփրատ գետից դեպի ծով և Միջերկրական *Փռլուզիային*»: Բացի այս, նույն հեղինակի վկայությամբ, Սելևկոսը նախապես տիրում էր նաև «...*Միջագետքին, Արմենիային, Կապա-դովկիային*, որն անվանվում էր Սելևկյան, *Պարսկաստանին, Պարթևստանին, Դոգկիային*, որն անվանվում էր Սելևկյան, *Պարսկաստանին, Պարթևստանին, Արա-խոսիային, Վրկանին* և բոլոր այլ հարակից ժողովուրդներին մինչև *Ինդոս գետը*, որ նվաճել էր Ալեքսանդրը, այնպես որ Ալեքսանդրից հետո նրան էր, հատկապես, բաժին ընկել Ասիայի մեծագույն մասը» (ընդգծ. — Լ.Շ.):¹

¹ Appiani, Historia Romana Syriaca, Lipsiae, 1879, 55., հմտտ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 101-102:

վերը նշված գահատարին ու թագավորության ժամանակը գրեթե արժանահավատ են. դեռ հարց է, թե որոնք են առավել ճիշտը կամ արժանահավատը¹:

Հարկադրված փոքր-ինչ շեղվեցինք բուն խնդրից, քանի որ պարթևական թագավորության ընդարձակման ու հզորացման գործում բավականաչափ մեծ է Արշակ Ա-ի դերը: Իր գահակալումից կարճ ժամանակ անց նա նվաճում է նաև Վրկանի թագավորությունը: Այսպիսով, ըստ Պոմպեոսի, Արշակ Ա-ը դարձավ երկու պետությունների տիրակալ և հսկայաքանակ զորք հավաքեց, քանի որ երկյուղ ուներ ինչպես Սելևկոսից (խոսքը Սելևկոս Բ Կալինիկոսի մասին է՝ թագավորած մ.թ.ա. 247-226 թթ.), այնպես էլ Բակտրիայի թագավոր Դիոդոտից²: Շուտով մահանում է Դիոդոտը, Արշակ Ա-ը ձեռքբազատվում է ահարկու հարևանից և խաղաղության դաշինք կնքում նրա նույնանուն որդու՝ Դիոդոտի հետ³: Դարձյալ կարճ ժամանակ անց նա պատերազմում է Սելևկոսի դեմ, որն արշավել էր պատժելու Պարթևներին, և հաղթում նրան: «Այդ ժամանակից սկսած,— շարունակում է Պոմպեոս Տրոգոսը,— Պարթևները հանդիսավորությամբ տոնում են այդ օրը, որպես իրենց ազատագրության սկիզբ»⁴:

Այնուհետև, երբ իր բուն թագավորության մեջ նորից ծագած խռովությունների պատճառով Սելևկոսը հարկադրված է լինում վերադառնալ, այսինքն, մեծ պարտություն կրած հետ է գնում, Արշակ Ա-ը հնարավորություն է ստանում էլ ավելի կարգավորելու իր թագավորության գործերը: Նորից զորք է հավաքագրում (թերևս համալրում է զորքը), հիմնում է բերդ—ամրոցներ, ամրապնդում է քաղաքները, հիմնադրում և կառուցապատում է նոր քաղաքներ: Մասնավորապես, մեծ ուշադրություն է դարձնում Դարա քաղաքի հիմնադրման ու կառուցապատման գործին, որը դառնում է նրա անառիկ հենակետերից մեկը⁵: Չի բացառվում նաև, որ Սելևկոսին պարտության մատնելուց հետո, Արշակ Ա-ը գրավել է նրա արևելյան տիրույթներից շատերը: Իսկ եթե ընդունենք, որ Դարան Դուրա—Եվրոպոս շատ նշանավոր ու անառիկ քաղաքն է, ուրեմն նրա պետության արևմտյան սահմանը Եփրատ գետն էր: Այս ամենով պատմական իրողության ճշգրիտ արտացոլում

¹ Ուսումնասիրությունները բերել են համոզման, որ պարթև Արշակունիների ընդունելի դարձած ժամանակագրությունը ոչ թե մասնակի ճշգրտումների, այլ արմատական վերակառուցումների է կարոտ: Սա էլ այն պատճառով, որ այդ ժամանակագրության, այսպես ասած, հիմնաքարերը շատ են խախտվում՝ թագավորության սկզբնատարին, արքայացուցակը, գահատարիներն էականորեն հակասում են աղբյուրների տեղեկություններին: Այս շատ կարևոր հարցը առայժմ մեր նպատակից դուրս է, ուստի և բավարարվենք սոսկ նշումով:

² Պոմպեոս Տրոգոս, գիրք 41, գլ. 4, պ. 8:

³ Նույն տեղում, գիրք 41, գլ. 4, պ. 9:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, գիրք 41, գլ. 5, պ. 1-4:

է Արշակ Բաջի մասին Խորենացու հետևյալ համառոտագրումը. «Եւ տայ (Արշակ Բաջը,— Լ.Շ.) պատերազմունս սաստիկս յոյժ, թափելով յինքն զամենայն արեւելեայս (այսինքն՝ սելևկյանների արևելյան տիրույթները,— Լ.Շ.): Հալածէ և ի Բաբելոնէ զՍակեդոնացւոց իշխանութիւնն» (Բ, գլ.Բ, ընդգծ.— Լ.Շ.):

Սա է թերևս հիմք տվել Պոմպեոս Տրոգոսին, որ ամփոփելով խոսքը Արշակ Ա-ի գործունեության մասին, գրում է. «Արշակը ոչ միայն հասավ թագավորական տիրապետության, այլև կարգավորեց իր թագավորությունը, ուստի և Պարթևների համար դարձավ ոչ պակաս արժանահիշատակ, քան Կյուրոսը՝ պարսիկների համար, քան Ալեքսանդրը՝ մակեդոնացիների համար, քան Ռոմուլոսը՝ հռոմեացիների համար»¹:

Այսպիսով, Արշակ Ա Բաջի գործունեությամբ ավարտվում է, այսպես ասած, պարթևական հաղթարշավի առաջին և վճռական փուլը: Սելևկյանները, իրենց արևելյան տիրույթները կորցրած, հարկադրված ամփոփվեցին (թեև կարճատև) Եփրատից արևմուտք՝ Ասորիքում և մերձակայքում: Պարթևական հաղթարշավի երկրորդ և, մեր կարծիքով, վերջնական փուլը կապված է Միհրդատ Ա Մեծի անվան հետ (թագավորած, ըստ պատմագիտության, մ.թ.ա. 171-138 թթ.), որը համապատասխանում է Խորենացու հիշած Արշակ Բաջի թոռ Արշակ Բ Մեծին (թագավորած մ.թ.ա. 174-122 թթ.): Սակայն այդ մասին քիչ հետո, քանի որ միջանկյալ ժամանակահատվածում՝ Արշակ Ա-ի մահվանից մինչև Միհրդատ Ա-ի գահակալումը, կարևոր իրադարձություններ են տեղի ունեցել, հիմնականում (մինչև մ.թ.ա. 190 թ.) հօգուտ Սելևկյանների:

Մ.թ.ա. 223 թ. սելևկյան գահը ժառանգեց Անտիոքոս Գ Մեծ կոչվածը և կառավարեց մինչև 187 թ.: Սրա թագավորության ժամանակը համընկավ փյունիկյան երկրորդ պատերազմին (մ.թ.ա. 218-201 թթ.) և այն բանին, որ Հռոմը սկսեց վարել Հունաստանին, Եգիպտոսին, փոքրասիական թագավորություններին «հովանավորելու», այսինքն՝ աստիճանաբար իր ազդեցությանը ենթարկելու, նվաճելու քաղաքականություն, որը վերջին հաշվով ուղղված էր Սելևկյան պետության դեմ: Այս իսկ պատճառով Անտիոքոս Գ-ը իր թագավորության հենց սկզբներից հակադրվեց Հռոմին և բարեկամական հարաբերություններ հաստատեց Հանիբալի, ինչպես նաև հակահռոմեական այլ ուժերի հետ: Սակայն, մինչև հռոմեասելևկյան հակասությունները կհանգեին պատերազմի, Անտիոքոս Գ-ը ձեռնամուխ եղավ իր արևելյան արշավանքներին, որոնց նպատակը ոչ թե «ապստամբած» երկրների ելյան արշավանքներին, որոնց նպատակը ոչ թե «ապստամբած» երկրների հպատակեցումն էր, ինչպես ժամանակին ներկայացվել է և ինչպես սխալմամբ

¹ Պոմպեոս Տրոգոս, գիրք 41, գլ. 5, պ. 5

կարծում են, այլ Պարթևների կողմից արդեն գրաված կամ նրանց ազդեցությանը ենթակա սելևկյան նախկին տիրույթների վերանվաճումը: Իսկ որ վերանվաճումը կարող էին ապստամբության ճնշում համարել (հենց ինքը՝ Անտիոքոս Գ-ը և իր պատմիչները), զարմանալի կամ անհավանական ոչինչ չկա, մանավանդ որ դա իրական հիմքեր ուներ, բխում էր նրանց քաղաքական նկրտումներից ու պատվասիրությունից, մանավանդ որ այդ արշավանքների ժամանակ նրանք պատերազմել են նաև Պարթևների դեմ:

Անտիոքոս Գ-ի արևելյան արշավանքների առանձին դրվագներ բավարարմանրամասներով նկարագրված են (թեպետ հասել են ոչ ամբողջովին) դեպքերին մերձ ժամանակակից Պոլիբիոս Մեգապոլսեցու մոտ, ապրած մ.թ.ա. 200-120 թթ.: Ըստ այդ տեղեկությունների, արշավանքներն ընթացել են երկու փուլով: Առաջին փուլում, որը տեղի է ունեցել 140-րդ օլիմպիադին¹ (մ.թ.ա. 220-217 թթ.), Անտիոքոս Գ-ն վերանվաճում է Մեդիան կամ Մարաստանը և իր ազդեցությունն է տարածում Ատրպատականի թագավորության վրա², որոնք ոչ վաղ անցյալում (հավանաբար նրա հոր՝ Սելևկոս Բ Կալինիկոսի ժամանակ՝ թագավորած մ.թ.ա. 246-225 թթ., եղբոր՝ Սելևկոս Գ Սոտերի ժամանակ՝ թագավորած մ.թ.ա. 225-223 թթ. և իր թագավորության առաջին տարիներին՝ մ.թ.ա. 223-221 թթ. անկախացել էին սելևկյաններից (մեր կարծիքով՝ ոչ առանց Պարթևների օգնության) և հռչակվել էին թագավորություններ: Ի դեպ, ինչպես երևում է Պոլիբիոսի հարակից տեղեկություններից, Մարաստանի այս նոր թագավորության կազմում են եղել նաև Հյուսիսային Միջագետքը, Բաբելոնիան, Սուզիան և կամ Շոշաստանը և Պարսից ծոցի առափնյա շրջանները: Ի հիմնավորումն այս ենթադրության, նկատի ունենք հետևյալ փաստերը:

ա) Անտիոքոս Գ-ը, ըստ Պոլիբիոսի, վերանվաճելով Մեդիան և գահազրկելով իր իսկ նշանակած կառավարիչ Մոլոնին, նրա փոխարեն Մեդիայում կառավարիչ է նշանակում Դիոգենին, Սուզիանայում՝ Ապոլոդորին, Պարսից ծոցի առափնյա շրջաններում՝ Տիստոնին, երբ վերջին երկու երկրների նվաճման մասին Պոլիբիոսի մոտ ոչ մի խոսք չկա, հիշվում են անսպասելի, Մեդիայի վերանվաճման առիթով միայն: Ահա, այս հանկարծակի նշումը մտածել է տալիս, որ տվյալ ժամանակ այդ երկրները եղել են Մեդիայի նորահռչակ թագավորության կազմում³:

¹ *Полибий, Всеобщая история*, т. 1 (перевод с греческого Ф.Г.Мищенко), Москва, 1890, кн. 1, ш. 3 (էջ 14), հմմտ. кн. III ш. 2-3 (էջ 244-245), кн. V, ш. 30, (էջ 566): Այսուհետև՝ *Полибий*:

² *Полибий*, т. I, кн. V, ш. 41-55, (էջ 575-592):

³ *Полибий*, т. I, кн. V, (էջ 591), հմմտ. նույնի, գիրք 5-րդ, (էջ 578-591):

բ) Անտիոքոս Գ-ի հաջորդ արշավանքի առիթով Տավրոսից հարավ ընկած երկիրը, այսինքն՝ Միջագետքը նկարագրված է Մեդիայի (պարզ է՝ թագավորության) կազմում⁴: Այս առթիվ համարյա նույն եզրակացությանն է հանգել Ժ. Էլշիբեկյանը: Անդրադառնալով Անտիոքոս Գ-ի թագավորության վարչական բաժանմանը, նա գրում է. «Փոքր Ասիան ղեկավարում էր Անտիոքոսի ազգական Աքայոսը, *արևելյան սատրապությունները՝ Մոլոնը*, Պերսիսի սատրապությունը՝ Մոլոնի եղբայր Ալեքսանդրը: Կարճ ժամանակից հետո սրանք սկսեցին վարել ինքնուրույն քաղաքականություն, հատկապես Մոլոնը, որն իրեն հայտարարել էր թագավոր, գրավել Տիգրիսի ափի Սելևկիա քաղաքը, ընդարձակել իր տիրույթները Միջագետքում և Եփրատին կից շրջաններում⁵» (ընդգծ.— *Լ.Շ.*):

Բերված փաստերից հետևում է, որ Անտիոքոս Գ-ը իր արևելյան արշավանքների առաջին ժամանակահատվածում վերանվաճել է ապստամբած տիրույթների (երկրների) մի մասը միայն՝ Հյուսիսային Միջագետքը, Բաբելոնիան, Մարաստանը, Սուզիան, Պարսից ծոցի առափնյա շրջանները, որոնք իբրև վարչատերիտորիալ մեկ ամբողջություն կոչվել են Մարաստան կամ Մեդիա, այսինքն՝ Մարաստանի կամ Մեդիայի թագավորություն:

Ինչ վերաբերում է Ատրպատականին, Անտիոքոս Գ-ը վերանվաճել չի կարողացել, այլ բավարարվել է պայմանագիր կնքելով և հանդուրժել է ապստամբած ու թագավոր հռչակված Արտաբազանի (Արտավազդի) հետագա թագավորությունը, քանի որ վերջինս, ըստ պատմիչի, վախից և, հատկապես, ծերությունից հարկադրված ընդունում է Անտիոքոսի թեւադրած բոլոր պայմանները⁶:

Անտիոքոս Գ-ը չի կարողացել վերանվաճել նաև Պարսք նահանգը: Նկատի ունենք նախ այն, որ պատմիչները այս առթիվ ոչինչ չեն ավանդել (ոչ էլ Պոլիբիոսը) և ամենակարևորը, որ Մոլոնի պարտությունից հետո, նրա զորավարներից մեկը՝ Նեոլայը, ապաստան է գտել Պարսքում, Մոլոնի եղբոր՝ Ալեքսանդրի մոտ, որը ևս Անտիոքոս Գ-ի կողմից նշանակված, ապա ապստամբած կառավարիչներից էր⁷: Եթե Պարսքը նվաճված լիներ, անկասկած է, տամբած կառավարիչներից էր⁸: Եթե Պարսքը նվաճված լիներ, անկասկած է, Նեոլայը այնտեղ ապաստան գտնել չէր կարող:

Վերջապես, հարկ է նշել նաև այն, որ կային Սելևկյաններից վաղուց անկախացած այնպիսի հզոր թագավորություններ, ինչպիսիք էին պարթևականը և Բակտրիայի թագավորությունը՝ իրենց ենթակա երկրներով, որոնց

¹ *Պոլիբիոս*, հատ. 2-րդ, Մոսկվա, 1895, գիրք 10-րդ, ա. 27-28, (էջ 263-264):

² Ժ. Էլշիբեկյան, *Հայաստանը և Սելևկյանները*, Երևան, 1979, էջ 44-45:

³ *Պոլիբիոս*, հ. I, գիրք 5-րդ, ա. 55 (էջ 591-592):

⁴ *Պոլիբիոս*, հ. I, գիրք 5-րդ, ա. 40, 54 (էջ 576, 590):

վերանվաճումը Անտիոքոս Գ-ի տվյալ արշավանքի նպատակը չի եղել: Այս ընթացքում, ինչպես տեսանք, նա ձգտել է գոնե վերջին՝ իր ժամանակ անկախացածների ենթարկմանը, որը մասամբ է միայն հաջողվել:

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ մ.թ.ա. երրորդ դարի կեսերից մինչև Անտիոքոս Գ-ի թագավորության սկզբները (մինչև մոտ 220 թ.), ընդամենը 30 կամ 40 տարվա ընթացքում սելևկյաններից անկախացել էին եփրատից արևելք ընկած նրանց բոլոր տիրույթները։ Սրանով մեկ անգամ ևս (այս անգամ Պոլիբիոսի միջոցով) հաստատվում է Արշակ Ա Քաջի մասին Խորենացու՝ արդեն մեզ ծանոթ հաղորդումը, թե «Եւ տայ պատերազմունս սաստիկս յոյժ, թափելով յինքն զամենայն արևելեայս։ Հալածէ և ի Բաբելովնէ զՄակեդոնացւոց իշխանութիւնն»։

Ավարտելով իր արևելյան առաջին արշավանքը, որը հանգեց Մարաստանի կամ Մեդիայի նորահռչակ թագավորության նվաճման, Անտիոքոս Գ-ն մ.թ.ա. 220 թ. վերջին վերադառնում է Ասորիք։ Մ.թ.ա. 219-218 թթ. Անտիոքոսը պատերազմ է մղում Պտղոմյանների դեմ, որի առիթը Սելևկիա նավահանգրստային քաղաքի գրավումն էր։ Այս պատերազմում նա լուրջ հաջողություններ ունեցավ Փյունիկայում, Պաղեստինում, գրավեց ամբողջ Կոլլեսիրիան, բայց Ռաֆիայի ճակատամարտում կրած պարտությամբ ի չիք դարձան ձեռք բերած հաջողությունները¹։

Անտիոքոս Գ-ի այս պարտությամբ ոգևորված, նաև Պարթևների աջակցությամբ, հավանաբար, նորից անկախանում են Եփրատից արևելք ընկած երկրները՝ Հյուսիսային Միջագետքը, Բաբելոնիան, Մարաստանը, գուցե և մյուսները, որոնք քիչ առաջ էին վերանվաճվել Անտիոքոսի կողմից և որոնք էլ, մեր կարծիքով, դառնում են նրա արևելյան *երկրորդ* արշավանքի պատճառը²: Բանն այն է, որ Պոլիբիոսի նկարագրություններով այս արշավանքի ռազմական գործողությունների ելակետը, այսինքն՝ գրավվելիք երկրները համարյա նույնն են, ինչ որ առաջինի դեպքում՝ նորից Միջագետքը, նորից Մարաստանը և այլն: Ի դեպ, եթե առաջինի դեպքում Պարթևների միջամտությունը կամ դերը Պոլիբիոսի մոտ ինչ-ինչ պատճառներով չի երևում (թվում է սքողված), երկրորդի դեպքում արդեն կասկած չի հարուցում³: Իսկ սա փաստ է, որ տվյալ ժամանակ ևս Սելևկյանների արևելյան տիրությունների անկախացումը կամ անկախական ձգտումները տեղի չեն ունեցել առանց

¹ Պոլիբիոս, հ. I, գիրք 5-րդ, պ. 80-87:

2 Չնայած Պոլիբիոսի մոտ այս երկու արշավանքները ժամանակագրորեն ակնհայտ են, սակայն պատմագիտության մեջ համարյա չեն տարբերվում և, իբրև կանոն, ընդունված է Ամստիդոս 9-ի արևելյան մեկ արշավանք: Այդ իսկ պատճառով Արևելքի տվյալ ժամանակի բաղաձայն իրավիճակը և պարթևա-սելևկյան հարաբերությունները հստակ չեն ներկայացվում:

³ Պոլիբիոս, հ. I, գիրք 5-րդ, պ. 41-54, հմմտ. Նույնի, հ. II, գիրք 10-րդ, պ. 27-31:

Պարթևների, եթե չասենք, որ նրանք են կազմակերպել ու գլխավորել: Փաստ է նաև վերը հիշված երկրների պարբերաբար անկախանալն ու նվաճվելը, որը դարձյալ դժվար է պատկերացնել առանց Պարթևների: Կան, իհարկե, և այլ փաստեր, որոնց կդիմենք հետագա շարադրանքում: Կարճ ասած, տվյալ պատմաշրջանում Պարթևները չէին կարող լինել և չեն եղել սելևկյան արշավանքների, մասնավորապես Անտիոքոս Գ-ի արշավանքների անտարբեր վկաներ, ինչպիսի տպավորություն ստեղծվել է թյուրիմացաբար: Այդ բանը անհարիր էր թե՛ Արևելքի այդ ժամանակի իրավիճակին, թե՛ Պարթևների քաղաքական շահերին:

Եվ, քիս, նման պայմաններում ու դրանց թելադրանքով է սկսվել Անտի-քոս Գ-ի արևելյան երկրորդ արշավանքը, որը տեղի է ունեցել, ըստ Պոլիբիոսի 142-րդ օլիմպիադի վերջին երկու տարում և ենթադրվում է հաջորդ օլիմպիադի առաջին երկուսին¹, այն է՝ մ.թ.ա. 210-207 թթ. ներառյալ: Նույն հեղինակի նշումներով ու նկարագրություններով այս արշավանքի, ռազմական գործողությունները կամ առաջին ընդհարումները սկսվել են «Տավրոսից այն կողմ»², Սելևկյանների աշխարհագրական դիրքով կնշանակի՝ «Տավրոսից հարավ» ընկած երկրում, այսինքն՝ Միջագետքում, որը նորից հիշված է Մարաստանի հետ կամ, ավելի ճիշտ, նրա կազմում³:

Հաղթահարելով Պարթևների Արշակ թագավորի⁴ հարուցած դժվարություններն ու դիմադրությունը, Անտիոքոս Գ-ն գրավում է Միջագետքը, ապա՝ Մեդիան կամ Մարաստանը և շարժվում է դեպի Վրկան՝ դեպի պարթևական պետության խորքերը։ Չափազանց մեծ դժվարությունների գնով, հակառակորդի (Պարթևների) և բնական արգելքները հաղթահարելով, Անտիոքոս Գ-ը, ըստ Պոլիբիոսի, մի կերպ մտնում է Վրկան, շրջապատում և գրավում է Սիրինկ կոչված ամրակառույց քաղաքը⁵։ Սակայն՝ ինչո՞վ ավարտվեց Պարթևների դեմ մղվող ամրակառույց քաղաքը⁵։ Սակայն՝ ինչո՞վ ավարտվեց Պարթևների դեմ մղվող այս պատերազմը, էլ ինչ հաջողություններ ունեցավ Անտիոքոս Գ-ն, Պոլիբիոսի մոտ չի պահպանվել, կարծես թե, հատուկ դիտավորությամբ կրճատված է։ Հակառակ դրան, Հուստինոսը, ըստ Պոմպեոս Տրոգոսի հայտնում է, որ Արշակ Ա-ի որդին՝ Արշակը, «գարմանալի բաջությամբ կռվել է Անտիոքոսի դեմ», իսկ վերջինս կարողացել է նրան, ի վերջո, դաշնակից դարձնել։ Այս առթիվ նա գրում

¹ Պոլիբիոս. հատ. 2-րդ, գիրք 9-րդ, նախաբ., հմմտ. Նույնի, հատ. 2-րդ, էջ 289:

² Նույնի, հ. II, գիրք 9-րդ, պ. 34, հմմտ. Նույնի, հ. II, գիրք 10-րդ, պ. 28:

³ Նույնի, հ. II, գիրք 10-րդ, պ. 28:

4 Պոլիբիոսը չի նշում, թե սա Պարթևների որ գահակալն է, կամ՝ որ Արշակը (թերևս այն պատճառով, որ թերի է հասել տվյալ հատվածը՝ գիրք 10-րդ, պ. 27-ի վերջը և 28-ի սկիզբը)։ Կորնելիուսը ժամանակագրությամբ Արշակ Ա Քաջն է՝ մահացած մ.թ.ա. 205 թ., իսկ ըստ Պոմպեոս Լիոնիուսի (Հուստինոսի համառոտագրությամբ) Արշակ Ա-ի որդի, երկրորդ գահակալ Արշակ Բ-ն Տրոգոսի (Հուստինոսի համառոտագրությամբ) Արշակ Ա-ի որդի, երկրորդ գահակալ Արշակ Բ-ն է, որի գահակալման ստույգ տարին հայտնի չէ (տես Յ. Бикерман, նշվ. աշխ., էջ 196)։

⁵ Պոլիբիոս, հ. II, գիրք 10-րդ, պ. 29-31:

է. «Արշակի որդին և հաջորդը, նույնպես անունով Արշակ, զարմանալի քաջութեամբ մարտնչեց Սելևկոսի որդու Անտիոքոսի դեմ, որն ուներ (Անտիոքոսը, — Լ.Շ.) հարյուր հազար հետևակ և քսան հազար հեծյալ: Վերջ ի վերջո Անտիոքոսը Արշակին ընդունեց որպես դաշնակից»¹ (ընդգծ.— Լ.Շ.):

Այս փաստի առկայությամբ ճիշտ չի լինի ասել, թե Անտիոքոսը տվյալ արշավանքով իրեն ենթարկեց Պարթևական թագավորությունը²: Ընդհակառակը, ինչպես երևում է, վերջին հաջողությունները Պարթևների կողմն են եղել, իսկ Անտիոքոսին հազիվ հաջողվել է («վերջ ի վերջո») կնքելու հաշտության դաշնագիր: Թե ինչ ձեռքբերումներ ունեցան Սելևկյանները այդ դաշնագրով, մի փոքր հետո, առայժմ նշենք, որ դրանով ավարտվում է Անտիոքոս Գ-ի արևելյան երկրորդ արշավանքի առաջին ժամանակահատվածը, որը կարելի է անվանել *պարթևական*, քանի որ սկզբից մինչև այդ պահը Պարթևների դեմ էր:

Այնուհետև, ըստ Պոլիբիոսի, Անտիոքոսն իր ուժերն ուղղում է ընդդեմ Բակտրիայի: Այստեղ հենց սկզբից նա հանդիպում է համառ և հերոսական դիմադրության, զգալի կորուստներ, անհաջողություններ է ունենում, այնպես որ հաշտության պայմանագրի կնքումը Անտիոքոսի համար դառնում է խիստ փրկարար և ցանկալի³: Ահա թե ինչու նա մի քանի անգամ պատվիրակություն է ուղարկում Բակտրիայի թագավոր Էվթիդեմոսի մոտ և ի վերջո (երևի մեծ դժվարությամբ) ստանում դրական պատասխան: «Թագավորը (Անտիոքոսը, — Լ.Շ.), — գրում է Պոլիբիոսը, — վաղուց արդեն երազում էր դադարեցնել պատերազմները և այդ պատճառով հաճույքով ընդունեց Տելեյի հաղորդումը հաշտության պայմանների մասին»⁴ (ընդգծ.— Լ.Շ.):

Ավելին, ի թիվս այլ պայմանների, որոնք, ցավոք, չեն հիշված (երևի պատվաբեր չէին Անտիոքոսի համար), Անտիոքոսը նույնիսկ համաձայնվում է իր դուստրը կնության տալ Էվթիդեմոսի որդուն՝ Դեմետրիոսին, և հոր մահից հետո նրան ձանաչել Բակտրիայի թագավոր: Հատուկ նշվում է, որ այս պայմանները մտան գրավոր պայմանագրի մեջ և վավերացվեցին երկկողմանի երդումով⁵: Այսինքն՝ Անտիոքոս Գ-ն պաշտոնապես ձանաչում է (մեր կարծիքով՝ ոչ առանց հարկադրանքի) Բակտրիայի ոչ միայն մոտ 50 տարի առաջ ձեռք բերած անկախությունն իրենցից, այլև՝ ժառանգական թագավորությունը. ձանաչում է գրավոր պայմանագրով, երդումով և բարեկամություն հաստատելով:

Այնուհետև, Էվթիդեմոսից ստանալով պարեն իր զորքի համար և փղեր, Անտիոքոսը Կովկասի վրայով (նկատի է առնված Հինդուկուշը) իջնում է Հընդ-

կաստան՝ «Ուր, — ըստ Պոլիբիոսի, — վերականգնում է բարեկամական դաշինքը հնդիկների թագավոր Սոֆագասենի հետ», նորից պարեն ու փղեր է ստանում (այսպիսով ունենում է 150 փղ) և բռնում է վերադարձի ուղին¹: Վերադարձին նրա բանակը անցնում է Արաքսիայի, Դրանգիանայի (Սագաստան), Քարմանիայի (Քիրման) վրայով², ապա Պարսից ծոցի ափերով հասնում է Գերբա նավահանգիստը և ապա՝ Ասորիք:

Ընդհանրացնելով Անտիոքոս Գ-ի արևելյան այս արշավանքը, Պոլիբիոսը գրում է. «Այսպես ավարտվեց Անտիոքոսի դեպի Վերին Ասիա կատարած արշավանքը, երբ նա իր իշխանությանը ենթարկեց ոչ միայն վերին մարզերի սատրապներին, այլև ծովափնյա քաղաքները և Տավրոսից այս կողմ (մեր դիրքով՝ «այն կողմ», — Լ.Շ.) եղած երկրների տերերին»³:

Պոլիբիոսի այս ընդհանրացումը, մասնավորապես՝ «Վերին մարզերը» ենթարկելու մասին, եթե վերցնենք մեկուսի, կարող է անձշտությունների տեղիք տալ: Ինչպես տեսանք, նույն հեղինակի մյուս տեղեկություններով և ըստ Պոմպեոս Տրոգոսի՝ «Վերին երկրներից» ամենանշանավորները և հզորներն աննվաճ մնացին, այսինքն՝ պարթևական և բակտրիական թագավորություններն իրենց ենթակա տիրույթներով կամ, գուցե, տիրույթների մեծ մասով: Ճիշտ չի լինի ասել նաև, որ այս թագավորություններն ստիպված ընդունեցին (թեկուզ և՛ ձևականորեն) Անտիոքոսի գերագույն իշխանությունը⁴: Սա էլ այն պատճառով, որ ոչ միայն նման հարկադրանք չստեղծվեց, չկար; այլև ինքը՝ Անտիոքոսն է, ի վերջո, երազել ու ձգտել խաղաղության՝ թե՛ Պարթևների, թե՛ բակտրիացիների հետ: Ուրեմն, «Վերին Ասիա» կատարած նրա արշավանքը, անկախ եղած գունազարդումներին, այնքան էլ ցանկալի հաջողություններ չի ունեցել:

Այսուհանդերձ, կասկած չի հարուցում, որ նա նորից նվաճել է Տավրոսից հարավ ընկած երկրները, այսինքն՝ Միջագետքն ու Բաբելոնիան, նաև ծովափնյա քաղաքներ, հավանաբար Պարսից ծոցի շրջակայքում, իսկ «Վերին Ասիայում»՝ Մարաստանը կամ Մարական երկրամասերը միայն (մեր կարծիքով՝ ոչ ավելին), որոնք և հիշված են «Վերին մարզեր» արտահայտությամբ: Այլ կերպ ասած, այս արշավանքը ևս հանգել է նույն արդյունքին, ինչին նախորդը՝ 10-12 տարի առաջ, այսինքն՝ հանգել է մարական սատրապության կամ Պարթևների օգնությամբ նորից անկախացած մարական թագավորության երկրորդ վերանվաճմանը Սելևկյանների կողմից: Այս բանի ապացույց է նաև, որ այդ արշավանքից շուրջ 60 տարի հետո՝ Միհրդատ Ա Մեծի ժամանակ,

¹ Պոմպեոս Տրոգոս, գիրք 41, գլ. 5, պ. 7, (ВДИ, 1955, նո. 1, էջ 221):

² Ժ. Էլշիբեկյան, Հայաստանը և սելևկյանները, էջ 47:

³ Պոլիբիոս, հ. II, գիրք 10-րդ, պ. 49, էջ 287-288:

⁴ Նույնի, հ. II, գիրք 11-րդ, պ. 34, էջ 337:

⁵ Նույնի, հ. II, գիրք 11-րդ, պ. 34, էջ 337:

¹ Պոլիբիոս, հ. II, գիրք 11, պ. 34, էջ 337-338:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ժ. Էլշիբեկյան, Հայաստանը և Սելևկյանները, էջ 47:

Պարթևները նորից և վերջին անգամ պայքարել են Սելևկյանների դեմ ու գրավել են այդ սատրապությունը, երբ նշված ժամանակահատվածում (մոտ մ.թ.ա. 208-144 թթ.) տվյալ երկրի սելևկյան մեկ այլ նվաճում բացառվում է (փաստ չկա և մտածելի չէ) և, ամենաուշագրավը, որ Պոլիբիոսը Անտիոքոսի արևելյան երկրորդ արշավանքը (գուցե և առաջինը) անվանել է «մարական» պատերազմ:

Խոսելով փյունիկյան երկրորդ պատերազմի և Հանիբալի մասին, մ.թ.ա. 212 կամ 211 թ. դրությամբ (այն է՝ 142-րդ օլիմպիադի առաջին երկու տարիներին) նա գրում է. «Նա ինքը (Հանիբալը, — Լ.Շ.) ուղարկեց նաև (օգնական ուժեր, — Լ.Շ.) մեդական պատերազմին, նախ՝ Հիպոկրատի միջոցով (= գլխավորությամբ), հետո՝ Լիբիացի Միտտոնի միջոցով»:

Պոլիբիոսի այս հաղորդումը (ցավոք՝ անտեսված) ուշագրավ է և կարևոր տարբեր առումներով: Նախ, անկասկած է դառնում, որ Հանիբալը երկու անգամ օգնական ուժեր է տրամադրել իր դաշնակից Անտիոքոս Գ-ի արևելյան արշավանքներին՝ մեկը, թերևս, առաջին արշավանքին, մյուսը՝ երկրորդին, թեպետ առավել հավանական է, որ երկու դեպքում էլ օգնություն է ուղարկել երկրորդ արշավանքին: Բ) Անտիոքոս Գ-ի այս արշավանքները, մասնավորապես՝ երկրորդը, ինչպես տեսանք, Պարթևների դեմ էին և, ահա, կոչվել են *մեդական* կամ *մարական* պատերազմ: Իսկ դա մեկ անգամ ևս նշանակում է, որ արշավանքների դրդապատճառը Մարաստանի (թագավորության կամ սատրապության) հարցն է եղել: Գ) Նշանակում է նաև, որ մ.թ.ա. երրորդ դարի 30-20-ական թթ. Մարաստանի թագավորությունը կամ սատրապությունը, եթե չասենք՝ հպատակ էր, գոնե Պարթևների ազդեցությանը կամ հսկողությանն է ենթարկվել: Այսինքն, հակառակ իշխող կարծիքի, որով Պարթևները դեռևս Մարաստանի նկատմամբ քաղաքական ազդեցություն կամ հետաքրքրություն չունեն²: Դ) Հաստատում է Խորենացու այն տեղեկությունը, ըստ որի Պարթևների առաջին գահակալ Արշակ Քաջը բարեկամական դաշինք է հաստատել (ենթադրվում է մ.թ.ա. 212-210 թթ. ընթացքում) Հռոմի հետ: Նա գրում է. «Լսե (Արշակ Քաջը, — Լ.Շ.) և զգորանալն Հռոմայեցւոց ի վերայ ամենայն արևմտից և ծովու, և թէ ի Ապանիացւոց թափեցին զբովսն, ուստի ոսկի և արծաթն հատանի. և զգաղատացիս հարյալ ընդ հարկաւ արարին, և զթագաւորութիւնն Ասիացւոց: Հրեշտակս

¹ Պոլիբիոս, հ. II, գիրք 9-րդ, պ. 22, էջ 198:

² Այս սխալի պատճառով պարթևական աշխարհակալության սկիզբը և Մեդիայի թագավորության նվաճումը դրվում է Միհրդատ Ա Մեծի ժամանակ՝ մ.թ.ա. 171-138 թթ. (տես Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՀ ԳԱ հրատ., հատ. 1-ին, էջ 552), երբ դա, իրականում, պարթևական աշխարհակալության երկրորդ էտապն է ու ավարտը և Մեդիայի թագավորության վերջնական նվաճումը:

առաքեալ խնդրէր զդաշնաւորութիւն, զի մի օգնեսցեն Մակեդոնացւոց. ոչ տալով հարկս, այլ պատարագս միայն ամի ամի հարկը քանքարոյ» (Բ.գլ. Բ, ընդգծ. — Լ.Շ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Պոլիբիոսն ու Խորենացին, կարծեք թե, հատուկ լրացնում են միմյանց: Եթե Հանիբալը Մեդական պատերազմում, այսինքն՝ ընդդեմ Պարթևների օգնական ուժեր է ուղարկել իր դաշնակից Անտիոքոս Գ-ին (դաշնակից էին դեռևս փյունիկյան երկրորդ պատերազմի սկզբից), ուրեմն բոլորովին էլ անհավանական չէ, որ Պարթևները խնդրեին նրանց երդվյալ հակառակորդ Հռոմի աջակցությունը կամ, գոնե, չեզոքությունը: Իրավ է, Հռոմը տվյալ պահին չէր էլ օգնելու Մակեդոնացիներին կամ Սելևկյաններին, քանի որ թշնամանքը նրանց միջև գնալով խորանում էր, ուստի և Արշակ Քաջի խնդրանքը թվում է ավելորդ, սակայն, ինչպես ասում են, զգուշավորությունը գործին չէր վնասի: Նման դաշինքը բխում էր և Հռոմի, և Պարթևների քաղաքական շահերից, որի մասին դեռ կխոսվի:

Այսպիսով, չի կարող կասկած հարուցել այն, որ մ.թ.ա. 230-225 թվականներից սկսած համառ և հետևողական պայքար է մղվել Պարթևների ու Սելևկյանների միջև՝ հիմնականում Մեդիայի թագավորության համար: Անտիոքոս Գ-ի արևելյան երկրորդ արշավանքով հարցը լուծվել է հօգուտ Սելևկյանների՝ երկրորդ անգամ վերանվաճվել է այդ թագավորությունը և, ամենակարևորը, կանխվել է պարթևական աշխարհակալության առաջին փուլը: Դրանից հետո շուրջ կես դար Պարթևները նոր երկրներ գրավելու փորձ չեն արել, ոչ էլ հավակնել են Մեդիայի թագավորությանը:

Պարթևական աշխարհակալության երկրորդ շրջանը համընկնում է Միհրդատ Ա Մեծի ժամանակին (թագավորած, ըստ պատմագիտության մ.թ.ա. 174-138 թթ., կամ՝ 170-139 թթ., կամ՝ 171-138 թթ. և այլն¹): Սա ժամանակագրորեն, գործունեությամբ, նույնիսկ անունով (ըստ առանձին պատմիչների և դրամներով կոչվում է Արշակ) համապատասխանում է Խորենացու հիշած, երրորդ գահակալ Արշակ Բ Մեծին՝ թագավորած, ըստ Խորենացու, մ.թ.ա. 174-122 թթ.²: Սա Պարթևական պետության առաջին գահակալն է, որ ըստ դրամների կոչվել է «արքայից արքա» և մեծարվել է զանազան պատվանուններով՝ «Մեծ», «Փրկիչ», «նշանավոր», «բարեգործ», «արդար», «հեղինակալ» և այլն³: Ի դեպ «Մեծ» պատվանունը նա կրել է մշտապես (առկա է նրանից մեզ հասած բոլոր՝ ավելի քան 80 դրամների վրա), իսկ մյուսները (այդ թվում և «արքայից արքա»

¹ Տես Ա. Գարգաշյան, Քննական պատմություն հայոց, մասն Բ, Թիֆլիս, 1895, էջ 89 հմմտ. Յ. Бикерман, Хронология..., էջ 197, Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՀ ԳԱ հրատ., հատ. 1-ին, էջ 552:

² Տես «Բանբեր Մատենադարանի», նո. 8, 1967, էջ 48՝ ներդիր աղյուսակը:

³ A. Petrowicz, Arsaciden Münzen, Wien, 1904, էջ 21-31:

տիտղոսը) ավելացվել են աստիճանաբար, հիմնականում համահունչ են նրա գործունեության տարբեր փուլերին ու հաջողություններին և հիմնավորվում են պատմականորեն: Օրինակ, «*հեղինասեր*» կոչվել է թերևս այն բանից հետո, երբ վերջնականապես նվաճեց Եփրատից արևելք ընկած սելևկյան տիրույթները, այդ թվում նաև հունաբնակ քաղաքներ, կամ «*փրկիչ*», թերևս Սելևկյաններից գրաված երկրների համար և այլն:

Միհրդատ Ա Մեծը իր թագավորության հենց սկզբներից ձեռնամուխ է լինում պարթևական տերության էլ ավելի ընդարձակաման ու հզորացման գործին և մեծ հաջողություններ է ունենում: Առաջին հաջողությունը լինում է այն, որ մ.թ.ա. 161-155 թթ. ընթացքում նա վերջնականորեն նվաճում է Մեդիայի թագավորությունը, որի հետ նաև Հյուսիսային Միջագետքն ու Բաբելոնիան: Այնուհետև նա նվաճում և իր տերությանն է միավորում Բակտրիայի հզոր և ընդարձակածավալ թագավորությունը, որը սկսել էր թուլանալ ներքին երկպառակություններից, ապա՝ Էլամը և ուրիշ երկրներ ու ժողովուրդներ¹: Այնպես որ, ըստ Պոմպեոս Տրոգոսի. «Իր իշխանությանը ենթարկելով բազում ժողովուրդների, (Միհրդատը, — *Լ.Շ.*) պարթևական տերությունը ընդարձակեց Կովկասյան լեռներից (*Հինդուկուշ*, — *Լ.Շ.*) մինչև Եփրատ: Հանկարծակի հիվանդությամբ նա մահացավ ծեր հասակում, ձեռք բերելով ոչ պակաս փառք, քան իր նախապապ Արշակը²»:

Սելևկյանները, սակայն, չէին կարող հաշտվել իրենց կորուստների հետ, մասնավորապես՝ Հյուսիսային Միջագետքի և Բաբելոնիայի կորստի հետ, ուստի և վերջին փորձերն են կատարում հետ գրավելու համար: Դեմետրիոս Բ Նիկատորը (թագավորած, ըստ պատմագիտության, մ.թ.ա. 145-140 թթ., ըստ Հովսեփոսի, Սեբեոսին կից Անանուն Ա-ի, Խորենացու, Ասողիկի և այլոց՝ մ.թ.ա. 146-143 թթ.) իր թագավորության 4-րդ տարում արշավում է դեպի Բաբելոնիա, նույնիսկ գրավում է Բաբելոնը, սակայն ի վերջո պարտություն է կրում, գերի ընկնում Պարթևների ձեռքը: Սրա եղբայրը և հաջորդը՝ Անտիոքոս Սիդեացին (թագավորած, ըստ պատմագիտության, մ.թ.ա. 138-129, ըստ Հովսեփոսի, Անանուն Ա-ի, Խորենացու, Ասողիկի՝ մ.թ.ա. 143-134 թթ.³) Հովսեփոսի, Անանուն Ա-ի, Խորենացու, Ասողիկի՝ մ.թ.ա. 143-134 թթ.) երկրորդ և վերջին փորձն է կատարում ետ գրավելու Միջագետքն ու Բաբելոնիան, որը դարձյալ անցնում է ապարդյուն: Չնայած նախնական հաղթանակներին, վերջին ճակատամարտում նրա զորքը ոչնչանում է, իսկ ինքն էլ սպանվում:

Այսպիսով, Սելևկյանների դիմադրությունը մեկընդմիջտ կտրված էր: Այսուհետև մոտ կես դար (մինչև Տիգրան Բ-ի կողմից նվաճվելը) նրանք հազիվ կարողանում են պահպանել իրենց խղճուկ գոյությունը Ասորիքում և դադարում են Արևելքի քաղաքական կյանքում որևէ դեր կատարելուց: Դրան հակառակ, Պարթևները վերջնականորեն ու հիմնավորապես գրավում են Եփրատից արևելք ընկած նրանց բոլոր տիրույթները, դառնում են Արևելքի բախտը տնօրինող հիմնական ուժը և, կոտեսենք, անմիջապես ձեռնարկում են Հայաստանի գրավումը կամ, ավելի ճիշտ, պարթևական մի նոր՝ դուստր թագավորության հիմնադրմանը Հայաստանում: Այս առումով ճշմարտամոտ է Ժ. Էլշիբեկյանը, որը մ.թ.ա. 140 թ. դրությամբ գրում է. «Միհրդատ Ա-ը կարող էր այդ ժամանակ փորձ անել հարձակվելու Հաստատանի վրա, որովհետև մինչև Հայաստան մեկ քայլ էր մնում¹»: Ավելին, ըստ Պոմպեոս Տրոգոսի նա ցույց է տվել նաև այդ *փորձը*, սակայն այդքանը միայն, ավելին ասել չի կարողացել, մասամբ էլ անտեսել կամ խճողել է փաստերը², քանի որ կաշկանդված է եղել հայ ժողովրդի պատմության տվյալ ժամանակահատվածի մասին ընդունելի համարված տեսությամբ:

Նշենք շատ կարևոր, սակայն մթազնած մի իրողություն ևս: Պարթևների օրըստօրե հզորացումը և Արեմենյանների երբեմնի տիրույթներին հավակնելը, որն ակնհայտորեն դրսևորվեց Միհրդատ Ա-ի ժամանակ ու նրա հաղթական պատերազմներով, Արևելքում փոխեց նաև ուժերի խմբակցությունը: Եթե մինչև Անտիոքոս Սիդեացու սպանությունը, այսինքն՝ մինչև Սելևկյանների կործանարար պարտությունը, Հռոմը Փոքր Ասիային տիրելու և այլ նկատառումներով դաշնակից էր Պարթևներին, կամ էլ՝ «չեզոք» դիրք է գրավել, այդ պահից դաշնակից էր Պարթևներին, կամ էլ՝ «չեզոք» դիրք է գրավել, այդ պահից արդեն, ինչպես և սպասելի էր, փոխում է վերաբերմունքը, սկսում է հովանավորել Սելևկյաններին (սրանք արդեն վտանգավոր չէին) և թաքուն կամ բացահայտ հանդես է գալիս ընդդեմ Պարթևների:

Ահա շատ համառոտ գծերով այսպիսին է եղել Արևելքի քաղաքական վիճակը Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո, մասնավորապես՝ Պարթևների անկախացումից մինչև Անտիոքոս Սիդեացու սպանությունը: Ինչպես տեսանք, այն ներկայանում է որպես համառ ու տևական պայքարի մի ժամանակշրջան՝ հիմնականում Հյուսիսային Միջագետքի, Բաբելոնիայի և Մաստատանի համար, Սելևկյանների ու Պարթևների միջև, որն ավարտվել է վերջիններիս հաղթանակով:

¹ Ժ. Էլշիբեկյան, նշվ. աշխատ., էջ 75:

² Ժ. Էլշիբեկյան, էջ 75-76: Այստեղ հեղինակի սխալն այն է, որ ընդունելի տեսության ազդեցությամբ Խորենացու՝ բոլորովին այլ ժամանակի վերաբերող տեղեկությունները աշխատել է հարմարեցնել Պոմպեոս Տրոգոսին, իսկ նույն ժամանակին վերաբերողները անտեսել է:

¹ Պոմպեոս Տրոգոս, գիրք 41, գլ. 6, պ. 1-8:

² Նույն տեղում, գիրք 41, գլ. 6, պ. 8-9:

³ Դեմետրիոս Բ Նիկատորի և Անտիոքոս Սիդեացու արևելյան արշավանքների ու թագավորության ժամանակների մասին դեռ կիսոսվի սույն աշխատության հաջորդ գլխում:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսին էր Հայաստանի վարչաքաղաքական վիճակը մոտ 200-ամյա այդ ժամանակաշրջանում կամ, ավելի ճիշտ, ինչ տեղեկություններ կան այդ մասին:

Նախապես ասենք, որ հայ պատմիչները և ընդհանրապես հայկական աղբյուրներն այս ժամանակաշրջանի մասին ոչ մի տեղեկություն չեն ավանդել¹, բացի Խորենացու մի նշումից, որին կդիմենք սույն գլխի վերջում: Ի տարբերություն հայկական աղբյուրների, օտարաբան հեղինակների մոտ հանդիպում են պատահական տեղեկություններ, այն էլ կցկտուր և հակասական, որոնք սոսկ անորոշ և աղոտ պատկերացում կարող են տալ Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի ընդհանուր վիճակի մասին:

Ըստ այդ տեղեկությունների, ինչպես ենթադրել են հարցով զբաղված համարյա բոլոր հետազոտողները, Ալեքսանդր Մակեդոնացուց հետո Հայաստանը բաժանված է եղել երեք վարչական միավորների կամ, ինչպես ընդունված է ասել, երեք թագավորությունների՝ Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի և Ծոփքի: Մեզ հետաքրքրող ամբողջ ժամանակաշրջանում (շուրջ 200 տարի՝ մ.թ.ա. 323-134 թթ.) հայկական այս երեք թագավորությունները կառավարվել են առանձին— առանձին, իրենց թագավորներով կամ կառավարիչներով, ունեցել են հիմնականում անկախ, ինքնուրույն վիճակ, կամ էլ որոշ ժամանակահատվածներում ենթակա են եղել Սելևկյան պետությանը: Բացառելի չէ նաև, որ այդ ժամանակաշրջանում հայկական թագավորությունները՝ կախյալ, թե անկախ, ձերբազատ չեն եղել սելևկյան վտանգից, միշտ էլ զգացել են Սելևկյանների քաղաքական ազդեցությունը: Այս բանը ոչ միայն ենթադրվում է եղած փաստերի ընդհանրությունից, այլև Արևելքում Սելևկյանների ունեցած դիրքից ու դերից, Արևելքի վիճակը երկար ժամանակ համարյա անմրցակից տնօրինելու նրանց հնարավորություններից:

Այս առթիվ հիմնավոր ու ճիշտ է Հ. Մանանդյանը, երբ գրում է. «Պետք է ասել, որ Սելևկյանների իշխանությունը չէր կարող հիմնավորապես հաստատվել նաև արմենական այսրեփրատյան երկրներում: Նրանց գերիշխանությունն այս լեռնային ու դժվարամատչելի երկրում, ընդհանրապես, ավելի անվանական էր, քան իրական: Ճանաչելով Սելևկյան թագավորներին իբրև գերագույն պետ՝ Մեծ Հայքը, ըստ երևույթին, նաև Ծոփքը՝ պահպանել էին իրենց ներքին ինքնուրույնությունը և կառավարվում էին բնիկ իշխանների

¹ Մեր խոսքն այն տեղեկությունների մասին չէ, որոնք բացահայտ ուրիշ ժամանակի են վերաբերում, սակայն բռնաձիգ մեկնաբանություններով «հարմարեցվում» են քննարկվող ժամանակաշրջանին՝ կտրվելով հեղինակի նշած ժամանակից, ժամանակակիցներից, տեղից ու միջավայրից: Օրինակ, Խորենացու հիշած Արտաշես Բ Արշակունու (թագավորած, ըստ Խորենացու, մ.թ. վաղից: Օրինակ, Խորենացու հիշած Արտաշես Բ Արշակունու (թագավորած, ըստ Խորենացու, մ.թ. 87-128 թթ.) գործերի «հարմարեցումը» օտար աղբյուրներից հայտնի Արտաշեսի հետ (թագավորած մ.թ.ա. 189-160 թթ.) և այլն: Այս մասին հանգամանորեն կխոսվի սույն աշխատության երրորդ և չորրորդ գլուխներում:

ձեռքով, որոնք սկզբնաղբյուրների մեջ անվանվում են երբեմն թագավորներ: Ըստ երևույթին, սրանք վճարում էին սելևկյաններին որոշ տուրք և պատերազմի ժամանակ օգնում էին նրանց իրենց զորքով: Օգտվելով, սակայն, Սելևկյանների ներքին երկպառակտություններից՝ արմենական կառավարիչները ձգտում էին հաճախ անկախ լինել և աշխատում էին խուսափել վասալական այդ պարտավորություններից¹:

Ընդհանուր գծերով, ահա, այսպես է երևում հայոց թագավորությունների վարչաքաղաքական վիճակը (ավելին կամ՝ պակաս՝ էական չէ) մինչև Պարթևների կողմից Մարաստանի, Բաբելոնիայի և Հյուսիսային Միջագետքի վերջնական նվաճումը, այսինքն՝ մինչև Անտիոքոս Միդեացու սպանությունը: Այսուհանդերձ, հնարավորին չափ ավելի ճիշտ պատկերացում ունենալու համար մոտիկից ծանոթանանք եղած տեղեկություններին: Դրանք բերվելու են հարակից նշումներով, ըստ առանձին թագավորությունների, դեպքերի և հարակից նշումներով, ըստ առանձին թագավորությունների, դեպքերի ժամանակագրական հաջորդականությամբ և, եթե հարկը առաջանա, սոսկ մասնակի բացատրություններով: Մի խոսքով, առայժմ ծանոթանանք միայն փաստերին:

ԱՄԲՈՂՋ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՄԱՍԻՆ

1. Ըստ Դիոդոր Սիցիլիացու (մ.թ.ա. 1-ին դար), Կուրտիոս Ռուփոսի (մ.թ. 1-ին դար), Արրիանոսի (մ.թ. 2-րդ դար) Ալեքսանդր Մակեդոնացին Գավգամելայի ճակատամարտից հետո Հայաստանի սատրապ է նշանակել Լիդիայի Աքեմենյան նախկին սատրապ Միթրենեսին: Դիոդորը գրում է. «Ալեքսանդրը Միթրենեսին տվեց Հայաստանը, որն իրեն էր հանձնել Սարգեսի միջնաբերդը» («Պատմական գրադարան», գիրք 17, գլ. 64, 6): Կուրտիոս Ռուփոսը՝ «Հայաստանը տրվել է Միթրենեսին, Սարգեսի դավաճանին» (Մեծն Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը», գիրք 5, գլ. 1-ին, 44): Արրիանոսը՝ «Եվ նա (Ալեքսանդր Մակեդոնացին,— Լ.Շ.) Հայաստան ուղարկեց Միթրենես սատրապին, որը Ալեքսանդրին էր հանձնել Սարգեսի ամրոցը» («Ալեքսանդրի արշավանքը», գիրք 3, գլ. 16,5):

Այսպիսով, մ.թ.ա. 331 թվականից, երբ Գավգամելայի ճակատամարտում սպանվել է Հայկյան կամ Հայկազունյաց հարստության վերջին թագավոր Վահեն կամ Միրվահիստը², Հայաստանի սատրապ է նշանակվել Միթրենեսը³ և կառավարել է, հավանաբար, մինչև մ.թ.ա. 317 թվականը:

¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, 1944, էջ 102:

² Լ. Շահինյան, Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ հիշատակվող Վահեի մասին (տես ՊԲՀ, 1973, նո. 4, էջ 172-178):

³ Հայաստանում Միթրենեսի սատրապության վերաբերյալ կան տարակարծիքներ (տես Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, 1944, էջ 92-94), որոնց քննարկումը սույն աշխատության նպատակից դուրս է:

2. Դիոդոր Սիցիլիացին և Պոլիենոսը (մ.թ. 2-րդ) մ.թ.ա. 317 թ. դիոդոթսների պայքարի կապակցությամբ հիշում են ոմն Օրոնտեսի, որին համարում են Հայաստանի սատրապ: Բերում ենք Դիոդորի համապատասխան հատվածը. «Քանի որ բոլորին ըստ արժանվույն ծառայություն էր մատուցվում, բազմությանը հաճելի թվաց Պակեստեսի հոգատարությունը և բացահայտ երևաց, որ նա մեծ հաջողություն ունեցավ զորքի համակրանքը շահելու ուղղությամբ: Բայց եվմենեսը, այս տեսնելով և մտածելով, որ Պակեստեսը այդպես է վարվում բազմության հետ, ձգտելով ընդհանուր հրամանատարության, կեղծ նամակներ հորինեց, որոնցով զինվորներին համարձակություն ներշնչեց պատերազմների ելքի նկատմամբ և, նվաստացնելով Պակեստեսի հեղինակությունն ու փայլը, բարձրացրեց իր անձնավորությունը և բազմության աչքին մեծացրեց իր բարեհաջող հույսերի ակնկալումները: Գրվածքների իմաստն այն էր, որ Օլիմպիադան միանալով Ալեքսանդրի որդու հետ, Կասսանդրոսի սպանությունից հետո, դարձել էր Մակեդոնիայի թագավորության տերը և որ Պոլյուպերքոնը իր հետ ունենալով թագավորական զորքերի լավագույն մասը և փղերին, անցել էր Ասիա՝ Անտիգոնոսի դեմ կռվելու և արդեն մոտենում էր Կապադովկիային: Նամակը, որը գրված էր ասորերեն գրերով, ուղարկված էր Օրոնտեսի կողմից, որը տիրում էր Արմենիայի սատրապությունը¹ և Պակեստեսի բարեկամն էր (ընդգծ.— Լ.Շ.): Քանի որ նամակին հավատ ընծայվեց, այդ սատրապների միջև նախկինում գոյություն ունեցած մտերմության պատճառով, եվմենեսը կարգադրեց, որ այդ նամակը փոխանցելով ցույց տան հրամանատարներին և մյուս զինվորներից շատերին: Դրանից հետո համայն զորաբանակի մտադրությունը փոխվեց և բոլորն իրենց ակնկալությունները կապեցին եվմենեսի հույսերի հետ, հավատալով, որ նա թագավորների միջոցով կկարողանա բարձրացնել ում ցանկանա և պատժել բոլոր իրեն վնասողներին»² (գիրք 19, գլ. 23, 1-3, հմմտ. Պոլիենոս, Strategemata, գիրք 4, գլ. 8,3):

Այստեղ ուշագրավն այն էր, որ Հայաստանն ի դեմս Օրոնտեսի, խիստ ազդեցիկ և ակնառու դեր է կատարել դիոդոթսների պայքարում:

¹ Այս Օրոնտեսը, ինչպես կարծում են (Հ. Մանուկյան, քննական տեսություն..., հ. Ա, 1944, էջ 92, 96-97, Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՀ ԳԱ հրատ., հ. 1-ին, էջ 504-505 ուրիշ.), թերևս Գավգամելայի ճակատամարտին մասնակից հայկական զորաբանակի մի մասի հրամանատար Օրոնտեսն է: Սակայն ոչ թե նախապես համահայոց թագավոր, ապա՝ սատրապ (մ.թ.ա. 331-ից), այլ՝ հավանաբար Փոքր Հայքի կուսակալ կամ փոխարքա, իսկ վերը հիշված Միթրենսից հետո համահայոց սատրապ կամ թագավոր:

² Բերված է Ս. Կրկյաշարյանի թարգմանությամբ (տես Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1-ին, Երևան, 1981, էջ 178-179):

3. Դիոդոր Սիցիլիացին, դարձյալ դիոդոթսների և Կապադովկիայի կապակցությամբ, մեկ այլ անգամ գրում է. «Այդ տարիներին Ալեքսանդր Մակեդոնացին պարտության մատնեց պարսիկներին, որից հետո վախճանվեց: Ապա Պերդիկասը, որն այդ ժամանակ ամբողջ տերության առաջնորդն էր, եվմենեսին ուղարկեց որպես Կապադովկիայի զորապետ: Արիարաթեսը պարտվելով ճակատամարտում՝ ընկավ, որից հետո թե Կապադովկիան և թե Նրան սահմանակից երկրներն ընկան մակեդոնացիների տիրապետության տակ: Իսկ Արիարաթեսը՝ նախորդ թագավորի որդին, հուսահատվելով այդ ժամանակ ստեղծված դրությունից, քչերի հետ ապաստանում է Հայաստանում: Ոչ շատ ժամանակ անց, երբ արդեն եվմենեսն ու Պերդիկասը և Նրանց համախոհները մահացել էին¹, իսկ Անտիգոնոսն ու Սելևկոսը զբաղված էին այլ գործերով, Արիարաթեսը հայերի թագավոր Արդոատեսից զորք ստանալով, սպանեց մակեդոնացիների զորապետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց երկրից և վերանվաճեց իր հայրենի իշխանությունը»² (գիրք 31, գլ. 19, 4-5, ընդգծ.— Լ.Շ.):

Իրավացի է Գ. Սարգսյանը, որ հետևելով Հ. Սանդալյանին և Հ. Մանանդյանին ոչ միայն Արդոատեսին համարում է Մեծ Հայքի թագավոր, այլև Նրան նույնացնում է Դիոդորի վերը հիշած Օրոնտեսի հետ և գտնում, որ սրա օգնությամբ (Օրոնտես—Արդոատեսի) մ.թ.ա. 4-րդ դարի վերջերին Արիարաթ Բ-ն վերագրավել է իր հայրենի թագավորությունը³: Այսպիսով, հայոց այս թագավորը եվմենեսի սպանությունից հետո թշնամաբար է տրամադրվում Սելևկյանների դեմ և թագավորել է մինչև 4-րդ դ. վերջերը, դրանից հետոն հայտնի չէ:

4. Հայաստանի քաղաքական պատմության մասին ժամանակագրորեն հաջորդ տեղեկությունը հաղորդել է Ստրաբոնը կամ, ավելի ճիշտ, գտնում ենք նրա մոտ: Ներկայացնելով Հայաստանի հնագույն ավանդությունը՝ հայ ժողովրդի ծագման և հարակից հարցերի մասին, այնուհետև նա գրում է. «...Այժմ հարկ է պատմել նորագույն պատմությունը՝ սկսած Պարսկական շրջանից հաջորդաբար մինչև մեր օրերը, գլխավոր գծերով: Պարսիկները և Մակեդոնացիք տիրեցին Հայաստանին, սրանցից հետո Սելևկյանները, որ նվաճել էին Ասորիքը և Մարաստանը: Վերջին իշխողն էր Օրոնտեսը, շառավիղը

¹ Պերդիկասը մահացել է մ.թ.ա. 321-ին, իսկ եվմենեսը՝ մ.թ.ա. 316-ին (տես Զ. Бикерман, Хронология..., էջ 257):

² Բերված է Ս. Կրկյաշարյանի թարգմանությամբ (տես Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1-ին, էջ 179, հմմտ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 97):

³ Տես Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՀ ԳԱ հրատ. հ. 1-ին, էջ 504-505, Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 97-98:

Հյուդարներսի, որը մեկն էր յոթը պարսիկներից: Դրանից հետո Արտաշես և Զարեհ, Հռովմայեցոց հակառակորդ Անտիոքոս Մեծի զորավարները, երկուսի բաժանեցին *երկիրը, առաջ իշխում* էին թագավորի հրամանի տակ. սրա պարտությամբ հարելով Հռովմայեցոց՝ նրանց կողմն անցան և իրենց թագավոր հայտարարեցին»¹ (գիրք 11, գլ. 14,15, ընդգծ.—Ն.Ա.):

Ստրաբոնի այս տեղեկությունը բազմիցս արժանացել է ուշադրության: Ընդունված կարծիքն այն է, որ հիշյալ Օրոնտեսը եղել է Արտաշեսի անմիջական նախորդը, որպես Հայաստանի կառավարիչ կամ թագավոր: Նույնիսկ օգնության է կոչվում Խորենացին², որի տեղեկությունները՝ Արտաշես-Երվանդ հակամարտության մասին (գիրք Բ, գլ.ԼԷ-ԼԸ, ԽԳ-ԽԸ), բոլորովին այլ բովանդակություն ունեն և 270-290 տարի հետո են կատարվել՝ Խորենացու ժամանակագրությամբ մ.թ. 67-87 թվականներին: Իրականում, Խորենացուն այստեղ վկայակոչելը թյուրիմացություն է (այդ մասին կխոսվի), իսկ Ստրաբոնի մոտ էլ սոսկ առաջին հայացքից է այդպես երևում, թե Օրոնտեսը Արտաշեսի անմիջական նախորդն է: Սա էլ ոչ միայն այն պատճառով, որ Ստրաբոնի՝ «*դրանից հետո Արտաշես...*» արտահայտությունը *պարտադիր չէ անմիջապես հետո հասկանալ*, այլ հիմնականում այն պատճառով, որ ուշադրությունից վրիպել է նրա՝ «*վերջին իշխողն էր Օրոնտես...*» միտքը:

Արդ, հարց է առաջանում՝ ինչպես հասկանալ Ստրաբոնի այս միտքը: Մտածել, թե Հյուդարների տոհմի վերջին իշխողն էր Հայաստանում, ճիշտ չի լինի, անհարիր է Ստրաբոնի շարադրանքի կառուցվածքին: Ինչպես թարգմանության մեջ, այնպես էլ բնագրում գլխավոր միտքն է՝ «վերջին իշխողն էր Օրոնտես», իսկ Հյուդարներին հիշելը երկրորդական, լրացնող միտքն է, սոսկ բացատրական բնույթ ունի: Այլապես պետք է լիներ՝ «Յոթը պարսիկներից մեկի՝ Հյուդարների սերնդից Հայաստանի վերջին իշխողն էր Օրոնտեսը», սակայն այդ իմաստը չկա բնագրում: Զի կարելի հասկանալ նաև, որ Օրոնտեսը Հայաստանի վերջին իշխողն էր, քանի որ նույն ինքը՝ Ստրաբոնը հիշում է Արտաշեսին, Տիգրանին, Արտավազդին որպես նրա հաջորդների: Ուրեմն, Ստրաբոնը Օրոնտեսին Հայաստանի վերջին իշխող չէր համարի և չի համարել: Մնում է մտածել, որ Օրոնտեսը մակեդոնական կամ սելևկյան (նրանց նշանակած) վերջին իշխողն էր Հայաստանում և, իրոք, այդպես էլ երևում է շարադրանքից՝ «Պարսիկները և մակեդոնացիք տիրեցին Հայաստանին, սրանից հետո Սելևկյանները... վերջին իշխողն էր Օրոնտես...»:

¹ Բերված է Հ.Աճառյանի թարգմանությամբ (տես Ստրաբոն, Երևան, 1940, էջ 65, հմմտ. Հ.Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, 1944, էջ 126, Հայ ժող. պատմ. քրեստոմատիա, էջ 220-221):

² Տես Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, 1944, էջ 124-128, Հայ ժողովրդի պատմություն. ՀՀ ԳԱ հրատ., հ. 1-ին, էջ 505-506, 514-516:

Այսպիսով, եթե ընդունենք, որ Օրոնտեսն անմիջական նախորդն է Արտաշեսի, Ստրաբոնի մոտ ստեղծվում է հակասություն: Ինչու նա պետք է Օրոնտեսին համարեր Հայաստանի սելևկյան վերջին իշխող, երբ իր նշումով Արտաշեսը ևս Անտիոքոս Գ-ի, այսինքն՝ Սելևկյանների կողմից նշանակված Հայաստանի կառավարիչ էր և, փաստորեն, վերջինը:

Վերը նշվածից հետևում է, որ Ստրաբոնի հիշած Օրոնտեսը չի եղել Արտաշեսի անմիջական նախորդը, այլ իշխել է շատ ավելի վաղ, գուցե և Դիոդորի հիշած Օրոնտեսն է, որը նախ մակեդոնացիների սատրապն էր Հայաստանում, ապա անկախացավ (մ.թ.ա. 4-րդ դ. վերջերին) և թշնամական դիրք բռնեց Սելևկյանների դեմ: Հավանաբար այդ ժամանակից սկսած շուրջ 100 տարի Մեծ Հայքը հպատակ չի եղել Սելևկյաններին (երևում է՝ նաև Ծոփքը), կառավարվել է իր թագավորներով, որոնց մասին համարյա ոչինչ հայտնի չէ, և Անտիոքոս Գ-ն նորից նվաճեց, այն էլ եղավ կարճատև՝ մինչև մ.թ.ա. 190 թ., քանի որ այս անգամ էլ Արտաշեսը անկախացավ: Եվ որովհետև Արտաշեսով Հայաստանի համար սկսվում էր քաղաքական նոր վիճակ, այսինքն՝ Հռոմի օգնությամբ անկախանալը (Ստրաբոնը հատուկ մղումով նշել է այս իրողությունը), ուստի և Արտաշեսը բախտորոշ ու հիշարժան է համարվել:

Ի դեպ, փոքր-ինչ շեղվելով ասենք, որ Ստրաբոնի միտումը համարյա բացահայտ է, դա էլ բխում է Միհրդատ Պոնտացու դաշնակից և Հռոմի հակառակորդ Տիգրան Բ-ին պախարակելու մղումից։ Ահա թե ինչու նա ամեն կերպ աշխատել է ցույց տալ, այսպես ասած, Հայաստանի նախկին «թշվառ» վիճակը, որ հայ ժողովուրդը, իբր, մինչև Արտաշես, թագավոր ու թագավորություն չի ունեցել (չնայած հակառակն ապացուցող փաստերը քիչ չեն), որ Արտաշեսի ժամանակ միայն, այն էլ Հռոմի օգնությամբ հայերը ձեռք բերեցին թագավորություն, իսկ Տիգրանը` նրա սերնդից դուրս է եկել իրենց բարերարի թագավորություն, իսկ Տիգրանը` նրա սերնդից դուրս է եկել իրենց բարերարի թագավորին վայել որևէ բարձր հատկանիշով աչքի չի ընկնում (գիրք 11, գլ. 14, 15)։ Սա է, փաստորեն, Արտաշեսի ու Տիգրանի մասին (մասամբ նաև Արտավազդի) Ստրաբոնի համառոտագրումների բուն իմպլոտը, որոնք զանազան թյուրիմացությունների տեղիք են տվել, նույնիսկ դիտվում են իբրև ճշմարիտ խոսքի չափանիշ։ Կասկած չի հարուցում, որ նա այդ պատճառով է սահել հայ ժողովրդի պատմության նաև մ.թ.ա. 3-րդ դ. վրայով` միայն թե Արտաշեսից առաջ հայոց թագավոր ու թագավորություն չերևար։ Սահել, անցել է այնքան վարպետորեն, որ անգամ դժվար է կռահել։ Այս իսկ առումով դժվար է ցույց տալ հայ ժողովրդի պատմության փաստերն այլափոխող մեկ ուրիշ և ցույց տալ հայ ժողովրդի պատմության փաստերն այլափոխող մեկ ուրիշ պատմիչ, քան Ստրաբոնն է։ Պլուտարքոսն իսկ զիջում է իր դերը, որովհետև խիստ պարզունակ անճշտություններ է թույլ տվել, բոլորի համար նկատելի։

5

5. Ըստ Մեմնոն Հերակլեացու, Բյուզանդիայի Նիկոմեդես թագավորի որդին
Զիալեքը, մոտ մ.թ.ա. 260 թ. փախել է Հայաստանի թագավորի մոտ, որի

ներ ուղարկեց Եվմենեսի ու Արիարաթեսի մոտ: Եվմենեսն ու Արիարաթեսը լսելով նրանց, իրենք ևս իսկույն իրենց դեսպաններին ուղարկեցին Փառնակեսի մոտ և այս բանը երկուստեք բազմիցս կրկնելով, հաշտություն կնքվեց հետևյալ պայմաններով. թող մշտական խաղաղություն լինի մի կողմից՝ Եվմենեսի, Պրուսիասի և Արիարաթեսի, մյուս կողմից՝ Փառնակեսի և Միհրդատի միջև: Փառնակեսը և ոչ մի ձևով չպետք է արշավի Գալատիայի վրա և գալատների հետ նախկինում նրա կնքած բոլոր պայմանագրերը պետք է համարվեն անվավեր:

...Որոշվեց նաև, որ Փառնակեսը պետք է առանց փրկագնի վերադարձնի ռազմագերիներին և փախստականներին: ...Որոշվեց նաև, որ Արմենիայի սատրապ Միհրդատը պետք է վճարի 300 տաղանդ, որովհետև սա դրժելով Եվմենեսի հետ կնքած դաշինքը, պատերազմեց Արիարաթեսի դեմ: Այդ դաշինքին մասնակից դարձվեցին Ասիայի իշխաններից Արտաշեսը՝ Արմենիայի մեծագույն մասի տիրակալը, և Ակուսիլոքոսը...»¹ (ընդգծ.— Լ.Շ.):

Այս պայմանագիրը կնքվել է 150-րդ օլիմպիադին, հավանաբար՝ առաջին տարում, այն է՝ մ.թ.ա. 179 թ.²:

գ. Դիոդոր Սիցիլիացի. «Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասը ապստամբելով Անտիոքոսից, իր անունով քաղաք հիմնեց և ժողովեց հզոր արանց: Իսկ Անտիոքոսը որն այդ տարիներին հզոր էր, ինչպես ոչ ոք մյուս թագավորներից, արշավեց նրա վրա և, հաղթելով, ստիպեց նրան հնազանդվել»:³

Այստեղ հիշված Անտիոքոսներից առաջինը Անտիոքոս Գ Մեծն է (մ.թ.ա. 223-187 թթ.), երկրորդը՝ Անտիոքոս Դ Էպիփանեսը (մ.թ.ա. 175-164 թթ.):

է. Ապպիանոս. «Անտիոքոս (Էպիփանեսը) թագավորեց ոչ լրիվ 12 տարի. այդ ընթացքում նա հաղթեց հայ Արտաշեսին և արշավեց Եգիպտոս Պտղոմեոսի դեմ, որը որք էր մնացել եղբոր հետ միասին»:⁴

Անտիոքոս Դ-ի պատերազմը Արտաշեսի դեմ ենթադրվում է մ.թ.ա. 165-ին:

ը. Պորփյուր (234-305 թթ.) և Հիերոնիմոս (335-420 թթ.). «Անհիմն կերպով Պորփյուրը փոքրիկ եղջյուրի տակ, որը բուսել է տաս եղջյուրներից հետո, ենթադրում է Անտիոքոս Էպիփանեսին, և տաս եղջյուրներից երեք պոկվածների մեջ (տեսնում) վեցերորդ Պտղոմեոսին՝ Փիլոպատոր մականվամբ, յոթերորդ Պտղոմեոսին՝ Եվերգետես մականվամբ և Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասին... Թեև գիտենք, որ Անտիոքոսն իսկապես մարտնչել

է Արտաքսիասի դեմ, բայց և (հայտնի է), որ վերջինս պահպանեց իր նախկին իշխանությունը»:¹

թ. Դարձյալ Հիերոնիմոս. «Եվ ահա այս տեղում Պորփյուրը այսօրինակ անիմանալի բաներ է զառանցում Անտիոքոսի մասին. մաքառելով,— ասում է,— եգիպտացիների դեմ և կտրելով անցնելով Լիբիան և Եթովպիան, կլսի, որ իրեն հյուսիսից և արևելքից մարտերի են հորդորում, և դառնալով այնտեղից կնվաճի ընդդիմացող արադցիներին և կավերի Փյունիկիայի ծովափի ամբողջ նահանգը: Եվ անմիջապես կշարունակի արշավանքը Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասի դեմ, որը շարժված կլինի արևելյան կողմերից և, կոտորելով նրա մարդկանցից շատերին, կհաստատի իր վրանը Ապեղնոն կոչված վայրում, որը գտնվում է երկու լայնահուն գետերի՝ Տիգրիսի և Եփրատի միջև»:²

ժ. Դիոդոր Սիցիլիացի. «Այն բանից հետո, երբ Արիարաթեսը Միթրոբուզանեսին վերականգնեց հայրենի տիրության վրա, Արտաքսիասը՝ Հայաստանի թագավորը, չհրաժարվելով իշխանության նկատմամբ իր ունեցած ընչաքաղցությունից, դեսպաններ ուղարկեց Արիարաթեսի մոտ, առաջարկելով նրան համաձայնել իր հետ և, յուրաքանչյուրն իր մոտ եղած երիտասարդին մահվան ենթարկելով, իրար միջև բաժանել Սոփենեն (Ծոփքը,— Լ.Շ.): Իսկ Արիարաթեսը, որին խիստ օտար էր այդպիսի անազնվությունը, հանդիմանեց դեսպաններին և (նամակ) գրեց Արտաքսիասին, առաջարկելով նրան հեռու մնալ նման գործերից: Հետևաբար, Արիարաթեսն ահա այս գործից հետո, իր անձի շուրջն եղած համբավը մեծ չափով բարձրացրեց: Իսկ Միթրոբուզանեսը, իրեն իշխանության վրա վերականգնողի հանդեպ հիացության արժանի հավատարմության և ազնվության շնորհիվ տիրացավ իր հայրենի իշխանության»:³

Խոսքն այստեղ Ծոփքի Զարեհ թագավորի ավագ որդու՝ Միթրոբուզանեսի մասին է (ըստ Մ. Չամչյանի՝ Միրփիլկեն, Միրփուճեն, Մորփիլիկես, հ. Ա. էջ 206-207, ըստ այլոց՝ Մեիրուժան), որը Արիարաթ Ե-ի (մ.թ.ա. 163-130) օգնությամբ, հակառակ Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշեսի, մոտ մ.թ.ա. 163-ին կամ 162-ին ժառանգել է իր հայրենի գահը:

ժա. Դիոդոր Սիցիլիացի. «Երբ հայտնի դարձավ, թե հռոմեացիները թշնամաբար են տրամադրված Դեմետրիոսի հանդեպ, ապա նրան արհամարհեցին ոչ միայն մյուս թագավորները, այլև նույնիսկ նրան ենթակա սատրապներից ոմանք, որոնցից ամենահայտնին Տիմարքոսն էր: Սա ծագումով միլետացի էր և նախկինում թագավորած Անտիոքոսի ընկերը, որը բազմիցս Հռոմ էր ուղարկվել իբրև դեսպան: ... Սա շատ մեղադրանքներ հարուցելով Դեմետրիոսի

¹ Տես նույն տեղում, էջ 192-193, հմմտ. Полибий Всеобщая история, т. II, Москва, 1895, стр. 787-788;

² Տես Պոլիբիոս, հատ. II, էջ 792:

³ Տես Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1-ին, էջ 179:

⁴ Նույն տեղում, էջ 256:

¹ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 209:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 180:

դեմ, համոզեց սենատին նրա դեմ ընդունել այսպիսի որոշում. «Քանի որ Տիմարքոսը... (այստեղ թերի է,—Լ.Շ.), ապա թող նա լինի նրանց թագավորը»: Տիմարքոսը, ոգևորված այս որոշումից, Մեդիայում կազմակերպեց նշանակալից բանակ, միաժամանակ *Դեմետրիոսի դեմ դաշինք հաստատեց Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասի հետ*: Այնուհետև, ահաբեկելով սահմանակից ժողովուրդներին իր զորքերի հզորությամբ և նրանցից շատերին հնազանդեցնելով իրեն, արշավեց Զևգմայի վրա և, վերջապես, դարձավ թագավորության մեջ հզոր»¹ (ընդգծ.—Լ.Շ.):

Այստեղ նկատի է առնված սելևկյան Դեմետրիոս Ա Սոտերը (մ.թ.ա. 162-150 թթ.), որի դեմ ապստամբեց Մեդիայի սատրապ Տիմարքոսը, իրեն թագավոր հռչակեց (մ.թ.ա. 162-160 թթ.), սակայն շուտով՝ մ.թ.ա. 160-ին, պարտվեց:

Ահա օտարաբան աղբյուրների՝ մեզ հասած այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են մ.թ.ա. երկրորդ դարի առաջին կեսին Մեծ Հայքում թագավորած Արտաշեսին: Այդ տեղեկություններից ամենաբովանդակալիցը, ինչպես տեսնում ենք, Դիոդորի և Ստրաբոնի ավանդածներն են, իսկ մյուսները, բացի Պոլիբիոսի հաղորդումից, վերաբերում են նրանց այս կամ այն նշումին: Ըստ այդ տեղեկությունների Արտաշեսը նախապես եղել է Հայաստանի մի մասի սելևկյան կառավարիչ, ինչպես ճիշտ նկատել է Գ. Սարգսյանը, թերևս մ.թ.ա. 202-201 թվականներից, երբ Անտիոքոս Գ-ն նվաճել է Հայաստանը²: Մագնեսիայի ճակատամարտում (գուցե և նախօրյակին) Արտաշեսն անցել է հռոմեացիների կողմը, ապա նրանց աջակցությամբ անկախացել և հռչակվել է թագավոր՝ մ.թ.ա. 189 թվականից: Երևում է միաժամանակ, որ դրանից հետո էլ մնացել է Հռոմի դաշնակիցը: Հենց այս պատճառներով էլ Արտաշեսը արժանացել է Հռոմի պաշտոնական պատմագրության ուշադրությանն ու դրվատանքին, մասնավորապես՝ Ստրաբոնի, որի անթաքուն սկզբունքով՝ բաջալերելի են միայն Հռոմին աջակցողներն ու հարողները:

Իր թագավորության տարիներին (մ.թ.ա. 189-160 թթ) Արտաշեսը միավորել է պատմական Հայաստանի մի շարք երկրամասեր, բացի թերևս Ծոփքից, Փոքր Հայքից, Պարսկահայքից և Բարձր Հայքի առանձին գավառներից. հիմնադրել ու կառուցել է Արտաշատ մայրաքաղաքը: Ազդեցիկ դիրք է ունեցել ժամանակի քաղաքական կյանքում: Ակնհայտ է նաև, որ նա հաճախակի է մղել ներքին ու արտաքին պատերազմներ, միշտ էլ հակասությունների մեջ է եղել Սելևկյանների հետ, իսկ վերջում՝ Ծոփքի հարցով, նույնիսկ հակադրվել

է Հռոմին (Կապադովկիայի թիկունքում Հռոմն էր կանգնած), սակայն հարկադրված տեղի է տվել, նորից խոնարհվել է իր բարերարին:

Այս է բոլորը: Ավելին վերագրել Արտաշեսին, մանավանդ գունագարդել նրա պատմական կերպարը՝ ըստ հայկական ու վրացական աղբյուրների, որոնք նրան չեն հիշում, նրան համարել դինաստիայի հիմնադիր, հայկական հողերի առաջին միավորող և այլ զարմանալիքներ ոչ միայն հիմնավոր հողերի, այլև կնշանակի այլափոխել, խեղաթյուրել փաստերը, ինչպես ասվեց, դրանք կտրել ժամանակից, ժամանակակիցներից ու միջավայրից, գնալ Հռոմի միտումնավոր պատմագրության հետքերով: Մի խոսքով, *Արտաշեսին պետք է տալ այն, ինչ որ նա կատարել է*, ինչով ներկայացված է, և ոչինչ ավելին՝ ոչ դինաստիայի հիմնադիր, ոչ հայկական հողերի առաջին միավորող (հակասում է փաստերին), ոչ հողային հարց կարգավորող (Արտաշեսյան հայր (թեթևաձեռն խեղաթյուրվում են փաստերը) և նման բաներ: Լավագույն դեպքում, եթե նույնիսկ առանց քննադատական վերաբերմունքի, բառ ու տառով ընդունենք օտարաբան պատմիչների ասածները, Արտաշեսին կարելի է համարել մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի հայոց ամենահաջողված թագավորներից մեկը, որի ոչ տոհմաճագումն է հայտնի, ոչ էլ անմիջական հաջորդները, իսկ Տիգրան Բ-ն էլ, ինչպես կտեսնենք, միտումնավոր կերպով է կապվել այս Արտաշեսի հետ:

ԾՈՓՔԻ ՄԱՍԻՆ

Ծոփքի մասին խոսելիս, որպես նախաբան բերենք Ստրաբոնի հետևյալ տեղեկությունը. «Փոքր Հայքը,— գրում է նա,— բավական բերրի երկիր է: Ծոփաց նման սա էլ ունեցել է միշտ իր բնիկ իշխանները, որոնք մերթ Մեծ Հայոց բարեկամ էին և մերթ ինքնագլուխ»¹ (ընդգծ.— Լ.Շ.):

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի համար Ստրաբոնի այս հաղորդումն ունի ճշմարիտ լինելու լուրջ հիմքեր:

¹ Ստրաբոն (նույն տեղում), էջ 75, «Մեծ Հայոց բարեկամ» կամ նրանից «ինքնագլուխ» լինելը ցույց է տալիս, որ Մեծ Հայքը առավել զորեղ ու իշխող է եղել, իսկ դա հակասում է նույն հեղինակի այն հաղորդմանը, թե Հայաստանը (առաջին հերթին Մեծ Հայքը) նախապես փոքր ու միջոցառաջ է եղել, որ առաջին անգամ անկախացել ու ընդարձակվել է շնորհիվ Արտաշեսի ու Զարեհի գործունեության, այսինքն՝ շնորհիվ Հռոմի բարեկամության: Հայաստանի նախնական ու վիճակի մասին այստեղ այնքան բացահայտ է անճշտությունն ու միտումը, որ բացատրելն իսկ ավելորդ է:

¹ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 180::

² Տես Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.), հ. 1-ին, էջ 521:

4. Ըստ ընդունված կարծիքի, Քսերքսեսի դավադրական սպանությունից անմիջապես հետո Անտիոքոս Գ-ն վերացնում է Ծոփքի կիսանկախ վիճակը և այստեղ ստրատեգոս է նշանակում (ռազմավարչական իշխանությամբ օժտված կառավարիչ), Ջարեհին (Ջարիադրիս) ¹: Ահա, նաև սրան են վերաբերում Ստրաբոնի արդեն մեզ ծանոթ տեղեկությունները («Աշխարհագրություն», 11-րդ, գլ. 14, 5, 15):

Արդ, նորից ուշադրություն դարձնենք Ստրաբոնի «Դրանից հետո (այսինքն՝ Օրոնտեսից հետո, — *L.C.*) Արտաշես և Զարեհ... երկուսի բաժանեցին երկիրը» մտքին: Եթե Զարեհը անմիջապես հաջորդել է Քսերքսեսին, որը ժամանակագրորեն և այլ փաստերով անկասկած է (նկատի չունենք է. *Բաբելոնի անհիմն կարծիքը*, (*Les rois Syrie, d'Armenie et de Commagene*, էջ *CXCIV-CXCVII*), իսկ Քսերքսեսը՝ Արշամին, Արշամն էլ, երևի, Սամուսին, մի խոսքով, եթե Զարեհի նախորդների ցուցակում չկա Օրոնտեսը, ուրեմն՝ Օրոնտեսը Զարեհի, հետևաբար նաև Արտաշեսի անմիջական նախորդը չէ: Սա էլ այն պատճառով, որ Ստրաբոնը «դրանից հետո» կամ՝ «այնուհետև» արտահայտությամբ նկատի ունի և Արտաշեսի, և Զարեհի ժամանակային միևնույն հեռավորությունը Օրոնտեսից: Այսպիսով, գործ ունենք խիստ ակնբախ փաստի հետ, ըստ որի չի կարելի Ստրաբոնի «դրանից հետո»-ն անմիջապես հետո հասկանալ, այլ՝ ավելի վաղ ապրած Օրոնտեսի մասին է խոսքը:

Փոքր թվացող այս ճշգրտումը պատմագիտական մեծ արժեք ունի և նշանակում է, որ պետք է վերանայել մ.թ.ա. երրորդ դարի վերջերին կամ հաջորդ դարի երկրորդ տասնամյակում, իբր, գոյություն ունեցած երվանդ—Արտաշես «հակասությունների» հարցը, դրան հարակից ենթադրությունների ու եզրակացությունների համակառույցը և հարակից հարցեր՝ իրենց ունեցած և ունենալիք հետևանքներով։

Եվ այսպես, մ.թ.ա. 202 կամ 201 թվականից Ջարեհը նշանակվում է Ծոփքի կառավարիչ, իսկ 189-ից անկախանում, հռչակվում է նույն երկրի թագավոր և կառավարում մինչև մոտ 162 թվականը։

5. Զարեհին, ինչպես տեսանք ըստ Դիողորի, հաջորդել է Մեհրուժան կամ Միթրոբուզանես, Միւրփիւկէն, Միհրփուճէն, Մորփիւլիկէս և կառավարել մինչև մ.թ.ա. 134 թ., իսկ սրան էլ, երևի, Արտանես Ծոփացին, որին հիշում է Ստրաբոնը: «Զարեհի շառավիղն էր Արտանես Ծոփացին — գրում է նա,— որ ուներ հարավային և մանավանդ հարավ—արևմտյան մասը: Ոչնչացվելով Տիգրանի ձեռքով, այս վերջինը ամբողջ երկրին տեր դարձավ» (11-րդ, 14, 15):

Այսպիսով, սկսած մ.թ.ա. երրորդ դարի կեսերից Շոփքն ունեցել է անկախ կամ կիսանկախ վիճակ, նույն դարի վերջերին հպատակվել է Սելևկյաններին (Անտիոքոս Գ-ին)՝ մ.թ.ա. 189-ից նորից ձեռք է բերել անկախություն՝ Հռոմի հովանավորությամբ, որը հարատևել է, ինչպես կոտենները, մինչև մ.թ.ա. 134 թվականը։ Այս թվականից Շոփքը ենթարկվել է, ավելի ճիշտ, ներ է առնվել թվականը։ Այս թվականից Շոփքը ենթարկվել է, ավելի ճիշտ, ներ է առնվել թվականը։ Այս թվականից Շոփքը ենթարկվել է, ավելի ճիշտ, ներ է առնվել թվականը։

ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ ՄԱՍԻՆ

Անհրաժեշտ ենք համարում նորից դիմել Ստրաբոնի տեղեկություններին, որոնք մասամբ բերվեցին Ծոփքի առումով: «Փառնակիայի և Տրապիզոնի գավառներից վերև մինչև Փոքր Հայք,—գրում է նա,— գտնվում են Տիբարե-գավառներից վերև մինչև Փոքր Հայքը բավական բերրի երկիր է: Ծոփաց նման, սա էլ ունեցել է միշտ իր բնիկ իշխանները, որոնք մերթ Մեծ Հայոց բարեկամ էին և մերթ ինքնագլուխ: Իրենց հնազանդ էին Խաղտիք և Տիբարենները, այնպես որ իրենց իշխանությունը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն և Փառնակիա: Երբ Միհրդատ եվպատորը զորացավ, տիրեց Կողքիսին և այս բոլոր երկրներին, որոնց իշխանությունը Միսիդի որդի Անտիպատրոսը հանձնեց նրան: Միհրդատը հոգ տարավ այս երկրների մասին և շինեց նրանց մեջ 75 ամրոց, պահելու համար իր գանձերի մեծագույն մասը: (Ապա՝ բերդերից երեքի մասին,— Լ.Շ.): Միհրդատը՝ Պոմպեոսի արշավանքից ապաստանեց այստեղ (Սինոքիա = Սինոռ,— Լ.Շ.), Պոնտական թագավորության այս ծայրամասը, և եկեղիքում Դաստեյրայի մոտ գրավելով մի ջրառատ լեռ (սրան մոտիկ և եկեղիքում Դաստեյրայի մոտ գրավելով մի ջրառատ լեռ (սրան մոտիկ և եկեղիքում Փոքր Հայքից), մնաց այնտեղ, մինչև որ է եփրատը, որ բաժանում է եկեղիքը Փոքր Հայքից), մնաց այնտեղ, մինչև որ պաշարվելով ստիպվեց փախչել լեռներով Կողքիս և այնտեղից էլ Բոսփոր: Պոմպեոսը նույն տեղի մոտ՝ Փոքր Հայքում կառուցեց Նիկոպոլիս քաղաքը, որ այժմ էլ լավ բնակեցված է»¹ (ընդգծ.— Լ.Շ.):

1 Տես Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 110, Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.), հ. 1-ին, էջ 513, ժ. էջիբեկյան, Հայաստանը և Սելևկյանները, էջ 51 և այլն:

¹ Ստաբրոն (նույն տեղում), էջ 75-77, հմմտ. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1-ին, էջ 254: 47

Ապա՝ «Փոքր Հայքի վրա՝ հռովմայեցոց կամքով երբեմն այս, երբեմն այն իշխելուց հետո, վերջին իշխողն եղավ Արքեղայոս: Իսկ Տիբարենների և Խաղտյաց վրա մինչև Կողքիս, Փառնակիա և Տրապիզոն այժմ իշխում է Պյուլթոդորիս, որ իմաստուն և վարչական կարողությամբ գերազանց մի կին է: (Ապա՝ Պյուլթոդորիսի մասին, — Լ.Շ.)¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Փոքր Հայքի մասին Ստրաբոնի այս տեղեկությունները վերաբերում են հիմնականում ուշ ժամանակաշրջանի՝ Պոնտական պետության հետ նրա միանալուն (մ.թ.ա. 2-րդ դ. վերջերից) և ապա՝ հռոմեական տիրապետության տարիներին: Այստեղ ևս մեզ հետաքրքրողն այն է, որ մինչև Պոնտոսին միանալը, Փոքր Հայքը եղել է բավականաչափ ընդարաձակածավալ երկիր, վարչաքաղաքական առանձին միավոր և «միշտ էլ ունեցել է իր բնիկ իշխանները՝ մերթ Մեծ Հայոց բարեկամ, մերթ՝ ինքնագլուխ»: Կարևոր է նաև, որ հիշված է Փոքր Հայքի իշխողներից մեկը՝ Սիսիդի որդի Անտիպատրոսը, որին կարելի է համարել մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի վերջին իշխող:

Արդ, ովքեր են Փոքր Հայքի «բնիկ իշխանները» մինչև Անտիպատրոս, ինչ պարագաներում և ինչպես են նրանք տեր դարձել այդ երկրին, ժառանգական է եղել նրանց իշխանությունը, թե՛ ոչ, կամ՝ ինչպիսի քաղաքական վիճակ է ունեցել Փոքր Հայքը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, համարյա ոչինչ հայտնի չէ, թաղված է անհայտության թանձր մշուշում: Պատմագիտությանն առ այժմ հայտնի է ընդամենը երեք փաստ, ավելի ճիշտ, 3-4 իշխողների անուններ՝ չափազանց սուղ հաղորդումներով:

ա. Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից անմիջապես հետո՝ Փոքր Հայքը փորձում է նվաճել նրա զորավար Նեոպտոլոմեոսը, սակայն հանդիպում է համառ դիմադրության, նվաճել չի կարողանում: Նույն տարում կամ հաջորդին Փոքր Հայքի դիմադրությունը ճնշում է Ալ. Մակեդոնացու քարտուղար Եվմենեսը և կառավարում (Կապադովկիայի հետ միասին) մինչև իր սպանությունը (մ.թ.ա. 316 թ.)²:

բ. Փոքր Հայքի Օրոմանես և Արյուկես սատրապները հիշված են Աղջակալայի երկվեզվյան (հունարեն և արամեերեն) արձանագրության մեջ, որը համարվում է մ.թ.ա. երրորդ դարի կեսերի վավերագիր: Այնտեղ գրված է. «Անմահ հիշատակ կլինի սատրապներ Օրոմանեսին՝ Արյուկեսի որդուն՝, և Արյուկեսին, նրա սիրեցյալ որդուն, Արանդայի համար, որ նա (Օրոմանեսը)

հիմնադրեց, ստանալով անպտուղ երկիր, ինչպես և գեղեցիկ ապա/րանքի /խայտա/բղետ պատերը»³:

գ. Ենթադրվում է, որ Պոլիբիոսի մոտ մ.թ.ա. 179 թ. Փոքրասիական հինգ երկրների միջև կնքված պայմանագրի առիթով հիշված «Հայաստանի սատրապ Միհրդատը» եղել է Փոքր Հայքի կառավարիչ: Ահա բոլորը:

Այսուհանդերձ ելնելով այն բանից, որ մ.թ.ա. չորրորդ դարի վերջերից մինչև Մագնեսիայի ճակատամարտ (մ.թ.ա. 190 թ.) Փոքրասիական երկրների մեծ մասը Սելևկյանների գերիշխանության կամ էլ ազդեցության տակ էին, կարելի է մտածել, որ նման կախյալ վիճակ ունեցել է նաև Փոքր Հայքը և կառավարվել է, գուցե, Սելևկյանների կողմից հաստատված բնիկ իշխողների միջոցով: Մագնեսիայից հետո մինչև Պոնտոսին միանալը, թերևս, կրել է Հռոմի ազդեցությունը, իսկ Պոմպեոսի արշավանքից հետո ենթարկվել է Հռոմին և այլևս չի կարողացել վերագտնել իր անկախությունը կամ կիսանկախ վիճակը:

Այսպիսով բերվեցին օտարաբան աղբյուրների բոլոր այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի Հայաստանին՝ կամ հայկական երեք թագավորություններին և նրանց իշխողներին: Այսինքն՝ ի մի բերվեց այն ամենը, ինչը վաղուց ի վեր հայտնի է պատմագիտությանը:

Ի հավելումն այդ տեղեկությունների և հատկապես դրանց առկայությամբ, Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական վիճակի մասին առանձնակի արժեք է ստանում Մովսես Խորենացու մի հաղորդումը, որն առ այսօր պատշաճ ուշադրության չի արժանացել: Նշելով Հայկյան հարստության վերջին գահակալ Վահեի մահը Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից, Խորենացին այնուհետև գրում է. «Յայսմ հետե մինչև ցթագաւորութիւնն Վաղարշակայ ի Հայս՝ ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել քեզ (խոսքն ուղղված է մեկենաս Սահակ Բագրատունուն, — Լ.Շ.). քանզի շփոթ իմն ամբոխից լեալ՝ այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս. և վասն այսորիկ դիրամուտ ի Հայս լեալ Արշակ Մեծ՝ թագաւորեցուցանէ գեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց» (Ա, գլ. ԼԱ (ԼԲ), ընդգծ. — Լ.Շ.):

Հայաստանի քաղաքական վիճակի Խորենացիական այս համառոտագրումը, կարծես թե, հատուկ ամփոփումն է (խտացումը) օտարաբան հեղինակների վերը բերված տեղեկությունների և, հավանաբար, մեզ հասած համանման իր վերը բերված տեղեկությունների, որոնց իր ժամանակին ծանոթ է եղել Խորենացին: Այլատեղեկությունների, որոնց իր ժամանակին ծանոթ է եղել Խորենացին առանց հիմքերի կարողանար պես, մտածելն իսկ անհնար է, որ Խորենացին առանց հիմքերի կարողանար

¹ Ստրաբոն (Նույն տեղում), էջ 77:

² Պլուտարքոս, Զուգակշիռք, Եվմենես, 3-րդ, պ. 3:

³ Ժ. Էլշիբեկյան, Հայաստանը և Սելևկյանները, էջ 43-44:

այդքան ճշգրտորեն ուրվագծել Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական իրավիճակը, ինչպիսին երևում է օտարաբան աղբյուրներով:

Ինչպես տեսանք, Խորենացու նշած շուրջ 200-ամյա ժամանակաշրջանում Հայաստանը, ըստ այդ աղբյուրների, բաժանված է եղել երեք թագավորությունների և բացի այդ, ենթադրվում է (ըստ Պոլիբիոսի և Ստրաբոնի), որ Հայաստանի առանձին երկրամասեր էլ երկար ժամանակ (մինչև Արտաշեսի ու Ջարեհի թագավորումը) չեն մտել այդ թագավորությունների կազմում, օրինակ, *Բասորապեդան* (Վասպուրական), *Փավնիտիսը* (?), *Խորգենեն* (Խորձյան), *Գոգարենեն* (Գուգարք), *Կարենիտինը* (Կարնո գավառ), *Դերքսենեն* (Դերջան), *Տարոնիտինը* (Տարոն) և այլն: Այլ կերպ ասած, ըստ օտարաբան աղբյուրների, քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանը ներկայանում է միասնական պետականությունից զուրկ, ավելի ճիշտ՝ զրկված, բաժան-բաժան արված, մասնատված մի երկիր, ուր միաժամանակ իշխել են (ամեն մի թագավորությունում) անհայտ ծագումի՝ տարբեր թագավորներ կամ կառավարիչներ՝ կամ դրսի օգնությամբ (նախ Սելևկյանների, ապա Հռոմի), կամ էլ սեփական ուժերով ու նախաձեռնությամբ: Երևում է միաժամանակ, որ սրանք (առ այժմ մեզ հայտնիները) ակտիվորեն մասնակցել են ժամանակի ռազմաքաղաքական միջադեպերին՝ հիմնականում ընդդեմ Սելևկյանների, միմյանց նկատմամբ ունեցել են իրենց շահերն ու հակասությունները, իրենց տիրակալական ձգտումները, որոնք արտաքին միջամտություններով էլ ավելի են խորացել և հաճախ հանգել պատերազմների: Բավարար հիմքեր կան նաև, որ դրանք (գոնե շատերը) չեն ունեցել Հայաստանը կառավարելու ժառանգական իրավունք, իսկ դա չէր կարող հավելյալ հակասությունների, գահակալական կռիվների պատճառ չդառնալ, մանավանդ որ Սելևկյանները այդ բանը պետք է քաջալերեին, ելնելով իրենց դրածոների «դավաճանական» վարքագծից: Չպետք է անտեսել նաև Հայաստանի հարևանությամբ օրըստօրե հզորացող Պարթևական թագավորությանը, որն անկասկած կօգտագործեր (գաղտնի կամ բացահայտ, միևնույն է) հայերի և հայոց թագավորների հակասելակյան տրամադրությունները, ինչպիսիք կային (փաստերը քիչ չեն), իսկ չլինելու դեպքում էլ կարող էին ստեղծել: Ասելն իսկ ավելորդ է, որ այս հանգամանքը ևս չէր կարող ներքին լարումների և հակասությունների պատճառ չդառնալ: Մի խոսքով, ըստ օտարաբան աղբյուրների, այն էլ մեզ հասած պատահական և սուղ տեղեկություններով, ոչ միայն առկա է Հայաստանի խառնաշփոթ վիճակ՝ քննարկվող ամբողջ ժամանակաշրջանում, այլև՝ «այդ զարամբ ելնելու» ներքին և արտաքին բոլոր նախադրյալ-

ները: Ահա թե ինչու խիստ պատմական ու ճիշտ է հնչում Խորենացու խոսքը, թե՛ «...շփոթ իմն ամբոխից լեալ՝ այդ զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս»: Դատմական ու ճիշտ է նաև Խորենացու հաջորդ ենթամիտքը, թե՛ «վասն այսորիկ դիւրամուտ ի Հայս լեալ Արշակ Մեծ՝ թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց», որին նվիրվելու է սույն աշխատության հաջորդ գլուխը:

¹ Սրանց ծագումնաբանության առթիվ մինչև օրս եղած կարծիքները սոսկ կռահումներ են:

Այս հարցի պատասխանն էլ անխզելիորեն կապված է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրության հետ, քանի որ նրա նշած յուրաքանչյուր միավոր կամ յուրաքանչյուր տարեթիվ, ինչպես մասամբ երևաց նաև բերված աղյուսակից, իրենով պայմանավորում է բոլորի ճիշտն ու սխալը, այսինքն, ըստ Խորենացու լինել—չլինելը։ Այնպես որ, եթե ըստ Խորենացու չէ նրա ժամանակագրության թեկուզ մեկ տարեթիվ, բնական է նաև Վաղարշակի սկզբնատարին, կնշանակի ըստ Խորենացու չեն նաև մնացած բոլորը, այսինքն՝ ամբողջ համակարգը, որ նման դեպքերում, թեկուզ մեկ սխալի պատճառով ամբողջ համակարգը կդառնա սոսկ պատահական կամ արհեստական թվերի մի շարան։ Սա էլ պայմանավորված է Մովսես Խորենացու ժամանակագրության ամրակուռ կառուցվածքով։ Այն բանով, որ նրա քառաշար ժամանակագրության բոլոր շարքերը՝ պարթևական և սասանյան թագավորների, հայ Արշակունիների, հայոց կաթողիկոսների, Սեւեկյանների և հռոմեական կայսրերի, իր իսկ՝ Խորենացու համաժամանակագրական ու պատմաժամանակագրական տեղեկություններով, նույնիսկ «Հայոց պատմության» Բ և Գ գրքերի ամբողջ շարադրանքով սկզբից մինչև վերջ փոխկապված ու շաղկապված է այնպես, որ անգամ մեկ տարվա շեղումը Խորենացուց (ցանկացած շարքի ցանկացած օղակում) չի կարող իրեն զգացնել չտալ, չի կարող չխաթարել ամբողջ կառույցը և պատահականությունների դուռ չբանալ։ Մի խոսքով, Խորենացին հեռավոր կանխատեսումով ընձեռել է այնպիսի հնարավորություններ, որ միշտ էլ հնարավոր լինի խուսափել վրիպակներից ու պատահականություններից, միշտ էլ հայտնաբերել բուն բնագրայինը, այսպես ասած՝ Խորենացու սկզբնագիրը։

1 9. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան 1965 թ. հմմտ. *Լ. Շահինյան*, Որն է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը («Բանբեր Մատենադարանի», նո. 8, Երևան, 1967, էջ 21-56), *Նույնի* նորից Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրության մասին (ՊԲՀ, 1967, նո. 4, էջ 135-156):

Ի դեպ, մեր ուսումնասիրություններով պարզվել է նաև, որ Խորենացու ժամանակագրության անճիշտ վերականգնումները կամ վերծանումները հետևանք են հետևյալ հինգ շեղումների:

¹ L. Շահինյան, Պարսից Արշակունի հարստության հիմնադրման տարեթիվը ըստ Մովսես Խորենացու (ՊԲՀ, 1966, նո. 1, էջ 155-172):

հայկական և հռոմեական շարքերի միջև զուտ արհեստականորեն ստեղծված հակասությունները:

Վերոհիշյալ շեղումները հանգամանորեն բնարկված են մեր համապատասխան ուսումնասիրություններում, բավականաչափ փաստարկված ու ցույց է տրված դրանց սխալականությունը՝ ոչ խորենացիական բնույթը, և միաժամանակ՝ փոխարինող տարբերակների (վերևում նշվածների) բուն բնագրային—խորենացիական էությունը: Ավելին, շեղումները սրբագրելուց ու բացատրելուց զատ, մեկ առ մեկ ստուգվել են նաև խորենացու նշած մյուս բոլոր գահատարիները և համաժամանակագրական տեղեկությունները, այլ կերպ ասած՝ խորենացու ժամանակագրության բոլոր հիմնաքարերը¹: Այս ստուգում—քննարկումներից էլ պարզվում է, որ խորենացու նշած մյուս գահատարիները համարյա անաղարտ են մեզ հասել, ավելի ճիշտ, սակավ դեպքերում միայն կրել են մանր—մուկ խաթարումներ: Օրինակ, պարթևական շարքում երրորդ գահակալ Արշակ մեծին մեզ հասած 53-ի փոխարեն պետք է տալ 52 տարվա թագավորություն, հինգերորդ գահակալ Արշանակին՝ 31-ի փոխարեն 33 տարին, տասերորդ գահակալ Արտաշեսին՝ 34 և 33 տարբերակներից ընտրել 17 տարին, տասներկուերորդ գահակալ Պերոզ—Վողոգեսոսին՝ 34 և 33 տարբերակներից ընտրել 33-ը, վերջին գահակալ Արտավանին՝ 31-ի փոխարեն 36 տարի: Կամ՝ հայ Արշակունիների շարքում յոթերորդ գահակալ Աբգարին՝ 38 և 32 տարբերակներից ընտրել 38 տարին, տասնվեցերորդ գահակալ Տրդատ Մեծին՝ 56 և 50 տարբերակներից ընտրել 56 տարին: Կամ՝ Կաթողիկոսների շարքում Շահակին՝ 4 և 3 տարբերակներից բնագրային համարել 3 տարին, նրա հաջորդ Զավենին՝ 4 և 3 տարբերակներից բնագրային համարել 4 տարին: Ահա սրանք էլ խորենացու «Հայոց պատմության» ձեռագրերում հանդիպող մանր—մուկ խաթարումներ են, որոնց ճշգրտումները, ի տարբերություն վերը նշված խոշորաչափ աղավաղումների, իր իսկ՝ խորենացու համաժամանակագրական տեղեկություններով առանձին դժվարություններ չեն հարուցում: Այլ կերպ ասած, դրանք խիստ երևացող խաթարումներ են

և ավելի կամ պակաս չափով նկատվել ու սրբագրվել են նաև նախորդ ուսումնասիրողների՝ Ն. Ադոնցի, Թ. Ավդալբեգյանի, Գ. Սարգսյանի և ուրիշների կողմից:

Եվ, այսպես, մանրակրկիտ քննությամբ ստուգելով, սրբագրելով և ընտրելով Մովսես Խորենացու սկզբնագիր գահատարիները, և ելակետ դարձնելով Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան տարին, վերականգնել ենք նրա «Հայոց պատմության» Բ և Գ գրքերի ժամանակագրությունը (տես սույն աշխատության հավելվածը՝ աղյուսակ Բ), որն իր ընդգրկած տարեթվերով ամբողջապես և էականորեն տարբերվում է նախորդ վերականգնումներից, հակառակ նրանց ըստ ամենայնի քննություն է բռնում խորենացու երկի ամբողջ շարադրանքով և, մեր համոզումով, պետք է համարվի խորենացունը: Օրինակ, մեր վերականգնած ժամանակագրության բոլոր շարքերը կատարյալ փոխհամաձայնության մեջ են ըստ խորենացու համաժամանակագրական տեղեկությունների, նույնիսկ նվազագույն հակասություն մեր վերականգնածի և խորենացու ամբողջ շարադրանքի միջև: Հռոմեական կայսրերը և գործիչները, այսպես ասած, ժամանակագրորեն իրենց տեղերում են՝ մինչև Թեոդոս Մեծ:

Ահա, Մովսես Խորենացու՝ մեր վերականգնած ժամանակագրության համապատասխան տարեթվերն են, որ օգտագործվելու են այս աշխատության մեջ՝ խորենացիական տեղեկությունները քննելիս, այդ թվում նաև մ.թ.ա. 134 թվականը, որպես հայ Արշակունիների և Վաղարշակի թագավորության սկզբնատարի, որպես խորենացու ժամանակագրության ընդհանուր շղթայի օղակներից մեկը, սույն դեպքում մեզ համար ամենակարևորը և առանցքայինը: Անչափ կարևոր է և ուշագրավ, որ մ.թ.ա. 134 թվականը, որպես հայ Արշակունիների և Վաղարշակի թագավորության սկզբնատարի, ինչպես նաև օգտագործվելիք մյուս տարեթվերը հաստատվում են պատմականորեն՝ այլ պատմիչների ուղղակի և անուղղակի տեղեկություններով:

Սակայն, նախքան տվյալ ժամանակաշրջանում Վաղարշակի պատմականությունը հաստատող փաստերին անդրադառնալը, հարկ ենք համարում նշել պատմագիտության մեջ անտեսված մի կարևոր իրողություն: Չնայած օտարաբան աղբյուրները Հայ Արշակունիների թագավորության մասին ոչինչ չեն բան աղբյուրները Հայ Արշակունիների թագավորության մասին ոչինչ չեն ավանդել, այսուհանդերձ կան (թեպետ անուղղակի) տեղեկություններ, որոնց համաձայն Արշակունիները Հայաստանում թագավորել են ավելի վաղ ժամանակներից, քան Տրդատ Արշակունու գահակալումը: Ուշագրավ է, հատկապես, որ այդպիսի տեղեկություններ ենք գտնում Տրդատ Արշակունուն հիշատակող հիմնական աղբյուրներում, որոնց հեղինակները Տրդատին անմիջապես ժամանակակից (Հովսեփոս) կամ մոտ ժամանակակից են (Տակիտոս):

Այսպես, օրինակ, մ.թ. 1-ին-2-րդ դարերի հռոմեացի հանրահայտ պատմիչ Տակիտոսը, որը Տրդատի մասին տեղեկություններ հաղորդող

¹ Տես Լ. Շահինյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը և նրա արժանահավատությունը (թեկնածուական դիսերտացիա, անտիպ), Երևան, 1968, նույն գործի ավտոռեֆերատը, Երևան, 1968, *Նույնի՝* Որն է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը («Բանբեր Մատենադարանի», նո. 8, Երևան, 1967, էջ 21-56), *Նույնի՝* Պարսից Արշակունի հարստության հիմնադրման տարեթիվը ըստ Մովսես Խորենացու (ՊԲՀ, 1966, նո. 1, էջ 155-172), *Նույնի՝* նորից Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության, ժամանակագրության մասին (ՊԲՀ, 1967, նո. 4, էջ 135-156), *Նույնի՝* Մովսես Խորենացու ժամանակագրության մի քանի հարցերի մասին (ՊԲՀ, 1971, նո. 1, էջ 131-155): *Նույնի՝* Մովսես Խորենացի՝ պատմություն և ժամանակագրություն, Երևան, 1989:

ամենաառաջնակարգ հեղինակն է, թեկուզ ակամա, քանիցս հաստատում է վերը նշված իրողությունը: Դիմենք փաստերին:

Ա) Խոսելով Կլավդիոսի կայսրության վերջին տարիներում Հայաստանում եղած գահակալական կռիվների մասին, թե ինչպես Հռոմի հզոր իր հորեղբայր Միհրդատից խլեց թագավորությունը, Տակիտոսը գրում է. «Վաղարշը, գտնելով, որ ներկայացել է առիթը Հայաստան արշավելու համար, որը վաղօրոք նրա նախնիների տիրապետության տակ էր եղել և նենգաբար (խարդախորեն) բռնագրավվել էր օտարազգի թագավորների կողմից, զորաժողով կատարեց և պատրաստվեց հայկական գահին նստեցնել իր եղբորը՝ Տրդատին»: ¹:

Այստեղ կարևորը Տակիտոսի՝ մեր կողմից ընդգծված միջանկյալ միտքն է: Ինչպես տեսնում ենք, Տակիտոսը բացահայտ վկայում է, որ Հայաստանը նախապես նրա (Վաղարշի) նախնիների, այսինքն՝ Արշակունիների տիրապետության տակ է եղել և հետո է գրավվել օտարների կողմից: Հենց այս իրավունքով է, որ Վաղարշը ցանկացել է վերագրավել այն և հանձնել իր եղբորը՝ Տրդատին:

Մեր համոզումով այս տեղեկությունը համարյա երկբայական չէ, սակայն կարող է ենթադրվել, թե նախնիներ ասելով նկատի են առնված ոչ թե Վաղարշ արքայից արքայի արյունակից նախնիները՝ Արշակունիները, այլ՝ Աբեմենյանները: Նման ենթադրությունը առարկելի է հետևյալ առումներով: Նախ՝ բավականաչափ ապացուցված է, և փաստեր կան ապացուցելու, որ Աբեմենյաններն իրենց գահակալները չեն նշանակել Հայաստանում, եթե նկատի չունենանք Դարեհ Կողոմանոսի սատրապության եզակի փաստը, այլ կառավարվել է հայոց թագավորների միջոցով (ըստ պատմագիտության՝ երվանդունիներ, մեր կարծիքով՝ Հայկազունի թագավորներ), որոնք Աբեմենյանների հանդեպ ունեցել են սոսկ հարկային և ռազմական պարտականություն՝ ներքին լիիրավ անկախությամբ: Երկրորդ, Տակիտոսի վկայությամբ, թե Հայաստանը վաղօրոք կամ նախկինում նրա (Վաղարշի) նախնիների տիրապետության տակ էր եղել, ավելի շուտ նկատի է առնված արյունակից, ազգակից նախնիներ, քան՝ ոչ ազգակից, ինչպիսիք էին Վաղարշի համար Աբեմենյանները և, բացի այդ, խոսվում է ոչ թե ինչ-որ վիճելի տիրապետության մասին, այլ իրական, գոյություն ունեցած, անվիճելի տիրապետության: Ի դեպ, այստեղ շատ կարևոր է, որ տվյալ փաստի արձանագրողը, հեղինակը ոչ թե Վաղարշն է, ոչ թե նա է ասում, որ Հայաստանը իր նախնիների տիրապետության տակ է եղել, որը կարող էր դիտվել իբրև

դիվանագիտական խոսք, այլ Տակիտոսը: Որեմն, պատմական իրողությունն այնքան հանրահայտ է եղել, որ Հռոմի նվաճումներն արդարացնող հեղինակն իսկ (չնայած Տակիտոսը այդ հարցերում համեմատաբար զուսպ է) չի կարողացել անտեսել ճշմարտությունը և փաստորեն նշել է Վաղարշի՝ նախապատարստվող արշավանքի բուն պատճառը: Երրորդ, Տակիտոսի այս տեղեկությունը, ինչպես կտեսնենք, միակը չէ և ոչ էլ ամենահիմնականը, որը կհաստատի Արշակունիների թագավորության գոյությունը Հայաստանում՝ Տրդատի թագավորությանը նախորդած ժամանակներում:

Բ) Մեկ այլ անգամ, նկարագրելով մ.թ. 58 թ. պարթևա-հռոմեական ռազմական ընդհարումները Հայաստանում և պատերազմական գործողությունների հետագա ծավալումը, ավելացնում է.

«... Նա (Տրդատը, — Լ.Շ.) սկսեց դեսպաններ ուղարկել Կորբուլոնի մոտ, որպեսզի իր և պարթևների անունից հարցնեին հռոմեացի զորավարին, թե ինչ հիման վրա Վաղարշի կողմից վերջերս պատանդներ տալուց և բարեկամության պայմանագիրը վերականգնելուց հետո էլ՝... Նա (ինքը) վտարվում է Հայաստանից իր վաղեմի տիրակալությունից»: ²

Պարզ երևում է, որ դեսպաններ ուղարկելով Կորբուլոնի մոտ, Տրդատ Արշակունին իրեն օրինատեր է ճանաչել: Նախ այն պատճառով, որ Պարթևները նոր էին պատանդներ տվել ու վերականգնել խաղաղության պայմանագիրը և, միաժամանակ, որը կարևոր է սույն պահին, Տրդատը վստահորեն Հայաստանը համարում է իր (իրենց) վաղեմի տիրակալություն: Արդ, ինչ վաղեմի տիրակալության մասին է խոսքը, երբ նույն Տակիտոսի և օտարաբան այլ աղբյուրներից քաջ հայտնի է, որ Տրդատը դեռ նոր պետք է հաստատվեր Հայաստանում: Ի դեպ, անհավանական է նաև, թե վաղեմի տիրակալություն ասելով, Տրդատը նկատի է ունեցել Հռոմի հզորի վտարումից հետո (մ.թ. 52 կամ 53 թ.) մինչև մ.թ. 54 թ. իշխած 1 կամ 2 ոչ լրիվ տարիները, որը

և պարթևահռոմեական տվյալ պատերազմի պատճառ հանդիսացավ: Ուրեմն, «Վաղեմի տիրակալություն» արտահայտությամբ Տրդատը պետք է նկատի ունենար Արշակունիների ավելի վաղ և տևական տիրակալություն Հայաստանում, որը նրան իրավունք կտար այդքան լուրջ դիվանագիտական հարաբերություններում պահանջատեր լինելու, որով և նրա խոսքը կեղծ չէր ինչի հռոմեական զորավարի մոտ: Այլապես, ինչ արժեք կունենար նրա խոսքը, երբ նվաճողական Հռոմի համար իրավունքն իսկ նշանակություն չուներ և, իրոք, չունեցավ:

¹ Բերված է Տակիտոսի 1970 թ. ռուսերեն հրատարակությունից: Տես Тацит, Анналы, Ленинград, 1970, кн. 12, у. 50: Այսուհետև՝ Тацит Анналы, հմմտ. Տակիտոս, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1872, էջ 325: Այսուհետև՝ Տակիտոս, Տարեգիրք:

¹ Տես Тацит, Анналы, кн. 13, у. 9, Հմմտ. Տակիտոս, Տարեգիրք, էջ 346:

² Նույն տեղում, кн. 13 у. 37, Հմմտ. Տակիտոս, Տարեգիրք, էջ 364:

ինչ—ինչ պատճառներով այդ առթիվ լռել է (հավանական է հռոմեական պաշտոնական պատմագրության. պահանջներից ելնելով), փորձենք բացատրել ինքներս:

Նախ, Լուկուլլոսին և Պոմպեոսին վկայակոչելու մասին: Եթե անգամ անտեսենք հայ մատենագրության համապատասխան տվյալները, ինչպես և անտեսվում են, հենց միայն հունա—հռոմեական աղբյուրներից հայտնի է, որ ոչ Լուկուլլոսը և ոչ էլ Պոմպեոսը Հայաստանը չեն նվաճել: Գիտենք, որ Լուկուլլոսը մ.թ.ա. 69-ին ավազակաբարո արշավանք կազմակերպեց Հայաստանի դեմ և, չնայած մասնակի հաջողություններին (այդ էլ իր զեկուցագրերի համաձայն), ի վերջո պարտություն կրեց և վտարվեց Հայաստանից: Այլ կերպ ասած, Տիգրան Բ-ի պետականության ամբողջականությունը այդ արշավանքից ոչնչով չտուժեց, չնայած տնտեսական և ռազմական կորուստներ ունեցավ: Իսկ Պոմպեոսը սոսկ նախապատրաստվեց Հայաստան արշավելու, սակայն նախընտրեց ընդառաջ գնալ Տիգրանի խնդրանքին (մեր կարծիքով՝ ցանկությանը), կնքեց հաշտության պայմանագիր և դարձյալ ձանաչեց հայոց թագավորության ամբողջականությունը բուն հայկական հողերի վրա: Ուրեմն, Պետոսը հիմք չունեց այս փաստերը վկայակոչելու, որպես Հայաստանի հանդեպ Հռոմի իրավատիրության ապացույց, իսկ Վասակը ամենայն իրավամբ կարող էր հերքել ու ցույց տալ դրանց կեղծ բնույթը: Ավելին, դրանց վկայակոչումը ամենից առաջ բացահայտում էր Հռոմի նվաճողական քաղաքականության էությունը Հայաստանի նկատմամբ, քան իրավատիրության, հանգամանք, որը չէր կարող գաղտնիք լինել ոչ հայերին, ոչ Պարթևներին և ոչ էլ հռոմեացիներին:

Ինչ վերաբերվում է Հռոմի դրածո թագավորների վկայակոչմանը, իբրև Հայաստանի հանդեպ ունեցած իրավատիրության ապացույց, բավականաչափ բարդ և լուծում պահանջող հարցերից է, չնայած վերջին 70-ամյա հայագիտական ուսումնասիրություններում հայ մատենագրության տվյալների բացահայտ անտեսումով և հունահռոմեական աղբյուրների միակողմանի ընկալմամբ լուծված է համարվում:

Բանն այն է, որ, հարցին անդրադառնալիս, նկատի չեն առնվել հետևյալ կարևոր հանգամանքները:

ա.) Հռոմեական դրածո թագավորները, որոնք հիշվում են հունահռոմեական աղբյուրներում՝ սկսած մ.թ.ա. 1-ին դարի 20 թվականից մինչև մ.թ. 1-ին դարի 50-ականի սկզբները, իրոք Հայաստանում իշխելու իրավունք են ունեցել: Սա շատ կարևոր է, քանզի ժամանակի միջազգային իրավունքի նորմերով համարյա պարտադիր պահանջ էր և, բացի այդ, պարզ կդարձնի Հայաստանի նկատմամբ Հռոմի իրավատեր լինել-չլինելու հանգամանքը:

բ.) Հռոմեական դրածո բոլոր թագավորներն են արդյոք, որ լիարժեք իշխել են Հայաստանում կամ՝ ինչպիսին է եղել նրանց թագավորությունը:

գ.) Հռոմեական դրածոները թագավորել են ամբողջ Հայաստանի, թե Հայաստանի մի մասի վրա: Արդյոք մասը չէ, որ ներկայացվել է իբրև ամբողջություն՝ Հռոմի քաղաքական շահերի թելադրանքով:

դ.) Ինչո՞ւ հայ մատենագրության մեջ ոչ մի տեղեկություն չկա հռոմեական դրածոների մասին, ինչո՞ւ դրանց փոխարեն հիշվում են ուրիշ գահակալներ՝ իրենց բազմապիսի գործերով:

Կարծում ենք, որ այս «ինչուներ»-ին անդրադարձել է նաև Վասակը Հռանդեայի բանակցությունների ժամանակ: Դրանց հիման վրա և դրանց բացահայտումով է, որ նա ցույց է տվել Պետոսին Հռոմի տիրակալության «երևութական» բնույթը Հայաստանում, իսկ պարթևականի իրական լինելը, ինչպես արձանագրել է Տակիտոսը:

Հայաստանում Արշակունիների թագավորության ավելի վաղ գոյության մասին Տակիտոսից զատ տեղեկություններ ենք գտնում նաև մ.թ. 1-ին դարի պատմիչ Հովսեպոս Փլավիոսի կամ Հովսեփ Եբրայեցու աշխատություններում:

Քննարկվող հարցի համար ուշագրավ են նախ Հովսեպոսի այն տեղեկությունները, ուր Հայաստան ասելով նաև պարթևների երկիր է հասկանում, պարթևական գործին հայկական է համարում: Մի խոսքով, առանձին դեպքերում հայ ու պարթև հասկացողությունները նույնացնում է և դիտում իբրև իրար փոխարինող անվանումներ:

Այսպես, օրինակ, անդրադառնալով Տիբերիոսի կայսրության վերջին տարում (մ.թ. 35թ.՝ ըստ Հովսեպոսի) Հայաստանում տիրող քաղաքական անցում-դարձերին, Հովսեպոսը գրում է. «Տիբերիոսը նամակ է ուղարկում Վիտելլիոսին և հրամայում է նրան բարեկամություն հաստատել պարթևների թագավոր Արտավանի հետ: Նրան վախեցնում էր այն, որ չլինի թե Արտավանը, որն իրեն թշնամի էր և գրավել էր Հայաստանը (իր որդուն՝ Արշակին, թագավոր էր կարգել Հայաստանում, Լ.Շ.), ավելի մեծ չարիքներ գործի: Եվ Տիբերիոսը հրամայում է հավատ ընծայել Արտավանի բարեկամությանը միայն այն դեպքում, եթե տան պատանդներ և, գլխավորապես, Արտավանի որդուն: Այս գրավոր կարգադրությունը Վիտելլիոսին անելուց զատ, Տիբերիոսը իբրև նվեր մեծ գումար է տալիս իբերների և աղվանների թագավորներին և համոզում է նրանց, որ անհապաղ պատերազմ սկսեն Արտավանի դեմ: Իսկ սրանք է դժվարանում էին, ուստի և Արտավանի դեմ ներս թողին սկյութացիներին՝

¹ Հ.Մանանդյանն այս առթիվ գրում է. «Գուտշմիդը մատնանշում է, որ Փարասմանի դաշնակիցներն էին ըստ ձեռագրերի ալանները, իսկ «սկյութացիներին» (Sku/s) բառը Հովսեպոսի բնագրում ընդմիջարկություն է» (տես Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 314, ծան. 1):

Տակիտոսի մոտ նույն արշավանքի առիթով հիշվում են սարմաթները (տես Тацит, Анналы, кн. VI, к. 33):

չարության և ագահության, նրա թելադրանքով Ասորիքում Անտոնիոսի կատարած գրավումների, դրանք Կլեոպատրային նվիրելու մասին, ապա շարունակում է. «Կլեոպատրան այդ (պարգևներն) ստանալուց և Անտոնիոսին Հայաստանի դեմ ձեռնարկած արշավանքի ժամանակ մինչև եփրատ ուղեկցելուց հետո, վերադարձավ Հրեաստան...»: Այնուհետև՝ Կլեոպատրայի ու Հերոդիսի հանդիպման մանրամասները, Կլեոպատրայի վերադարձը Եգիպտոս և այլն, իսկ վերջում գրում է. «Եվ Անտոնիոսը, Հայաստանը նվաճելուց հետո, Տիգրանի որդի Արտավազդին նրա որդիների ու սատրապների հետ միասին կալանավոր ուղարկում է Եգիպտոս և Կլեոպատրային է նվիրում նրանց, ինչպես նաև թագավորության ամբողջ զարդերը, որ հափշտակել էր այնտեղից»:¹

Նույն դեպքերի մասին Հովսեփոսը խոսել է նաև իր «Հրեից պատերազմ» աշխատության մեջ: Առաջին դպրության 13-րդ ճառում (կամ գլխում) դարձյալ նկարագրելով Անտոնիոսի ռազմական գործողությունները Ասորիքում (Սամոսատի գրավումը և այլն), Կլեոպատրայի հորդոր-պահանջները և ուրիշ մանրամասներ, վերջում ավելացնում է. «Դրանց իշխանությունը ստանալով (Կլեոպատրան, — Լ.Շ.) մինչև եփրատ գետը գնաց Անտոնիոսի հետ, որ (Անտոնիոսը, — Լ.Շ.) զորքով շարժվում էր Հայաստանի վրա...² Ոչ շատ ժամանակ անց Անտոնիոսը վերադարձավ Պարթիայից: Կլեոպատրայի համար որպես նվեր բերելով Տիգրանի որդի Արտաբազեսին (Արտավազդին, — Լ.Շ.), քանի որ դրամների և (պատերազմական) ամբողջ ավարի հետ միասին պարթևին (Արտավազդին, — Լ.Շ.) նրան պարգևեց³»:

Ավելորդ է ասել, որ Հովսեփոսի թե՛ մեկ և թե՛ մյուս աշխատության մեջ բերված տեղեկությունները միևնույն արշավանքին են վերաբերում: Այսինքն, Անտոնիոսի դեպի Հայաստան կատարած արշավանքին, Տիգրանի որդու՝ Արտավազդի գերությանը, այդ արշավանքի ժամանակ Հայաստանի գրավմանն ու կողոպուտին:

Այլ կերպ ասած, նորից գործ ունենք նույնաբնույթ փաստի հետ: «Հնախոսության» մեջ Հովսեփոսը Անտոնիոսի արշավանքի վայր է համարել Հայաստանը, որն ամենատարբեր աղբյուրներով հաստատված անառարկելի իրողություն է,

¹ Տես Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, Երևան, 1976, էջ 74-75, հմմտ. Հովսեփ Եբրայեցի «Հնախոսություն») Մատենադարանի ձեռագիր 2747, էջ 541-542 կամ՝ ձեռագիր 2720, էջ 436-437):

² Ս. Կրկյաշարյանն այս հատվածը վրիպել, չի թարգմանել (Տես Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 42, հմմտ. Հովսեփ Եբրայեցի «Պատերազմ հրեից») Ստ. Լեհացու թարգմանությամբ, (Վաղարշապատ, 1787, էջ 69):

³ Տես Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 42, հմմտ. Հովսեփ Եբրայեցի, Պատերազմ հրեից, Վաղարշապատ, 1787, էջ 63-69:

իսկ «Հրեից պատերազմում»՝ Պարթիան (պարթևների երկիրը): Դարձյալ ապացույց այն բանի, որ Հովսեփոսի պատկերացմամբ դրանք նույնական և հավասարազոր անվանումներ են: Ուրեմն, ըստ Հովսեփոսի, ոչ միայն մ.թ. 1-ին և հավասարազոր անվանումներ են: Ուրեմն, ըստ Հովսեփոսի, ոչ միայն մ.թ. 1-ին դ. 30-ական թվականների դրությամբ, այլև մ.թ.ա. 1-ին դ. 30-ականի դրությամբ Հայաստանը զուգահեռ կոչվել է նաև պարթևների երկիր, որը, ինչպես ասվեց, կարող էր լինել այնտեղ թագավորող Արշակունիների պատճառով միայն:

Քննարկվող հարցի համար, սակայն, ամենակարևորը Հովսեփոսի «Հրեից պատերազմից» վկայակոչված հատվածի վերջին տեղեկությունն է, ուր Տիգրանի (Տիգրան Բ-ի) որդի Արտավազդը պարթև է համարված:

Այս տեղեկության առթիվ դեռևս 1876 թ. կարծիք է հայտնել գերմանացի հայագետ Ալֆրեդ Գուտշմիդը, որի համաձայն Հովսեփոսը, իբր սխալմամբ է Տիգրանի որդի Արտավազդին պարթև անվանել¹: Սակայն, ինչպես Գուտշմիդը, այնպես էլ այդ կարծիքի հետագա կողմնակիցները որևէ փաստով ցույց չեն տվել, թե ինչո՞ւ պետք է Հովսեփոսը սխալվեր, կամ ի՞նչ է այդ սխալի պատճառը: Բերենք թեկուզ ամենավերջին օրինակը:

«Հրեից պատերազմի» թարգմանության կապակցությամբ Ս. Կրկյաշարյանը ընթերցողին հայտնում է հետևյալը. «Արտաբազեսը (Արտավազդը) Հովսեփոսի այս հատվածում սխալմամբ անվանված է պարթև: Սա հայոց թագավոր Արտավազդ Բ-ն է, Տիգրան Բ-ի որդին, որին Անտոնիոսը համարում էր պարթևական արշավանքի ժամանակ իր կրած պարտության գլխավոր պատճառը (հմմտ. Plutarch, Antonios., 50): «Հրեական հնախոսության» մեջ (XV, 104), — շարունակում է Ս. Կրկյաշարյանը, — Հովսեփոսը Արտաբազեսին չի անվանում պարթև»:²

Ինչպես տեսնում ենք, վերը նշված հարցերը Կրկյաշարյանին նույնպես չեն մտահոգել: Նրա փաստարկ—բացատրությունները ծառայում են սոսկ այն բանին, որպեսզի ցուցադրվի Հովսեփոսի «սխալը»: Առաջին փաստարկը չնախած ավարտուն տեսք չունի, սակայն Արտավազդի ինքնության բացահայտումով և Տիգրան Բ-ի հատուկ նշումով, թվում է, կամեցել է ասել, որ Արտավազդն մոլ և Տիգրան Բ-ի հատուկ նշումով, թվում է, կամեցել է ասել, որ Արտավազդն այն Տիգրանի որդին է, որին Ստրաբոնը համարում է Արտաշեսի սերնդից:

Այսինքն Արտաշիսյան է, ինչպես ընդունված է պատմագիտության մեջ, և ոչ թե պարթև, որ հետևաբար Արտաշիսյան է նաև որդին՝ Արտավազդը³: Սա,

¹ Տես «Բազմավեպ», 1877, էջ 221:

² Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 42, հմմտ. էջ 98, ծան. 70:

³ Եթե սա չէ Կրկյաշարյանի ասելիքը, ապա նրա բացատրությունը Արտավազդի մասին ինքնանպատակ կդառնա և իր պաշտպանած կարծիքի հիմնավորմանը չի ծառայի: Հայոց պատմությանը քիչ թե շատ ծանոթ մարդը, Հովսեփոսին ընթերցելիս, առանց այդ բացատրությունների կարող է իմանալ, թե որ Արտավազդի մասին է խոսքը:

նշված են նրա վկայակոչված տեղեկություններում: Ի դեպ, այդ թագավորների ազգային պատկանելությունը տվյալ դեպքում ոչ մի կարևորություն չունեն Դիոնի համար: Նախ այն պատճառով, որ ծագումով հայը կարող էր կապ չունենալ Հայաստանի կամ հայոց թագավորության հետ, Մեդացին (մարը)՝ մեդացիների: Բացի այդ, սոսկ ազգային պատկանելությունը իմանալով, ընթերցողը չէր կարողանա զանազանել, թե՛ որը, որ երկրի թագավորն է, իսկ Դիոնին հարցի հենց այս կողմն է հետաքրքրել:

Տարբերակելու համար նա կարող էր, իհարկե, ամեն անգամ կրկնել «Հայոց թագավոր Արտավազդ» և «մեդացիների թագավոր Արտավազդ» արտահայտությունները, սակայն նախընտրելի չի համարել, որովհետև կծանրաբեռնվեր շարադրանքը: «Արմեն», «Մեդացի» անվանումները կարճ էին:

Ուշագրավ է նաև, որ «Պարթև» անվանումը նա վերապահել է արքայից արքա Հրահատի (Փրատեսի) համար¹, ուստի, եթե Մեդացիների թագավոր Արտավազդը կամ հայոց թագավոր Արտավազդը պարթևական ծագում իսկ ունենային և Դիոնն էլ իմանար այդ, դարձյալ նրանց «Պարթև» չէր անվանելու, քանի որ շփոթի տեղիք կտար:

Այսպիսով, Դիոն Կասսիոսի տեղեկությունները, ուր Արտավազդը Արմեն է անվանված, իրավունք չունենք հակադրելու Հովսեփոսի տեղեկությանը: Դրանք էապես տարբեր նշանակություն ունեն, հետևաբար Հովսեփոսին կասկածելու հիմք ծառայել չեն կարող: Ավելին, ինչպես այս, այնպես էլ վկայակոչված մյուս փաստերը և շատ ուրիշներ, որոնց կանդրադառնանք, բերում են այն համոզման, որ սխալը տվյալ հարցում Հովսեփոսին սխալ համարելն է:

Բացի այդ, որ Գուլտամիդի և մյուսների այս կարծիքը բավարար հիմնավորված չէ, առարկելի է նաև ուրիշ առումներով: Նախ՝ Հովսեփոսը տվյալ հարցում սխալվել չէր կարող, քանի որ Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի մասին տեղեկությունները քաղել է դեպքերին անմիջապես ժամանակակից ու ականատես այնպիսի հեղինակից, ինչպիսին մ.թ.ա. 1-ին դարի պատմիչ Նիկողայոս Դամասկոսցին էր: Այս առթիվ Ս. Կրկյաշարյանը գրում է. «Կարելի է համարձակորեն ենթադրել, որ հրեական ապստամբությանը նախորդած ժամանակահատվածի համար, որի պատմությունը շարադրված է «Հրեական պատերազմի» 1-ին-2-րդ գրքերում (մեզ հետաքրքրող փաստը առաջին գրքում է,— Լ.Շ.) Հովսեփոսին որպես աղբյուր ծառայել է նաև մ.թ.ա. 1-ին դարի հույն հեղինակ Նիկողայոս Դամասկոսցին, որի անունը հաճախ է հիշատակվում Եբրայեցի մատենագրի հաջորդ խոշոր երկի՝ «Հնախոսության» մեջ: Նիկողա-

յոս Դամասկոսցին եղել է Օգոստոս կայսեր և հրեից թագավոր Հերովդես Մեծի մտերիմը և հեղինակել 144 գրքից բաղկացած «ընդհանուր պատմություն» և այլ գործեր: Այս դեպքում ևս Հովսեփոսի վկայությունները պիտի համարել հավաստի, քանի որ նա օգտվել է դեպքերին ժամանակակից հեղինակի գործերից:

Այսպիսով, շարունակում է Ս. Կրկյաշարյանը,— Եթե նկատի առնենք, որ Հովսեփոսը ոչ միայն դեպքերի ժամանակակիցն է եղել ու մասնակիցը (հրեաների ապստամբության,— Լ.Շ.), այլև այն, որ նա օգտվել է հավաստի աղբյուրներից, ապա նա մեր առաջ կանգնում է իբրև հին աշխարհի բացառիկ արժանահավատ հեղինակներից մեկը: Ուստի դժվար է գերազնահատել նրա վկայությունների պատմագիտական արժեքը և այն դեպքում, երբ դրանք չեն հանդիպում այլ հեղինակների մոտ, և այն դեպքում, երբ դրանք իրենց զուգահեռներն ունեն անտիկ պատմիչների մոտ, դրանով իսկ հնարավորությունն ստեղծում ստուգելու վերջիններիս հավաստիությունը» (ընդգծ.— Լ.Շ.)¹:

Հովսեփոսի արժանապատվության մասին այս գնահատականը ըստ ամենայնի ճիշտ է և ընդունելի, այդ բանը նշել են նաև շատ ուսումնասիրողներ, որոնք առնչվել են նրան: Ուստի փորձենք հարցնել, այդքան արժանահավատ պատմիչը, որի մոտ անհավաստի համարյա ոչինչ չի նշվում, այդ մի, այն էլ պարզունակ հարցում ինչպես սխալվեց: Կամ, ասենք, նրա սկզբնաղբյուրի հեղինակը՝ Նիկողայոս Դամասկոսցին, որը ժամանակակիցն է նաև հայոց թագավոր Արտավազդ Բ-ին (անհավանական չէ նաև, որ տեսած լինի նրան), կառավարող շրջաններին այդքան մոտ կանգնած մարդ (Օգոստոսի և Հերովդես Մեծի մտերիմը, որոնց համար Արտավազդի ծագումը գաղտնի չէր լինի), կարող էր չիմանալ նրա ազգային պատկանելությունը և սխալ տեղեկություն ավանդել: Պատասխանը թողնելով ընթերցողին, բերենք մեր մյուս առարկու-մը: Ինչպես երևաց քննարկված մյուս տեղեկություններից, Հովսեփոսն ու Տակիտոսը, թեպետ անուղղակի, քանիցս հաստատում են Արշակունիների թագավորության ավելի վաղ գոյությունը Հայաստանում, այսինքն մինչև Տրդատ Արշակունու գահակալումը, դրանով իսկ Հովսեփոսի վկայությունը՝ Արտավազդի պարթևական ծագման մասին, դադարում է եզակի երևույթ լինելուց (եզակի օտարաբան աղբյուրներում, ինչպես կարծել են), դառնում է անկասկածելի և արժանահավատ տեղեկություն:

Վերջապես, Հովսեփոսի տվյալ վկայության անկասկածելի լինելը հաստատվում է վրաց և, հատկապես, հայ մատենագրության տվյալներով, որոնց հետ նույնպես պետք է հաշվի նստել և չմերժել սոսկ չհավատարմով:

¹ Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 176, 186, 191 և այլն:

¹ Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 18:

Այժմ դիմենք վրաց աղբյուրների տեղեկություններին: Զուգահեռ բերելու ենք Լեոնտի Մրովելու և «Քարթլիս Յիսուրբեայի» համապատասխան հատվածները՝ կարևոր մտքերի ընդգծումներով:

Ապա հայոց (սոմեխներին) թագավորը հավանեց այս մտադրությունը. ետ ուղարկեց նրանց յեսպանին բարի պատասխանով, ուր ասում էր. «Եթե, իրոք, անարտա սրտով կցանկանաք ձեզ թագավոր իմ որդուն, դուք՝ բոլոր իշխանները, տվեք ինձ պատանդ, և ես իմ որդուն կտամ ձեզ թագավոր և ամենուրեք լիուլի կդարձնեմ ձեզ»: Ապա վրաց (Քարթլիի) իշխանների մեծ մասը՝ տալով պատանդներ, հայտարարեցին, որ ուրանում են Փառանջումին: Ապա հայոց (սոմեխներին) թագավորն իր ամբողջ զորքով դիմեց դեպի Քարթլի... Իսկ վրաց (Քարթլիի) ուրացան իշխաններն ընդառաջ գնացին հայոց (սոմեխների) թագավորին Տաշիռում,

75

եցուցանել՝ զեղբայր իւր զՎաղարշակ աշխարհիս Հայոց, զհիւսիսի և զարևմուտս տալով նմա սահմանս»:

Նույն դեպքերին ավելի համառոտ անդրադարձել է Խորենացին երկրորդ գրքի ԿԸ (68-րդ) գլխում, ուր նորից պահանջ է զգացվել հիշատակելու Արշակունիների ծագումնաբանությունը: «...Արշակ Բաշ, որ ապստամբեալ ի Մակեդոնացւոց՝ թագաւորեաց յերկրին Քուշանաց..., և յետ նորա որդի նորին Արտաշես..., ապա Արշակ նորին որդի, որ կոչեցաւ Մեծ, որ զԱնտիոքոսն եսպան և զՎաղարշակ զեղբայր իւր թագաւոր կացոյց Հայոց, երկրորդ իւր առնելով: Եւ ինքն չուեալ ի Բահլ՝ հաստատեաց զթագաւորութիւնն իւր... վասն որոյ զարմբ նորա Պահլաւք անուանեցան, որպէս և եղբօրն Վաղարշակայ ի նախնւոյն անուն՝ Արշակունիք» (ընդգծ.— Լ.Շ.):

Այժմ դիմենք Անանունին:

«Եւ եղև յամին հարիւր և տասներորդի չորրորդի՝ Արշակայ արքայի Պարթևաց², ի չորրորդում ամի թագաւորութեան Դեմետրեայի վերայ Ասիաստանի և Ասորւոց, մինչ Արշակ արքայ գնաց յարևելս՝ զարաժողով լեալ և Դեմետրիոս չոգաւ կալաւ զԲաբելոն:

Իբրև ետես Դեմետրիոս, զի այնչափ բազմութեամբ եկն եհաս ի վերայ նորա Արշակ՝ տեղի ետ նմա և գնաց մինչև ցԱնտիոք. և անդ ձակատեցաւ ընդդէմ Արշակայ ի պատերազմ: Եւ եղև պատերազմ մեծ առ Անտիոք քաղաքաւ: Հարկանեն և սրբաջունջ առնեն զգաւրն Դեմետրեայ. և ձերբակալ առնեն զԴեմետրիոս: Կապէ գնա Արշակ արքայ ոտքիւք և ձեռաւք, և առնու գնայ յարևելս ի Բահլ Շահաստան:

Իբրև ետես Անտիոքոս եղբայր Դեմետրեայ, եթէ ըմբռնեցաւ Դեմետրիոս ի ձեռս Արշակայ արքայի՝ ինքն թագաւորէ ի վերայ Ասորւոց և Ասիաստանի. զարաժողով լինի և գնայ Բաբելոն, զկնի տասն ամի: Ազդ լինի սորին, եթէ թագաւորեաց Անտիոքոս եղբայր Դեմետրեայ և եկն ի Բաբելոն:

Լուծանէ Արշակ զԴեմետրիոս զկնի տասն ամի և արձակէ առ եղբայրն, որպէս զի խաւսեցի ինչ առնել նմա. և Դեմետրիոս ոչ գնաց առ եղբայրն իւր ի Բաբելոն, այլ յԱսիաստան անցանէ: Ապա խաղայ գնայ Արշակ ի Բաբելոն երեքտասան բիւրովք:

Յամի հարիւրերորդի քսաներորդի ութերորդի թագաւորութեան իւրոյ իբրև մատ եղև ի Բաբելոն՝ անկանի ի վերայ նորա Անտիոքոս յանկարծակի ի ձմեռն

¹ Ինչպէս նշել ենք այլ առիթով, հասկանալ «հարիւր և տասներորդի ութերորդի» (տես «Լրաբեր», 1976, նո. 6, էջ 100-101):

² Բնագրի խաթարված լինելու հետևանքով այնպէս է երևում, թե սա պարթև առաջին գահակալ Արշակ Բաշն է, իրականում խոսքը երրորդ գահակալ Արշադ Մեծի մասին է (տես «Լրաբեր», 1976, նո. 6, էջ 95: ծան. 1):

ժամանակի՝ ի նեղ վայրի: Եւ ոչ կարեն զաւրել. սպառեն զգաւրն. զարկանեն և ընկենուն զԱնտիոքոս ի խոնարի և սպանանեն, և ձերբակալ առնեն զՍելևկիոս զորդին Անտիոքայ, զոր ունէր, ասէ, արքայ ի դրանն իւրում թագաւորութեան:

Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի Մծբին քաղաքի»¹ (ընդգծ.— Լ.Շ.):

Ապա խոսելով հայ ու պարսից Արշակունիների ճյուղագրության մասին, հեղինակը ավելացնում է. «Եւ այս են թագաւորք Արշակունիք, որք թագաւորեցին Հայաստան երկրի զկնի Արշակայ Մեծի:

Արդ՝ թագաւորէ Արշակն Փոքր կոչեցեալ՝ յամի հարիւրերորդի քսան և իններորդի թագաւորութեանն Արշակայ հաւր իւրոյ ի վերայ Հայաստան երկրի ի Սրծուին քաղաքի (նաև՝ ի Մծբին,— Լ.Շ.), եղբարք իւրով Վաղարշակաւ, զոր թագաւորեցոյց Հայաստան աշխարհիս...» (ընդգծ.— Լ.Շ.):

Այս նույն դեպքերի, իրադարձությունների մասին օտար հեղինակներից տեղեկություններ են ավանդել Դիոդոր Սիցիլիացին, Հովսեպոս Փլավիոսը, Հուստինոսը՝ ըստ մ.թ.ա. 1-ին դ. պատմիչ Պոմպեոս Տրոգոսի, Եվսեբիոս Կեսարացին և այլք:

Նկատի ունենալով հարցի կարևորությունը, բերենք նաև հիշյալ հեղինակների տեղեկությունները:

1) Հովսեպոս Փլավիոսը իր «Հնախոսության» 13-րդ գրքի 6-րդ և 7-րդ գլուխներում, խոսելով սելևկյան գահակալ Դեմետրիոսի որդու Դեմետրիոսի կողմից թագավորությունը գրավելու մասին, հաջորդ՝ 8-րդ գլխում գրում է. «Իսկ Դեմետր անցանելով եկն ի Միջագետքս, կամեցեալ համանգամայն ընդ Բաբիլոնի և զվերնագաւառն առնուլ, զի ունիցի անտի առիթ առ ի տիրել բոլոր կայսրութեան: Յայնժամ յոյնք և մակեդոնացիք, որք բնակէին ի կողմանսն յայնոսիկ, եկեալք ի միասին, առաքեցին առ Դեմետր հրեշտակս, և խոստացան օգնել նմա, եթէ անցցէ առ նոսա և նկուն առնել Արսակէոս արքայն պարտացւոց: Եւ նա այնու յուսով ուրախացեալ, էանց առ նոսա Վաղվաղակի, զի ի գալ պարտացւոց, ինքն զօրացի, և յաղթեսցէ ապա զարքայն Տրիփոնէ,² վանելով գնա յԱսորեստանեայց (Ասորիքից, Լ.Շ.): Եւ սիրով մեծաւ ընկալան գնա գաւառականքն, և ինքն փութով ժողովեալ զբազում մարդիկ, գնաց զօրօք ի պատերազմ ընդ դեմ Արսակէոսի, յորում որպէս ասացաք կենդանւոյն ձերբակալ եղև» (ընդգծ.— Լ.Շ.):

¹ Մերես, էջ 8-9:

² Տրիփոն սելևկյան զորավար էր, որ բռնությամբ հաշիտակեց գահը և իշխեց 3 տարի: Սա կառավարել է Դեմետրիոսի թագավորության վերջերից և Անտիոքոս Սիդեացու թագավորության սկզբին:

2) Հուստինոսը՝ ըստ Պոմպեոս Տրոգոսի
36-րդ գրքի առաջին գլխում, խոսելով սելևկյան գահակալ Դեմետրիոսի որդու Դեմետրիոսի մասին, նա գրում է. «Դեմետրիոսը, հետ խլելով հայրական թագավորությունը, հաջողություններից հղիացած. տրվեց երիտասարդությանը հատուկ մոլորությունների և մատնվեց անգործության: Դրա հետևանքով նրան սկսեցին արհամարհել նույնքան խորը, որքան խորը ատում էին նրա հորը անբարտավանության համար: Այդ պատճառով, երբ նրա տիրակալությունից սկսեցին միաժամանակ անկախանալ պետություններ, նա, որպեսզի մաքրի իր վրայից ծուլության ամոթալի բիծը, որոշեց պատերազմ սկսել պարթևների դեմ: Արևելքի ժողովուրդները ոչինչ չունեին ընդդեմ նրա գահակալության, ընդհակառակը, նրանք զայրացած էին պարթևների Արշակ (Արշակունի) թագավորի դաժանություններից և, սովոր լինելով հին մակեդոնական տիրապետության, զայրույթով էին կրում տիրող նոր ժողովրդի անբարտավանությունը: Եվ քանի որ Դեմետրիոսին օգնեցին թե՛ պարսիկները, թե՛ էլամացիք, թե՛ բակտրիացիները, նա մի շարք ճակատամարտերում ջախջախեց պարթևներին: Այսուհանդերձ, ի վերջո գերի ընկավ, որից հետո նրան պլուտեցրին այն քաղաքներով, որոնք անցել էին իր կողմը, որպեսզի ծաղրեն նրա հանդեպ եղած սրանց նվիրվածությունը: Այսուհետև նրան ուղարկեցին Վրկան

2) Հուստինոսը՝ ըստ Պոմպեոս Տրոգոսի

36-րդ գրքի առաջին գլխում, խոսելով սելևկյան գահակալ Դեմետրիոսի որդու Դեմետրիոսի մասին, նա գրում է. «Դեմետրիոսը, հետ խլելով հայրական թագավորությունը, հաջողություններից հղիացած. տրվեց երիտասարդությանը հատուկ մոլորությունների և մատնվեց անգործության: Դրա հետևանքով նրան սկսեցին արհամարհել նույնքան խորը, որքան խորը ատում էին նրա հորը անբարտավանության համար: Այդ պատճառով, երբ նրա տիրակալությունից սկսեցին միաժամանակ անկախանալ պետություններ, նա, որպեսզի մաքրի իր վրայից ծուլության ամոթալի բիծը, որոշեց պատերազմ սկսել պարթևների դեմ: Արևելքի ժողովուրդները ոչինչ չունեին ընդդեմ նրա գահակալության, ընդհակառակը, նրանք զայրացած էին պարթևների Արշակ (Արշակունի) թագավորի դաժանություններից և, սովոր լինելով հին մակեդոնական տիրապետության, զայրույթով էին կրում տիրող նոր ժողովրդի անբարտավանությունը: Եվ քանի որ Դեմետրիոսին օգնեցին թե՛ պարսիկները, թե՛ էլամացիք, թե՛ բակտրիացիները, նա մի շարք ճակատամարտերում ջախջախեց պարթևներին: Այսուհանդերձ, ի վերջո գերի ընկավ, որից հետո նրան պլուտեցրին այն քաղաքներով, որոնք անցել էին իր կողմը, որպեսզի ծաղրեն նրա հանդեպ եղած սրանց նվիրվածությունը: Այսուհետև նրան ուղարկեցին Վրկան

Այնուհետև այս գլխում հեղինակը պատմում է Անտիոքոսի հետագա գործունեության մասին, թե ինչպես վերանվաճեց եղբոր ժամանակ անկախացած երկրները, ինչպես ենթարկեց հրեաներին և այլն, սակայն դեռևս չի խոսվում նրա պարթևական պատերազմի մասին:

«Ինչպես վերևում ասվեց,— գրում է նա,— Երբ Դեմետրիոսը պատերազմ սկսեց պարթևների դեմ և մի շարք անգամ հասավ հաղթանակի, անսպասելիորեն ընկավ շրջապատման մեջ, կորցրեց զորքը և գերվեց: Պարթևների թագավոր Արշակը (Аршакун), որը մեծ և թագավորական հոգու տեր մարդ էր, Դեմետրիոսին ուղարկեց Վրկան, ուր նրա համար ոչ միայն կյանքի թագավորավայել պայմաններ ստեղծեց, այլև իր աղջկան կնության տվեց: Բացի այս, նա խոստացավ Դեմետրիոսին վերականգնել Ասորիքի գահին, որին Դեմետրիոսի բացակայության ժամանակ, տիրացել էր Տրիֆոնը: Արշակի մահից հետո Դեմետրիոսը կորցրեց հայրենիք վերադառնալու հույսը»:

Սրանից հետո խոսվում է Դեմետրիոսի փախուստի փորձերի մասին, և թե ինչպես Արշակի հաջորդ Հրահատ (Փրատ) արքայի հրամանով նրան հետապնդում են, բռնում և վերադարձնում Վրկան՝ դարձյալ ցուցաբերելով հանդուրժողական վերաբերմունք:

«Պարթևների այսքան մեղմ և հանդուրժողական վերաբերմունքը Դեմետրիոսի նկատմամբ,— շարունակում է հեղինակը,— բխում էր ոչ թե այդ ժողովրդի (Պարթևների) բարեհոգությունից կամ էլ ազգակցական

¹ Սա հրեաների քահանայապետ Հովհաննես Հյուրկանոսն է, որը Հովսեփոսի ժամանակագրական ցուցումներով կառավարել է մ.թ.ա. 139-108 թ. (տես «Հնախոսություն» գիրք 13, գլ. 15, 17), իսկ ըստ պատմագրության մ.թ.ա. 134-104 թ.թ. (տես Э. Бикерман, Хронология... стр. 203):

82

¹ Սա սեյսկյան գորահորամանառար էր, ինչպես նշվեց, որը բռնաությամբ գրավեց գահը:

² Տրիֆոնը ընդամենը իշխել է 3 տարի, սակայն բռնակալի երեքամյա թագավորությունը Հուստինոսը որակել է «երկարատև» իշխանություն:

³ Խոսքը Անտիոքոս Սիդեացու մասին է:

⁴ Стен ВДИ, 1955, кн.1, к.2 199-200:

(Բարեկամական) զգացումներից, այլ այն բանից, որ պարթևները ձգտում էին տիրել Ասորիքի թագավորությունը և մտադրվել էին Դեմետրիոսին օգտագործել իր եղբոր՝ Անտիոքոսի դեմ, նայած այն բանին, թե ինչ կթելադրեին հետագա պայմանները:

Անտիոքոս Սիդեացու պարտությանը Հուստինոսը անդրադարձել է նաև 42-րդ գրքի առաջին գլխում, ուր խոսվում է Հրահատ արքայի մասին:

«Պարթևների Միհրդատ¹ թագավորի մահից հետո թագավոր դարձավ նրա որդի Հրահատը (Փրատ): Նա որոշեց պատերազմ սկսել Ասորիքի դեմ, որպեսզի վրեժ լուծեր Աստիոքոսից՝ պարթևների թագավորությունը գրավելու նրա փորձի համար: Սակայն այդ ժամանակ սկյութների մոտ ծագած խռովությունը նրան հարկադրեց վերադառնալ՝ պաշտպանելու սեփական պետությունը: Բանն այն է, որ սկյութները վարձով կանչվել էին պարթևներին օգնելու՝ ընդդեմ Ասորիքի թագավոր Աստիոքոսի, սակայն ներկայացան, երբ պատերազմն արդեն ավարտվել էր: Նրանք կեղծորեն մեղադրեցին, որ ուշացրել են օգնությունը և չվճարեցին պայմանավորված վարձը: Սկյութները, դժգոհ այն բանից, որ զուր տեղը այդքան երկար արշավանք կատարեցին, պահանջեցին, որ իրենց չարչարանքի դիմաց կամ վճարեն, կամ էլ ուղարկեն ուրիշ թշնամու դեմ: Վիրավորված ամբարտապան մերժումից, սկյութները սկսեցին ավերածություններ կատարել պարթևների սահմաններում: Այս պատճառով Հրահատը արշավանքի ելավ նրանց դեմ, իսկ պետության ղեկավարությունը հանձնեց ոմն Գիմերի, որի հետ Հրահատը մտերմացել էր, երբ նա դեռ ծաղկուն պատանի էր: Գիմերը, մոռանալով իր անցյալը և այն, որ (ընդամենը) ժամանակավոր տեղապահ է, բռնակալի դաժանությամբ սկսեց վատթարաբար նեղել Բաբելոնի և այլ քաղաքների բնակիչներին: Իսկ ինքը՝ Հրահատը իր հետ պատերազմի տարավ հունական զորքը, որը գերի էր ընկել Աստիոքոսի դեմ մղած կռվի ժամանակ²...»:

[illegible]

¹ Ств ВДИ, 1955, кн. 1, кз 212-213.

¹ Նախորդ գրքերում, ինչպես տեսանք, այս Միհրդատը հիշվում է Արշակ (Аршакун) անունով (տես գիրք 36, գլ. 1, գիրք 38, գլ. 9-10):

² Стб ВДИ, 1955, кн. 1, с. 223:

ի չորրորդում ամին: Թագավորեր և սա ամս ինն. և սա նուաճեր զիրեայս ընդ ձեռամբ. ի պաշարմանէն զպարիսպս քաղաքին քակեր, և զընտիր ընտիրս ի նոցանէն կոտորեր յերրորդում ամի Ճ-որդի Կ-երորդի երկրորդի ողոմ-պիադին:

Իսկ ի չորրորդում ամի Ճ-որդի Կ-երորդի երկրորդի ողոմպիադին՝ երկոտասան բիւրու գայր հասանէր Արշակ, և սա խաբ կամէր գործել. արձակէր զեղբայրն նորա զԴեմետրիոս՝ որ ի գերութեանն էր, յԱսորիս: Բայց Անտիոքոս՝ քանզի ձմեռն եկն եհաս ի վերայ, յանձուկ տեղի անկեալ ի վերայ բարբարոսացն, և սաստկացուցանէր զպատերազմն, խոցեալ անկեալ մեռանէր, որոյ ԼԵ (35) ամ էր ի ծննդենէն: Իսկ զնորին որդի զՍեղակոս զեկեալ զհետ հօրն համօրէն մատաղ հասակաւ՝ առեալ Արշակ արքայ տանէր գերի և թագաւորաբար պահէր »:¹

4. Այժմ դիմենք Ասողիկին, որը բառացի արտագրել է Եվսեբիոս Կեսարացու տվյալ հատվածը, առանց, սակայն, նրա նշած ժամանակագրական տվյալների: Խոսելով Արշակ Մեծի մասին, նա գրում է. «*Ի վերայ սորա եկեալ Դեմետրիոս արքայ Մակեդոնացուց ի Բաբելոն, և պարտեալ ի գերութիւն ըմբռնեցաւ ի նմին Արշակայ, զոր առեալ տարաւ ի Պարթևս, ուստի և Սիպիիթէսն կոչեցաւ. քանզի գերի չոգաւ և յերկաթս կապեալ կայր ի պահեստի: Էր Դեմետրի եղբայր կրտսեր, որ կոչէր Անտիոքոս, ի Սիդէ քաղաքի սնեալ, որ յայն սակս Սիդէացի կոչեցաւ: Իմացաւ թէ եղբայրն ի կալանս է՝ գնայր ի Սիդէ քաղաքէ և գայր ունէր զԱսորիս: Սա նուաճեր զիրեայս ընդ ձեռամբ և պաշարմանէն զպարիսպ քաղաքին Երուսաղէմի քակեր և զընտիր ընտիրս ի նոցանէ կոտորէր:*

Իսկ արքայն Պարթևաց Արշակ Մեծ երկոտասան բիւրովք գայր հասանէր. և սա խաբ կամէր գործել. արձակէր զեղբայր իւր Դեմետրիոս, որ ի գերութեան էր. բայց Անտիոքոս, քանզի ձմեռն եկեալ հասեալ էր՝ յանձուկ տեղիսն եկեալ ի վերայ Արշակայ զօրացն՝ սաստկացուցանէր զպատերազմն. և խոցեալ անկանէր և մեռանէր, որոյ ԼԵ (37) (նաև՝ ԼԵ-35) ամ էր ի ծննդենէն: Իսկ զնորին որդի զՍեղակոս, որ եկեալ էր զհետ հօրն՝ կալեալ Արշակայ տանէր գերի և թագաւորաբար պահէր»:

Արանից անմիջապէս հետո ըստ Խորենացու շարունակում է. «*Յայնմ ժամանակի Արշակ Մեծ թոռն Արշակայ Քաջի թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Թողու ի նա և զամենայն աշխարհս արևմտից, որ ընդ ձեռամբ նորա իշխանութեանն էին հնազանդեալք և ինքն չուեալ զնաց ի Բաիլ*»² (ընդգծ.— Լ.Շ.):

¹ Եվսեբիոս Կեսարացի, ժամանակագրութիւն, մասն Ա, էջ 349-350:

² Ասողիկ (Ստեփանոս Տարոնացի), Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 30:

Քննարկվող հարցի համար վկայակոչված տեղեկությունների պատմագիտական արժեքն այն է, որ դրանք բոլորն էլ վերաբերում են պատմական միևնույն իրադարձությունների նկարագրությանը և հիմնականում իրար ամենահին հակասում: Նույնն են պատմական գործիչները, նույնն են ժամանակները, նույնն են գործողությունների վայրերը, պատերազմների վերջնական արդյունքները, վերջապես, նույնն են նաև առանձին մանրամասնություններ, որոնք սույն պահին այնքան էլ կարևոր չեն¹: Խոսենք ավելի հանգամանորեն:

ա) Ինչպես հայ, այնպես էլ օտար հեղինակները պատմում են այն պայքարի մասին, որ տեղի է ունեցել պարթևաց Արշակ կամ Արշակ Մեծ արքայի և սելևկյան գահակալ Դեմետրիոսի որդի Դեմետրիոսի միջև:

բ) Բոլորն էլ հայտնում են, որ Դեմետրիոսը արշավեց դեպի Բաբելոն՝ ընդդէմ Պարթևների Արշակ թագավորի, այդ պայքարում ի վերջո պարտություն կրեց ու գերի տարվեց Արշակից (ըստ Եվսեբիոսի իր թագավորության տարում, ըստ Անանուհի՝ չորրորդ) և բավականին ժամանակ մնաց գերության մեջ (ըստ Եվսեբիոսի՝ 9 տարի, ըստ Անանուհի՝ 10 տարի, իսկ ըստ Հուստինոսի գերության մեջ նա ունեցավ մի քանի երեխաներ):²

գ) Բոլորն էլ վկայում են, որ Դեմետրիոսի գերվելուց անմիջապէս հետո սելևկյան գահը եկել գրավել է նրա կրտսեր եղբայր Անտիոքոս Սիդէացին, որն իր թագավորության վերջում (ըստ Եվսեբիոսի՝ 9-րդ տարում, ըստ Անանուհի՝ 10-րդ) պայքարի է ելել Արշակի դեմ (ըստ Հուստինոսի՝ Հրահատի) և նույն տարվա ձմռանը տեղի ունեցած ճակատամարտում սպանվել:

Այսքան նույնանման տեղեկություններով հանդերձ, վկայակոչված հեղինակները՝ Անտիոքոս Սիդէացու սպանությունը նկարագրելուց հետո, որոշանակները՝ Անտիոքոս Սիդէացու սպանությունը նկարագրելուց հետո, որոշակիորեն սահմանազատվում են:

Այստեղ կարևոր է, թե այդ հեղինակները ինչ առիթով են անդրադարձել պարթևա-սելևկյան հիշյալ հարաբերություններին, հատկապես Անտիոքոս Սիդէացու սպանության փաստին, և ի՞նչ է նրանց շարադրանքի նպատակը: Փորձենք ներկայացնել:

Հովսեփոսն իր «Հնախոսութիւն հրեից» գործում, ինչպես երևում է վերնագրից, հիմնական նպատակ է ունեցել գրելու հրեաների պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև իր օրերը: Մյուս ժողովուրդներին ու երկրներին նա անդրադարձել է այնքանով, որքանով դրանք առնչվել են հրեաների պատմությանը: Եվ քանի որ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա.

¹ Օրինակ, սույն պահին այնքան էլ կարևոր չէ, թե Դեմետրիոսը գերության մեջ պահվեց շղթայակապ, թե ապրեց արքայավայել, կամ Դեմետրիոսը և Անտիոքոս Սիդէացին մինչև իրենց պարտությունը պարթևներին հաղթել են, թե՛ ոչ, և այլն:

² Տես ВДИ, 1955, նո. 1, էջ 212:

այստեղ համարյա հակասություն չկա նրանց միջև, ապացույց է նաև Վաղարշա-
կի գահակալման մասին ավանդված տեղեկությունների արժանահավատու-
թյան: Սա էլ այն պատճառով, որ դժվար թե նույն աղբյուրից բերված միևնույն
պարբերության մի մասը՝ պարթևա-սելևկյան հարաբերությունների նկարագը-
րությունը, լիներ այդքան անկասկածելի և արժանահավատ, իսկ հաջորդ մասը,
որը վերաբերում է հայ ժողովրդի պատմությանը, ոչ ճիշտ, ոչ արժանահավատ:
Ընդհակառակը, բերված փաստերը թելադրում են ասելու, որ մարաբասյան
մատյանում, իրոք, Վաղարշակի թագադրումը կապված է եղել Անտիոքոս
Սիդեացու սպանության հետ, որ Անանունն ու Խորենացին ոչ թե հորինել, այլ
ավանդել են այն, ինչ կարդացել և կարևոր են համարել ավանդելու:

բ) Եթե մի պահ համակերպվենք այն մտքին, թե Վաղարշակի թագադրման պատմությունը Անանունի կամ Խորենացու հորինածն է, որ նրանք այդ «շինծու» պատմությունը կապել են Անտիոքոս Սիդեացու սպանության հետ, օրինական հարց կառաջանա՝ ինչո՞ւ անպայման նրա սպանության և ոչ մեկ ուրիշ դեպքի հետ, ասենք, օրինակ, Դեմետրիոսի գերության, երբ Պարթևները պակաս հաջողությամբ չունեին Սելևկյանների դեմ մղած կռիվներում: Մի խոսքով, ինչը նրանց հարկադրեց վարվել այդպես, այն էլ իրարից անկախ, առանձին-առանձին: Մեր կարծիքով, ուրիշ հավանական պատասխան գտնել հնարավոր չէ, քան ասել, որ դա կատարվել է փաստի թելադրանքով, որ այդպես է եղել սկզբնաղբյուրում:

գ) Նշենք մի հանգամանք ևս: Հայ ժողովրդի պատմության առանձին ժամանակահատվածների մասին Խորենացին կամ որևէ տեղեկություն չի ավանդել կամ էլ բավարարվել է ընդհանուր հաղորդումներով: Բերենք թեկուզ մեկ օրինակ: Անդրադառնալով Ալեքսանդր Մակեդոնացուց մինչև Վաղարշակ ընկած ժամանակահատվածին, իր մեկենասին նա գրում է. «Յայսմ հետե մինչև զթագաւորութիւնն Վաղարշակայ ի հայս՝ ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել քեզ: Քանզի շփոթ իմն ամբոխից լեալ՝ այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս, և վասն այսորիկ դիւրամուտ ի Հայս լեալ Արշակ Մեծ՝ թագաւորացուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց» (տես գիրք Ա, գլ. ԼԱ):

Արդ, եթե Խորենացին այդքան հմուտ էր պատմություն «ստեղծելու», «հորինելու» մեջ, ինչպես նրան ներկայացրել են այս և շատ ուրիշ առիթներով, ինչո՞ւ այդ 200-ամյա ժամանակաշրջանի համար (մ.թ.ա. 331-134 թթ.) ոչինչ չհորինեց կամ՝ ինչո՞վ էր անհետաքրքիր այդ ժամանակը: Պատասխանը, մեր կարծիքով, մեկն է՝ որովհետև փաստեր չի ունեցել, այն էլ, ինչպես նշում է՝ «Ճշմարտագույն» փաստեր, և ոչինչ չի հորինել:

դ) Վաղարշակի մասին Անանունի կամ Խորենացու տեղեկությունը մերժելիս, ուշադրություն է հրավիրվում այն բանի վրա, որ օտար աղբյուրներն այդ մասին լուում են: Այդ լուությունը, սակայն, լուրջ կշիռ կունենար, եթե օտար-

ները շարադրած լինեին հայ ժողովրդի պատմություն կամ, գոնե, անդրադառնալիս հայ ժողովրդի պատմության տվյալ ժամանակի (մ.թ.ա. 2-րդ դ. երկնորդ կես) դեպքերին: Եվ քանի որ նրանք այդպիսի նպատակ չեն հետապնդել, ոչ էլ առնչվել են հայ ժողովրդի պատմության այդ ժամանակահատվածին, ավելորդ է դառնում նրանց լռությունը հակադրել հայ մատենագիրներին:

ե) Վաղարշակի գահակալման կամ հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադրման մասին Անանունի և Խորենացու տեղեկությունները հաստատվում են նաև տվյալ ժամանակի (մ.թ.ա. 2-րդ դ. երկրորդ կես) պատմա-քաղաքական իրավիճակով: Սա մի ժամանակաշրջան է, երբ պարթևական տերությունը հասել էր իր հզորության բարձրակետին: Միհրդատ Ա-ն, որն առաջինն իրեն արքայից արքա կոչեց և ստացավ «Մեծ» պատվանունը, որը և նույնանում է հայ մատենագրության մեջ հիշված Արշակ Մեծի հետ, մ.թ.ա. 2-րդ դարի 50-ականից սկսած աստիճանաբար գրավեց սելևկյանների արևելյան տիրույթները՝ ընդհուպ Բաբելոնն ու Միջագետքը և սպառնալիք ստեղծեց սելևկյան թագավորության գոյությանը: Սելևկյանները Միհրդատ 1-ինի վերջին տասնամյակներում արդեն ամփոփվել էին Ասորիքում և հիմնականում մտահոգված էին իրենց թագավորության վերջին փշրանքները պահպանելու համար: Դեմետրիոսի և Անտիոքոս Սիդեացու վերը նշված արշավանքները, իրականում, սելևկյան երբեմնի տիրույթները (գոնե Միջագետքն ու Բաբելոնը) Պարթևներից ետ առնելու վերջին անհաջող փորձերն էին, որից հետո նրանց թագավորությունը գահավեժ արագությամբ գնաց դեպի կործանում: Այս պայմաններում, երբ սելևկյան վտանգը արդեն ոչնչի էր հավասար, իսկ Հայաստանում, ինչպես վկայել է Խորանացին, խառը ժամանակ էր և «այր զարամբ ելանեին», շատ հնարավոր է, որ Պարթևները տիրեին Հայաստանին և այստեղ հաստատեին մի նոր, այսպես ասած, պարթևական դուստր թագավորություն, ինչպես վկայել են Անանունն ու Խորենացին:

գ) Պատմական այն ժամանակը, որում ըստ Անանունի, Խորենացու և Աստ-
ղիկի գետեղված է Վաղարշակի թագավորությունը (մ.թ.ա. 134-112 թ.թ.),
հայ ժողովրդի պատմության մեջ այժմ համարյա բաց է մնում: Պատմագիտա-
կան ուսումնասիրություններում այս բացը լրացվում է ենթադրաբար՝ Արտա-
շատի թագավորությամբ (մ.թ.ա. 160-115 թ.թ.), որն արդյունք է Խորենա-
ցու՝ բոլորովին ուրիշ ժամանակի վերաբերող (մ.թ. 87-128 թ.թ.) տեղեկու-
թյունների վերախմաստավորման: Ուրեմն, այս առումով նույնպես Վաղարշակի
գոյությունը կամ հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադրումը մ.թ.ա.

¹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ.Ա, էջ 130-135, հմմտ. Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ., հ. 1-ին, էջ 551: Թե ինչպես են վերաիմաստավորում խորենացու տեղեկությունները, խոսք կլինի հետո՝ մյուս գլուխներում:

2-րդ դարի երկրորդ կեսին կասկածի տակ դնող հիմնավոր պատճառներ չկան: Այսպիսով, երկրորդ խմբի փաստերը, որոնք վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ դարի երկրորդ կեսի պարթևա-սելևկյան հարաբերություններին կամ Վաղարշակի գահակալմանը անմիջապես նախորդած ժամանակին, ինչպես տեսնում ենք, բերում են համոզման, որ հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադրման մասին Անանունի, Խորենացու և ընդհանրապես հայ մատենագրության տվյալները զերծ են որևէ կասկածանքից՝ ինչ առումով էլ քննելու լինենք, և, թեպետ անուղղակի, հաստատվում է դրանց արժանահավատությունը: Հաստատվում է այն, որ դրանք հնարովի չեն, շփոթի արդյունք լինել չէին կարող, որ քաղված են գրավոր արժանահավատ աղբյուրից՝ տվյալ դեպքում մարաբասյան մատյանից:

9. ՎԱՐԱՐՇԱԿԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՍՏԱՏՈՂ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս խմբի փաստերն օտար աղբյուրների այն տեղեկություններն են, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի հաստատում են Վաղարշակի պատմականությունը մ.թ.ա. 2-րդ դարի երկրորդ կեսում և դրանով իսկ հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադրումը տվյալ ժամանակում:

Նորից դիմենք Հուստինոսին: Խոսելով պարթևաց արքա Միհրդատ Ա-ի մասին, որին, ինչպես տեսանք, նախորդ դեպքերում նաև Արշակ է անվանում (Αρσακιδ), նկարագրելով սրա պայքարը՝ ընդդեմ Բակտրիայի Էվկրատ (Θακρατιδ) թագավորի, ապա Բակտրիայում կատարված դեպքերը՝ Էվկրատի սպանությունը որդու ձեռքով և այլն (գիրք 41, գլ. 6), շարունակում է. «Երբ Բակտրիայում տեղի էին ունենում այս դեպքերը, պատերազմ սկսվեց պարթևների և մեդացիների միջև: Մի որոշ ժամանակ հաղթանակը փոփոխաբար անցնում էր մեկից-մյուսին, սակայն վերջնական հաղթանակը մնաց պարթևներին: Այսպես ավելացնելով իր հզորությունը, Միհրդատը Մեդիային գլխավոր (ղեկավար) կարգեց Վաղաշխին, իսկ ինքը ուղևորվեց Վրկան: Վերադառնալով այնտեղից, նա կռվեց Էլամացիների թագավորի դեմ, հաղթեց նրան, իր թագավորությանը միացրեց այդ ցեղը ևս և, ենթարկելով բազմաթիվ ժողովուրդների, ընդարձակեց պարթևների տիրապետությունը Կովկասյան լեռներից¹ մինչև Եփրատ գետը: Ախտահարվելով հանկարծակի հիվանդությամբ, նա մահացավ, ծերության տարիքում ձեռք բերելով ոչ պակաս փառք, քան նրա նախապապ Արշակը²» (ընդգծ.— Լ.Շ.):

¹ Այստեղ՝ Պարոպամիս, Կովկասի կամ Հինդուկուշի մասին է խոսքը (տես Ստրաբոն, քաղվածաբար թարգմանութ. Լ. Աճառյանի, Երևան, 1940, էջ 37, պարագ. 35)

² Նկատի ունի պարթևական բուն թագավորության հիմնադիր Արշակ Ա-ին, որին հայ մատենագրության մեջ կոչում են Արշակ Բաջ:

Նշենք նաև, որ այս դեպքերը, ինչպես երևում է Հուստինոսի հաջորդ շարադրանքից (տես գիրք 42, գլ. 1), անմիջապես նախորդել են Անտիոքոս Սիդեացու սպանությանը:

Հուստինոսի այս տեղեկություններին առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել Մ. Չամչյանը: Վաղարշակին վերաբերող ծանոթագրության մեջ, վկայակոչելով Խորենացու տեղեկությունը՝ «Թե թոռն Արշակայ Պարթևի Արշակ Մեծ թագաւորեցոյց զՎաղարշակ զեղբայր իւր», ավելացնում է. «Յայս հայի գուցէ և բան Յուստինոսի, թէ Արշակ երկրորդ Մեծ, զոր նա Արշակ—Միհրդատ կոչէ, թագաւորեցոյց զՎաղաշ, այսինքն՝ զՎաղարշակ ի վերայ Մարաց, ուր մար ասելով՝ պարտ է իմանալ զՀայս, և մանաւանդ զաշխարհն Աղձնեաց, ուր եղաւ աթոռ նորայ. և զաշխարհն Վասպուրականի՝ որ սահմանակիցն էր Մարաց, և Վերին Մարք կոչիր ըստ Կեդրենեայ»¹:

Չամչյանի ենթադրությունը, թե Հուստինոսի հիշած Վաղաշը (Վաղաշխ) նույն ինքը՝ հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադիր Վաղարշակն է, որին վկայում են Խորենացին և ուրիշներ, մեր կարծիքով, որևէ կասկած չի հարուցում: Իբրև ապացույց նկատի ունենք հետևյալը: Նախ՝ անվան նույնությունը, ըստ հայ մատենագրության՝ Վաղարշակ, ըստ Հուստինոսի՝ Վաղաշխ-Վաղաշ-Վաղարշ, որը ոչ այլ ինչ է, քան Վաղարշակ անվան արտահայտչաձև: Երկրորդ՝ ժամանակի նույնությունը: Ըստ Հուստինոսի Վաղաշխը Մեդիայի ղեկավար կամ տիրակալ նույնությունը: Ըստ Հուստինոսի Վաղաշխը Մեդիայի ղեկավար կամ տիրակալ է նշանակվել Անտիոքոս Սիդեացու սպանության նախաշեմին (կարևոր չէ, թե քանի տարի առաջ), ըստ հայ մատենագրության Վաղարշակը թագավոր է դարձել Հայաստանում նրա սպանության տարում: Երրորդ, Խորենացու, Անանունի և հետագա հայ մատենագիրներից շատերի վկայությամբ Վաղարշակին Հայաստանում թագավոր է կարգել պարթև երրորդ գահակալ Արշակ Մեծը, իսկ Հուստինոսի մոտ՝ Վաղաշխին Մեդիայի տիրակալ է նշանակել պարթև հինգերորդ գահակալ Միհրդատ առաջին Մեծը կամ Արշակը, որը և ժամանակով, և գործունեությամբ նույնն է Արշակ Մեծին: Այսպես, ըստ Խորենացու Արշակ Մեծը թագավորել է մ.թ.ա. 174-122 թ.թ.², Միհրդատ Ա-ը, ըստ պատմագիտության, մ.թ.ա. 171-138 թ.թ.³: Ըստ Հուստինոսի Միհրդատ առաջինը կամ Արշակը իր թագավորության ժամանակ նվաճել է Բակտրիան, Մարաստանը, Էլամը և ուրիշ բազմաթիվ ժողովուրդների ու պարթևական տերության արևմտյան սահմանը հասցրել է մինչև Եփրատ, ըստ Խորենացու՝ նույնպես: Նա գրում է. «ԶԱրշակ Մեծ, արքայ Պարսից Եփրատ, ըստ Խորենացու՝ նույնպես: Նա գրում է. «ԶԱրշակ Մեծ, արքայ Պարսից

¹ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 552:

² Լ. Շահինյան, Որն է Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը («Բանբեր Մատենադարանի», նո. 8, Երևան, 1967, էջ 48՝ աղյուսակը)

³ Э. Бикерман, Хронология..., стр. 197 հմմտ. հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1-ին (ՀՀ ԳԱ հրատ), էջ 552:

«(Այս Փառանջումը) սիրեց պարսից կրոնը, կրակապաշտությունը... և այս պատճառով նրան ատեցին Քարթլիի բնիկները...

Ապա Վրաց (Քարթլիի) իշխանների մեծամասնությունը դավադրություն կազմեց, և (նրանք) դեսպան ուղարկեցին հայոց (սոմեխների) թագավորի մոտ՝ ասելով. «Մեր թագավորն ուրացավ հայրական կրոնը և չի պաշտում վրաց պահապան աստվածներին. ընդունեց հայրենի կրոնը և թողեց կրոնը մայրենի. այժմ նա արժանի չէ այլևս լինելու մեզ թագավոր. տուր մեզ քո որդի Արշակին, որի կինը մեր Փառնավազյան թագավորների սերնդիցն է, հասցրու քո զորքը, որպեսզի բռնեն նոր կրոն ընդունող Փառանջումին. և մեզ թագավոր լինի քո որդի Արշակը և մեզ թագուհի՝ նրա կինը, մեր թագավորների զավակը»:

Ապա հայոց (սոմեխների) թագավորը հավանեց այս մտադրությունը. ետ ուղարկեց նրանց դեսպանին բարի պատասխանով, ուր ասում էր. «Եթե, իրոք, անարատ սրտով կցանկանաք Ձեզ թագավոր իմ որդուն, դուք՝ բոլոր իշխաններդ, տվեք ինձ պատանդ. և ես իմ որդուն կտամ Ձեզ թագավոր և ամենուրեք լիուլի կդարձնեմ Ձեզ»:

Ապա Վրաց (Քարթլիի) իշխանների մեծ մասը՝ տալով պատանդներ, հայտարարեցին, որ ուրանում են Փառանջումին:

Ապա հայոց (սոմեխների) թագավորն իր ամբողջ զորքով դիմեց դեպի Քարթլի

... Իսկ Վրաց (Քարթլիի) ուրացած (ապստամբ, — *Լ.Շ.*) իշխաններն ընդառաջ գնացին հայոց (սոմեխների) թագավորին Տաշիրում և այնտեղ էին հավաքված շատ հայեր (սոմեխներ) և վրացիներ: Իսկ Փառանջումը նույնպես դիմեց այնտեղ՝ Տաշիր: Նրանց միջև տեղի ունեցավ սաստիկ պատերազմ, երկու կողմից էլ անհամար կոտորվեցին: Իսկ Փառանջումը հաղթվեց հայերի (սոմեխների) և վրացիների կողմից. և սպանվեց Փառանջումը, և կոտորվեց նրա զորքը... Իսկ հայոց (սոմեխների) թագավորն իր որդի Արշակին զիջեց... (այսինքն կարգեց վրաց թագավոր, *Լ. Շ.*) ¹»:

«(Փառանջումը) շինեաց զբերդն Աղեն, և կանգնեաց պատկեր ի յԱղեն, և շինեաց քաղաք և Կախեթ՝ զնեկրես: Եւ յետ այսորիկ մեծարեաց զմոզսն պարսկադէն և շինեաց նոցա տեղի, որ արդ ասի Մոգթա և եղին տուն կրակի:

Եւ բարկացան Վիրք և խնդրեցին Վարբակայ Հայոց արքայէ, զի տացէ նոցա որդի իւր թագաւոր, զի մեր թագաւորն, ասէն, պարսիկ եղև, և մոռացաւ զհաւատ մարց իւրոց և պաշտէ զհայրենի կրօնսն:

Եւ թագաւորն Հայոց ուրախութեամբ դարձոյց զդեսպանսն: Եւ լուաւ Փառանջում, և էած զօր ի Պարսից, և ուստի կարաց ժողովեաց, և էլ ընդդէմ թագաւորին Հայոց: Եւ Վարբակէս (— Վարշակէս. — *Լ.Շ.*) հայօք և վրօք մարտեաւ ընդ Փառանջում ի գաւառին Տաշրայ, և սպան զնա, և կոտորեաց զզորս նորա իսպառ: Եւ թագաւորեցոյց վրաց զԱրբակ (— զԱրշակ, — *Լ.Շ.*) որդի իւր, որ ունէր կին զդուստր Մրուանայ, և աջողեցաւ թագաւորութիւն նորա. և շինեաց ամուրս բազումս, և ամրացոյց զպարիսպն Զաւախեթոյ՝ քաղաքին Շուկացոց, և այսպէս յաջողութեամբ կեցեալ մեռաւ: ²

Վրաց աղբյուրների այս տեղեկությունները, որոնք հայ պատմագիտության մեջ հանիրավի տրվել են մոռացության և այստեղ վկայակոչվում են երկրորդ անգամ, քննարկվող հարցի համար կարևոր են նաև մեկ այլ առումով:

Ինչպես տեսնում ենք, Վաղարշակը հիշված է ոչ թե պատահականորեն, որպես սոսկ հայոց թագավոր՝ կտրված պատմական իրականությունից, որին կարելի էր հավատալ կամ չհավատալ՝ համարելով հայ մատենագրության ազդեցության արդունք, այլ՝ մ.թ.ա. 2-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ-վրացական փոխհարաբերությունների, վերջին հաշվով վրաց պատմության տվյալ ժամանակաշրջանի իրադարձությունների թելադրանքով, որին արդեն անկարելի է չհավատալ: Իրադարձությունների թելադրանքով, որ վրաց հեղինակներն Անկարելի է չհավատալ հենց թեկուզ այն պատճառով, որ վրաց հեղինակներն իրենց պատմության այդքան կարևոր, կամ կարևոր համարված իրադարձությունները չէին կապի գոյություն չունեցած հայոց թագավորի անվան հետ:

Մի հանգամանք ևս: Վրաց մատենագրության այդ տեղեկությունները եզակի են, և ակնբախ է, որ դրանց ակունքը հայ մատենագրությունը չէ: Օրինակ, ոչ Մովսես Խորենացին, ոչ էլ ուրիշ հեղինակ չեն հայտնել, որ մ.թ.ա. 2-րդ դարում իշխած վրաց Միհրան թագավորի դուստրը ամուսնացել է հայոց Վարշակ (Վաղարշակ) թագավորի որդու՝ Արշակի հետ, որ այդ երկու թագավորների միջև (Միհրանի և Վաղարշակի) կար համերաշխություն:

Ուրիշ ոչ մի տեղ չի խոսվում Միհրանի որդու՝ Փառանջումի դեմ Վրաստանում ծագած ապստամբության, դրա պատճառների, այդ պատճառով Հայաստանում ուղարկված դեսպանության, հայոց թագավորին պատանդներ տալու, տան ուղարկված դեսպանության, հայոց թագավորի (Վաղարշակի) որդին՝ Ռից զատ ոչ մի տեղ չի ասված, թե հայոց թագավորի (Վաղարշակի) որդին՝ Արշակը, թագավոր դարձավ Վրաստանում, այն էլ վրաց մեծամասնության ցանկությամբ ու խընդրանքով, և այլ մանրամասներ, որոնք առկա են վկայակոչված հատվածում:

Արդ, եթե Վաղարշակի հիշատակումն այստեղ հայ մատենագրության ազդեցություն համարենք, այնժամ անբացատրելի կմնա, թե որտեղից մնացած հեցություն համարենք, մանավանդ որ Վաղարշակը դրանց պահանջով է հիշված տեղեկությունները, մանավանդ որ Վաղարշակը դրանց պահանջով է հիշված վրաց մատենագրության մեջ: Չլինե՞ր այդ պահանջը, չէ՞ր հիշվի նաև Վաղարշակը, ինչպես չեն հիշվել վրաց կյանքին չառնչված հայոց թագավորներից շատերը: Ուրեմն, մ.թ.ա. 2-րդ դարի երկրորդ կեսին եղել են հայ-վրացական վերը նշված հարաբերությունները, եղել է նաև Վաղարշակ, որի հետ են հիշվել այդ իրողությունները: Կարծում ենք, փաստերի անկողմնակալ քննությունը ուրիշ եզրակացության բերել չի կարող:

Համոզիչ չի լինի նաև, եթե ինչ-որ հարկադրանքով մտածենք (հենց թեկուզ մ.թ.ա. 2-րդ դարում Վաղարշակի հայոց թագավոր լինելը ժխտելու հարկադրանքով), որ հիշյալ տեղեկությունները ոչ թե իրական-պատմական,

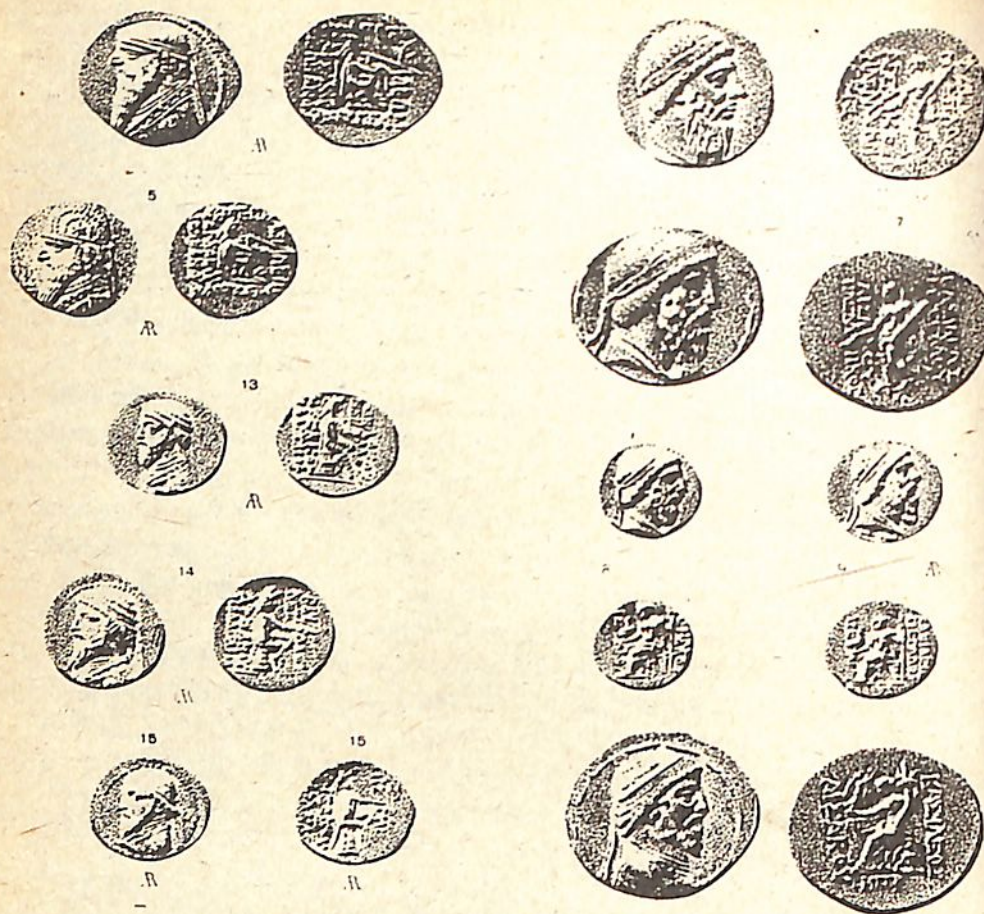
¹ *Լ. Մելիքսեթ-Քեկ*, Վրաց աղբյուրները..., *Լ. Ա*, էջ 152-153:

² *Զուանշեր*, էջ 27:

այլ մտացածին տեղեկություններ են, որ վրաց պատմիչներն այդ ամենը հորինել են: Սակայն անմիջապես հարց կառաջանա՝ ինչ նպատակներով, որին հավանական պատասխան գտնելը դժվար կլինի: Եվ, իրոք, ինչ նպատակով այն էլ վրաց պատմիչների կողմից պետք է հորինվեր, թե վրաց արքայադուստրը ամուսնացել էր հայոց թագավորի որդու հետ, կամ՝ ինչն հորինվեր, թե Փառանջումի դեմ ծագած ապստամբության ժամանակ վրացիները, այն էլ պատանդներ տալու պայմանով, օգնություն խնդրեցին հայոց թագավորից, ինչն հորինվեր, թե հայոց թագավորը իր ամբողջ զորաբանակով արշավեց Վրաստան, պարտության մատնեց ու սպանեց Փառանջումին, ինչն հորինվեր, թե Փառանջումից հետո վրաց մեծամասնության ցանկությամբ ու թախանձանքով հայոց թագավորի որդին Արշակը, թագավոր դարձավ Վրաստանում և այլն: Մի խոսքով, վրաց պատմիչները ինչն պետք է հորինեին այդպիսի բաներ, որոնք շոշափում են նրանց ազգային արժանապատվությունը, փոխարեն հակառակը հորինելու: Կամ ինչն չհորինեցին արքայադստեր անունը, որի կարիքը թեկուզ հետաքրքրության համար զգացվում է:

պատմականության ժխտումը՝ մ.թ.ա. 2-րդ դարի երկրորդ կեսին, շատ ուսումնասիրողների հարկադրել է հանիրավի մոռացության տալ դրանց գոյությունը: Կամ էլ՝ անտեսելով ակնհայտ տարբերությունները, դրանք վերագրել են պարթևական բուն թագավորներին¹:

¹ A.Petrowicz, Arsaciden Münzen, Wien, 1904.

Պարսից Արշակունիների և Հայոց թագավորների դրամները

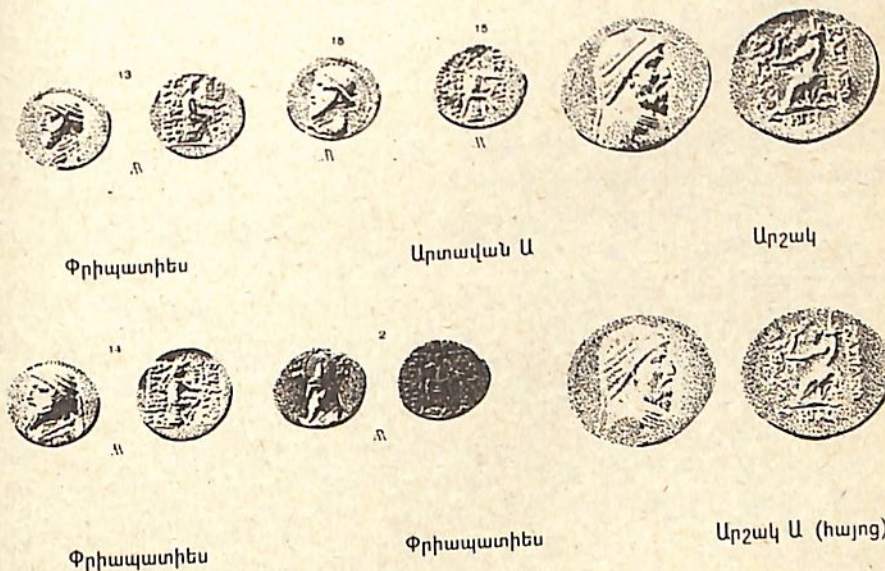
ման ձևով և թե դրամատեր հայոց թագավորների ու պարթևական առանձին գահակալների նմանությամբ՝ դիմագծերի, տարազի և այլն: Նման են հատկապես հայոց Արշակ Ա-ին հատկացված դրամի պատկերը և պարթևական Փրիապատիես (ըստ դրամի՝ Արշակ) արքան, կարելի է ասել՝ համարյա նույնանուն են դիմագծերով ու տարազով, և եթե չլինեին վերը նշված տարբերությունները, ինչպես ճիշտ նկատել է Ա. Պետրովիչը, դժվար էր դրանց զանազանելը:

Փրիապատիես— Արշակը (հետևաբար և՛ հայոց Արշակ Ա-ն) իր հերթին նման

Պարսից Արշակունիների և հայոց թագավորների դրամները

է պարթևական մեկ ուրիշ գահակալի՝ Արտավան Ա (ըստ դրամի՝ Արշակ) արքայից արքայի հետ, այն տարբերությամբ միայն, որ վերջինս արդեն տարեց է: Ի դեպ, Ա. Պետրովիչը ենթադրում է, որ հայոց Արշակ Ա-ին հատկացված դրամի երիտասարդ Արշակունի արքան ժամանակակից է պարթևաց ծեր արքայից արքա Արտավան Ա-Արշակին¹:

Փրիապատիես

Արտավան Ա

Արշակ

Փրիապատիես

Փրիապատիես

Արշակ Ա (հայոց)

¹ A.Petrowicz, Arsaciden Munzen, էջ 13-14:

Մրիորդատ Բ.

Արշակ Ա

Հայոց դրամները քննելիս կարևոր է նշել երկու փաստ ևս: ա) Այդ դրամները նույնպես, ինչպես բուն պարթևականները, ունեն արձանագրություններ, ուր որպես կանոն հիշված է դրամատեր արքան՝ իր տիտղոսներով, եթե, իհարկե, այդպիսիք ունեցել է: Օրինակ, Վաղարշակին հատկացված դրամներից հինգի վրա գրված է՝ «*արքայի մեծի Արշակայ հելլենասիրի*», իսկ մնացած բոլորինը (մոտ 25 հատ)՝ «*արքային մեծի Արշակայ*»: Արշակ Ա-ին հատկացվածները ունեն «*արքային Արշակայ*» գրությունը: բ) Վաղարշակին հատկացված շուրջ 30 դրամներից 5-ը թվակիր են, որից 3-ի վրա դրոշմված է «*ГОР*», այն է՝ սելևկյան 173 թվականը, այսինքն՝ մ.թ.ա. 138 թ., իսկ 2-ի վրա՝ «*ΔΟΡ*», այն է սելևկյան 174, այսինքն՝ մ.թ.ա. 137 թ.: Արշակ Ա-ին

Նկատի ունենալով, ահա, այս նմանություններն ու տարբերությունները, ինչպես նաև մյուս փաստերը, Ա. Պետրովիչն իր գործի առաջաբանում գրում է (բերում ենք Հ. Տաշյանի թարգմանությամբ). «Արշակունի դրամոց սակաւաթիվ մէկ մասը (շուրջ 1100-ից՝ 33-ը,— *Լ. Շ.*), որոնք ակներև համազգի կապակցութեան աղերս մկ կը ցուցնեն, բայց իրենց դրամական տպովն ու դրամահատութեան ամբողջ ոճովն պարթևական դրամներու տիպէն ակնյայտի կը տարբերին, և որոնք՝ ինչպես կը կարծեմ՝ չեն կրնար յարմար կերպով դասաւորուիլ պարթևականաց մէջ, բաժանեցի պարթևական դրամոց շարքէն և ընծայեցի այն արշակունի արքայիցն ի Հայս, զորոնք Մ. Խորենացի յիշէ՝ Վաղարշակայ, Արշակայ և Արտաշիսի: Այս համոզման եկած եմ նախ՝ որովհետև չեմ կրնար իբրև ըստ ինքեան իսկ անհաւանական գտնել Արշակունեաց ի Հայս մտնելու ժամանակին նկատմամբ Մ. Խորենացու տված տեղեկութիւնքն. և երկրորդ՝ որովհետև անշուշտ դյուրին չէ ընդունիլ թէ Մ. Խորենացի՝ որ յուր աշխարհին պատմութիւնը կը գրեր, առաջին հարստութեան հայ արքայքն կամաւ լռած ըլլայ՝ անոնց տեղը (խոսքը Արտաշիսյանների մասին է,— *Լ. Շ.*) ի Հայս արշակունի իշխողներ հնարելու համար. և վերջապես, երրորդ՝ որովհետև եթէ հիշյալ արշակունի դրամները որոնք պարթևական դրամներու տպին այնպես աննման են, դասաւորե փորձենք պարթևական դրամոց շարքին մէջ, որչափ ալ շրջահայաց զգուշութեամբ ըլլայ դասաւորութիւնը, շատ կողմանէ անհամաձայնութիւն կը տեսնվի վերջնույս հետ և ըստ այսմ անոնք բուն պարթև արքայի դրամներն ըլլալու չեն, այլ մանավանդ կը հաստատեն ըստ երևույթի Մ. Խորենացու հիշած առաջին արշակունի արքայից (Վաղարշակի, Արշա Ա-ի, Արտաշէս Ա Արշակունու,— *Լ. Շ.*) գոյությունն ի Հայս»¹:

¹ A. Petrowicz, Arsaciden Münzen, Vorwort, էջ III-IV, Հ.Տաշլանի թարգմանությունը տես «Հանդես ամսորեա», 1905, ապրիլ: 105

Հաջորդ գլխում (գլ. Ե՝ «Պատերազմ Մորփիւղիկեայ եւ մկնդահար մահ») Խորենացին շարունակում է. «Զկնի անցանելոյ բազում աւուրց ամրանալոյ կողմանցն երկոցունց, գրգռի պատերազմն, ի մերմէ կողմանէս դիմեալ. վասն որոյ յարդարէ կամաւ կամ ակամայ Մորփիւղիկեան զիւրոյ կողման ճակատն, հասանէ յանդուգն յարձակմամբ: Քանզի այր սրտեայ էր և անդամովք երկար և ընդ իրեարս պատշաճ, զոյգ մարմնոյն և ոյժ սաստիկ ունելով, ամրացեալ պղնձով և երկաթով, և այլովք ընտիր վառելովք, ոչ սաստիկ ինչ թուով՝ տապաստ յերկիր արկանէր արս ընտիրս և քաջս ի մանկանցն վաղարշակայ, և ջանայր անցանել հասանել յարքայն Հայոց ի մէջ խմբի մեծի և զինու արմացելոյ:

Առաջին, ըստ Դիոդորի, ինչպես ընդունված է պատմագիտության մեջ, Ջարեհի ավագ որդին սկսել է թագավորել մ.թ.ա. 162-ից, իսկ ըստ Խորենացու Մորփյուլիկեսը պատերազմել և սպանվել է Վաղարշակի թագավորության առաջին տարում, որը, ինչպես նշվեց նախորդ շարադրանքում և ինչպես ցույց ենք տվել այլ առիթներով, հակառակ նախկիններում եղած տարբեր կարծիքների, մ.թ.ա. 134 թվականն է՝ Ուրեմն, ժամանակագրորեն դրանց տարբերակելու որևէ հիմք չկա, մ.թ.ա. 162 թվականից թագավորած Ջարեհի որդին 28-ամյա թագավորությունից հետո՝ մ.թ.ա. 134-ին կարող էր պատերազմել Հայաստանում դեռ նոր թագավոր դարձած Վաղարշակի դեմ։ Այս իսկ առումով չի կարելի հիմնավոր համարել Գ. Խալաթյանցի այն պնդումը, թե Մորփյուլի-

112

Ասվածներից հետևում է, որ ի դեմ Զարեհի ավագ որդու՝ գործ ունենք ոչ այնքան Կապադովկիայի կողմից հովանավորվող, որքան Հռոմից հովանավորվող և ապա նրա ազդեցությանը ենթարկվող թագաժառանգի թագավորի հետ:⁴

³ Polybius, XXXI, 16.
⁴ Անկասկածելի է դառնում միաժամանակ, որ Հռոմը մ.թ.ա. 2-րդ դ. 60-ականի վերջերից իր ազդեցությանն է ենթարկել նաև Մոփքի թագավորությունը (եթե, իհարկե, մինչ այդ ենթակա չէր), որի կազմում էր, ըստ Ստրաբոնի, Փոքր Հայքի տարածքի մի զգալի մասը, և այն հակադրել է Մեծ Հայքի թագավորությանը: Իսկ դրա համար պատճառներ կային: Հիմնականը՝ Արտաշեսի ինքնուրույն քաղաքականությունն էր և Մեծ Հայքի օրըստօրե հզորացումը:

Ահա այդպիսին է նաև Մորփյուլիկեսը Խորենացու մոտ: Նկատի ունենք նախ այն, որ ըստ Խորենացու նրան է վստահվել Հռոմի ազդեցությանը ենթակա, անգամ, կարելի է ասել՝ գերիշխանությանը ենթակա երկրների՝ Կապադովկիայի (Մաժաբ), Փռյուգիայի, Լազիկայի, Պոնտոսի և այլնի (հավանաբար՝ Ծոփքի ու Փոքր Հայքի), զորքերի հրամանատարությունը և, բացի այդ, համարված է մակեդոնացիների դաշնակից: Իսկ մակեդոնացիների դաշնակիցը պատմական այդ ժամանակաշրջանում, այսինքն՝ մ.թ.ա. 2-րդ դ. 30-ականի կեսերին, ոչ այլ ինչ էր, քան հավասարազոր Հռոմի դաշնակից լինելուն, քանի որ իրենք իսկ մակեդոնացիները (այն է՝ Սելևկյանները) արդեն խղճուկ խաղալիք էին Հռոմի ձեռքին:

Այսպիսով, Հռոմի հանդեպ ունեցած հավատարմությամբ, պարտքի գիտակցումով ու գործելակերպով, ինչպես նաև ձեռք բերած վստահությամբ Խորենացու նկարագրած Մորփյուլիկեսը նորից նույնանում է Զարեհի ավագ որդու Մյուրփյուլկեսի, Միհրփուլենի, Միթրոբարզանի, Մերուժանի, Մեհրուժանի հետ, քանի որ վերջինս Հռոմին երախտապարտ և հավատարիմ լինելու լուրջ պատճառներ՝ ակնկալություններ ու պարտականություններ ուներ: Մանավանդ որ տիեզերակալական ձգտումներով տառապող Հռոմը հենց այնպես, մարդասիրության բերումով չէ, որ օգնության ձեռք էր մեկնում մեկին կամ մյուսին:

Երրորդ, պատմական այդ ժամանակահատվածում և ստեղծված քաղաքական իրապայմաններում, երբ տեղի է ունեցել Խորենացու նկարագրած ճակատամարտը և երբ դրված էր, ըստ Խորենացու, Մեծ Հայքի տիրակալման հարցը, պայքարի առաջին գծում, իրոք, Ծոփքի հայոց թագավորությունն էր լինելու: Ավելի ճիշտ, Մեծ Հայքի նկատմամբ Պարթևների տիրակալման ձգտումների և դեպի Արևմուտք նրանց առաջխաղացման դեմ առավել նպատակահարմար թեկնածու կամ հակառակորդ, քան Ծոփքի թագավորն էր՝ Զարեհի ավագ որդին, Հռոմը գտնել էր կարող: Ոչ միայն այն պատճառով, որ Զարեհի որդին Հռոմի բարերարությունների և օգնության փոխարեն պարտականություններ ուներ կատարելու, այլև այն պատճառով, որ Ծոփքի թագավորը Մեծ Հայքի համար ավելի էր շահագոգնված, քան Հռոմի որևէ այլ դաշնակից, և ավելի իրավատեր էր, քան Պարթևները¹: Ի դեպ, իրավատիրության այս հանգամանքը Հռոմի ձեռքին լավագույն միջոց էր՝ ընդդեմ Պարթևների, որը և օգտագործվել է: Հռոմեական դիվանագիտությունը նման հնարավորությունը ձեռքից բաց չէր թողնի: Մի խոսքով, Ծոփքի թագավորության և Հռոմի քաղաքական շահերը մ.թ.ա. 2-րդ դ. 30-ականի կեսերին՝ Պարթևների դեմ մղվող

պայքարում համընկնում էին, ուստի և կասկած չի հարուցում, որ դաշնակցային զորքերի ընդհանուր ղեկավարությունը Հռոմը վստահեք Ծոփքի թագավորին և սրան դարձներ, այսպես ասած, պատերազմի առաջամարտիկը, ինչպիսին է Մորփյուլիկեսը Խորենացու մոտ: Հավանաբար նկատի է առնվել նաև նրա ֆիզիկական մեծ ուժը, քաջությունը, ռազմավարական ունակությունները և այլն, ինչպես նկարագրված է Մորփյուլիկեսը, որոնք ևս պատերազմական գործի համար թերագնահատելի չէին:

Այսպիսով, բավարար հիմքեր կան համոզվելու, որ Դիոդորի մոտ՝ մ.թ.ա. 162 թվականին հիշված Զարեհի ավագ որդին նույն ինքը՝ Խորենացու կողմից 28 տարի հետո նկարագրված Մորփյուլիկեսն է: Այսուհանդերձ, կարող է հարց ծնալ, Խորենացու աղբյուրի հեղինակը՝ Մար Աբաս Կատինան, որն ըստ Խորենացու դեպքերի անմիջական ժամանակակիցն է ու Վաղարշակի պալատական պատմիչը, կարող էր չիմանալ, թե նրա (Վաղարշակի) հակառակորդը ո՞ր երկրի թագավորը կամ զորավարն էր:

Մեր կարծիքով, չիմանալ չէր կարող: Ամենայն հավանականությամբ Մար Աբասը գիտակցաբար (գուցե և թելադրանքով) անտեսել է Մորփյուլիկեսի Աբասը գիտակցաբար (գուցե և թելադրանքով) անտեսել է Մորփյուլիկեսի Ծոփքի թագավոր լինելը և բավարարվել է սոսկ «ոմն Մորփյուլիկ» անվանումով, որպեսզի չերևար, որ Վաղարշակը բռնակալում էր առավել օրինատեր թագավորի իրավունքը: Ավելորդ է ասել, որ Ծոփքը ևս հայոց թագավորություն էր, նրա տիրակալը հայոց թագավոր, ուստի և Մեծ Հայքի գահին առավել իրավատերը նա էր լինելու, քան տվյալ դեպքում պարթև Վաղարշակը: Մի խոսքով, Մորփյուլիկեսի ով լինելը քաղաքական մեծ կարևորություն է ունեցել հայ Արշակունիների սի ով լինելը քաղաքական մեծ կարևորություն է ունեցել հայ Արշակունիների նորահաստատ թագավորության ու նրա հիմնադրի համար, որի պատճառով էլ անտեսվել է: Այլապես, Մորփյուլիկեսի ով լինելը անպայման կհիշատակվեր, եթե նա Մեծ Հայքի նկատմամբ որևէ իրավունք և հավակնություն չունեցող երկրի կիայի, որոնց հիշել է Մար Աբասը, նրան էլ հետևելով՝ Խորենացին: Ավելին, սրանով պետք է բացատրել, որ Ծոփքն ու Փոքր Հայքը ևս չեն հիշվել որպեսզի (այսինքն՝ Պարթևների) դեմ ստեղծված մակեդոնական (այն է՝ Վաղարշակի (այսինքն՝ Պարթևների) դեմ ստեղծված մակեդոնական (այն է՝ Վաղարշակի) դաշինքի վերը նշված երկրների թվում, չնայած մ.թ.ա. 2-րդ դարի հռոմեական) դաշինքի վերը նշված երկրների թվում, չնայած մ.թ.ա. 2-րդ դարի 30-ական թվականներին պատմա-քաղաքական իրավիճակի բերումով պետք է այդ դաշինքի մեջ լինեին և կասկած չի հարուցում, որ եղել են: Դրանց, պարզապես, պետք է փնտրել «և այլք» արտահայտության մեջ:

Այսպիսով գործ ունենք ոչ թե չիմանալու, այլ հեղինակային ակնհայտ բացթողումների հետ, որով մեկ անգամ ևս հաստատվում է Մորփյուլիկեսի Ծոփքի թագավոր լինելը: Հակառակ դեպքում դժվար է հավանական պատասխան գտնել, թե ինչու Ծոփքն ու Փոքր Հայքը չեն հիշված դաշնակից մյուս խան գտնել, թե ինչու Ծոփքն ու Փոքր Հայքը չեն հիշված դաշնակից մյուս

¹ Բավարար հիմքեր կան հաստատելու, որ Մեծ Հայքի գահը Արտաշեսից հետո թափուր է եղել:

նկարագրել, ինչպես նաև Մորփյուլիկեսի պատմականությունը հաստատող նախորդ փաստերով մեկ անգամ ևս եզրակացնում ենք, որ Խորենացու տեղեկությունները Վաղարշակի, նրա ապրած ժամանակի և գործունեության մասին պատմական, ստույգ տեղեկություններ են:

Վաղարշակի պատմականությունը քննելիս, առաջնակարգ նշանակություն ունի նրա ժամանակի, հատկապես թագավորության սկզբնատարվա կամ Հայաստանում Արշակունյաց հարստության հիմնադրման տարեթվի հարցը, որը հայ մատենագրության տվյալներով սերտորեն կապված է մի կողմից Պարթևների, իսկ մյուս կողմից՝ Սելևկյանների պատմության հետ:

Քանիցս արդեն նշվեց շարադրանքի ընթացքում, և ինչպես ցույց ենք տվել այլ առիթներով¹, հակառակ գոյություն ունեցող տարատեսակ կարծիքների, հայ Արշակունիների հիմնադրման տարեթիվը կամ Վաղարշակի 22-ամյա² թագավորության սկիզբը, ըստ Սեբեոսի պատմությանը կից Անանուն հեղինակի (Անանուն Ա), Մովսես Խորենացու և Ասողիկի (Ստեփանոս Տարոնացու), մ.թ.ա. 134 թվականն է: Ուշագրավ է, հատկապես, որ հիշյալ հեղինակներն այդ թվականը նշել են իրարից անկախ, բոլորովին տարբեր ուղիներով: Այսպես, Անանուն Ա-ն Վաղարշակի գահակալումը դրել է Արշակի, այսինքն Արշակունիների թագավորության 129-րդ տարում («... յամի հարիւրերորդի քսան և իններորդի թագաւորութեանն Արշակայ...»)³, որը մ.թ.ա. 134 թվականն է՝ սկսած պարթևական թագավորության հիմնադրումից, այն է՝ ըստ Անանուն Ա-ի, մ.թ.ա. 262-ից (262—128=134):

Ըստ Մովսես Խորենացու, պարթև 4-րդ գահակալ Արշականը թագավորել է Վաղարշակի 13-րդ տարվանից («Յետ Արշակայ մեծի առնու զթագաւորութիւն նորա Արշական յերեքտասաներորդի ամի Վաղարշակայ թագաւորին Հայոց...»)⁴:

Ուրեմն՝ Արշականի նախորդ Արշակ Մեծը Վաղարշակին թագադրել է իր թագավորության 41-րդ տարում⁵, քանի որ, դարձյալ ըստ Խորենացու, նա

¹ Լ. Շահինյան, Որն է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը («Բանբեր Մատենադարանի» 1967, նո. 8, էջ 39-42), Նույնի, Մովսես Խորենացու ժամանակագրության մի քանի հարցերի մասին («Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1971, նո. 1, էջ 138-149), Նույնի, Հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադիրն ըստ Անանունի և Մովսես Խորենացու («Լրաբեր», Երևան, 1976, նո. 6, էջ 96-106):

² Վաղարշակին անդրադարձած հայ բոլոր պատմիչները նրան տալիս են ԻԲ (22)-ամյա թագավորություն, բացի Սեբեոսի Պատմությանը կից Անանուն հեղինակի (Անանուն Ա), որի մոտ ԽԲ (42) տարի է (Սեբեոս, Երևան, 1939, էջ 10): Սա բացահայտ վրիպակ է «Ի» և «Խ» տառերի սովորական շփոթի արդյունք, ուստի և սրբագրելի է «ԻԲ»-ով, ինչպես մյուսների մոտ է:

³ Սեբեոս, էջ 10:

⁴ Խորենացի, Բ, գլ. 4Ը:

⁵ Այսպիսի նշում կա միայն Մխիթար Անեցու մոտ, Պատմութիւն, Պետերբուրգ, 1879, էջ 90: Մատենան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, Երևան, 1983, էջ 78:

(Արշակ Մեծը) թագավորել է 52 տարի¹ (52—12=40): Արշակ Մեծի 41-րդ տարին միաժամանակ պարթևական թագավորության 129-րդ տարին էր (Արշակ Քաջ՝ 57+ Արտաշես՝ 31²+ Արշակ Մեծի 41 տարին) և համընկում է մ.թ.ա. 134-ին, որովհետև Խորենացին ևս պարթևների թագավորության սկիզբ է համարել մ.թ.ա. 262 թվականը³:

Ըստ Ասողիկի հայ Արշակունիների թագավորությունը սկսվել է Պտղոմեոս Եվգերտես Բ-ի 12-րդ տարվանից⁴, որը դարձյալ մ.թ.ա. 134 թվականն է, քանի որ Ասողիկը ևս, ինչպես ընդունված է և ինչպես ցույց ենք տվել այլ առիթով, Պտղոմեոս Եվգերտես Բ-ի թագավորության սկիզբ է համարել մ.թ.ա. 145 թվականը⁵ (145—11=134):

Այսպիսով, հենց այն բանը, որ տարբեր դարերի երեք պատմիչներ՝ Անանուն Ա, Մովսես Խորենացի, Ասողիկ, տարբեր ուղիներով և դրանով իսկ իրարից անկախ նշում են միևնույն տարեթիվը՝ մ.թ.ա. 134 թ., որպես հայ Արշակունիների կամ Վաղարշակի թագավորության սկզբնատարի, նշանակում է, որ գործ ունենք ոչ թե պատահական, այլ՝ պատմական ստույգ տարեթվի հետ: Նշանակում է նաև, որ ի դեմս Վաղարշակի և նրա թագադրման, գործ ունենք պատմական գործչի և ստույգ պատմական իրողության հետ, որ Վաղարշակն ամենևին էլ հնարովի կամ զրույցներից առնված չէ, ինչպես սխալմամբ կարծում են:

Նկատենք միայն, որ ժամանակագրական փաստերից բխող սույն եզրակացությունները կասկածելի չեն նույնիսկ Սամուել Անեցու տեղեկությունների առկայությամբ, որոնք Վաղարշակի սկզբնատարվա համար այլ թվական են նշում, որով և արժանի են ուշադրության⁶:

Այսպես, պարթև երրորդ գահակալ Արշակ Մեծի առթիվ նա հայտնում է. «Այս Արշակ մեծ թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ աշխարհիս Հայոց, յ' է. երրորդի Ի. երրորդի (27-րդ) ամի Պտղոմեայ, և Երգիտեայ, ի Դ (4-րդ).

¹ Խորենացու մեզ հասած ձեռագրերով Արշակ Մեծը թագավորել է՝ «ամս յիսուն և յերիս» (Բ, գլ. 4Ը), որը պետք է սրբագրել 52-ով, ինչպես Ուխտանեսի և Ասողիկի մոտ է:

² Արշակ Քաջի և Արտաշեսի համար Ասողիկի մոտ են պահպանվել Խորենացու բնագրային գահատարիները (տես ՊԲԸ, Երևան, 1971, նո. 1, էջ 139-149):

³ Լ. Շահինյան, Պարսից Արշակունի հարստության հիմնադրման տարեթիվը ըստ Մովսես Խորենացու (ՊԲԸ, Երևան, 1966, նո. 1):

⁴ Ասողիկ, էջ 77:

⁵ Տես ՊԲԸ, 1971, նո. 1, էջ 138-149:

⁶ Վերոհիշյալ պատմիչներից զատ, ուրիշ ոչ ոք Վաղարշակի սկզբնատարվա մասին ժամանակագրական տեղեկություն չի հաղորդել, բացի Ներսես Պալիենցից, որը փոքր-ինչ աղավաղված ձևով վերակրկնել է Սամուել Անեցու տեղեկությունները (տես «Մանր ժամանակագրություններ, հ. Բ, Երևան, 1956, էջ 201-203):

9 94

Ժամանակավորեալ են և «անհարմար»: Քանի որ, ասում է. «Բոլոր այս միջոցին Հռոմայեցիք զբաղեալ էին պոլսիկեան պատերազմներով (264-201): Գաղղիա նուաճեցաւ 220-ին, Սպանիոյ մի մասն միայն՝ 206-ին, իսկ Սելևկեանց յաղթեցին Հռոմայեցիք 190-ին առ մեծաւն Անտիոքաւ (225-186)»¹:

Այստեղ իսկ ասենք, որ ժամանակագրական այս դիտողություններն ամենին էլ Խորենացուն չեն վերաբերում: Ընդհակառակը, դրանք Խորենացու ժամանակագրությունը չիմանալու հետևանք են և զուր մեղադրանքներ Խորենացուն: Բանն այն է, որ ըստ Խորենացու, ինչպես երևում է նրա ժամանակագրության ընդհանուր և համակողմանի ուսումնասիրությունից, Արշակ Բ-ը թագավորել է մ.թ.ա. 262-205 թթ.,² այսինքն՝ մահացել է Գարագաշյանի ենթադրածից 27 տարի հետո: Այսպիսով, հռոմեացիների մասին Խորենացու ասածներից ոչ մի բան հակապատմական ու ժամանակավրեպ չէ, դրանք իրոք մ.թ.ա. երրորդ դարի երկրորդ կեսի հանրահայտ իրողություններ են, հռոմեական զորության խիստ ընդհանրացված և հակիրճ նկարագրություններ՝ թե Արևմուտքի ու ծովի (Միջերկրականի) վրա գերիշխանության հաստատումը, թե Գալիայի (Գաղատիա) և Իսպանիայի (թեկուզ մասամբ) նվաճումը և թե շատ ուրիշ նվաճումներ³, որոնց մեկ առ մեկ թվարկումը Խորենացին, թերևս, ավելորդ է համարել:

— Ինչ վերաբերում է «Ասիացոց թագավորության» («գթագաւորութիւնն Ասիացոց») հարկատու լինելուն, ամենևին էլ պետք չէ Սելևկյան թագավորություն հասկանալ կամ՝ Սելևկյանների պարտություն մ.թ.ա. 190 թ. Մազնեսիայի ճակատամարտում, այլ հասկանալ՝ «գթագաւորութիւնս Ասիացոց», ինչպես հանդիպում է Խորենացու առանձին ձեռագրերում⁴, այսինքն՝ Փոքր Ասիայի թագավորություններ, որոնցից ոմանք, ըստ Պոլիբիոսի, Անտիոքոս 3-րդի թագավորության սկզբից (մ.թ.ա. 225 կամ 223-ից) արդեն, գուցե և ավելի վաղ, Հռոմի ազդեցության տակ էին⁵:

Ի դեպ, ճիշտ չեն նաև Գարագաշյանի պատմական բնույթի մեղադրանքները: Օրինակ, սխալ է համարում Խորենացու հաղորդումը, թե Արշակ Բաջը սաստիկ պատերազմներ տալով ենթարկեց «զամենայն արևելեայս», որ «հալած է ի Բաբելովնէ զՄակեդոնացոց իշխանութիւնն»: Սա էլ այն պատճառով, որ ըստ Գարագաշյանի (նաև ըստ ուրիշների) Պարթևների աշխարհա-

¹ Ա. Գարագաշյան, Քննական պատմութիւն հայոց, մասն Ա, էջ 228:

² Լ. Շահինյան, Որն է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը («Բանբեր Մատենադարանի», 1967, նո. 8, էջ 48 աղյուսակ):

³ См. Э. Бикерман, *Хронология...*, стр. 260-264.

⁴ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 103, տողատակ՝ 6-րդ տողի տարբերակը:

⁵ Պոլիբիոս, Է.Ի, գիրք III, V, Է.ԻԻ, գիրք XV, XVI, XVIII և այլ տեղեր:

կախությունը սկսվել է շատ ավելի ուշ՝ Միհրդատ Ա-ի կամ, որ նույնն է, Արշակ
Ե-ի կամ Զ-ի ժամանակ¹:

Զ-ի կամ Զ-ի ժամանակ :
Հակառակ այս կարծիքի, Խորենացին այստեղ ևս հաստատվում է այլ աղբյուրներով: Այսպես, Անտիոքոս Գ-ի մ.թ.ա. 209-208 թթ. պարթևական արշավանքը նկարագրելիս, դեպքերին ժամանակակից պատմիչ Պոլիբիոսը, ինչպես տեսանք, քանիցս հիշում է պարթևների թագավոր Արշակին, որը ժամանակագրորեն նույնանում է Խորենացու հիշած Արշակ Բաջի հետ: Եվ ոչ միայն ժամանակագրորեն: Նույն հեղինակի շարադրանքից երևում է նաև, որ տվյալ ժամանակ (արշավանքի նախօրեին), ի թիվս այլ երկրների (Վրկան, Պարսկաստան, Մարաստան և այլն), Միջագետքը ևս, այն է՝ Տավրոսից հարավ ընկած վայրերը, հետևաբար նաև Բաբելոնը, ինչպես նշել է Խորենացին, Պարթևներին էին ենթակա, որ այդ արշավանքի նպատակը, վերջապես Մեկկյանների երբեմնի տիրույթների, առաջին հերթին Մարաստանի ու Միջագետքի վերագրավումն էր²: Սա էլ նշանակում է, որ դրանք ավելի վաղ նվաճվել էին Պարթևների կողմից, իսկ այդ «ավելի վաղ»-ը մեզ նորից նվաճվել էին Պարթևների կողմից (մ.թ.ա. 262-205 թթ.):
տանում է Խորենացու հիշած Արշակ Բաջի ժամանակը (մ.թ.ա. 262-205 թթ.):

Արշակ Ա-ի գործունեության մասին շատ ուշագրավ են մնում 1-ին մ.թ. 1-ին դ. պատմիչ Պոմպեոս Տրոգոսի տեղեկությունները, որոնք խմբագրելով ավանդել է մ.թ. 2-րդ-3-րդ դ. հեղինակ Հուստինոսը: Ըստ այդ տեղեկությունների մ.թ.ա. 256-ից՝ Պարթևների անկախացումից հետո (կարճ ժամանակ անց) Արշակ Ա-ը նվաճում է նաև Վրկանը և, այսպիսով, իշխում երկու թագավորությունների վրա, ապա խաղաղության դաշինք է կնքում Բակտրիայի հետ և սկսում համառ ու հաղթական պատերազմներ մղել Սելևկոս 2-րդի (Կալինիկոսի) դեմ, որը ցանկանում էր գրավել կուրուսները: Ձերբագատվելով Սելևկյանների վտանգից, Արշակ Ա-ը զբաղվում է թագավորության ամրապնդումով՝ հավաքագրում է նոր զորքեր, կառուցում է բերդեր, ամրացնում է քաղաքները, հիմնադրում է ամրակառույց Դարա է բերդեր, ամրացնում է քաղաքները, հիմնադրում է ամրակառույց Դարա է քաղաքը: «Այսպիսով, — շարունակում է Հուստինոսը, — Արշակը ոչ միայն հասավ թագավորության, այլև բարեկարգեց իր թագավորությունը, որի շնորհիվ պարթևների համար դարձավ ոչ պակաս արժանահիշատակ, որքան հիվ պարթևների համար դարձավ ոչ մեծապիստոսի, Հռոմուլոսը՝ հռոմեացիների, պարսիկների, Ալեքսանդրը՝ մակեդոնացիների, Հռոմուլոսը՝ հռոմեացիների համար: Արշակը մեծավ խոր ծերության տարիքում: Պարթևները նրա հիշատակը հարգեցին այնպես, որ այդ ժամանակից սկսած պարթևական բոլոր թագավորները (գուցե՝ թագավորությունները, — Լ.Շ.) կոչվեցին Արշակի անունով» (ընդգծ. — Լ.Շ.)³:

¹ «Քյուլտական պատմություն...», էջ 228:

² Полибий. Т. II, кн. X, 27-31, стр. 262-267:

³ Юстин, Эпитома сочинения Помпея Тропа «Historiae Philippicae», изд. ВДИ, 1955, № 1, стр. 221); или кн. 41, гл. 5, ц. 5-6 131

Ինչպես երևում է, պարթևական աշխարհակալումը, որը սոսկ ակնարկված է Խորենացու մոտ, դեպքերին ժամանակակից կամ ժամանակամերձ աղբյուրներով ևս, հակառակ Գարագաշյանի և ուրիշների, Արշակ Ա-ի ժամանակ է սկսվել: Նրա տերությունը, իրոք, արևմուտքում ներառել է նաև Միջագետքը, և մ.թ.ա. երրորդ դարի կեսերից մինչև վերջ պատերազմական լարված հարաբերություններ են եղել Պարթևների ու Սելևկյանների միջև: Սա, իհարկե, չի նշանակում, որ Միհրդատ Ա-ի կամ Արշակ Զ Մեծի ժամանակ (ըստ ընդունվածի՝ 171-138 թթ., ըստ Խորենացու՝ 174-122 թթ.) պարթևական աշխարհակալում չկար (ընդհակառակը, ավելի ընդգրկուն չափեր էր ընդունել և, կարելի է ասել, հասավ իր ավարտին), սակայն ժխտել Արշակ Ա-ի դերը և չասել, որ նա է սկիզբ դրել այդ աշխարհակալության, հանուն Խորենացու տեղեկությունները մերժելու կամ անհավանական ճանաչելու, մեղմ ասած, փաստերի միտումնավոր անտեսում է նշանակում:

Իրականում, երբ համադրում ենք փաստերը և չի անտեսվում ոչինչ, ոչ միայն հիմնական հարցերում, այլև մանրամասներում Խորենացին Արշակ Ա-ի մասին իր պատմածներով, ստույգ է և արժանահավատ: Օրինակ, թեկուզ այն միտքը, որ Արշակ Քաջը «թափեաց յինքն զամենայն արևելեայս»: Անկասկած է, որ այստեղ կա չափազանցում, սակայն ոչ առանց հիմքի: Ինչպես տեսանք, Արշակ Քաջի պետությունը ներառել էր նաև Միջագետքը (ըստ Խորենացու՝ Բաբելոնը), ուրեմն «զամենայն արևելեայս» արտահայտությամբ նկատի են առնված Պարթևների բուն երկրից-Միջագետք ընկած ժողովուրդները: Խորենացին, պարզապես, դիմել է նմանատիպ ճարտասանական ընդհանրացման Արշակ Քաջի հաղթարշավը բնութագրելու համար, ճիշտ այնպես, ինչպես Ալեքսանդր Մակեդոնացուն կոչել են «տիեզերակալ», և ոչ մեկի մտքով չի անցնում մեղադրել այդպես կոչողներին, չնայած նա տիեզերքի (երկրագնդի) չնչին մասն էր նվաճել միայն:

Արշակ Ա-ի առթիվ Խորենացուն հարուցված մյուս դիտողությունը վերաբերում է պարթևա-հռոմեական դաշինքին: Նա գրում է. «Նոյնպես անդէպ է ասել Խորենացոյն, թէ Արշակ խնդրեց դաշամբ ստիպել զՀռոմայեցիս՝ չօգնել Սելևկեանց, հատուցանելով նոցա իբրև պարգև ամի ամի հարիւր քանքար: Հռոմայեցւոց ազդեցութիւնն սկսաւ յարևելս յետ յաղթելոյ նոցա Անտիոքայ Մեծի, 190 նախ զՔր., ուստի և բազում ամօք յետոյ քան զմահն Արշակայ: Եթէ կենդանի ևս լինէր յայնժամ Արշակ՝ աւելորդ էր դաշամբ ստիպել զՀռոմայեցիս չօգնել Սելևկեանց, քանզի Հռոմայեցիք թշնամի էին Սելևկեանց և ոչ բարեկամ» (ընդգծ. * L.Շ.)¹:

Գարագաշյանի մոտ այստեղ ամեն ինչ շփոթված և սխալ է: Նախ այն, որ Խորենացու ժամանակագրությամբ Արշակ Ա-ը մահացել է մ.թ.ա. 190-ից ոչ թե «բազում ամօք» առաջ¹, այլ՝ մ.թ.ա. 205-ին՝ 15 տարի առաջ²: Բացի այս Խորենացու տեղեկություններից երևում է նաև, որ այդ դաշինքը կնքվել է Արշակ Ա-ի թագավորության վերջերին (հիշված է որպես նրա վերջին գործը), հավանաբար մ.թ.ա. 210-205 թթ. միջոցին, այսինքն՝ փյունիկյան երկրորդ պատերազմի ժամանակ (մ.թ.ա. 218-201 թթ.):

Երկրորդ, Խորենացու խոսքը տվյալ պահին ոչ թե Արևելքում Հռոմի ազդեցության մասին է, որ կապենք մ.թ.ա. 190 թ. հետ, ինչպես վարվել է Գարագաշյանը, այլ նրա քաղաքական հեղինակության աճի, որը առկա էր շատ ավելի վաղ և, մասնավորապես, մ.թ.ա. 3-րդ դարի վերջին երեք տասնամյակներում: Ավելին, թեպետ այս ընթացքում (մինչև մ.թ.ա. 190-ը) Հռոմը Արևելքում բացահայտ ազդեցություն չուներ որևէ երկրի վրա, սակայն հավանությունները ակնբախ էին և, իրոք, բացահայտ թշնամական էին հռոմեա-սելևկյան հարաբերությունները:

Երրորդ, Տվյալ ժամանակահատվածում (մ.թ.ա. 3-րդ դ. վերջին տասնամյակներին) շարունակում էին թշնամական մնալ նաև պարթևա-սելևկյան հարաբերությունները: Պարթևները մինչ այդ, ինչպես տեսանք, կարողացել էին գրավել Սելևկյանների արևելյան մի քանի տիրույթները՝ Պարսքը, Մաւրաստանը, Ատրպատականը, Նույնիսկ Բաբելոնիան և առաջանում էին Արևմուտք, իսկ Սելևկյանները սոսկ անհաջող փորձեր էին անում նրանց կասեցնելու: Պարթևների հաղթարշավը կասեցնել կարողացավ (թեպետ ժամանակավորապես) սելևկյան գահակալ Անտիոքոս Գ՝ Մեծ կոչվածը (թագավորած՝ մ.թ.ա. 223-187 թթ.) և նրանց դեմ ձեռնարկած երկու խոշոր արշավանքներով մ.թ.ա. 219-216 թթ. (ըստ Պոլիբիոսի՝ լուրջ հաջողությունների հասավ: Նախ՝ մ.թ.ա. 219-216 թթ. (ըստ Պոլիբիոսի՝ 140-րդ օլիմպիադի քառամյակում³) նա ետ գրավեց Մեդիան (Մարաստանը), Հոշը (Սուգիանան), Պարսից ծոցի առափնյա շրջանները և Ատրպատականը⁴ (հետևաբար՝ նաև Միջագետքը), իսկ մ.թ.ա. 209-208 թթ.՝ հանդես գալով (պարթևների Արշակ թագավորի դեմ (Պոլիբիոսը քանիցս հիշում է սրա անուշը), նոր հաջողություններ ունեցավ՝ մտնելով պարթևական պետության խորքերը⁵: Մի խոսքով, եթե մի կողմ թողնենք Պոլիբիոսի հաղորդած մանրամաս-

¹ Այստեղ ևս, որպես Արշակ Ա-ի մահվան տարեթիվ, Գարագաշյանը նկատի ունի մ.թ.ա. 232-ը, որը հետևանք է իր կողմից Խորենացու ժամանակագրության հպանցիկ և սխալ վերականգնելուն:

² Տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», 1967, տ. 8, էջ 48՝ աղյուսակը:

³ *Полибий*, т. I, кн. I, у. 3, кн. V, у. 30.

⁴ Նույն տեղում, кн. V, у. 31-55.

⁵ Նույնի, т. II, кн. 10, у. 27-31.

ները, ճիշտ այն ժամանակ, երբ ըստ Խորենացու մոտենում էր Արշակ Ա-ի թագավորության վերջը (մ.թ.ա. 205 թ.), Անտիոքոս Գ-ը դարձավ պարթևների վտանգավոր և հաղթական հակառակորդը: Նա միաժամանակ հակառակորդն էր Հռոմի, քանի որ Հանիբալի դաշնակիցն էր ու բարեկամը:

Ահա այս պարագաներում, երբ Հռոմն ու Պարթևները կանգնած էին միևնույն հակառակորդի առջև, պարթևա-հռոմեական դաշինքը ոչ միայն հնարավոր էր, այլև խիստ անհրաժեշտ: Թե՛ Հռոմը, թե՛ Պարթևները չէին կարող չգիտակցել դրա կարևորությունը և իրենց քաղաքական շահերը չէին թողնի բախտի քմահաճույքին, ինչպես մտածել է Գարագաշյանը: Ուստի և Խորենացու այս հավելյալ տեղեկությունը ոչ թե մերժել կամ դրա համար դատապարտել Խորենացուն, որովհետև այլ աղբյուրներ չեն ավանդել, այլ պետք է ըստ արժանվույն գնահատել, որով նոր փաստ է ավելանում Արևելքի մ.թ.ա. 3-րդ դարի վերջերի քաղաքական հարաբերություններում, լուսավորվում պատմության ևս մի մոռացված էջ:

Դիտողությունների մի ամբողջ խումբ վերաբերում է Արշակ Մեծին, որը պարթևաց երրորդ գահակալն է, ըստ Խորենացու: «ոչինչ ընդհատ սխալ և շփոթ է նաև պատմություն Խորենացուն զԱրշակայ Մեծե՛լ» — գրում է Գարագաշյանը (էջ 228-229): Իսկ ինչն է *սխալ* ու *շփոթ*, ըստ Գարագաշյանի: Նախ այն, որ Խորենացու մոտ «նկատվում է» ժամանակագրական անհամաձայնություն (անախրոնիզմ): Այսպես, Խորենացին պատմում է, որ Արշակ Մեծը իր թագավորության ընթացքում պարտության է մատնել ու գերի վերցրել սելևկյան գահակալ Դեմետրիոսին (Դեմետրիոս Բ), ապա նաև հաղթել հաջորդ գահակալ Անտիոքոս Սիդեացուն, որը նույն ժամանակ սպանվել է (Ա, գլ. Ը, Բ. գլ. Բ): Հակառակ սրա, ասում է Գարագաշյանը. «Ըստ ժամանակագրության Խորենացուն՝ Արշակ Մեծ թագաւորեց 206-154, իսկ Դեմետրիոս Նիկատորը, ըստ պատմութեան Սելևկեանց՝ 146-ին, իբր 7 ամօք յետոյ քան զմահն Արշակայ, և եղբայր Դեմետրիոսի Անտիոքոս Սիդիտէս սպանաւ... 129-ին նախ զԲր., այսինքն ըստ ժամանակագրութեան Խորենացուն՝ իբր քսան և հինգ ամաւ յետոյ քան զմահն Արշակայ» (էջ 229):

Այս դիտողությունը ևս ապացույց է, թե ինչպես ուրիշի սխալի համար կարող է հանիրավի մեղադրվել Խորենացին: Բանն այն է, որ Արշակ Մեծը, ըստ Խորենացու, թագավորել է ոչ թե մ.թ.ա. 206-154-ին, ինչպես իր հապճեպ կազմած ժամանակագրությամբ նրան թելադրել է Գարագաշյանը, այլ մ.թ.ա. 174-122 թթ.¹, որով իսպառ վերանում են գիտնականի նշած «սխալն ու շփոթը»: Բացի այս, Վաղարշակի թագավորության սկզբնատարվա առթիվ

բավականաչափ ապացուցվեց (այն էլ՝ օտար աղբյուրներով), որ Խորենացու տվյալ տեղեկությունները, այսինքն Վաղարշակի գահակալման նախապատմությունը՝ թե պատմականորեն, թե ժամանակագրորեն, ըստ ամենայնի ճիշտ է և արժանահավատ:

Արշակ Մեծի առթիվ երկրորդ դիտողությունն այն է, որ սա (Արշակ Մեծը) Գարագաշյանի կարծիքով իր եղբայր Վաղարշակին հանձնել է այնպիսի երկրներ, որոնց չէին նվաճել պարթևները և երբեք չնվաճեցին: Այս դիտողությամբ Գարագաշյանը նկատի ունի Խորենացու հետևյալ տեղեկությունները: «Սա (Արշակ Մեծը, — Լ.Շ.) թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց, պատեհի համարեալ այսպէս իմն անշարժ իւրոյ թագաւորութեանն մնալ: Եւ քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զՄծքին, և նահմանս հատանէ նմա զմասն ինչ յարևմտեայ Ասորոց և զՊաղեստին և զԱսիա և զամենայն Միջերկրեայս և զԹետալիա, ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ի տեղին՝ ուր Կալկաս յարևմտեանն՝ յանգի ի ծով, և զԱտրպատական. «և այլ որչափ միտք քո և քաջություն հասանիցեն. զի սահմանք քաջաց, ասէ, զէնն իւրեանց, որքան հատանէ՝ այնքան ունի» (Ա, գլ. Ը):

Այս տեղեկությունները քննելիս (նաև հարակից այլ տեղեկություններ, տես էջ 228-239), Գարագաշյանը երկու տեղ ճիշտ չի հասկացել, շեղվել է Խորենացուց, իսկ դրանք էլ նորանոր սայթաքումների, անճիշտ ըմբռնումների պատճառ են դարձել, և վերստին հանիրավի դատապարտվել է Խորենացին: Նա համարվել է ժամանակի (մ.թ.ա. 2-րդ դարի) պատմության անտեղյակ (էջ 229), հակապատմական տեղեկությունների հեղինակ և այլն: Վերջին եզրա-կացությունն այն է, որ «Պատմեալքն Խորենացուն զպատերազմաց Արշակայ (Արշակ Մեծի, — Լ.Շ.) և Վաղարշակայ կամ յետին և անստոյգ աղբերէ են, և կամ դիտմամբ հնարեալ» (էջ 239, ընդգծ. — Լ. Շ.):

Խորենացու տվյալ տեղեկությունների առթիվ սա վերջին եզրակացությունն է, որին հիմք են ծառայել ավելի քան տասն էջերի վրա (229-239) Գարագաշյանի բերած՝ Խորենացու «անճշտությունները», իսկ դրանց մեծագույն մասի պատճառը, նորից կրկնենք, Գարագաշյանի՝ վերը ակնարկված շեղումներն են:

Առաջին շեղումը Խորենացուց դարձյալ ժամանակագրական է (սա արդեն ժամանակագրական երրորդ շեղումն է), որով պայմանավորված է «անճշտությունների» ու մեղադրանքների մի ամբողջ համակառույց: Գարագաշյանի կարծիքով Վաղարշակը թագավորել է, ըստ Խորենացու, ոչ թե մ.թ.ա.

¹ Տես «Բանբեր Մատենադարանի», 1967, նո. 8, էջ 48

¹ Այստեղ նկատի է առնված բուն Կովկասը, որը կոչվել է Արևմտյան Կովկաս, արևելյան համանուն լեռներից՝ զանազանելու համար, որը կոչվում էր Պարոպամիս Կովկաս, ավելի ուշ՝ Հինդուկուշ:

134-ից, որը հաստատվում է, ինչպես տեսանք, Խորենացու և այլ աղբյուրների համատեղ քննությամբ, այլ՝ մ.թ.ա. 166 թվականից: Այսպիսով, Խորենացու նկարագրած համապատասխան դեպքերը տարվում են ավելի քան երեք տասնամյակ առաջ, մղվում իրենց համար խորթ ժամանակագրական միջավայր, դառնում և հակապատմական և անհավատալի: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Թե Խորենացու համար ինչ ավերիչ, կասեինք՝ աղավաղյալ վիճակ է ստեղծել այս «փոքրիկ» շեղումը, բերենք մի քանի օրինակ, համառոտելով ու ընդհանրացնելով Գարագաշյանի մտքերը: 1) Մ.թ.ա. 166 թվականի դրությամբ, այսինքն՝ Անտիոքոս 4-րդ երևելու (էպիֆան) ժամանակ (174-164 թթ.), ինչպես նշել է Գարագաշյանը, սելևկյան թագավորությունը ոչ միայն կանգուն էր, այլև բավականաչափ զորավոր և հաղթական արշավանքներ է կազմակերպել՝ մինչև մ.թ.ա. 143-ը, նույնիսկ Պարթևների դեմ (էջ 230, 234), ուրեմն, ասում է (տարբեր ձևերով), էլ ինչ նվաճումներ Արշակ Մեծի կողմից, ինչպես ներկայացրել է Խորենացին, ինչին հավատալ: 2) Այդ նույն թվականին՝ մ.թ.ա. 166, երբ Խորենացին դրել է Վաղարշակի թագադրումը, ըստ օտար հեղինակների (Պոլիբիոս, Ստրաբոն), Հայաստանում դեռևս իշխում էր Արտաշեսը (Արտաշես Ա), էլ ինչ Վաղարշակ և Վաղարշակի գործունեություն (էջ 230, 233-239): 3) «Միջագետք, Վերին, ուր էին Մծբին, Եդեսիա և Ամիդ (Տիգրանակերտ¹) էր դեռ ընդ իշխանութեամբ Սելևկեանց. առ Սիդիտեսն Անտիոքաւ (137), Միջագետաց այն մասը Միգդոնիա անուամբ եղաւ ինքնորեն (էջ 230) ուրեմն, Մծբինը ինչպես կարող էր Հայոց թագավորության մայրաքաղաք լինել, կամ Վերին Միջագետքը մտներ այդ թագավորության կազմում: 4) Խիստ անհավանական, ոչ պատմական է համարում Վաղարշակի պայքարն այդ ժամանակ (մ.թ.ա. 166-ին) փոքրասիական երկրների դաշնակցության դեմ, որոնց առաջնորդում էր մակեդոնացիների դաշնակից ոմն Մորփյուլիկես (էջ 237): Ըստ Գարագաշյանի. «Ի ժամանակին յորում Խորենացին նվաճում չի դնում, — Լ.Շ.)՝ կը գտնենք զնոսա ի մեծի անդորութեան և յապահովութեան» (էջ 237): Բացի այս, պատերազմը հիշյալ երկրների դեմ, կնշանակեր պատերազմ Հռոմի դեմ (էջ 238) կամ՝ եթե նման պատերազմ է եղել, ինչո՞ւ Հռոմը լուռ մնաց, ինչո՞ւ պատմիչները լռեցին (— Լ.Շ.), ինչո՞ւ այդ մասին որևէ տեղ տեղեկություն չկա² (էջ 237-238) և այլն: Գարագաշյանի բերած այսօրինակ փաստերն ու առարկումները, ի բաց առյալ վերջին՝ 4-րդ կետում նշված առանձին դատողություններ, ընդհանուր առմամբ ճիշտ են և հիմնավոր:

¹ Սխալ նույնացում է:

² Գարագաշյանը դեռ ծանոթ չէր Մար Աբասի արաբատառ քաղվածքներին, ուր, ինչպես տեսանք, նման մի պատերազմի մասին խոսք կա, ավելի ճիշտ, հենց Խորենացու նկարագրած այդ պատերազմի մասին:

Օրինակ, մ.թ.ա. 166 թ. դրությամբ սելևկյան թագավորության դեռևս զորեղ վիճակը և այն, որ Հյուսիսային Միջագետքը ևս՝ Մծբին կենտրոնով այդ թագավորության մեջ էր (ենթադրվում է վերանվաճված) կամ՝ մ.թ.ա. 174-143 թթ. ընթացքում Սելևկյանների ձեռնարկած արշավանքները, նաև Պարթևների դեմ, Հայաստանում (Մեծ Հայքում) Արտաշեսի կառավարումը կամ թագավորումը, Հռոմի ազդեցության ուժեղացումը փոքրասիական թագավորությունների վրա՝ սկսած մ.թ.ա. 190-ից մինչև մ.թ.ա. 133-ը, ապա՝ Փոքր Ասիայի աստիճանաբար նվաճումը և այլն: Սակայն, այդ բոլորը ճիշտ են ու հիմնավոր տվյալ ժամանակի համար և նույնքան էլ անճիշտ են ու անհարիր Խորենացու նշած ժամանակին՝ մ.թ.ա. 134-ին: Ավելորդ է ասելն անգամ, որ այժմ Մեծ Հայքի թագավոր կամ կառավարիչ Արտաշեսը մահացել էր (ամենաուշը՝ մ.թ.ա. 160-ին), չկար, որ հակադրենք Վաղարշակին. սելևկյան թագավորությունը Դեմետրիոս Բ-ի անհաջող արշավանքից՝ ու գերությունից հետո գահավեժ արագությամբ գնում էր դեպի կործանում, իհարկե, ոչ առանց Պարթևների միջամտության, իսկ Անտիոքոս Սիդեացու պարթևական արշավանքը (ըստ Հովսեփոսի, Անանուն Ա-ի, Խորենացու, Ասողիկի՝ մ.թ.ա. 134-ին, ըստ Եվսեբիոս Կեսարացու և ընդունվածի՝ մ.թ.ա. 129, 128, 127-ին) ողբերգական եղավ թե՛ իր և թե՛ թագավորության համար: Դրանով սելևկյան տիրույթների մի մասը ևս վերջնականապես անցավ Պարթևներին, առաջին հերթին Միջագետքը (համապատասխան փաստերը բերված են այս գլխի շարադրանքում), սելևկյան հետագա գահակալները խղճուկ խաղալիք դարձան Հռոմի ձեռքին, զբաղվեցին գահակալական արյունահեղ կռիվներով, ամփոփվեցին Ասորիքում և այլևս անկարող էին Պարթևներին հակադրվելու: Այլ կերպ ասած, այստեղ ևս ժամանակը լի ու լի արդարացում է Խորենացուն, կասկածելի ոչինչ չի մնում, իսկ Հռոմը, թեպետ արդեն հանդես էր գալիս Սելևկյաններին հովանավորողի դերում, Վաղարշակի թագավորությունից ընդամենը մեկ տարի անց (մ.թ.ա. 133-ից) ձեռնամուխ եղավ փոքրասիական թագավորությունների նվաճմանը (բավականաչափ հանդուգն, արկածախնդիր և վտանգավոր հետևանքներով հղի մի նաչափ հանդուգն, արկածախնդիր և վտանգավոր հետևանքներով հղի մի քաղաքականություն), ուստի և ի վիճակի չէր բացել ի բաց հանդես գալ Պարթևների դեմ: Ասում ենք՝ բացել ի բաց, քանի որ Վաղարշակ-Մորփյուլիկես հակամարտության առիթով տեսանք, որ Հռոմը, այսուհանդերձ, անտարբեր չի մնացել:

Այսպիսով, եթե Խորենացու տվյալ տեղեկությունները հակապատմական են երևում մ.թ.ա. 166-ի դրությամբ, միանգամայն պատմական են և իրողություն

¹ Ճիշտ չէ Գարագաշյանը, որ այդ արշավանքին համարյա հաղթանակի բնույթ է տալիս (մասն Ա, էջ 230, 234), որ թեպետ Պարթևները Դեմետրիոս Բ-ին գերի տարան, սակայն ստիպված հետ քաշվեցին Միջագետքից (234), որ, իբր, մինչև մ.թ.ա. 54 թ. Պարթևները Տիգրիսից արևմուտք չանցան, չհասան Եփրատին, (մասն Ա, էջ 230, 234) և այլն:

մ.թ.ա. 134-ին, ուրեմն Գարագաշյանի առարկումներն ու մեղադրանքները դառնում են սոսկ անհիմն դատողություններ, իսկ հեգնանքը Խորենացուն՝ առավել քննադատելի: Հենց նման դեպքերի համար է Խորենացու խիստ պարտավորեցնող խոսքը. «Ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ, առանց ժամանակագրութեան» և կասկած չի հարուցում, որ Խորենացու խոսքը ճիշտ ժամանակագրության մասին է:

Գարագաշյանի երկրորդ շեղումը բնագրագիտական բնույթ ունի: Պարզապես, ճիշտ չի ընկալել Խորենացու վերը վկայակոչված հատվածի իմաստը: Իսկ սա էլ այն պատճառով, որ մնացել է տվյալ հատվածի սոսկ մակերեսային տպավորության տակ, չի խորացել դրա էության մեջ, կարևորություն չի տվել Խորենացու այլ՝ համաբնույթ տեղեկություններին:

Եվ, իրոք, առաջին իսկ հայացքից թվում է, որ ճիշտ է Գարագաշյանը, որ Արշակ Մեծը, ըստ Խորենացու, Վաղարշակին է հանձնել և Հայոց աշխարհը, և Ատրպատականը, և Հյուսիսային Միջագետքը՝ Մծբին կենտրոնով, և Ասորիքի արևմտյան մասը, և Պաղեստինը, և Ասիա երկիրը (°), և ամբողջ Միջերկրայքը, և Թեոալիան (°), և իրավունք՝ էլի նվաճելու. «... այլ որքան միտք քո և քաջութիւն հասանիցեն...»: Ըստ այդմ, Վաղարշակի թագավորության սահմանները, իբրև թե ըստ Խորենացու, ձգվում էին հարավում՝ մինչև Բաբելոնիա, հարավ-արևմուտքում՝ մինչև Միջերկրական ծով, արևմուտքում՝ մինչև Փոքր Ասիայի խորքերը (ըստ Գարագաշյանի՝ ամբողջ Փոքր Ասիան, էջ 229), հյուսիսում՝ Սև ծովից-Կովկասյան լեռներով՝ մինչև ասպից ծով, արևելքում՝ ներառյալ Ատրպատականը: Այլ կերպ ասած, իսկա սծավալ սր տերություն, որում հիշված երկրներից շատերը՝ Արևմտյան Ասորիքը, Պաղեստինը, Միջերկրայքը, Փոքր ասիական երկրները (սա մեր կարծիքով, ըստ Գարագաշյանի՝ նաև Ատրպատականը, Միջագետքը, նույնիսկ Հայաստանը, այսինքն՝ բոլորը) դեռևս նվաճված չէին Պարթևների կողմից ոչ մ.թ.ա. 166-ի դրությամբ, որով բնում է Գարագաշյանը, ոչ էլ մինչև մ.թ.ա. 134 թվականը: Ուրեմն, Արշակ Մեծը ինչպես կարող էր չգրաված երկրները Վաղարշակին հանձնել (մի մասի գրաված լինելը էությունը չի փոխում) կամ Խորենացուն ինչպես հավատալ:

Սակայն այսպես է սոսկ առաջին հայացքից: Խորենացու տվյալ հատվածի և այլ տեղեկությունների ուշադիր քննությամբ պարզ է դառնում, որ խոսքն այդտեղ Վաղարշակի թագավորության ոչ միայն իրական, այլև իրավական սահմանների մասին է: Այն մասին, թե Վաղարշակը, իրեն հանձնված երկրներից գատ (դրանք են՝ Մեծ Հայքը, որը կոչված է Հայոց աշխարհ, Հյուսիսային Միջագետքը և Ատրպատականը), հետագայում էլ ինչ երկրներ կարող էր կամ իրավունք ունենալ նվաճել, կամ ուղղություններով պետք է ընդարձակեր իր թագավորության սահմանները:

Համոզվելու համար նորից դիմենք Խորենացու վկայակոչված հատվածի տեղեկություններին:

Առաջին, նա գրում է. «Սա (Արշակ Մեծը, — *L.C.*) թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց... եւ քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զՄծբին...»: Սա, մեր կարծիքով, տվյալ հատվածի բուն միտքն է և պարզորոշ ցույց է տալիս Վաղարշակին հանձնված թագավորության իրական տարածքը, թեպետ ոչ լրիվ: Այն է՝ Հայաստանը և Հյուսիսային Միջագետքը, քանի որ Մծբինը վերջինիս կենտրոնն էր:

Երկրորդ, հիմնական այս մտքին կամ տեղեկությանը անմիջապես հաջորդում է՝ «և սահմանս հատանէ նմա զմասն ինչ յարևմտեայ Ասորւոց և զՊաղեստին և զԱսիա և զամենայն Միջերկրեայ և զԹեոալիա, ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ի տեղին՝ ուր Կաւկաս յարևմտեանն յանգի ի ծով, և Ատրպատական» բացատրական հաղորդումը, որը վերաբերում է ոչ թե առաջին կամ բուն մտքին, այլ՝ «սահմանս հատանէ նմա» արտահայտությանը: Իսկ սա նշանակում է, որ թվարկված երկրները, բացի Ատրպատականից (այս մասին դեռ կխոսվի), Վաղարշակին հանձնված, առկա թագավորության կազմում չէին, այսինքն՝ առկա թագավորությունը չէր առնչվում այդ սահմաններին:

Երրորդ, այս առումով իմաստային ուշագրավ նրբերանգ ունի «սահմանս հատանէ նմա» արտահայտությունը: Բառացի նշանակում է «նրան սահմաններ որոշեց», իսկ իմաստային առումով՝ «Նրան սահմաններ նախանշեց»: Այսինքն՝ Վաղարշակին իրավունք տվեց, թե ինչ սահմաններով կարող է ընդարձակել իր թագավորությունը, որ երկրները կարող է գրավել: Ի դեպ, դարձակել իր թագավորությունը, որ երկրները կարող է գրավել՝ կամ «սահմանս կարգե նմա» կամ «սահմանս հաստատե նմա», սակայն չի գրել, քանի որ սրանք կունենային արդեն կատարված՝ վերջացածի իմաստ՝ կարգեց, հաստատեց, իսկ հատանէ՝ որոշեց բառը դեռևս կատարելի գործողություն է՝ որոշեց, որ կատարվի:

Չորրորդ, ուշագրավ է նաև, որ Խորենացին տվյալ հատվածում Վաղարշակի թագավորության ոչ բոլոր սահմաններն է ուշադրության արժանացրել: Օրինակ, թեպետ պարզ է (այս հատվածից և այլ փաստերով), որ արևելքից նրա թագավորությունը ներ էր առնում Ատրպատականը, հարավից՝ Հյուսիսային Միջագետքը, սակայն չեն երևում սահմանները, չի նշված՝ մինչև Ատրպատականի կամ Միջագետքի որ մասը կամ մասերն էին: Հակառակ սրան, Խորենացին խիստ հստակ, նույնիսկ տարբեր ձևերով նշել է արևմտյան և հյուսիսային սահմանները: Օրինակ, հյուսիսում՝ «ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ի տեղին՝ ուր Կաւկաս յարևմտեանն յանգի ի ծով», այսինքն՝ սև ծովից Կովկասյան լեռներով մինչև Կասպից ծով և, կարծեք, բանոնով գծած լինի: Իսկ արևմուտքում՝ «... զմասն ինչ յարևմտեայ Ասորւոց և զՊաղեստին և զԱսիա և զամենայն Միջերկրեայ», այսինքն՝ Միջերկրական ծովի առափնյա սիւս և զամենայն Միջերկրեայ մինչև Դարդանեյ ու Բոսֆոր:

Արդ հարց է առաջանում, եթե «սահմանս հատանէ նմա» միտքը և դրան հաջորդած երկրների թվարկումը, իրոք, Վաղարշակի առկա թագավորությանն

Էր վերաբերում, ինչու Խորենացին արևելյան և հարավային սահմանները չի նշել, իսկ մյուս երկուսը ցույց է տվել բավարար մանրամասնությամբ կամ՝ ինչի հետևանք է այսօրինակ վերաբերմունքը:

Գարագաշյանի առջև այս հարցերը չեն հառնել, սակայն, համոզված ենք, հավանական պատասխան չէին ստանա: Իսկ մյուս դեպքում, երբ «սահմանս հատան է նմա» միտքը հասկանում ենք իրավական սահմանների առումով, պատասխանը պարզ է դառնում, ամեն ինչ ընկնում է իր տեղը:

Բոլոր հիմքերը կան ասելու, որ Խորենացուն տվյալ դեպքում բնավ չեն մտահոգել Վաղարշակի իրական կամ առկա թագավորության սահմանները, ոչ էլ դրանց նշումը: Ինչ վերաբերում է իրավական սահմաններին, այսինքն՝ Վաղարշակը որ ուղղություններով կարող էր հետո գրավումներ կատարել, ապա արևելքն ու հարավը չէին հիշվելու և չեն հիշվել: Բանն այն է, որ Վաղարշակի թագավորությունը, ըստ Խորենացու, այս ուղղություններում անմիջապես սահմանակից էր պարթևական բուն թագավորության հետ, այդ կողմերում գրավելու ոչինչ չէր մնում, ուստի և Վաղարշակը անելիք չուներ: Այլ կերպ ասած, իրավական սահմաններ ունենալ և համապատասխան առաջադրանք-իրավունք ստանալ չէր կարող: Բոլորովին այլ էր վիճակը մյուս երկու ուղղություններում, մասնավորապես՝ արևմուտքում: Հայաստանի (Մեծ Հայքի) և Հյուսիսային Միջագետքի սահմաններից դեպի արևմուտք, այսինքն՝ Արևմտյան Եփրատից արևմուտք, ըստ Խորենացու ևս, Պարթևները մ.թ.ա. 134 թ. դրությամբ (ոչ էլ դրանից առաջ) դեռևս ոչինչ չէին նվաճել¹, իսկ նվաճելիքը շատ էր, հավակնություններն էլ բացառված չէին: Չմոռանանք, որ Պարթևները ևս, ինչպես հետագայում Սասանյանները, հեռու չէին Աքեմենյանների երբեմնի տիրույթները վերանվաճելու մտքից, և դա իրենց իրավունքն էին համարում:

Ահա, նվաճելու այս իրավունքն է, որ Արշակ Մեծը վստահել է իր եղբորը՝ Վաղարշակին, նշելով միաժամանակ նրա գրավելիք երկրները (թեպետ ոչ բոլորը) և սահմանները. «... Եվ սահմանս հատանէ նմա զմասն ինչ յարևմտեայ Ասորոց և զՊաղեստին և զԱսիա և զամենայն Միջերկրեայս² և զԹե-

¹ Խորենացու խոսքերը, թե Արշակ Մեծը Անտիոքոս Սիրեացուն հաղթելուց հետո «հնազանդեցուցեալ զամենայն տիեզերս ընդ իրով ձեռամբ» (Ա, գլ. Ը) կամ «տիրել երրորդ մասին աշխարհիս» (Բ, գլ. Բ), այսինքն՝ Ասիա աշխարհամասին, սոսկ հռետորական գերազնահատանք են, մանավանդ Խորենացու այլ հաղորդումների պայմաններում, և չպետք է բառացի հասկացվեն, ինչպիսի միտում ունի Գարագաշյանը: (էջ 230):

² Միջերկրեայք ասելով, ինչպես ճիշտ նկատել են Մ. Էմիլը և Ստ. Մալխասյանը, հասկացվելու են Սև ծովի և Միջերկրականի միջև ընկած երկրները՝ Բյուրանիա, Մյուսիա, Առանձնակ Ասիա, Լիկիա, Փռյուգիա, Պափլագոնիա, Գալատիա Ա, Գալատիա Բ, Պամփիլիա, Իսավրիա, Լիկանոնիա, Պոնտոս Պոլեմոնական, Կապադովկիա, Կիլիկիա, Կիպրոս կղզի, Առաջին, երկրորդ, երրորդ Հայք և Պոնտոս Կապադովկացոց (տես «История Армении» Моисея Хоренского, Москва, 1893, стр. 224, примеч. 31, Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1940, էջ 264, ծան. 32) :

տալիս, ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ի տեղին՝ ուր Կաւկաս յարմատեանն յանգի ի ծով»։ Եվ որովհետև տվյալ ուղղություններով ոչ բոլոր երկրներն են թվարկված, Խորենացին ավելորդ չի համարել բերելու իր աղբյուրի (մարաբայան մատյանի) խիստ պատկերավոր ընդհանրացումը. «և այլ որչափ միտք քո և քաջութիւն հասանիցեն. զի սահմանք քաջաց, ասէ, զէնն իւրեանց, որքան հատանէ՝ այնքան ունի»։ Ավելորդ է ասելն անգամ, որ այս ընդհանրացումը ևս, թեպետ թվում է անսահմանափակ, արևելյան և հարավային ուղղություններին չի վերաբերում (ինչպես տեսանք, Վաղարշակն այս կողմերում անելիք չունէր), այլ՝ միայն արևմտյան և հյուսիսային ուղղություններին։

Մեր այս կարծիքը, որ Խորենացուն տվյալ դեպքում առհասարակ չեն մտահոգել Վաղարշակի առկա թագավորության սահմանները, իսկ իրավական սահմանների առումով էլ նկատի են առնված սոսկ արևմտյան և հյուսիսային ուղղությունները, երևում է նաև նրա մեկ այլ տեղեկությունից: Երկրորդ գրքի երրորդ գլխում, դարձյալ Վաղարշակի թագավորեցման առիթով Խորենացին գրում է. «Ի ժամանակին յայնմիկ (Անտիոքոս Սիդեացու սպանության տարում,— *Լ. Շ.*) թագաւորեցուցանէ (Արշակ Մեծը,— *Լ. Շ.*) զեղբայր իւր զՎաղարշակ աշխարհիս Հայոց, զհիւսիսի և զարևմուտս տալով նմա սահմանս»:

Արդ, նորից հարց է առաջանում, եթե Խորենացու խոսքը Վաղարշակի թագավորության իրական կամ Հայոց աշխարհի սահմաններին է վերաբերում, ինչո՞ւ հատուկ նշված են միայն հյուսիսն ու արևմուտքը, կամ միթե նրա առկա թագավորությունը ընդամենը երկու ուղղություն ուներ: Պատասխանը, մեր կարծիքով, նույնն է: Ինչպես նախորդ դեպքում, այնպես էլ այժմ *Խորենացուն* չեն մտահոգել Վաղարշակի առկա-իրական թագավորության սահմանները, երկու դեպքում էլ խոսքը իրավական սահմանների մասին է, իսկ այդպիսիք, ինչպես տեսանք, կարող էր ունենալ միայն արևմուտքում և հյուսիսում, հենց դրանք էլ նշված են: Ուրեմն, ճիշտ հասկանալու դեպքում, քննարկվող հատվածում հիշված երկրները (և մյուսները, որոնք բերվեցին տողատակ կամ ենթադրելի են, բացի Ատրպատականից ու Միջագետքից), չպետք է համարվեն Արշակ Մեծի կողմից նվաճված, իբրև թե ըստ Խորենացու, և Վաղարշակին արդեն հանձնված երկրներ, ինչպես կարծում է Գարագաշյանը (էջ 229-231, 232-234):

Գարագաշյանի կարծիքը առարկելի է ոչ միայն վկայակոչված հատվածների քննությամբ և շրջանակներում: Խորենացու այլ տեղեկություններից էլ պարզից պարզ երևում է, որ Վաղարշակի թագավորության սկզբին, այսինքն՝ մ.թ.ա. 134 թ. դրությամբ, հիշյալ երկրները ոչ միայն Արշակ Մեծի կողմից նվաճված ու Վաղարշակին ենթակա չէին, այլև հակառակորդ էին և թշնամի: Օրինակ, Վաղարշակ-Մորփյուլիկես հակամարտության առիթով Խորենացին

գրում է. «... Միաբանեալ (Վաղարշակը, — Լ.Շ.) զբոլոր կողմանս աշխարհիս (Հայաստան աշխարհի, — Լ.Շ.)՝ հասանէ առ սահմանօքն Խաղտեաց: Քանզի Ղազկկայ, Պոնտոս, Փռիգիայ, Մաժաք և այլք, ոչ գիտելով զհամբաւ պատե-
րազմին Արշակայ՝ առ Մակեդոնացւոց պետութիւնն զմիաբանութիւն դաշանց
հաստատուն պահէին: Վասն որոյ ոմն Մորփիւղիկեայ միաբանեալ զասացեալ
կողմանս զայսոսիկ, և գրգռի ի պատերազմ ընդ Վաղարշակայ» (Բ, գլ. Դ,
ընդգծ.— Լ.Շ.):

Ինչպես տեսնում ենք, մեկնաբանություններն այստեղ ավելորդ են: Եթե Լազիկան, Պոնտոսը, Փռյուզիան, Մաժաքը (Կապադովկիան) և այլք, այսինքն Փոքրասիական երկրները կամ, ըստ Խորենացու՝ Միջերկրեայքը, նույնիսկ չէին լսել Արշակ Մեծի հաղթական պատերազմի համբավը, Մակեդոնացիների (Սելևկյանների) հետ դեռևս հակապարթևական հաստատուն դաշինքի մեջ էին և հանդես էին գալիս ընդդեմ Վաղարշակի, էլ ինչպես կարող էին, իբրև թե ըստ Խորենացու, նվաճված լինել Արշակ Մեծից կամ մտնել Վաղարշակի թագավորության կազմում: Կամ՝ միթե Խորենացին կարող էր այնպիսի հակասություն թույլ տալ, ինչպիսին ի ցույց է դրել Գարագաշյանը:

«Ձարմանալի է արդարև, — գրում է նա, — զի Խորենացին, յետ ասելոյ թէ Արշակ տիրեց «Երրորդ մասին աշխարհիս», այն է բոլոր Ասիոյ՝ տակաւին կանգուն կենթադրէ Փոքուն Ասիոյ տէրութիւնները և զՄակեդոնացիս, այսինքն Ասորւոց կամ Սելևկեանց տէրութիւնը, քանզի ասէ թէ «Պոնտոս, Փռիւզիա, Մաժաք ոչ գիտենալով զհամ պատերազմին Արշակայ՝ առ Մակեդոնացւոց պետութիւնն զմիաբանութիւն դաշանցն հաստատուն պահէին»։ «Միթէ, — դարձյալ զարմանքով հարցնում է Գարագաշյանը, — այս տէրութիւններն աշխարհիս երրորդ մասին (Ասիոյ) մէջ չէին, որում արդէն տիրած էր Արշակ։ Նույնպէս յետ տալոյ Արշակայ պարգևել Վաղարշակայ «զԱսիա և զամենայն Միջերկրեայս», այսինքն Սելևկյանց երկրները, կամ Խորենացւոյ բառով, զՄակեդոնացիս և զՓոքրն Ասիա՝ նորէն նոյն Վաղարշակայ կու տայ «սանձահարել զՄակեդոնացիս» և նուաճել Փոքուն Ասիոյ տէրութիւնները ծանր պատերազմաւ» (էջ 236-237)։

Գարագաշյանի այսքան հեգնանքախառն դիտողությունները, նրա նշած այս հակասությունները և էլի ուրիշներ՝ այդ առիթով ասված, որոնք շուրջ մեկ դար է գիտական անառարկելի խոսքի արժեք են ունեցել, իրոք, զարմանալի են, սակայն իմ մեղքով: Ինչպես տեսանք, ոչ Խորենացու: Եվ չէին լինի այդ ամենը, եթե Խորենացին բացատրվեր իր ժամանակագրությամբ, դրանից զատ ճիշտ ընկալվեին նրա առանձին մտքերը, մասնավորապես «հնազանդեցուցեալ (Արշակ Մեծը, — Լ.Շ.) զամենայն տիեզերս ընդ իւրով ձեռամբ», կամ «Արշակ (Մեծը, — Լ. Շ.) տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս» ճարտասանական ընդհանրացում-արտահայտությունները, և «սահմանս հատանէ նմա» մտքի

խմաստը: Սա փաստ է նաև (ի դեպ, մեկը՝ հազարավորներից), թե փոքրագույն շեղումն իսկ Խորենացուց ինչպիսի ավերածությունների տեղիք կարող է տալ, և ինչպես կարող է մեղադրվել Խորենացին ամենևին չգործած մեղքերի համար: Եվ, իրոք, ինչու կառչել բառերից կամ ընդհանրացված արտահայտություն-ների, որոնք չեն համարժեցանում իրականությանը:

Եվ, իրոք, ինչու կառչել բառերից կամ ընդհանրացված արտահայտություններից (թեպետ և Արշակ Մեծի հաջողություններով ոգևորված ասվել է, որ նա «ամբողջ տիեզերքը հնազանդեցրեց» կամ տիրեց աշխարհի երրորդ մասին»), որանց զուգահեռ և հենց դրանց պարզաբանող առավել կոնկրետ փաստեր-տեղեկություններ կան նույն հեղինակի ձեռքով գրված: Կամ ղմ հայտնի չէ, որ ամեն մի ընդհանրացում ավելի կամ պակաս չափով հեռու է իրողությունից և ճիշտ լինելով ընդհանրապես, ճշգրիտ ու ճիշտ չէ ի մասնավորի, որի հանրահայտ օրինակը, ինչպես նշվեց, Ալեքսանդր Մակեդոնացու «տիեզերակալ» հորջորջումն է:

[illegible][illegible]

Հակառակ այս ամենի, երբ վերանում ենք Գործադաշնակ թուղթի սկզբի հիմնական անճշտություններից (նկատի ունենք նաև ժամանակագրական սխալը), խորենացին իր տվյալ տեղեկություններով դառնում է խիստ

¹ Ճիշտ չէ այս *Թետալիան* Թեսալիայի հետ նույնացնելը, ինչպես խիստ կասկածանքով ենթադրել են Գարագաշյանը (էջ 229) և Ստ. Մախաթյանը (Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1940, էջ 264, գ. 33)։ Հնարավոր շփոթից զերծ պահելու համար է, թերևս, որ Խորենացին Թետալիան նշելուց անմիջապես հետո տվել է տեղագրական բացատրություն՝ «... և զԹետալիա, ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ի տեղին՝ ուր Կալկաս յարևմտեանն յանգի ի ծով...» (Մ, գլ. Ը)։ 143

արժանահավատ, ստույգ, գերծամենայն կասկածանքից, քանի որ հաստատվում է, ինչպես տեսանք, զուգահեռ աղբյուրներով, իսկ Գարագաշյանի դիտողություններն ու դատողություններն այդ առթիվ (էջ 229-239, դիտող. 16-28) կորցնում են իրենց երբեմնի թովչանքը, դադարում են գիտական անառարկելի և հիմնավոր խոսք լինելուց: Այսինքն Խորենացին մեկ անգամ ևս փրկվում է անհիմն և անհարկի մեղադրանքներից, ուրիշի սխալի կամ սխալների համար պատասխան տալուց:

Սա դեռ բոլորը չէ: Արշակ Մեծ-Վաղարշակ նվաճումների առիթով Գարագաշյանը թույլ է տվել նաև այլ անճշտություններ և դարձյալ, իբրև կանոն, մեղադրել է Խորենացուն: Նշենք դրանցից մի քանիսը:

Ինչպես տեսանք, խոսելով հայոց աշխարհի վրա Վաղարշակի թագավորեցման մասին, Խորենացին ավելացնում է. «Եվ քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զՄծբին»: Սա նշանակում է, որ Պարթևները, ըստ Խորենացու, արդեն հիմնավորապես տիրում էին նաև Միջագետքին, ավելի ճիշտ՝ Հյուսիսային Միջագետքին, այլապես Մծբինը չէր կարող հայոց մայրաքաղաք դառնալ:

Խորենացու այս հաղորդումը ևս (Միջագետքի նվաճած լինելը) համարելով սխալ ու հակապատմական, իր աշխատության Ա մասի էջ 230-231-ում Գարագաշյանը գրում է. «Արդարև Միհրդատ Ա. (Արշակ Զ.), որ կը թուի լինել Խորենացուն Արշակ Մեծն՝ ընդարձակեց Պարթևաց տէրութիւնը և հասաւ մինչև Եփրատ առ Դեմետրիւ Սովտերաւ (162-150), բայց այս յաջողութիւնը չտևեց երկար: Դեմետր Նիկատորը (146-125) ... վանեց զՄիհրդատ. և թէպէտ Դեմետր բռնուեցաւ գերի՝ բայց Պարթևք չհամարձակեցան այնուհետև, կամ չհամարեցան խոհեմութիւն, անցնել ըստ (ընդ, — Լ.Շ.) Տիգրիս Հռոմայեցոց օրստօրէ աճող զօրութեան դէմ յառաջակողման Ասիոյ. աշխարհակալութիւն Պարթևաց էր անդր քան զՏիգրիս: Տիգրան Մեծ (86-36) եղաւ առաջին, որ հանդերձ մեծան Միհրդատաւ ազգականաւ իւրով համարձակեցաւ ի վեգ գալ ընդ Հռոմայեցոց, գրաւելով զՄիջագետս...»:

Նույն բանը, սոսկ նրբերանգների տարբերությամբ, կրկնված է ընդամենը երեք էջ հետո (էջ 234): «Ի պատմութենէ Սելևկեանց գիտենք, թէ Միհրդատ Ա., այն է Արշակ Զ. (Արշակ Մեծ Խորենացուն) առ Դեմետրիւ Սովտերաւ (162-150) յառաջացաւ դէպ յեփրատ, և առ Դեմետրիւ Նիկատորաւ, որդւով Սովտերայ (140-125) ստիպուեցաւ յետ քաշուիլ (143). և թէպէտ Դեմետր բռնուեցաւ գերի՝ Անտիոքոս Միտիդէտ եղբայր Դեմետրի յառաջ տարաւ պատերազմը մինչև ցմահն Միհրդատայ (139), և Պարթևք այնուհետև չանցան ընդ Եփրատ՝ բայց եթէ առ Կրասեաւ (54), երբ սկսան կրել յարձակումն ի Հռոմայեցոց»:

Վերջապես, նույն աշխատության Բ մասի 89-րդ էջում էլ կարդում ենք. «Պարթևք ի սկզբան մինչև ի Հրահատ Բ, այն է 255-127, ունեցան գրեթէ անդադար գործ ընդ Սելևկեանս: Առ Հրահատաւ Բ. (Արշակ Է, 138-127) Պարթևաց տէրութիւնը կը հասնէր մինչև Եփրատ» (ամենուր ընդգծ. — Լ. Շ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Պարթևների-կողմից Միջագետքի գրաված-չգրաված լինելու հարցում Գարագաշյանը բացահայտ տարակուսանքների մեջ է: Մերթ գրաված է համարում Տիգրան Մեծի ժամանակ (այն էլ ժամանակագրական էական սխալով, որը ոչ ընդունվածն է, ոչ էլ Խորենացունը), մերթ՝ Կրասոսի պարթևական արշավանքի տարում՝ մ.թ.ա. 54 թ., մերթ Հրահատ Բ-ի ժամանակ, այն է՝ մ.թ.ա. 138-127 թթ. ընթացքում: Եվ չնայած ճշմարտամոտը վերջինն է, ըստ շարադրանքի, սակայն, Գարագաշյանը ակնհայտորեն նախապատվությունը տալիս է առաջին երկուսին՝ շեշտելով, որ Պարթևների սահմանը մինչև Տիգրան Մեծը կամ մինչև Կրասոսի արշավանքը Տիգրիսից արևմուտք չանցավ, որ մինչ այդ Միջագետքը երբեք տևականորեն չնվաճվեց Պարթևներից: Ուրեմն՝ էլ ինչպես նվաճված համարել Խորենացու «նշած ժամանակ», որն ըստ Գարագաշյանի մ.թ.ա. 166 թվականն է կամ փոքր-ինչ ավելի վաղ: Մի խոսքով, նույնիսկ այնտեղ, ուր անհնար է Խորենացուն կասկածել, Գարագաշյանը կասկածում և ցուցադրում է նրա «հերթական սխալը»:

Խորենացուն անպայման սխալված տեսնելու այս մղումը, որն ակնբախ երևում է Գարագաշյանի աշխատության Ա մասի ամեն մի տող ու բառից, տվյալ դեպքում անհարիր է, ինչպես այլ առիթով ցույց տրվեց այս գլխի նախորդ շարադրանքում, այնպիսի հեղինակների պատմածներին, ինչպիսիք են Պոլիբիոսը, Հովսեպոս Փլավիոսը՝ ըստ Նիկողայոս Դամասկացու, Հուստինոսը՝ ըստ Պոմպեոս Տրոգոսի, Եվսեբիոս Կեսարացու և ուրիշներ:

Սրանց տեղեկությունների համատեղ քննարկումից երևաց, որ Պարթևներն ի սկզբանե, այսինքն Սելևկյանների լուծը թոթափելուց սկսած մինչև Անտիոքի սկզբանե, այսինքն Սելևկյանների (ըստ Հովսեպոսի, Անանուն Ա-ի, Խորենացու, Ասողիկի՝ մ.թ.ա. 262-134 թթ., ըստ Գարագաշյանի՝ մ.թ.ա. 255-127 թթ., ըստ ընդունվածի՝ մ.թ.ա. 250-127 թթ.) նրանք՝ Պարթևները, քայլ առ քայլ նվաճեցին Սելևկյանների արևելյան տիրույթները և մոտեցան Միջագետքին: Մ.թ.ա. երկրորդ դարի 50-ականի վերջերին Միհրդատ Ա Մեծը գրավումը ինչ-որ չափով դեռևս վերջնական չէր, քանի որ Սելևկյանները չէին հաշտվում այդ կորստի հետ և փորձեր արեցին ետ գրավելու: Առաջին լուրջ փորձը ձեռնարկեց Դեմետրիոս Բ-ն՝ Նիկատոր կոչվածը, իր թագավորության երրորդ տարում, այն է՝ մ.թ.ա. 143-ին (նաև ըստ Անանուն Ա-ի և Խորենացու), սակայն հաջողություն չունեցավ: Վերջին հաշվով նա պարտություն կրեց, գերի ընկավ և մնաց գերության մեջ 9 կամ 10 տարի: Գերության իսկ սկզբից սրան

A black and white woodcut illustration depicting a royal scene. A king, wearing a crown and a long robe, sits on an ornate throne. He holds a scepter in his right hand and a small object in his left. A man in a hat and robe stands before him, holding a small object. A table with books and papers is in the foreground. The scene is set in a room with a large archway in the background.

իսկ «ոխերիմ» հակառակորդները (Սելևկյանները)՝ բարեկամ ու դաշնակից: Այս պարագաներում, ահա, Սելևկյանների դաշինքը փոքրասիական երկրների, այսինքն Հռոմի նոր բարեկամի դաշինքը հին բարեկամների հետ (Նան Ծոփքի, ինչպես տեսանք իր տեղում) ոչ միայն կասկածելի չէ, այլև երևում է որպես ստույգ կատարված պատմական իրողություն: Ուրեմն, տվյալ հարցում ևս սխալվողը Խորենացին չէ: Սխալվել է Գարագաշյանը, որ նրա տեղեկությունները քննել է սխալ ժամանակի մեջ՝ Խորենացու համար պատահական տարեթվի տակ, այսինքն՝ ոչ ըստ Խորենացու:

Ժամանակագրական միևնույն սխալը (մ.թ.ա. 166-ը՝ իբրև Վաղարշակի թագավորության սկիզբ) դարձել է հիմնական պատճառ նաև Գարագաշյանի մյուս դիտողություններին: Օրինակ, ասում է՝ «Ի ժամանակին յորում Խորենացին նուաճեալ կը դնէ Փոքուն Ասիոյ տէրութիւններն ի ձեռն Վաղարշակայ՝ կը գտնենք զնոսա ի մեծի անդորրութեան և յապահովութեան»: Սրանով կասկածի տակ է դրվում Վաղարշակ-Մորփյուլիկես հակամարտի պատմությունը, այսինքն՝ Վաղարշակի պատերազմը, ինչպես ցույց ենք տվել, Սելևկյանների, Ծոփքի և փոքրասիական երկրների դեմ:

Նախապես նշենք, որ Խորենացին Վաղարշակի ձեռքով փոքրասիական երկրների նվաճում չի դրել, այդ մասին կխոսվի: Ինչ վերաբերում է դրանց մեծ անդորրին և ապահովության, իրոք, այդպես է, սակայն մ.թ.ա. 166-ի դրությամբ (իհարկե, դրանից առաջ ու հետո էլ), իսկ մ.թ.ա. 134-ին և այնուհետև՝ երբեք: Իբրև ապացույց նախ նկատի ունենք վերը նշված դաշինքը, որը բնավ էլ անդորր ու ապահով վիճակի գրավական չէ: Ընդհակառակը, ինչպես երևում է Արևելքի տվյալ ժամանակի քաղաքական իրավիճակից, մարաբասյան քաղվածքների ու Խորենացու տեղեկություններից, հղի էր անխուսափելի, նույնիսկ՝ անհետաձգելի պատերազմով, որը չի ուշացել, չէր էլ կարող ուշանալ: Հռոմը չէր կարող անտարբեր նայել Պարթևների հաղթարշավին, մանավանդ որ սրանք սահմանակից էին դարձել և սպառնում էին նաև փոքրասիական երկրներին, և այնքան միամիտ չէր, որ չօգտագործեր Սելևկյանների թշնամանքն ու մնացորդ ուժերը, չկազմեր դաշնակցություն ընդդեմ Պարթևների, թեկուզ և ոչ բացահայտ (այդպես է երևում), թեկուզ և դաշնակիցների թիկունքում թաքնված:

Երկրորդ փաստը, որով ի չիք են դառնում փոքրասիական երկրների անդորրն ու ապահովությունը, մարաբասյան քաղվածքների արդեն մեզ ծանոթ, սակայն առ այսօր անտեսված, անգնահատելի տեղեկությունն է՝ Արևելքում, Մեծ պատերազմում Հռոմի կրած ողբերգական պարտության մասին: Իսկ սա նշանակում է նաև փոքրասիական երկրների պարտություն, քանզի անհնար է, որ Հռոմը մ.թ.ա. 134-ին (մեր կարծիքով) կամ մ.թ.ա. 127-ին (ըստ հեղինակի) Արևելքում պատերազմ մղեր, այն էլ Մեծ պատերազմ,

առանց «բարեկամ ու դաշնակից» այդ երկրների: Սա էլ այն պատճառով, որ «բարեկամ ու դաշնակից» երկրի առաջին ու հիմնական պարտականությունը պատերազմի ժամանակ Հռոմին օգնելն էր: Այսպիսով, երբ Խորենացու տեղեկությունները քննում ենք իր իսկ նշած ժամանակի մեջ, հիմնազուրկ ու անհամոզիչ է դառնում Գարագաշյանի բերած փաստարկներից մեկը ևս: Այսինքն՝ փոքրասիական երկրների համար նրա ասած անդորրն ու ապահովությունը մ.թ.ա. 134-ին չի վերաբերում, որում նկարագրված է Վաղարշակի պատերազմը:

Այժմ ուշադրություն դարձնենք հաջորդ փաստարկին՝ «Պատերազմ Փոքուն Ասիոյ տէրութեանց դեմ և նուաճումն (չիք նվաճում,— L.C.) յառաջ քան զՄիհրդատ մեծ յիշուած չէ ուրեք ի ժամանակակից պատմութեան...»:

Ասելն իսկ ավելորդ է, որ մարաբասյան քաղվածքների տեղեկությամբ այս առարկությունը ևս ճիշտ համարվել չի կարող, ուստի և հիմք չէ Խորենացուն կասկածելու¹: Եթե նույնիսկ մտածենք, որ քաղվածքներում հիշված պատերազմը Խորենացու նկարագրածը չէ, դարձյալ կասկած չի հարուցում, որ մինչև Միհրդատ Մեծի կամ Միհրդատ Զ Պոնտացու ռազմական գործողությունները փոքրասիական երկրների դեմ, պատերազմ եղել է, այն էլ մեծ պատերազմ, որում Հռոմը (հետևաբար՝ նաև փոքրասիական երկրները) պարտություն են կրել:

Մյուս փաստարկը կամ առարկությունը հետևյալն է. «... և ոչ Հռոմայեցիք լուռ կը կենային որ և իցէ յարձակման դեմ ի վերայ թագաւորութեանց Փոքուն Ասիոյ...»: Կամ՝ «... Անհնար էր Վաղարշակայ յարձակել ի վերայ տէրութեանց Փոքուն Ասիոյ առանց բռնուելու ի պատերազմ ընդ Հռոմայեցոց, ինչպէս իբր ութսուն ամօք յետոյ քան զկարծեցեալ թուական թագաւորութեան Վաղարշակայ դիպեցաւ Միհրդատայ և Տիգրանայ Մեծի, որ փորձեցին տիրել Փոքուն Ասիոյ»:

Արևելքի մ.թ.ա. 2-րդ — 1-ին դարերի քաղաքական վիճակի առումով այս առարկությունը կամ, ավելի ճիշտ, Հռոմի այս վարքագիծը կասկած չի հարուցում: Իրոք, ոչ միայն Գարագաշյանի ենթադրած տարում՝ մ.թ.ա. 166-ին, կամ Տիգրան Մեծից 80 տարի առաջ (ըստ Գարագաշյանի՝ մ.թ.ա. 86 + 80 = մ.թ.ա. 166 թ.), այլև Մագնեսիայի ճակատամարտից հետո, այսինքն՝ մ.թ.ա. 190-ից սկսած անհնար էր որևէ հարձակում փոքրասիական երկրների դեմ, որ չչոշափեր Հռոմի շահերը, որ Հռոմը լուռ մնար, որ չպատերազմեր ընդհանուր հակառակորդի կամ հակառակորդների դեմ: Սակայն,

¹ Գարագաշյանը ծանոթ չէ այս փաստին, քանի որ մարաբասյան քաղվածքները հայտնաբերվել են նրա աշխատության հրատարակումից հետո՝ 1898-ին, տպագրվել են 1903 թվականին «Արարատ» հանդեսում:

դաշնակիցներն են պարտություն կրել և թաքցրել իրենց պարտությունը: Այնպես որ՝ ինչ «փնտրել» ու չի գտել Գարագաշյանը, բացահայտ է փաստերի համատեղ բնութամբ, ուստի և նրա այդ առարկությունը ևս նպատակին ծառայել չի կարող:

Ավելին, թերևս այդ պատերազմն ու պարտությունն են եղել պատճառը, որ մ.թ.ա. 133-ից սկսած Հռոմը դեն նետեց «բարերարի», «բարեկամի ու դաշնակցի» դիմակը և ձեռնամուխ եղավ փոքրասիական թագավորությունները վերացնելու և նվաճելու գործին, գուցե, դժգոհ նրանց կիսանկախ վիճակից ու գործելակերպից, հակառակորդների կողմն անցնելու երկյուղից: Սա էլ նոր դժգոհությունների ու հակասությունների տեղիք տվեց, և շուտով սկսվեցին միհրդատյան պատերազմները: Այսինքն՝ դարձյալ պատերազմներ Հռոմի դեմ՝ փոքրասիական երկրների համար:

Վաղարշակի և նրա պատերազմի պատմականությունը մերժելու նպատակով Գարագաշյանը ուշադրություն է հրավիրել նաև Մորփյուլիկեսի վրա: Նա գրում է. «Մորփյուլիկես ղվ էր: Ոմանք գՄորփյուլիկես համարին լինել Միհրբարզան, յիշեալն ի Դիոդորոսէ Սիկեղացոյ իբրև թագավոր Ծոփաց (Չամչ. Պտմ. Հյ. հտ. Ա. 207) . բայց թուական սորա բազում ամօք յառաջ է քան զթուական կարծեցեալ թագաւորութեանն Վաղարշակայ: Գիտելի է ևս, զի Ծոփաց թագաւորութիւնը... տևեց մինչև Տիգրան մեծ, որ ըստ Ստրաբոնի ժամանակակից պատմագրի, ջնջելով այն փոքր թագաւորութիւնը՝ միացուց զՄեծ Հայս» (մասն Ա, էջ 238, ընդգծ. — Լ.Շ.):

Հակառակ Գարագաշյանի, արդեն ցույց ենք տվել Չամչյանի այդ կարծիքի ճշմարտությունը: Այսինքն՝ ցույց ենք տվել այն, որ Խորենացու հիշած Մորփյուլիկեսը՝ թե անունով, թե ժամանակագրորեն և թե պատմականորեն, իրոք, նույնանում է Դիոդոր Սիցիլիացու մոտ մ.թ.ա. 160-ականին հիշված Ծոփքի Ջարեհ թագավորի ավագ որդու Միհրբարզանի (ավելի ճիշտ Միւրփիւկէն-Միհրփուճէնի) հետ, ուստի և կարելի էր Գարագաշյանի այս առարկություններին նույնիսկ չանդրադառնալ: Սակայն, սույն պահին ևս մեզ հետաքրքրում է մեկ այլ հարց՝ այդ առարկությունների հիմնավոր կամ անհիմն լինելը, մանավանդ որ դրանք նույնպես շուրջ մեկ դար է անքննադատ ընդունվել են և անհերքելի փաստի պատրանք են ստեղծել:

Ինչպես տեսնում ենք, Գարագաշյանն այստեղ բերել է երկու առարկություն, առաջինը՝ ժամանակագրական բնույթի, երկրորդը պատմական: Ըստ առաջինի, Մորփյուլիկեսը չէր կարող լինել Ծոփքի Ջարեհ թագավորի որդին՝ Միհրբարզանը (այլ ընթերցմամբ՝ Միթրոբուզանես, ըստ Չամչյանի՝ Միւրփիւկէն, Միհրփուճէն), քանի որ վերջինիս թվականը (երևի՝ թագադրման) «բազում ամօք յառաջ է, քան զթուական կարծեցեալ թագաւորութեանն Վաղարշակայ»:

Կարդում ես այս առարկությունը և ականա հարց է առաջանում՝ ղրն է Միհրբարզանի թվականը, և ինչո՞ւ Գարագաշյանը չի նշել, որը տվյալ դեպքում (թեկուզ գիտականության պահպանման համար) խիստ անհրաժեշտ էր, նույնիսկ՝ պարտադիր:

Չի նշել, որովհետև ցուցադրվելու էր այդ առարկության անհիմն և ավելորդ լինելը, որովհետև Խորենացին ու Չամչյանը անհավանական չէին երևա, չնայած Գարագաշյանը շատ է ցանկացել, որ մեկ անգամ ևս ցույց տրվի Խորենացու «անճշտությունը»:

Համոզվենք փաստերով: Ըստ Դիոդորի, Ծոփքի Ջարեհ թագավորի որդին՝ Միհրբարզանը թագավորել է հոր մահից հետո, Կապադովկիայի Արետ կամ Արիարաթ¹ արքայի աջակցությամբ, նախքան Մեծ Հայքի Արտաշես թագավորի մահը²: Այլ կերպ ասած, մ.թ.ա. 163-161 թթ.³ միջոցին կամ էլ, հավանաբար, հենց մ.թ.ա. 163-ին, ինչպես ենթադրվում է: Ահա այս թվականն էր լինելու Գարագաշյանի հաշվումների հիմքում, որը տվյալ առարկության մեջ անպայման պետք է նշվեր: Ավելացնենք նաև, որ ըստ նրա, իբրև թե ըստ Խորենացու, Վաղարշակը թագավորել է մ.թ.ա. 166-ից: Այսպիսով, Միհրբարզանի «թուականը» Վաղարշակի թագադրումից ոչ թե «բազում ամօք յառաջ է» լինելու, ինչպես պնդում է Գարագաշյանը, այլ՝ երեք տարի հետո, որով հիմնազուրկ է դառնում «բազում ամօք յառաջ է» արտահայտությունը:

Քանի որ առարկվել է Չամչյանի կարծիքը, մի պահ մտածենք, որ Գարագաշյանը Վաղարշակի թագադրման համար նկատի է ունեցել նրա ենթադրած թվականը՝ մ.թ.ա. 149 թ.⁴: Այսպիսով Միհրբարզանի սպանությունը ենթադրվելու է 14-ամյա թագավորությունից հետո (մ.թ.ա. 163-149 թթ.), որը ժամանակագրորեն ամենևին թագավորությունից հետո (մ.թ.ա. 163-149 թթ.), որը ժամանակագրորեն ամենևին էլ անհավանական չէ և Գարագաշյանի ասած «բազում» բառի իմաստը չունի:

Անհավանական չէ նաև, եթե Վաղարշակի թագադրման համար ընտրենք Խորենացու նշած բուժ տարեթիվը, ինչպես քանիցս ասել ու ապացուցել ենք, մ.թ.ա. 134 թվականը: Այդ դեպքում էլ Միհրբարզանի սպանությունը կդրվի 29-ամյա թագավորությունից հետո (մ.թ.ա. 163-134 թթ.), որը դարձյալ անհամոզիչ տարեթանակ չէ: Քիչ չէ թիվը այն գահակալների, որոնք թագավորել են 30 և ավելի տարիներ:

Մի խոսքով, Գարագաշյանի ժամանակագրական այս առարկությունը ևս հիմք չէ կասկածելու Խորենացուն, ոչ էլ Չամչյանի կարծիքը՝ Մորփյուլիկես-Միհրբարզան նույնացման խնդրում, որը պատմագիտական անուրանալի ներդրում է, թեպետ հանիրավի մոռացված:

Չամչյանի կարծիքը կասկածի տակ դնելու հիմք չէ նաև Գարագաշյանի մյուս՝ պատմական բնույթի առարկությունը: Այն է՝ Ստրաբոնի միջոցով

¹ Արիարաթ 5-րդ, թագավորել է մոտ մ.թ.ա. 163-130 թթ. (տես Յ.Бикерман, Хронология..., стр. 200):

² Տես Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հտ. 1, էջ 180:

³ Նույն տեղում, էջ 183, ծան. 25:

⁴ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հատ. Ա, էջ 208:

ապացուցել, որ Ծոփքի թագավորությունը կանգուն էր մինչև Տիգրան Բ-ի կողմից նվաճվելը, որ հետևաբար Միհրբարզանը Մորփյուլիկեսը չէ:

Ստրաբոնի տեղեկությունը, որ Տիգրանը գահընկեց է արել ու սպանել է Արտանես (ըստ այլոց՝ Արշակես) Ծոփացուն և վերջ դրել Ծոփքի թագավորությանը¹, ամենևին էլ կասկած չի հարուցում, սակայն Գարագաշյանի մոտ դրա օգտագործումը ճիշտ չէ, ավելի ճիշտ, տեղին չի օգտագործված: Սա էլ այն պատճառով, որ ոչ Խորենացին է հիմք տալիս, ոչ էլ Չամչյանն է մտածել, որ Մորփյուլիկեսի սպանությամբ վերջ է դրվել Ծոփքի թագավորությանը: Սխալմամբ այդպես է ընկալել Գարագաշյանը և այդ սխալը պարտադրել է Խորենացուն ու Չամչյանին: Իրական այն է, որ Խորենացին թեպետ չի հաստատում Ստրաբոնին, ավելի ճիշտ, նրա հաղորդածը չի ավանդել, սակայն չի էլ բացասում նրան: Ավելին, Խորենացու օգնությամբ կարող են առավել ամբողջական դառնալ Ստրաբոնի տեղեկությունները: Այսինքն՝ միանգամայն հնարավոր է, որ Մորփյուլիկեսի սպանությունից հետո Ծոփքի գահը ժառանգեր Արտանես Ծոփացին, հավանաբար նրա որդին, որի սպանությունով վերջ է դրվել այդ թագավորությանը²:

Առավել անհամոզիչ, նույնիսկ զարմանալի է Գարագաշյանի հաջորդ առարկությունը: Նա գրում է. «Ջանհարազատութիւն պատմութեան պատերազմին Վաղարշակայ կը մատնէ ուրիշ կէտ մը արժանի դիտողութեան, այն է ժամանակի կանխումը (anachronisme), որով Խորենացին զՇահապիվան, վերջին Արշակունեաց բանակատեղին, կը դնէ առ Վաղարշակաւ, քանզի իոն կու տայ նմա կեդրոնացնել զգօրս իւր: Արդարև Խորենացին առ ի չտալոյ կասկած՝ կը լռէ Շահապիվան անունը, յայտնի է սակայն, թէ բանքն «մօտ յակունս Մօրին մեծի յափն Երասխայ»՝ կակնարկէն զՇահապիվան» (էջ 238-239):

Այս դիտողություն-մեղադրանքը Խորենացուն «սխալեցնելու» և շինծու սխալի համար նրան անհիմն ու անարդար մեղադրելու բացահայտ օրինակներից է: Նկատի ունենք ոչ միայն այն, որ Խորենացին Վաղարշակի առիթով Շահապիվան չի հիշել, այլև այն, որ ամենազատ երևակայությամբ անգամ այդ բանը չի կարելի ենթադրել նրա ասած՝ «մօտ յակունս Մօրին մեծի յափն Երասխայ» մտքից, ինչպես կամենում է Գարագաշյանը: Համոզվենք փաստերով:

ա) Մորփյուլիկեսի դեմ Վաղարշակի զորահավաքը նկարագրելուց հետո. Խորենացին գրում է. «Հասանէ ի միջոց աշխարհիս, վերագոյն քան զակունս Մօրին Մեծի, յափն Երասխայ, մօտ յԱրմաւիր որ ասի բլուր. աւուրս շատս առնելով անդ, որպէս պարտ է ասել, զի ոչ գիտէին զկարգս ինչ» (Բ, գլ. Դ, ընդգծ. Լ. Շ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Խորենացին այնքան պարզորոշ է տեղագրել Վաղարշակի բանակատեղին, որ Շահապիվանի հետ շփոթելն իսկ անհնար է դառնում: Ավելորդ է ասելն անգամ, որ եղած տեղագրական նշումներով նրա բանակը զբաղեցրել է Մեծամորի ակունքներից, այսինքն՝ այժմյան Ակնա լճից դեպի Արաքսի ձախ ափը, դեպի Արմավիր տարածքը, այլ կերպ ասած, հնագետների կողմից՝ Մեծամոր կոչված բնակավայրի մերձակայքը: Հավաքելով այստեղ, հավանաբար, Վաղարշակի նպատակն է եղել ոչ միայն վարժեցնել բանակը՝ «զի ոչ գիտէին զկարգս ինչ», ինչպես նշել է Խորենացին, այլև սպառազինել, հնագույն ժամանակներից նշանավոր այդ զինանոցում:

բ) Արշակ Բ-ի եղբոր որդու՝ Գնել Արշակունու սպանության նկարագրությունից երևում է, որ Խորենացուն անծանոթ չէ Շահապիվանի տեղը: Նա գիտի, որ Շահապիվանը գտնվում էր Մասիս լեռան հարավակողմում տարածվող Կոգովիտ (= Կոգայովիտ, ավելի ուշ՝ Հին Բայազետ) գավառից էլ հարավ, Ծաղկաց կամ Շահապիվանի լեռների մոտ, Ծաղկոտն և Աղիովիտ գավառների սահմանագծում (Գ, գլ. ԻԳ): Օրինակ, խոսելով Գնելի սպանության մասին, որը տեղի է ունենում Շահապիվանի լեռներում կատարված որսի ժամանակ, Խորենացին ավելացնում է. «Իսկ Արշակայ հանդերձ նախարարօքն իջուցեալ ի դաշտն Աղիովիտի զղին Գնելոյ թաղեաց յարքունական քաղաքին Զարիշատի...» (Գ, գլ. ԻԳ): Այս ամենից հետևում է, որ Խորենացին չէր կարող Շահապիվանը գետեղել Արաքսի ափին կամ Արմավիրի մոտ, քանի որ Արմավիրից կամ Արաքսի ափից մինչև Շահապիվան (ուղիղ գծով) ավելի քան 75-80 կ.մ. տարածություն է: Էլ չենք ասում, որ Շահապիվանի մոտ Մեծամոր ու Մեծամորի ակունքներ չկան, որ ավելորդ է նույնիսկ այդպիսիք փնտրելը:

Գարագաշյանի մյուս առարկությունն այն է, որ Վաղարշակն իբր, ըստ Խորենացու, Մորփյուլիկեսին հաղթելուց հետո նվաճել է փոքրասիական երկրները՝ Փռյուգիան, Մաժաքը (Կապադովկիա), Պոնտոսը, Եգերացիներին և այլն (էջ 236-237, 239):

Այս դիտողությունը ևս, որը Վաղարշակի պատմականությունը կասկածի տակ դնող փաստարկներից է, Խորենացուն ճիշտ չհասկանալու կամ էլ ճիշտ չներկայացնելու հետևանք է: Այսպես, Մորփյուլիկեսի դեմ մղված ճակատամարտը նկարագրելուց հետո Խորենացին գրում է. «Եւ յայնմ հետէ դադարեալ խաղաղէր երկիրն, նուաճեալ ընդ ձեռամբ Վաղարշակայ, և Մակեդոնացոցն դադարէր գոռն» (Բ, գլ. Ե):

Ասելն իսկ ավելորդ է, որ խոսքն այստեղ Հայաստանին է վերաբերում՝ «դադարեալ խաղաղէր երկիրն», այսինքն՝ Վաղարշակի կողմից նվաճվելով, Հայաստանը (վերջնականապես և ամբողջովին), խաղաղվեց իրավիճակը, քանի որ դադարեցին մակեդոնացիների (սելևկյանների) հավակնություններն ու սպառնալիքը Հայաստանի նկատմամբ:

¹ Ստրաբոն (Քաղվածքներ Հ. Աճառյանի թարգմանությամբ), էջ 65:

² Այսպիսով լրիվանում է Ծոփքի թագավորական շարքը՝ Զարեհ (189-163), Մորփյուլիկես (163-133 թթ.), Արտանես (133-95 թթ.):

Սրանից անմիջապես հետո, հաջորդ գլխի հենց սկզբում կարդում ենք. «Եւ այսպէս կատարեալ՝ կարգէ զկողմանս (ըստ մի շարք ձեռագրերի՝ «կարգէ զսահմանս».— *Լ. Շ.*) Մաժաքայ և զՊոնտացիս և զԵգերացիս...» (*Բ, գլ. 2*):

Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ ևս որևէ նվաճման մասին խոսք չկա: Ընդհակառակը, պարզից էլ պարզ երևում է, որ Վաղարշակն, ըստ Խորենացու, կարգավորել— հաստատել է իր թագավորության և հարևան երկրների միջև եղած սահմանները՝ Հայաստանի և Կապադովկիայի (*Մաժաք*), Հայաստանի և Պոնտոսի, Հայաստանի և Եգերացիների:

Այսպիսով, եթե ընդհանրացնելու լինենք Վաղարշակի արտաքին գործունեությանը վերաբերող տեղեկությունները, նա, ըստ Խորենացու, փոքրասիական որևէ երկիր չի նվաճել՝ ոչ Մորփյուլիկեսի դեմ մղած ճակատամարտից առաջ, ոչ էլ դրանից հետո: Նրա նպատակն է եղել՝ ա) սաստել Հայաստանի նկատմամբ հավակնություն ունեցող *հակառակորդ ուժերին*, (այսինքն՝ սելևկյաններին և սրանց խմբակցության երկրներին, որոնք տվյալ ժամանակ՝ մ.թ.ա. 134-ին, գործել են Հռոմի աջակցությամբ ու թելադրանքով), բ) *վերջնականապես հաստատվել իրեն հանձնված այդ թագավորությունում՝ ապահովելով դրա արևմտյան և հյուսիսային սահմանները*, որը և հաջողվել է:

Այս իսկ առումով նույնիսկ տարօրինակ է հնչում Գարագաշյանի հետևյալ մտքերը. «Խորենացին,— գրում է նա,— յետ նուաճել տալոյ Վաղարշակայ» «զհիւսիսի և զարևմուտս»՝ ասէ. «Եւ այս այսպէս կատարեալ՝ կարգէ (Վաղարշակ) զկողմանս Մաժաքայ (Կապադովկիոյ) և զՊոնտոս և ԶԵգերացիս» (*Խոր. Բ, 2*): Խորենացուն այսպէս «կարգէ» բառով միայն անցնելը կը ցուցնէ, թէ չունէր ինչ ի պատմել, և ինչպէս կրնար ունենալ, մինչ ոչ նուաճումն կար և ոչ Վաղարշակ. ուստի ինչպէս այլուր՝ նոյնպէս աստ կը ջանայ մթին բանիւք բարեբել իւր պատմութեան այս տկար կողմը (*էջ 239*):

Այս մեղադրանք-եզրակացությունը ևս ոչ միայն հիմնավոր չէ, այլև խիստ անարդար է: Անարդար այնքանով, որ այստեղ դարձյալ Խորենացին մեղադրվել է ոչ իր ասածի և ոչ էլ իր սխալի համար: Ընդհակառակը, ճիշտ հասկանալու կամ ճիշտ ներկայացնելու դեպքում (իսկ այդ բանում պարտավոր է ամեն մի ուսումնասիրող), Խորենացու տվյալ տեղեկությունները ձեռք են բերում պատմագիտական կարևոր արժեք և մեծ դեր ունեն լուսավորելու Արևելքի մ.թ.ա. երկրորդ դարի 30-ականի (նաև հաջորդ երկու տասնամյակների) քաղաքական հարաբերությունները, մասնավորապես պարթևա-հռոմեական հարաբերությունները, որոնք դեռևս մնում են անհայտության մշուշում: Մի խոսքով, այստեղ ևս Խորենացին ոչ թե մեղադրանքի ու մերժման է արժանի, այլ՝ արդար գնահատականի ու մեծարման, քանի որ հարստացնում է մեր գիտելիքները հեռավոր այդ ժամանակի մասին:

Հաջորդ դիտողությունը վերաբերում է Խորենացու հետևյալ տեղեկություններին. «Եւ աստ,— գրում է Խորենացին, նկատի ունենալով Տայքի Կող գավառը,— կոչեցեալ (Վաղարշակը,— *Լ. Շ.*) զվայրենի եկամուտ ազգն, որ ի դաշտին հիւսիսոյ և որ զստորոտով մեծի լերինն Կաւկասոյ, և որ ի հովիտս կամ ի ձորս երկայնաձիգս խորացեալս, ի լեռնէն որ զհարաւով՝ իջեալ մինչ ի դաշտաբերանն մեծ. պատուէր տալով զաւագակութիւն և զմարդադաւութիւն ի բաց քեցել յինքեանց, և հրամանաց և հարկաց արքունի հպատակ լինել. որպէս զի միւսանգամ տեսեալ զնոսա՝ առաջնորդս և իշխանս հանդերձ գեղեցիկ կարգօք հաստատեսցէ: Եւ արձակէ զնոսա հանդերձ արամբք իմաստնովք և վերակացուօք յիւրմէ (*Բ, գլ. 2*):

Այս հատվածի առաջին միտքը, որ Վաղարշակն իր մոտ է կանչել վրաց ժողովրդի (ենթադրվում է) և կովկասյան ցեղերի ներկայացուցիչներին, համարվել է *զարմանալի*, իսկ երկրորդ միտքը՝ Վաղարշակի պահանջը, *միամիտ* խրատ (*էջ 239-240*): Թե ինչո՞ւ է զարմանալի և ինչո՞ւ միամիտ, Գարագաշյանը չի ապացուցում, սակայն մեր կարծիքով, զարմանալի կամ միամիտ ոչինչ չկա, եթե հետևում ենք Խորենացու նախորդ տեղեկությունների տրամաբանական ընթացքին, եթե կարդում ենք ենթամտքերը:

Այն է, Արևմուտքում մեծ հաղթանակ տարած, անգամ Հռոմին ու նրա համագործակցության երկրներին հաղթանակած Վաղարշակն իր ամբողջ գործությամբ շարժվել է դեպի հյուսիս-արևելք, դեպի վրաց և Կովկասի կողմերը՝ ապահովելու նաև իր թագավորության հյուսիսը: Այս կողմի ցեղերն ու ժողովուրդները կամ պետք է դիմագրավելիս ահարկու հակառակորդին, կամ էլ վերջինները կամ պետք է դիմագրավելիս ահարկու հակառակորդին, կամ էլ հպատակություն հայտնեին: Եվ եթե նրանք նախընտրել են վերջին միջոցը, իսկ Վաղարշակն էլ պահանջել է (հիարկե, ոչ առանց սպառնալիքի) հանգիստ և խաղաղ մնալ, նույնիսկ իմաստուն մարդիկ (խորհրդականներ) ու վերակացուներ է նշանակել նրանց վրա, ինչո՞ւ համարել զարմանալի կամ միամիտ:

Ավելին, հակառակ Գարագաշյանի ոչ հիմնավոր կասկածամտության, Վաղարշակի գործունեությունը այդ կողմերում, այսինքն՝ Խորենացու խիստ ընդհանրացված այդ համառոտագրումները հաստատվում են վրաց աղբյուրների համապատասխան տեղեկություններով, որոնք, թերևս, ծանոթ էլ չեն եղել Գարագաշյանին: Նկատի ունենք Ջուանշիր պատմիչի և Լեոնտիոս Մրովելու արդեն մեզ ծանոթ տեղեկությունները, սակայն, ելնելով հարցի կարևորությունից, ավելորդ չի լինի նորից դիմել դրանց՝ մասնակի վերապատմումով:

Ըստ այդ տեղեկությունների, ինչպես տեսանք, սելևկյան գահակալ Անտիոքոսի (Սիդեացու,— *Լ. Շ.*) սպանությունից անմիջապես հետո և Հայաստանում Վաղարշակի թագավորության հենց սկզբից վրաց թագավոր Միհրանը «համերաշխ» է եղել Վաղարշակի հետ և իր դուստրը կնության է տվել նրա որդուն՝ Արշակին: Այլ կերպ ասած, հայոց և վրաց թագավորությունների միջև ստեղծվել են դաշնակցային և բարեկամական հարաբերություններ հայոց թագավորի գերագահությամբ, և այսպես՝ մինչև Միհրանի մահը:

Այս «հայտնագործությանը» (նկատի ունենք ընդգծված միտքը) Գարա-գաշյանը կասկածանքների և մեղադրանքների նոր դուռ է բացում Խորենացու համար և հիմնավորում ու ցույց տալիս, որ հայոց «... նախարարութեանց «ուստն և զհարդն», զորս կու տայ Խորենացին՝ չեն կրնար յունական աղբիւր-ներէ առնուած համարուիլ: Յոյն մը չէր կրնար զՍպանդունին մեկնել «ի վերայ գենարանաց», զՀաւնունին՝ «բազէակալ, բազէակիր», զԶիւնականն՝ «ամա-րանոցաց պահակս և ձիւնակիրս», և ոչ զԱրծրունիս ստուգաբանել «արծիւ ունիս... և ԶԳնունիս՝ գինի ունիս...» և այլն (էջ 242): Մի խոսքով, Գարագաշ-յանը ոչ այնքան թաքուն հասկացնում է, որ Խորենացուն «բռնել է» հերթական կեղծիքի մեջ, ուրեմն էլ ինչպես հավատալ այդ «կեղծիքի» արգասիք վաղար-շակի ներքին գործունեությանը:

Խորենացին, սակայն, մեղավոր չէ, որ Գարագաշյանն իր աղբյուրագիտական այս բացատրություններում երկու տեղ ճիշտ չի հասկացել նրան, որոնք և լուրջ սայթաքումների պատճառ են դարձել:

Առաջինն այն է, որ ըստ Գարագաշյանի, Խորենացին «ընտանի» այսինքն՝ տեղական-հայկական աղբյուրներ չի հիշում:

Երկրորդ և առավել կարևորը, որ Խորենացին, իբր, ասել է, թե հայոց նախարարությունների ծագումնաբանական տեղեկությունները բերում է հունական պատմություններից:

Նախ խոսենք երկրորդ անճշտության մասին, որն, իհարկե, առանց հիմքի չէ։ Դիմելով իր մեկենասին, առաջին գրքի Ա գլխի վերջում Խորենացին գրում է. «... Հեշտաբար ընկալեալ զքո խնդիրդ՝ աշխատասիրեցայց ածել ի կատարումն, յանմահ յիշատակ թողուլ զայս քեզ և որ զկնի քո գալոց են ազգք. զի և ազգի ևս նախնականի, և քաջ և արգասաւոր՝ ոչ միայն ի բանս և ի պիտանաւոր խոհականութիւնս, այլ և ի մեծամեծս և ի բազում գործս արժանափառս. զորս յիշատակեսցուք ի կարգի պատմութեանս, յորժամ զորդի ի հօրէ ծննդաբանելով ազգաբանիցեմք զբովանդակն. իսկ զՀայաստանեայցս նախարարութիւնս, զամենեցուն զուստն և զգիարդն յայտնելով (յայտնեսցուք,— Լ.Շ.) համառօտ և հաւաստի, որպէս ի յունականս ոմանս կայ ի պատմութիւնս» (ընդգծ.— Լ. Շ.) :

Մեզ հետաքրքրողն այս պարբերության վերջին՝ «իսկ...» շաղկապով սկսվող հատվածն է, որի իմաստը առավել ցայտուն դարձնելու համար բերեցինք ամբողջ պարբերությունը:

Գարագաշյանին հետաքրքրողը ևս նշված հատվածն է, սակայն շերել է ոչ թե համեմատական բնագիրը (այն ժամանակ կազմված չէր), այլ, այսպես կոչված, տպագիր ձեռագրախմբի տարբերակը, որը հետևյալն է. «Իսկ զՀայաստանեայցս նախարարութիւնս, զամենեցուն զուստն և զգիարդն յայտնելով (յայտնեցուք) համառօտ, որպէս հաւաստի ի յունականս ոմանս կայ պատմութիւնս» (էջ 241, ընդգծ.— *Լ. Շ.*):

Ահա, այս հատվածի, մասնավորապես ընդգծված մտքի հիման վրա է Գարագաշյանը պնդում, որ Խորենացին «յայտնապես ասէ, թէ առաւ (նախարարությունների ծագումնաբանությունը, — *Լ. Շ.*) *յունական պատմութիւններէ*», և զարմանքով հարցնում. «Որ յունական պատմութիւնք էին, որ գիտէին Հայոց նախարարութեանց, փոքունց և աննշանից անգամ...» (էջ 241) : Նշենք նաև, որ տվյալ հատվածը այդպես են հասկացել ու թարգմանել Մ. Էմինը, Ստ. Մալխասյանը և ուրիշներ: Իրականում, Խորենացին չի ասել, թե հայոց նախարարությունների ծագումնաբանությունը բերում է ըստ հունական պատմությունների և ասել չէր կարող: Թյուրիմացության ամբողջ պատճառն ամենավերջին տողի՝ «որպէս ի յունականս ոմանս կայ ի պատմութիւնս», սխալ թարգմանությունն է և իմաստափոխումը: Ոչ թե թարգմանել «ինչպես որ կա մի քանի հունական պատմությունների մէջ», ինչպես վարվել են Մ. Էմինն ու Ստ. Մալխասյանը, ինչպես հասկացել է Գարագաշյանը, այլ՝ «ինչպես հունականներից ոմանց մասին կա պատմություններում»:

Այսպիսով, Խորենացու ասածն այն է, որ հայոց կամ՝ Հայաստանի նախա-
րարությունների մասին կգրի այնպես, ինչպես հույներից կամ հունականներից
(այսինքն՝ հունական նախարարներից) ոմանց մասին գրված է պատմութ-
յուններում: Քննարկվող ամբողջ հատվածը թարգմանաբար կլինի. «Իսկ Հա-
յաստանի բոլոր նախարարությունների որտեղից և ինչպիսին լինելը² կհայտ-
նենք համառոտ և հավաստի, ինչպես հունականներից ոմանց մասին կա
պատմություններում»:

Մեկ այլ իմաստ տեսնել այս հատվածում, կնշանակի դեմ գնալ ոչ միայն գրաբար լեզվի օրենքներին, այլև Խորենացու՝ դրան առնչվող տեղեկություններին: Եվ, իրոք, գրաբարի ձր օրենքով «ի յունականս» նախդրավոր հոգնակի հայցականը, որն այստեղ ունի մասնակիացնող բացառականի իմաստ (սա եզակի դեպքերից է), կդառնա սոսկ «հունական»: Ուր մնաց ի նախդիրը, հայցականի ս հոգնակիակերտ վերջածանցը և նրանց քերականական դերը: Կամ «ոմանս» (եզ. ուղ.՝ ոմն) անձի անվան հետ գործածվող սովորաբար ետադաս, ինչպես կա նաև հատվածում անորոշ դերանունը, որը բնագրում բոլոր կանոններով իր տեղում է՝ թվով, հոլովով, շարադասությամբ համաձայնեցված («ի յունականս ոմանս»), հանկարծ պոկվում է իր բնականոն տեղից և դրվում անօրինական տեղում, «հարմարեցվում» իրեն՝ «ոմանս պատմութիւնս» կամ՝ «ոմանս ի պատմութիւնս» ձևերով:

¹ Տե՛ս «История Армении» Моисея Хоренского (новый перевод Н.О.Эмина), Москва, 1992, стр. 2: Ինքնու խորհեալաի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1940, էջ 4:

² Ճիշտ է «զգիարդն» թարգմանել «ինչպես ծագելը», ինչպես Մ. Էմինի և Ատ. Մալխասյանի «...»-ն էր «զգարդն» (= բուրեղիզ) արդեն ծագում է նշանակում: 161

Այսպիսով, Խորենացին չի գրել և չի էլ ասել, թե հայոց նախարարությունների ծագումնաբանությունը կգրի ըստ հունական պատմությունների: Այդ կարծիքը ակնհայտ թյուրիմացությունն է, Խորենացուն ճիշտ չհասկանալու արդյունք:

Այժմ մյուս սխալի մասին, որը սոսկ սխալ չէ, այլ փաստերի բացահայտ անտեսում: Բանն այն է, որ Խորենացին, հակառակ Գարագաշյանի, հիշում է երկու կարգի «ընտանի» կամ տեղական աղբյուրներ, որոնցից նյութեր է քաղել հայոց նախարարությունների և, առհասարակ, Վաղարշակի ներքին գործունեության մասին: Դրանցից մեկը մարաբասյան մատյանն է, ավելի ճիշտ, այդ մատյանի վերջին մասը, որը վերաբերել է Վաղարշակին, ապա նաև սրա հաջորդ Արշակ Ա-ին (ըստ Խորենացու՝ մ.թ.ա. 112-99 թթ.), իսկ մյուսը հայոց նախարարությունների, այսպես կոչված, տոհմական պատմությունները կամ «գրուցաց մատյանները»: Գաղտնիք չէ, որ Մար Աբասն, ըստ Խորենացու, Վաղարշակի աջակցությամբ ու պատվերով է գրել հայոց հնագույն պատմությունը (այս մասին նա պատմում է առաջին գրքի Ը և Թ գլուխներում), իսկ այն ամենը, ինչ վերաբերում էր Վաղարշակի ժամանակին ու գործունեությանը, նկարագրել է որպես ժամանակակից, ականատես և պալատական պատմիչ: Ի դեպ, սրանով պետք է բացատրել, որ Խորենացին Վաղարշակին նվիրել է շուրջ տասը գլուխ, որից երկու ընդարձակածավալ գլուխներ (Բ, Գ. է, Ը) վերաբերում են միայն Վաղարշակի ներքին գործունեությանը: Այլ կերպ ասած, Վաղարշակի մասին Մար Աբասը Խորենացուն հսկայաչափ նյութ է ընձեռել, թեպետ սույն պահին հոգ չէ դրանց կիսվատանք, թե չենք հավատա:

Մարաբասյան մատյանը, դարձյալ ըստ Խորենացու, ավարտվել է Վաղարշակի որդի և հաջորդ Արշակ Ա-ի գործերի նկարագրությամբ՝ երկրորդ գրքի Թ գլուխը: Այս գլխի վերջում Խորենացին գրում է. «Աստանօր սպառնի բանք ծերունւոյն Մար Աբաս Կատինայ», իսկ հաջորդ՝ Ժ գլխի վերնագիրն է. «Եթե ուստի եգիտ զպատմութիւնն զկնի մատենիցն Մար Աբաս Կատինայ» (ընդգծ.՝ Լ. Շ.):

Ինչ վերաբերում է նախարարական տոհմերի «գրուցաց մատյաններին», Խորենացին հիշում է առաջին գրքի Գ գլխում, ուր դատապարտում է մեր «անիմաստասեր» նախնիների բարքը՝ թագավորների և իշխանների, որոնք հոգ չեն տարել ազգի ընդհանուր պատմությունը գրել տալու: «Այլ ասիցէ ոք արդեօք. վասն ոչ լինելոյ գիր և դպրութիւն ի ժամանակին, կամ վասն պէս պէս պատերազմացն ... Այլ ոչ արդարև այսոքիկ կարծեցեալ լինի. քանզի գտանին և միջոցք լեալ պատերազմացն, և գիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ գիւղից և գաւառաց, ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ գրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպիական ազատութեան պայազատութիւն» (ընդգծ. Լ. Շ.):

Նշված փաստերից ակնհայտ երևում է, որ Խորենացին տեղական աղբյուրներ է ունեցել և դրանցով կարող էր գրել հայոց նախարարությունների ծագումնաբանությունը, ինչպես նաև Վաղարշակի ներքին գործունեության մասին՝ կապված նախարարությունների հետ: *Ծագումնաբանությունը՝ ըստ «գրուցաց մատյանների»*, մասամբ նաև ըստ Մար Աբասի (Մար Աբասը պարտավոր էր թեկուզ հարց ու փորձով ինչ-որ բան իմանալ և հաղորդել նրանց ծագումնաբանության մասին), իսկ *Վաղարշակի ներքին գործունեությունը՝* նախարարական տոհմերի հաստատում կամ վերահաստատում (օրենքով), նրանց պաշտոնների ու պատիվների շնորհում, պալատական ու պետական կարգ ու կանոնի սահմանում և այլն, այսինքն՝ ինչ պատմված է Խորենացու երկրորդ գրքի է և Ը գլուխներում, ըստ Մար Աբասի:

Ասվածից հետևում է, որ աղբյուրագիտական առումով Խորենացու տվյալ տեղեկությունների նկատմամբ Գարագաշյանի համապարփակ կասկածատվությունը, որով աշխատել է համակել ընթերցողին և բավականաչափ էլ համակել է, ամենևին հիմք չունի: Խորենացու մեղքը չէ, որ իր չօգտագործած աղբյուրները թյուրիմացաբար օգտագործված են համարվել, իսկ օգտագործածները՝ չօգտագործված:

Ասենք նաև, որ Գարագաշյանը անձնոթ չէ Խորենացու հիշյալ աղբյուրներին: Ընդհակառակը, նա բավականաչափ զբաղվել է Մար Աբասի ու նրա մատյանի հարցերով, մեկիկ-մեկիկ «ցույց է տվել» մարաբասյան մատյանից բերված տեղեկությունների «անճշտությունը» (մաս Ա, էջ 88-202 և այլ տեղեր), սակայն սույն պահին ամբողջ հարցն էլ հենց այն է, որ ծանոթ լինելով հանդերձ, ինքն իրեն հակասելով հայտարարում է, թե Խորենացին հայոց նախարարությունների ծագումնաբանության մասին «ընտանի» աղբյուր չի հիշել: Սա էլ թերևս այն պատճառով, որ Մար Աբասին համարել է մ.թ. 4-րդ դարի գործիչ (մասն Ա, էջ 197), հետևաբար Վաղարշակին ոչ ժամանակակից և շուրջ 600 տարի առաջվա պատմության համար ոչ վստահելի, իսկ տոհմական պատմություններն էլ («անբաւ գրուցաց մատեանք»-ը) նշել է այնքան զգուշաբար (մասն Ա, էջ 257), որ տեսանելի չդառնա ընթերցողին: Նման մոտեցումը, թող ներվի ասել, նաև անարդար է: Մի բան է չհավատալը, բոլորովին այլ բան՝ փաստերն անտեսելը:

Այս ընդհանուր դիտողություններից գատ, որը կասկածի տակ է դնում Խորենացու երկրորդ գրքի է և Ը գլուխների համարյա բոլոր տեղեկությունները, այսինքն Վաղարշակի համարյա ամբողջ ներքին գործունեությունը, Գարագաշյանը արել է նաև մասնակի դիտողություններ, ցույց տվել «կասկածելի» առանձին տեղեկություններ Խորենացու մոտ, որոնք ևս լուրջ քննության են կարոտ:

1. Ըստ Խորենացու. «...Յետ սանձահարելոյ զՄակեդոնացիս և դադարելոյ պատերազմացն՝ սկիզբն առնէ բարեգործութեանց Պարթևն քաջ (Վաղարշակ, — Լ. Շ.). Նախ և առաջին փոխարեն բարեաց հատուցանելով առնն

Գիրք Բ, գլ. Բ, այստեղ (վերջին հատվածում) Խորենացին համառոտակի նկարագրել է մ.թ.ա. 143-134 թթ. պարթևա-սելևկյան քաղաքական հարաբերությունները, այն է՝ Արշակ Մեծի հաղթական պատերազմները Սելևկյանների դեմ, սելևկյան Դեմետրիոս Բ-ի գերումը, պապ սրա եղբայր և հաջորդ Անտիոքոս Սիդեացու պաշտոնությունն ու սպանությունը, իսկ հաջորդ՝ Գ գլխում գրել է. «Ի ժամանակին յայնմիկ թագաւորեցուցանէ (Արշակ Մեծը, — Լ. Շ.) զեղբայր իւր զՎաղարշակ աշխարհիս Հայոց, զհիւսիսի և զարևմուտս տալով նմա սահմանս: Սա (Վաղարշակը, — Լ. Շ.), որպէս յառաջնում մերում մատենին գրեցաք, այր քաջ և խոհեմ՝ ընդարձակ տիրեաց ի վերայ սահմանաց իւրոց, և կարգս կենցաղականս, որչափ մարթեր, սահմանեաց աշխարհիս. և նախարարութիւնս և նոցին նախարարութեանցն նահապետութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս, որք ի զաւակաց նախնւոյն մերոյ Հայկայ և յայլոց:

Քանզի յետ սանձահարելոյ զՄակեդոնացիս և դադարելոյ պատերազմացն՝ սկիզբն առնէ բարեգործութեանց Պարթեն քաջ. նախ և առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զորաւորի և իմաստնոյ, որ ի Հրէիցն՝ Շամբատայ¹ Բագարատ. տալով նմա իշխանութիւն ազգաւ թագադիր լինել Արշակունեաց. և որ ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել կոչմամբ յանուն նորա Բագրատունի... Քանզի այս Բագարատ նախաձեռն ընծայ ըստ կամաց մատոյց զինքն Վաղարշակայ յառաջ քան զպատերազմունսն Արշակայ ընդ Մակեդոնացիսն...»:

Գիրք Բ, գլ. Դ, վերնագրված՝ «Եթե որպես միաբանեալ Վաղարշակյա զբաջս Հայոց ի կարգս զօրու՝ խաղայ ի վերայ Մակեդոնացւոցն մտերմաց»:

«Յետ պատերազմին Արշակայ ընդ Մակեդոնացիս և ունելոյ զԲաբելոն և զարևելս և զարևմուտս Ասորեստանի՝ միաբանէ և Վաղարշակ զօր բազում յԱտրպատականէ և ի Հայոց, որ ի միջոցի աշխարհիս, արս անուանիս և քաջս, և զկոչեցեալն Բագարատ, և որք ընդ նովաւ քաջք, և ծովեզերեայսն մանկունս, որք ի Գեղամայ և ի Քանանացոց, և Շարայի ծնունդք և Գուշարայ, և առ թեր Սիսակեանսն, և զԿադմեանսն և զնոցա մերձաւորսն, որպէս թե զկէս մասն աշխարհիս: Հասանէ ի միջոց աշխարհիս, վերագոյն քան զակունս մօրին մեծի, յափն Երասխայ, մօտ յԱրմաւիր որ ասի բլուր, աւուրս շատս առնելով անդ, որպէս պարտ է ասել, զի ոչ գիտէին զկարգս ինչ:

Եւ աստի միաբանեալ զբոլոր կողմանս աշխարհիս՝ հասանէ առ սահմանօքն
Խաղտեազ»:

Այսպիսով, հարկադրված բերեցինք հարցին վերաբերող Խորենացու բոլոր տեղեկությունները՝ անհրաժեշտ մտքերի ընդգծումով: Ինչպես տեսնում ենք,

[illegible]

(այսինքն՝ Հայաստանի)», արշավում է ընդդեմ Երևանի քաղաքացիական պատերազմի (հպատակեցնողը) և ոչ Արշակ Մեծը, որ ասել կարողանայինք, թե սա Վաղարշակին պատրաստ տվեց հայոց թագավորությունը: Ահա, այդ հիման վրա է, Վաղարշակը եղբորը գրում է. «Պատուէր ընկալայիքն՝ քաջութեան և ամենայն որ Վաղարշակը եղբորը գրում է. «Պատուէր ընկալայիքն՝ քաջութեան և ամենայն իմաստութեան հոգ տանել՝ ոչ երբեք անփոյթ արարեալ զքոյովն անցի զխրատու, այլ խնամ տարեալ հոգացայ ամենայնի»: Այսինքն առաջին հերթին, քո պատվերով հպատակեցրի, խաղաղեցրի Հայաստանը: Այդ հիման վրա է նաև, որ խորենացին ասում է, թե Վաղարշակը «... կարգեալ զհշխանութիւն իւր մեծապէս, և հաստատեալ զթագաւորութիւն իւր», կամ՝ «ընդարձակ տիրեաց ի վերայ սահմանաց իւրոց»: Խորենացու այս արտահայտություններն, իհարկե, վերաբերում են նաև Վաղարշակի բարենորոգչական գործերին, սակայն, մեր կարծեով, մի տեսակ անփոփ նկարագիրն են Հայաստանում ձեռնարկված նրա ռազմա-քաղաքական գործունեությանը: Ավելի ճիշտ, Հայաստանի վերջնական հպատակեցման, նորաստեղծ թագավորության հիմքերի ամրապնդման, այդ թագավորության տահմանների ապահովության և համանման գործերի, որոնց կատարողը Վաղարշակն է և ոչ Արշակ Մեծը: Մի խոսքով, նորից գործ ունենք փաստերի հետ, որ Վաղարշակը, ըստ խորենացու, պատրաստ թագավորություն չի ստացել:

յուն չի ստացել:
Նկատենք նաև, որ վաղարշակը, ըստ Խորենացու, միավորել կամ իր շուրջն
է համախմբել համահայաստանյան ուժերը, այսինքն՝ հպատակեցրել է ամբողջ
167

¹ Այս Շամբատը (Սմբատ), ըստ Խորենացու, Բագրատունիների նախնին է, որին գերի է բերել Նաբուգոդոնոսորը (մ.թ.ա. 586 թվականին) և հայոց թագավոր Հայկակ Բ-ի խնդրանքով (ձեռագրերում սխալմամբ՝ Հրաշյա) թույլ է տվել, որ բնակվի Հայաստանում (Ա, գլ. ԻԲ):

Հայաստանը ընդամենը կարճ ժամանակի ընթացքում: Այն է՝ Անտիոքոս Սիրեացու սպանությունից մինչև Մորիտիլիկեսի դեմ մղված ճակատամարտը, Խորենացու ժամանակագրությամբ՝ մ.թ.ա. 134 թ. ձմեռվանից (երևի դեկտեմբերից) մինչև մ.թ.ա. 133 թ. փետրվարի վերջն ընկած ժամանակամիջոցում: Իսկ դա նշանակում է, որ Վաղարշակը Հայաստանում հուսալի հենարան և մեծ աջակցություն է ունեցել, առանց որի նա չէր կարող միայն դրսի ուժերով, որքան էլ զորեղ լինեին դրանք, կարճ ժամանակամիջոցում հիմնավորապես նվաճել այդպիսի մի երկիր, ինչպիսին Հայաստանն էր, ըստ Պոմպեոս Տրոգոսի՝ իր հզորությամբ և տարածքով տվյալ ժամանակաշրջանի երկրորդ թագավորությունը՝ պարթևական թագավորությունից հետո¹: Նա չէր կարող նաև դեռ նոր գրաված երկրի ուժերով, եթե դրանք կամ շատերը դրանցից հուսալի օգնականներ չէին, արշավի ելնել փոքրասիական հզոր խմբակցության դեմ, նույնիսկ հաղթել, կամ էլ՝ բարենորոգչական այդքան ծավալուն միջոցառումներ ձեռնարկել: Ավելին, նկատի ունենալով Հայաստանում Վաղարշակի առաջին իսկ տարվա հաջողությունները, անկասկած է դառնում, որ հայկական ուժերը (պարթևասեր) մեծապես աջակցել են Պարթևներին ավելի վաղ, քան Վաղարշակի թագադրումը, թերևս՝ Դեմետրիոս Բ-ի դեմ Արշակ Մեծի ձեռնարկած արշավանքի սկզբից, ինչպես նշել է Խորենացին, ըստ իր ժամանակագրության՝ մ.թ.ա. 143 թվականից:

Ուրեմն, ըստ Խորենացու, շուրջ տասը տարի (մ.թ.ա. 143-134 թվականներին) Պարթևները հայկական համակիր ուժերի աջակցությամբ լրջորեն նախապատրաստել են Հայաստանի գրավումը: Դրանով պետք է բացատրել (հիարկե, ոչ միայն դրանով) թե Արշակ Մեծի «դիւրամուտ» լինելը Հայաստան, թե Վաղարշակի թագավոր հռչակվելը, որը կարծես թե, հայ ժողովրդի մեծ մասի ցանկությունն է եղել, թե Վաղարշակի շուրջ հայկական ուժերի այդքան արագ համախմբվելը և այլն: Կարճ ասած, բոլոր փաստերից երևում է, որ Պարթևներին աջակցող հայկական ուժեր եղել են, և ամենևին էլ արտառոց չէ, ոչ էլ հակապատմական, որ Բագրատ իշխանը լինել դրանց կազմակերպիչն ու ղեկավարը: Ու եթե պետք է մեղադրել Խորենացուն կամ իր աղբյուրին, ապա ոչ թե Բագրատի՝ Պարթևներին աջակցելու փաստը նշելու համար, այլ՝ դրան առնչվող մանրամասները չհաղորդելու համար, որոնք անկասկած պատմականորեն եղել են: Օրինակ, Բագրատի զինակիցներին, նրանց գործունեության մանրամասները և այլն:

Այսպիսով, եթե չեն անտեսվում ու ճիշտ են հասկացվում Խորենացու տեղեկությունները, եթե չենք մղվում դրանց անհիմն մերժման, Բագրատ իշխանի «ձեռնափութան» մասին Գարագաշյանի կարծիքն ու «փաստարկը»,

թե այդ պարագան դիտմամբ է մուծված պատմության մեջ, որովհետև Վաղարշակը «պատրաստ առաւ» հայոց թագավորությունը, ուստի և «ձեռնափութան» պետք չունեն, դառնում են խիստ անհամոզիչ, նույնսկ՝ ոչ պատմական: Սա էլ այն պատճառով, որ համաշխարհային պատմությունը նման օրինակ չունի: Ոչ մի խելամիտ թագավոր կամ տիրակալ երբևէ չի հրաժարվել հպատակի կամ հպատակների ծառայությունից, որքան էլ պատրաստ առած լինել թագավորությունը, որքան էլ հաստատուն նստած լինի իր գահին: Ուրեմն՝ Վաղարշակը ինչու հրաժարվել Բագրատի «ձեռնափութանից», հավելյալ ուժը միթե այդքան անցանկալի էր նրան, կամ միթե միամիտ ու անհեռատես էր նա: Սակայն թողնենք խորհրդածությունները, քանզի նման հրաշքներ պատմության մեջ չեն կատարվում, և դառնանք մյուս փաստարկներին:

Երկրորդ փաստարկ՝ Վաղարշակը պետք չունեն «թագադիր ասպետի, քանզի արդեն թագաւոր էր և կարօտ չէր նորեն պսակուելու»:

Նախ ասենք, որ այսպես կարելի է գրել միայն այն դեպքում, երբ ընդհանրապես մերժվում են Վաղարշակի մասին Խորենացու տեղեկությունները, երբ դրանք դիտվում են որպես մտացածին հորինվածքներ, ինչպես ներկայացրել է Գարագաշյանը:

Մեր կարծիքով, Վաղարշակը թագադիր ասպետի կարիք ուներ, այն էլ՝ մեծ կարիք, իսկ երկրորդ թագադրումն էլ բնավ ավելորդ չէր: Այդ էին թելադրում նորաստեղծ թագավորության շահերը, և այն պայմանները, որոնք կային Վաղարշակի համար: Բանն այն է, որ Բագրատին տալով թագադիր ասպետության պատիվ, Վաղարշակը ոչ միայն հատուցում էր նրա ծառայություններ, որի դիմաց, այլև ունենալու էր գահին հավատարիմ և խիստ հուսալի հենարան:

Կար երկու պատճառ ևս: Պալատական կարգ ու կանոն և արքունի գործակալություններ հաստատելիս, Վաղարշակը պետք է հետևեր և, իրոք, հետևել կալություններ հաստատելիս, Վաղարշակը պետք է հետևեր և, իրոք, հետևել պարթևական բուն թագավորության կարգին, ուր, ինչպես նշել է Գարագաշյանը՝ ըստ Ամիանոս Մարկելիանոսի (մասն Ա, էջ 179), կային հատուկ թագադիր իշխաններ: Վերջապես, և ամենակարևորը, որ թագադիր ասպետ ունենալը նորաստեղծ թագավորության անկախ վիճակի և ինքնուրույնության ունենալը նորաստեղծ թագավորության անկախ տերության կողմից: Դա միջոց էր նաև երաշխիք էր՝ ճանաչված ավելի հզոր տերության կողմից: Դա միջոց էր նաև ժողովրդին սիրաշահելու, այն ժողովրդին, որին նոր էր ենթարկել և թագաժողովրդին սիրաշահելու, այն ժողովրդին, որին նոր էր ենթարկել և թագավորելու էր: Պետք էր ցույց տալ նաև, որ Պարթևների շնորհիվ հայ ժողովրդը զորեղ էր: Պետք էր երկարատև խառնաշփոթ վիճակից, ստացել կայուն, հզոր, կարգ ու կանոնի հսկող թագավորություն:

Ահա, այս պատճառների թելադրանքով, եթե նույնիսկ Վաղարշակը երկրորդ անգամ էր թագադրվում, ոչինչ չկա զարմանալի, դա նրա և իր թագավորության հեղինակության մասին է միայն խոսում: Ի դեպ, ասում ենք՝ նույնիսկ, քանի որ Խորենացու տեղեկություններից պարզ չի երևում՝

¹ Юстин, Эпитома сочинения Помпея Трога «Historiae Philippicae», кн.42, гл.1, կամ ВДИ, 1955, №-1, стр.223.
168

յուններից (օրինակ, ասենք՝ կողմնապահ կամ կուսակալ իշխանությունների ծառայություններից, հազարապետությունից, մարդպետությունից, մաղխագությունից և այլնից, որոնք ևս թագավորական իշխանությունը սահմանափակելու պոտենցիալ հնարավորություն ունեին և վտանգավոր էին), կըստացվեր այնպես, որ նա կամ նրա հաջորդները պետք է միայնակ կառավարեին ամբողջ թագավորությունը: Միթե հնարավոր էր: Կամ՝ միթե հակապատմական չէ այդպես մտածելը:

Կային նաև այլ պատճառներ, որոնք Վաղարշակին կտրամադրեին թագադիր ասպետություն ունենալուն:

Ինչպես ամեն մի թագավոր, այնպես էլ Վաղարշակը անսահմանափակ իշխանությամբ օժտված բացարձակ միապետ էր և թույլ չէր տա, որ թագավորական իշխանությունը սահմանափակվեր թագադիր ասպետից կամ թագադիր ասպետությունից: Այնպես որ թագավորի գլխին թագ դնելը ոչ թե տվյալ թագավորությունը սահմանափակող, այլ նրա միջազգային հեղինակությունը ցուցադրող, իսկ հետո նաև ավանդույթ դարձած արարողություն էր, որից վախենալու կամ կաշկանդվելու ոչինչ չկար:

Ինչպես շատ պաշտոններ (կուսակալ, հազարապետ, մարդպետ, մաղխագ և այլն), թագադիր ասպետը ևս նշանակովի պաշտոն էր: Համապատասխան թեկնածուն ընտրվում և նշանակվում էր իր իսկ թագավորի կողմից: Ուրեմն՝ նշանակվելու էր այնպիսի մեկը, որի նվիրվածությունը թագավորին ու թագավորությանը ամենայն կասկածից վեր էր, որը աչքի էր ընկել և հավատարմությամբ, և ծառայություններով:

Թագադիր ասպետությունը Հայաստանում, ինչպես նշվեց, ամենապատվավոր և կարևորագույն գործակալություններից մեկն էր, թագադիր ասպետները մեծ իրավունքներ ու հեղինակություն ունեցող պաշտոնյաներ էին, այլ կերպ ասած, իրենց պատվի ու փառքի բարձունքում, ուստի և, ի հատուցումն մեծ վստահության և իրավունքների, միշտ էլ պետք է երախտահատույց լինեին թագավորին կամ թագավորներին և հազիվ թե մտածեին նրանց հակադրվելու կամ իրավունքը «սահմանափակելու» մասին:

Ասելն իսկ ավելորդ է, որ այս և նմանատիպ պայմաններում թագադիր ասպետները անկասկած (եթե նույնիսկ չուզենային) լինելու էին թագավորի ամենահավատարիմ աջակիցները. նրա հուսալի հենարանը, ըստ ամենայնի նպաստելու էին նրա կառավարմանը: Եվ, իրոք, ինչպես երևում է մատենագրական տեղեկություններից (Ագաթանգեղոսի, Փավստոսի, «Գահնամակների», մասնավորապես՝ Խորենացու), Բագրատունի թագադիր ասպետները ոչ միայն երբևէ չեն հակադրվել իրենց տերերին (բացառիկ է Արշամ-Ենանոս միջադեպը), ոչ միայն չեն «սահմանափակել» կամ «կաշկանդել» թագավորների իշխանությունը, այլ միշտ էլ կանգնած են եղել իրենց կոչման բարձ-

րունքին, հավատարիմ են մնացել թագ ու գահին, մեծապես աջակցել ու անձնազոհ հերոսությամբ ծառայել Արշակունիներին, անգամ այն ժամանակ, երբ առանձին գահակալներ ցանկացել են սահմանափակել սրանց իրավունքները: Այսպես, մինչև Արշակունիների թագավորության վախճանը Հայաստանում: Դրանով պետք է բացատրել նաև, որ նրանք հորից որդի ժառանգեցին թագադիր ասպետությունը, այնպես որ, փաստորեն, այն դարձավ նրանց ժառանգական սեփականությունը: Մի խոսքով, ապագան ևս արդարացնում է Վաղարշակի գործը, որ չի վախեցել թագադիր ասպետություն հաստատելուց և այն Բագարատին ու հաջորդներին վստահելուց: Չի վախեցել, քանի որ եղած օրենքներով, կարգ ու կանոնով, ինչպես մասամբ ցույց տրվեց, վախենալու պատճառ չի տեսել:

Այսպիսով, ինչպես էլ քննելու լինենք՝ տեսականորեն, թե պատմականորեն, Գարագաշյանի փաստարկները (թագակիր ասպետության վերաբերյալ) ոչնչով հիմք չեն տալիս կասկածելու Վաղարշակի տվյալ ձեռնարկմանը, ոչ էլ Վաղարշակի պատմականության հարցում Խորենացու արժանահավատությանը: Դրանք հիմնազուրկ, պատմականությունից հեռու, խիստ մակերեսային դատողություններ են, որոնց դրդապատճառը ոչ այլ ինչ է, քան Խորենացու ավանդածը մերժելու միտումը:

2. Ըստ Խորենացու. Դատ իշխանը՝ Գեղամի թոռ Գառնիկի սերնդից, Վաղարշա-
կի կողմից նշանակվում է արքունի որսապետ: Այնուհետև (ամենաուշը 34 տարի անց) Վաղարշակի թոռ Արտաշեսը այդ պաշտոնը հանձնում է Դատի որդուն՝ անց) Վարաժնունի, և տոհմը սրա անունով կոչվում է Վարաժնունի, ինչպես և բնականության Վարաժնունի, և Զրադան գետի հովտում: «Իսկ Դատ, — գրում է Խորենացին, — ի գաւակէ Գառնկայ, որ ի Գեղամայ, ի վերայ որսոց արքունականաց կարգէ (Վաղարշակը, — Լ.Շ.): Որոյ որդի եղեալ Վարաժ՝ յանուն նորա անուանի ազգն՝ բայց այս զկնի, յաւուրս Արտաշիսի» (Բ, գլ. Է, հմմտ. Բ, գլ. ԺԱ):

Այս տեղեկությունների առթիվ Գարագաշյանը երկակի կարծիք ունի: Մի կերպ, այն էլ խիստ բռնաձիգ ստուգաբանությամբ, կիսատ-պռատ ընդունում է Վարաժի պատմականությունը, իսկ Դատի հարցում «լուրջ» կասկածների մեջ է: Այսպես, ա) «Զարմանք է, — գրում է նա, — զի Վաղարշակ Դատայ ցեղը չի հաստատեր նախարարութիւն յանուն նորա կոչելով, այլ յետոյ ուրեմն թոռն նորա Արտաշէն զորդի Դատայ զՎարժ կարգելով «ի վերայ որսոց արքունականաց»՝ կանուանէ նախարարութիւն» (մասն Ա, էջ 243-244, ընդգծ. — Լ.Շ.): Եվ ահա, ի պատասխան իր այս «զարմանքի», շտապում է տալ հետևյալ

¹ Խորենացու ձեռագրերում հանդիպող «Վարժ» տարբերակը հետագա աղավաղում է երևում: Ապացույց է այն, որ համապատասխան գավառը և տոհմը կոչվել են Վարաժնունիք և ոչ Վարժնունիք:

բացատրությունը. «Եվ որովհետև Վաղարշակ է հաստատիչ բոլոր նախարարությանը՝ հայր մը կը ստեղծուի Վարաժայ, Դատ, որ կը կարգուի ի վերայ որսոց արքունականաց, առանց արժանանալու նախարարական պատուոյ, քանզի Վարաժնունի է գաւառը և ոչ Դատունի» (մասն Ա, էջ 244, ընդգծ.— Լ.Շ.) :
Մեր կարծիքով, այս դեպքում կսխառնուի

Մեր կարծիքով, այս դեպքում ևս խորենացու մոտ կասկածելի կամ զարմանալի ոչինչ չկա, իսկ Գարագաշյանի բացատրությունն էլ ոչ այլ ինչ է, քան խորենացուն հարուցված մի նոր անհիմն մեղադրանք։

Բանն այն է, որ խորենացու համար բնավ էլ պարտադիր չէ, որ Վաղարշակը լինի հայոց բոլոր նախարարությունների անվանակոչողը կամ էլ հմնադրման սկիզբ դնողը: Օրինակ, խորենացու տեղեկություններով հստակ տարբերակվում են չորս խումբ նախարարություններ ըստ ծագումնաբանական հատկանիշների: Այսպես, նախարարությունները, որոնք ծագումնաբանական հատկանիշներով

Այսպես, նախարարություններ, որոնք գոյություն են ունեցել Վաղարշակից շատ առաջ, իսկ Վաղարաշակը, պարզապես, վերահաստատել է դրանց տոհմական իրավունքներն ու անունները, եթե իհարկե արժանի են եղել վերահաստատման: Այդպիսիք են, ըստ խորենացու, Խորխոռունիները, Մանավազյանները, Կաղմեյանները, Բզնունիները, Սիսակյանները (կամ՝ Սյունյաց տեր), Վահունիները, Սարասարյանները կամ Սանասարյանները, Մուրացյանները (կամ՝ Մարացուց տեր), Առեվանյանները, Զարեհավանյանները և այլք (Բ, Գ, Է, Ը):

երկրորդ, հնից եկող նախարարական տոհմեր կամ ենթատոհմեր, որոնց իրավունքը դարձյալ վերահաստատել է Վաղարշակը, սակայն կոչել է նոր անուններով: Օրինակ, Բագրատունիները, Գնթունիները, Գուշարյանները, Գուգարաց բղեշխը, Անգեղ տունը, Որդունիները, Սկունիները, Մանդակունիները, Աշոցքի տերը, Գողթնացիները, Ռշտունիները, Աբեղյանները, Գաբեղյանները, Արծրունիները, Գնունիները, Ապահունիները և ուրիշներ (Բ, գլ. Է, Ը):

Երրորդ, Նախարարություններ, որոնց հիմնադրման իրավունքն ու անունները տվել է ինքը՝ Վաղարշակը: Այսինքն՝ Վաղարշակի ժամանակ նախարական իրավունք ստացած տոհմեր, ինչպիսիք են Սպանդուկները, Հավնուկները, Ջյունականները, Կորդուացիք, Անձևացիք, Ակեացիք, Մոկաց տերը, Ծոփքի տերը, Աղիովիտյաններ կամ Արշակունիներ, Առբերանյանները կամ Արշակունիներ և այլն:

2որորորդ, Նախարարություններ, որոնք հայոց պատմության մեջ հանդես են եկել Վաղարշակից հետո՝ հաջորդ թագավորների ժամանակ: Օրինակ, Դիմաքսյանները, Ամատունիները, Տրունիները՝ Արտաշես Բ Արշակունու ժամանակ, այն է՝ մ.թ. 87-128 թվականներին (Բ, գլ. ԽԷ, ԾԷ), Ռոփսյանները՝ Տիգրան վերջինի ժամանակ՝ մ.թ. 149-191 թվականներին (Բ, գլ. ԿԴ),

Մամիկոնյանները, Կամսարականները՝ Տրդատ Մեծի ժամանակ՝ մ.թ. 285-341 թվականներին՝ (Բ, գլ. 27, 7) և այլն:

Այսպիսով, հակառակ Գարագաշյանի, հայոց նախարարությունների մեծագույն մասի ստեղծողը կամ «հաստատիչը» Վաղարշակը չէ: Ընդհակառակը, Խորենացու տվյալ տեղեկություններից բացահայտ երևում է, որ Վաղարշակը խուսափել է նոր նախարարություններ հաստատելուց և հիմնականում զբաղվել է նախարարական հին տոհմերի ու ենթատոհմերի վերահաստատումով: Ուստի և չկար որևէ անհրաժեշտություն, որ Խորենացին Վարաժնունիների Ուստի և չկար որևէ անհրաժեշտություն, որ Խորենացին Վարաժնունիների հիմնադրումը անպայման կապեր Վաղարշակի հետ և այդ պատճառով Դատ անունով «հայր մը ստեղծեր Վարաժի համար»: Բացի այս, եթե Խորենացին առաջնորդվեր Գարագաշյանի ենթադրած եղանակով, նմանատիպ հայրեր կամ նախահայրեր պետք է «ստեղծեր» նաև Դիմաքսյանների, Ամատունիների, Տրունիների և այլոց համար, որպեսզի անպայման կապեր Վաղարշակի հետ, Տրունիների և այլոց համար, որպեսզի անպայման կապեր Վաղարշակի հետ, սակայն այդպես չի վարվել: Կամ, օրինակ, Գնթունիների մասին գրում է. «Եւ սակայն այդպես չի վարվել: Կամ, օրինակ, Գնթունիների մասին գրում է. «Եւ զգեցուցանողս իւր (հաստատեց Վաղարշակը,— Լ.Շ.) զՁեռես ի զաւակէ Բանանացոց. և անուն կոչէ ազգին Գնթունիս, ոչ գիտեմ էր աղագաւ» (Բ, գլ. Է) Կամ՝ Մարդպետունիների առթիվ հայտնում է. «Նա և ներքինիս հրամայէ ի իոյն ազգէ խզել. և նահապետ նոցա զՀայր իշխան մասին յԱտրպատականէ մինչև ցճուաշ և ցՆախճաւան, և նահապետութեան ազգին սա մեծարոյ: Բայց թէ որպէս կամ ուր սորա իրք անցին անյիշատակելի, ես ոչ գիտեմ» (Բ, գլ. Է):

[illegible]

¹ Տարեթվերը բերվում են Խորենացու՝ մեր վերականգնած ժամանակագրությամբ (տես «Բանբեր Մատենադարանի», նո. 8, Երևան, 1967, էջ 48՝ ներդիր աղյուսակը): 175

ձերբազատվի նման անհիմն մեղադրանք-վարկածներից, սույն պահին՝ Դատի
մասին առաջ բաշված մեղադրանք-վարկածից:

Գալով այն հարցին, թե ինչու տոհմը կոչվեց ոչ թե Դատի, այլ նրա որդու՝ Վարաժի անունով, ապա բոլորովին էլ հիմք չէր պնդելու, թե Դատին «ստեղծել է» Խորենացին: Ինչպես երևում է Խորենացու նշումներից («Դատ՝ ի գաւակէ Գառնկայ, որ ի Գեղամայ», գիրք Բ, գլ. ԺԱ), Դատի տոհմը ևս, այսինքն՝ որի շառավիղն էր, հայոց հնագույն տոհմերից է եղել, ուստի և կունենար իր անունը (գուցե՝ Գառնիկյաններ), իսկ Վաղարշակն էլ այն փոխելու և Դատի անունով կոչելու անհրաժեշտություն չի տեսել, ինչպես, օրինակ, չի փոխել Խորխոռունիների, Մանավազյանների, Բզնունիների և այլոց անունները: Սակայն, ի տարբերություն հիշյալ տոհմերի, որոնք հնամենի անուններով գործեցին հայոց պատմության մեջ մինչև իրենց վախճանը, Դատի տոհմանունը շուտով փոխվեց՝ Վաղարշակի գահակալումից ամենաուշը 34 տարի անց, Արտաշեսի կողմից, և Վարաժի անունով կոչվեց Վարաժնունի, որը դարձավ տվյալ տոհմի մնայուն անունը հետագա դարերում: Այսպիսով, կարելի է մտածել, որ մինչև Արտաշես եղած անունը՝ իբրև պատմական «մանրուք» մոռացության է տրվել, ճիշտ այնպես, ինչպես մոռացության են տրվել ու չեն հիշվում Բագրատունի, Արծրունի, Գնունի և այլ տոհմերի նախնական՝ մինչև Վաղարշակ տրված անունները, ինչպիսիք անկասկած եղել են: Սա էլ թերևս այն պատճառով, որ Խորենացուն և իր մեկենասին հետաքրքրել են հայոց նախարարությունների այն անունները միայն, որոնք հայտնի էին իրենց ժամանակ (մ.թ. 5-րդ դ.) կամ ոչ վաղ անցյալում:

3. Նույն բնույթն ունեն նաև Գարագաշյանի երեք այլ դիտողությունները: Առան նահապետի, Տորք Անգեղի, Շարաշանի վերաբերյալ, որոնք պաշտոնավարել են ըստ խորենացու, Վաղարշակի նշանակումով և Վաղարշակի ժամանակ: Օրինակ, Առանի առթիվ «Երեմիայի Դավթի» (Էջ 244):

Կամ Անգեղի մասին կարդում ենք. «-Անհնարին էր սակայն Խորենացուն
գիտել, թե Տորք անուն ոմն կար իբր վեց հարիւր ամօք յառաջ, և իբր նոյնչափ
...» (էջ 250):

[illegible]

Ահա ամբողջ «փաստարկը» իր տրամաբանական հետևություններով:
Այն է՝ եթե մինչև Խորենացի ոչ ոք չի հիշել Կաղմոսին կամ Կաղմեանց,
ուրեմն պետք չէ հավատալ Խորենացուն, ուրեմն Կաղմեանք Վաղարշակի
ժամանակ ևս չեն եղել, ուրեմն Վաղարշակը չէր կարող նրանցից կուսակալ
նշանակել, ուրեմն՝ Վաղարշակի գոյությունը մեկ անգամ ևս կասկածելի
է և այլն:

¹ Տվյալ ավանդության պահպանման հարցում Աղվանից ժողովուրդը բնավ գործ չունի և նրանց միջոցով չէ, որ խորենացին կիմանար Առանի ծագումը: Այնպես որ սա էլ խորենացուն ճիշտ չհասկանալու հերթական դեպքերից է:

Բանն այն է, որ Խորենացուց առաջ Կադմեանք հիշված են «Ներսեսի վարք»-ով մեզ հասած «Գահնամակում» (զբաղեցնում են 22-րդ տեղը¹), «Զորանամակ»-ում՝ հարավային դռան առաջատարն են (ունեն 13,200-ոց զորք²), և ամենակարևորը, որ *Katmuhi*» (= Կադմուխի = Կադմուք) ձևով հիշված են աստուրական թագավորների արձանագրություններում: Օրինակ, Սալմանասար Ա-ի (մ.թ.ա. 1274-1245 թթ.) արձանագրության մեջ հիշված է մեկ անգամ, Թիգլաթպալասար Ա-ի (մ.թ.ա. 1115-1077) արձանագրության մեջ՝ *ինը* անգամ³: Կարևոր է հատկապես, որ Կադմուխի (Կադմուք) կոչված երկրամասը ոչ միայն անունով, այլև տեղագրությամբ, ըստ արձանագրությունների և ինչպես շատ ուսումնասիրողներ կարծել են, նույնանում է Մեծ Հայքի Կորդուք կամ Կադմեա տուն նահանգի հետ, որը և անհերքելի փաստ է հոգուտ Խորենացու: Այսինքն՝ եթե Խորենացուց ավելի քան 1600 տարի առաջ և Խորենացուց անկախ Կադմեա տունը կամ *Կադմեայքը* Կադմուխի (= Կադմուք) ձևով հիշված է աստուրների կողմից, անկասկած է դառնում Կադմուսի, իբրև պատմական գործչի ավելի վաղ գոյությունը և, հետևաբար, Խորենացու ու նրա աղբյուրի հեղինակ Մար Աբասի տվյալ տեղեկությունների արժանահավատությունը:

Մի հանգամանք ևս: Եթե նույնիսկ մոռանանք վերը նշված փաստերը և մտածենք, որ Կադմեանների վաղեմության մասին Խորենացու տեղեկությունները հնարովի են, դարձյալ չենք կարող չընդունել, որ նրանք գոնե մինչև 5-րդ դարը կային: Սա էլ այն պատճառով, որ Խորենացին 5-րդ դարում նրանց ներկայացնում է իր մեկենասին, ուրեմն, չէր կարող չեղած տոհմի մասին խոսել, կամ էլ նոր հանդես եկած տոհմին վաղեմություն վերագրել: Այստեղից հետևում է, որ Կադմեանները պետք է հիշվեին նաև Խորենացուն նախորդած հայ պատմիչների կողմից, օրինակ, Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բյուզանդի, Կորյունի, սակայն չեն հիշվում: Սույն պահին, իհարկե, կարևորն այն չէ, թե ինչու չեն հիշվում, կարևորն այն է, որ տվյալ դեպքում կասկածելին կամ բացատրելին ոչ թե Խորենացին է, որ հիշում է Կադմեաններին, այլ մյուսները, որոնք չեն հիշում: Մի խոսքով, *նրանց լռությունը փաստ չէ, որ հակադրենք Խորենացուն և կասկածելի համարենք նրա տեղեկությունները*:

5. Վերապատմելով և առարկելով Խորենացու տեղեկությունները Վաղարշակի կողմից նշանակված սահմանագլուխ իշխանների ու իշխանությունների առթիվ, Գարագաշյանը այնուհետև ընդհանրացնելով, գրում է. «Խորենացին

վերոհիշեալ սահմանագլուխ իշխանությունները դնելով *անձամբ կը ջրէ ինչ որ առաջ գրած էր զսահմանաց թագաւորութեան Վաղարշակայ*: Արդարև Սիւնիք յարեւից, Աղուանք և Վիրք ի հիւսիսոյ, Անգեղ տունն յարևմուտից, և Աղձնիք ի հարաւոյ՝ Մեծին Հայոց սահմանագլուխներն էին առ Տրդատաւ և յաջորդօք ի նորա: *Սահմանագլուխք թագաւորութեանն Վաղարշակայ պարտ էին լինել աւելի հեռուն*. քանզի զՍիւնիս դնելով սահմանագլուխ յարեւից՝ Խորենացին դուրս կը թողու զԱտրպատական. նոյնպէս յարևմուտից ոչ թէ Անգեղ տունն, այսինքն Բարձր Հայք, լինելոց էր սահմանագլուխ, այլ Սեաւ ծով և Եգեականը, կամ գէթ Պոնտոս, Փռիւզիա և Կապադովկիա. իսկ ի հարաւոյ ոչ թէ Աղձնիք լինելոց էին սահմանագլուխ, այլ Ասորիք և Պաղեստին, քանզի ինչպէս արդէն տեսանք՝ Արշակ մեծ ըստ Խորենացուն տուած էր Վաղարշակայ «գմասն ինչ տեսանք՝ յարևմտեայ Ասորւոց և զՊաղեստին և զԱսիա և զամենայն Միջերկրայս, և զԹիւալիա. ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ի տեղին ուր Կաւկաս յարևմտեանն և յանգի ի ծով. և զԱտրպատական» (էջ 252, ընդգծ.— Լ. Շ.):

Իր այս դիտողությամբ, որով իբրև թե «մեծ հակասություն» է դիտված Խորենացու մոտ, Գարագաշյանը թույլ է տվել երկու շատ կարևոր անճշտություն, երկու տեղ էականորեն շեղվել է Խորենացուց:

Առաջին շեղումն այն է, որ Արշակ Մեծը, ըստ Խորենացու, վերը թվարկված երկրները չի գրավել ու չի հանձնել Վաղարշակին, ինչպես պնդում է Գարագաշյանը, այլ տվել է դրանք գրավելու և տիրելու իրավունք, ինչպես ցույց տրվեց իր տեղում: Եթե չլիներ այս շեղումը, Վաղարշակի թագավորության սահմանների առթիվ այլևս որևէ «հակասություն» չէր մնա Խորենացու մոտ, ուստի և չէր լինի սույն դիտողությունը:

Երկրորդ շեղումն այն է, որ Խորենացու նշած *սահմանամերձ* նահանգներն ու գավառները, որոնք տվյալ պահին սոսկ հիշված են կուսակալ իշխանների առթիվ, համարվել են *սահմանային*, որով և «նեղ է երևացել» Վաղարշակի թագավորությունը: Համոզվելու համար բաղվածաբար բերենք Խորենացու համապատասխան տեղեկությունները:

«Եւ յարեւից կողմանէ, գեգերբ հայկական խօսիցս, կողմնակալս բիւրաւորս զերկուս ի ցեղից տան նահապետութեանց, զՍիսակեանսդ և որ ի Կադմեայ տանէն...» (Բ, գլ. Ը):

«Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիր զարեւից հիւսիսոյ կողման կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր՝» (Բ, գլ. Ը):

¹ Նույն տեղում Հնարակերտ ամրոցն այս ուղղությամբ հիշված է սահմանակետ:

¹ Տես *Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, стр. 257.*

² Նույն տեղում, էջ 251, Հայկական Խորհրդային հանրապետության, հատ. 3, Երևան, 1977, էջ 704:

³ Տես Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հատ. 1, էջ 14-20:

Արդ, հարց է առաջանում՝ այս տեղեկությունները ինչո՞վ են հակասում Խորենացուն կամ ինչպե՞ս են հաստատում Գարագաշյանի կարծիքը:

Պատասխանը, իհարկե, Գարագաշյանը չի տվել և բավարարվել է սոսկ-փակագծամեջ «բացատրություններով», սակայն կասկած չի հարուցում, որ չորս անգամ կրկնված «կողմանէն» բառը հասկացել է էթնիկական առումով: Ասենք՝ «(սահմանակալն) Մասքթաց կողմանէն» միտքը հասկացել է մասքութեան սերված կամ մասքութի սահմանակալ, «սահմանակալն Նոր Շիրական կողմանէն»՝ Նորշիրականցին կամ, ըստ Գարագաշյանի, մար սահմանակալ, «սահմանակալն յԱսորեստանեայց կողմանէն»՝ ասորեստանցի, այսինքն՝ ասուր սահմանակալ, «(սահմանակալն) յԱրուստան կողմանէն»՝ ասորի սահմանակալ: Այլապես, Ագաթանգեղոսի՝ այդ տեղեկություններով նա չէր կարող պնդել, թե հայոց բղեշխները «ի բնէ Հայ չէին» (խոսքը հայացած օտարների մասին չէ), այլ՝ սկյութացի կամ մասքութի, ասորի, ասորեստանցի և մար:

Հակառակ այս սխալ պատկերացման, Ագաթանգեղոսի մտքերն ավելի քան պարզ են: Այն է՝ Հայոց Տրդատ թագավորը (Տրդատ Մեծ) Կոստանդնուպոլիս ուղևորվելիս իր շքազորում ներ է առել նաև իր թագավորության չորս բղեշխներին, դրանք են. «առաջին սահմանակալը՝ Նոր Շիրականի կողմի, երկրորդ՝ սահմանակալը՝ Ասորեստանի կողմի, երրորդը՝ Արուստանի կողմի, չորրորդը՝ Մասքութեան կողմի»: Քննարկվող հատվածը այսպես է հասկացել ու թարգմանել նաև Ա. Տեր-Ղևոնդյանը. «...առաջինը՝ Նոր Շիրական կողմի սահմանակալը, երկրորդը՝ Ասորեստանի կողմի սահմանակալը, երրորդը՝ Արուստանի կողմի, չորրորդը՝ Մասքութեան կողմի»¹:

Այսպիսով, հայոց բղեշխների օտարազգի լինելու մասին Ագաթանգեղոսի մոտ ոչ մի խոսք չկա. Գարագաշյանի տվյալ կարծիքը ակնբախ թյուրիմացություն է: Նման խոսք չկա նաև Փավստոս Բյուզանդի մոտ: Ահա Փավստոսի այն հատվածը, որին ուշադրություն է դարձրել Գարագաշյանը. «Եւ սկսան սորասորել գնալ ի բանակէն Հայոց թագաւորին, թողին զիրեանց արքայն Արշակ... նախ բղեաշխն Աղձնեաց և Նորշիրական բղեաշխն... և յետ սորա Գուգարաց բղեաշխն...» (Դ. գլ. Ծ, ընդգծ. Լ. Շ.):

Նորից հարց է առաջանում՝ ինչ հրաշքով կամ ինչից իմացվեց, որ Փավստոսի այս հատվածում հիշված Աղձնիքի, Նորշիրականի, Գուգարքի տերերը, որոնք բղեշխներ էին կոչվում, հայ չէին: Պատասխանել հնարավոր չէ, ոչ էլ ցույց է տվել Գարագաշյանը (տես էջ 253), քանի որ անհնար է ապացուցել անկարելին, որովհետև Գարագաշյանի այդ կարծիքը հաստատող ոչ մի փաստ

¹ Ագաթանգեղոս, Պատմություն հայոց (աշխարհաբար թարգմանություն ներածականով Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Երևան, 1977, էջ 149:

չկա, իսկ Խորենացու հավաստող փաստերն ու փաստարկները շատ են և բազմազան: Օրինակ այն, որ Խորենացու համապատասխան տեղեկությունները եականորեն համահունչ են վերը բերվածներին, այն, որ առանձին դեպքերում Հայաստանի բղեշխների հայ լինելը, Նույնիսկ՝ հայացի անուններով հայտնի են ոչ միայն Խորենացու, այլև ուրիշ պատմիչների միջոցով, այն, որ հայ Արշակունիները դարեր շարունակ, ինչպես մտածել է Գարագաշյանը, իրենց պետության պահպանությունը չէին վստահի, չէին էլ թույլ տա նրանց, որ վստահեին միայն օտարազգի պաշտոնյաներին, այն էլ՝ սկյութին, մասքութին, մարին, ասուրին, ասորուն, որոնց ցեղակիցները տարբեր դարերում քիչ չեն սպառնացել Հայաստանին, այն, որ Խորենացին խոսում է մ.թ.ա. երկրորդ դարի երկրորդ կեսի մասին, իսկ Գարագաշյանը նրան «հակադրել» է մ.թ. չորրորդ դարին վերաբերող տեղեկություններ, այն, որ Գուգարքը, Աղձնիքը, Նոր Շիրականը, Նույնիսկ՝ Արուստանը շատ պատմիչների վկայությամբ (նաև՝ Ագաթանգեղոսի ու Փավստոսի) հայոց նահանգներ են, ուստի և առավել տրամաբանական է, որ հայ տերերի կամ էլ վաղուց հայացած տերերի էին պատկանելու. օրինակ, նաև այն, որ Ագաթանգեղոսն ու Փավստոսը հիշյալ նահանգների ազգությունը չեն նշել, ոչ այն պատճառով, որ դրանք հայ չէին, այլ հենց այն պատճառով, որ հայ էին և նշելն իսկ ավելորդ էր և այլն:

8. Ըստ Խորենացու, «իսկ ի հովտին մեծի Բասենոյ կարգէ (Վաղարշակը, — Լ. Շ.) նահապետութիւն զՈրդունին անուանեալ, որ ի գաւակացն Հայկայ»:¹ «Այլ և զնախարարութիւնն Ապահունեաց և զՄանաւազեանն և զԲնու-Կամ՝ «Այլ և զնախարարութիւնն Ապահունեաց և զՄանաւազեանն և զԲնու-Կամ՝ նականն ի նոյն գաւակացն Հայկայ. ի բնակչացն գտեալ զպերճագոյնս՝ տեսարս կարգէ, յանուն շինից գաւառաց կոչելով» (Բ, գլ. Ը):

Այս առթիվ Գարագաշյանը գրում է. «Եթէ արդէն կային այն անուններով գաւառներ հանդերձ բնակչօք և արամբք երևելօք՝ ապա կային այն նախարարութիւնք» (էջ 254): Կամենում է ասել, որ Վաղարշակի կատարածը, ուստի և Խորենացու ասածը ավելորդ էր, սակայն մոռանում է, որ Վաղարշակին էր վերապահված նաև հայոց նախարարությունների վերահաստատման իրավունքը, որ դա (վերահաստատելը կամ չհաստատելը) նրա թագավորության առաջնակարգ և անհետաձգելի գործերից էր:

9. Մեկ այլ դիտողությամբ Գարագաշյանը գրում է (էջ 255). «Վաղարշակ կը կարգէ... նաև «զմեծ նահապետութիւնն Ծոփաց, թեպետև Ծոփք (Չորրորդ կը կարգէ... նաև «զմեծ նահապետութիւնն Ծոփաց, թեպետև Ծոփք (Չորրորդ Հայք) հանդերձ Անգեղ տամբ (Բարձր Հայք)՝ ուրոյն թագաւորութիւն էին մինչև Տիգրան Մեծ (Ստրաբ. դպր. ԺԱ, 14):

Անառարկելի թվացող այս դիտողության հիմքում, ինչպես նշված է, Ստրաբոնի տեղեկությունն է ընկած, ուստի դիմենք նրան:

¹ Այստեղ թույլ է տրված անձնություն: Անգեղ տունը Բարձր Հայք չէ, ոչ էլ երբևէ եղել է Բարձր Հայքի կազմում:

Ըստ Ստրաբոնի. «(Հայաստանը) բաժանվեց երկու մասի՝ հռոմեացիները դեմ պատերազմած Անտիոքոս Մեծի ստրատեգոսների՝ Արտաքսիասի և Ջարի-ադրեսի կողմից: Եվ իշխում էին սրանք թագավորի հանձնարարությամբ, իսկ նրա պարտությունից հետո հարելով հռոմեացիներին՝ իշխեցին իրենք ինքնուրույն և թագավոր հայտարարվեցին: Արտաքսիասի շառավիղն էր Տիգրանը..., իսկ Ջարիադրեսի (շառավիղն էր) Արտանես Սոփենացին (Տոփացին.— Լ. Շ.), որն ուներ հարավային և, առավելապես, արևմտյան մասերը (Հայաստանի,— Լ. Շ.): Տիգրանը հաղթեց նրան և ինքը դարձավ այդ բոլոր երկրների տերը»¹:

Երվանդը փախչում է ռազմադաշտից

Ինչպես տեսնում ենք, Ստրաբոնի մոտ չկան քննարկվող դիտողության համար կարևոր մի քանի մանրամասներ, քանի որ Հայաստանի մասին նա պատմել է (իր իսկ խոստովանությամբ) «գլխավոր գծերով»: Օրինակ, ղվ հաջորդեց Զարեհին, կամ՝ ղվ էր Արտանես Ծոփացու նախորդը: Արտանեսի և նրա նախորդի ժամանակ Ծոփքը արդյո՞ք շարունակում էր թագավորություն կոչվել, եթե՝ այո, կախյալ էր, թե անկախ, եթե կախյալ՝ երբևանից և ումից: Չմոռանանք, որ Զարեհի մահվանից (մոտ. մ.թ.ա. 162) մինչև Արտանեսի պարտությունը (մ.թ.ա. 94) շուրջ 68 տարի էր անցել: Վերջապես, ինչը

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատի, հ. 1, էջ 221, հիմա՛ր, Ստրաբոն (քաղեց
և թարգմանեց Հ. Աճառյան), էջ 65:

դարձավ Տիգրան-Արտանես պայքարի, Արտանեսի պարտության (գուցե և սպանության) ու Ծոփքի գրավման պատճառը: Սրանք հարցեր են, որոնց պատասխանելու որևէ հնարավորություն չի տվել Ստրաբոնը, իսկ առանց դրանց *ճիշտ չի լինի անվերապահորեն պնդել, թե մինչև Տիգրան Մեծ, իբրև թե ըստ Ստրաբոնի, Ծոփքը ինքնուրույն, անկախ թագավորություն էր և, այսպիսով, կասկածել խորենացուն:*

Փաստերի համատեղ և համակողմանի ուսումնասիրումից պարզվում է, որ Ծոփքի հարցում էական տարբերություն չկա Ստրաբոնի և Խորենացու պատմածներում, որ նրանք (նաև Ուրիշները) ինչ-որ չափով լրացնում են միմյանց թերասացությունները, ինչ-որ չափով պատասխանում վերը հետաքրքրող հարցերին:

Ինչպես տեսանք, Մորփյուլիկետը գրեթե անառարկելի փաստերով եղել է Ծոփքի թագավորը, հավանաբար՝ Ստրաբոնի հիշած Արտանես Ծոփացուհայրը, Ջարեհի որդին, հռոմեամակեդոնական խմբակցության ուժերի հրամանատարն ընդդեմ Վաղարշակի։ Մորփյուլիկետի պարտությունից ու սպանությունից հետո, երբ հակառակորդ խմբակցության վտանգը, ըստ Խորենացու, չեզոքացել էր՝ «Եւ յայնմ հետէ դադարեալ խաղաղէր երկիրն... և Մակեդոնացւոցն դադարէր գողն» (Բ, գլ. Ե), Վաղարշակը կարող էր Ծոփքում հաստատել նրա որդուն (ասենք՝ Արտանես Ծոփացուն)՝, արտոնելով նրան կիսանկախ վիճակ (թագավորական, թե իշխանապետական՝ միևնույնն է)։ Այսպես է երևում դարձյալ ըստ Խորենացու, բանի որ Ծոփքը նա համարել է «*մեծ նախարարություն*» կամ՝ «*մեծ նահապետություն*» և «*մեծ*» հատկանիշով խիստ ընդգծված տարբերակել է հայոց մնացած բոլոր նախարարական ու նահապետական երկրներից, որը շատ ուշագրավ տարբերակում է, հատկապես՝ Խորենացու նման բան ու բառի տեղն ու արժեքն իմացող և զուր չՀռայլող հեղինակի կողմից։ Ծոփքի այս տարբերակումն առավել խոսուն է դառնում, երբ գիտենք, որ այն իր տարածքով համարյա հավասար էր (քիչ էր ավելի) կամ էլ փոքր էր, բան Հայաստանի նախարարական ու նահապետական ուրիշ երկրներ, այսինքն այնպիսիք, որոնք ևս մեծ նախարարության կամ նահապետության էին պատկանում։ Օրինակ, Վասպուրականը, Աղձնիքը, Գուգարքը, Սյունիքը, Կորպատկանում։ Օրինակ, կոչելու համար Խորենացին ունեցել է այլ պատճառ կամ դուրք։ Ուրեմն՝ «*մեծ*» կոչելու համար Խորենացին ունեցել է այլ պատճառ կամ պատճառներ։ Առաջինը թերևս այն, որ Ծոփքը նոր էր կորցրել թագավորական անկախությունը և դրանով իսկ դեռ *մեծ* էր երևում, Մտածելի է նաև, որ դեռ չէր կորցրել նախկին հզորությունը՝ ընդամենը մեկ կամ երկու տարի էր անցել։

¹ Պարտված հակառակորդի կամ նրա հաջորդին իրենց ժառանգական տիրույթներում վերահաստատել (անպայման հավատարմության ու հպատակության երդումով) հին աշխարհի գրեթե բոլոր հողթնական բազավորների և տիրակալների «մեծահոգի» գործելակերպն է եղել։ Օրինակները բազմաթիվ են։

Արիոբարզան Ա Հռոմեացիները: Ընդամենը հինգ տարում (մ.թ.ա. 95-91 թթ.) Կապադովկիան մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցավ՝ գրավում էր Տիգրանը, վերագրավում էին հռոմեացիները¹: Մի խոսքով, Հռոմն իր համար ստեղծված ներքին ու արտաքին խիստ աննպաստ պայմաններում ճիգ ու ջանք չխնայեց համառ հետևողականությամբ պայքարելու Կապադովկիայի համար, մի երկրի, որը դարձյալ Հ. Մանանդյանի ճիշտ բնորոշումով հարևան Ծոփքի թագավորության «հին դաշնակիցն էր ու բարեկամը», «պաշտպանն ու հովանավորը»²: Ավելացնենք նաև՝ երբեք ոչ առանց Հռոմի, թեպետ թիկունքում Հռոմը «չի երևում»:

Եվ քանի որ եղած բոլոր տվյալներով այդպես է, այսինքն՝ Կապադովկիան Հռոմի դաշնակիցն էր, բարեկամը և հովանավորյալը, իսկ Ծոփքը՝ Կապադովկիայի, ինչո՞ւ Հռոմը Ծոփքի գրավմանը չմիջամտեց, եթե Տիգրանը նոր էր գրավում այն, ինչո՞ւ ուժերի գերագույն լարումով և համառորեն պայքարում է Կապադովկիայի համար, իսկ Ծոփքի հարցով, կարծեք թե, չի էլ մտահոգվել:

Հարցին պատասխանել, իհարկե, դժվար է, քանի որ հռոմեական պաշտոնական պատմագրությունը զգուշաբար լռում է, սակայն, պատասխանը փնտրելիս, նորից օգնում է Խորենացին: Այն է՝ Տիգրանը չէ, որ գրավել է Ծոփքը, այլ արդեն (40 տարի առաջ) գրավված էր, իսկ Տիգրանը նորից նշենք, սոսկ կանխել է անկախացման փորձը: Հենց այդ պատճառով էլ, հավանաբար, Հռոմը բացահայտ միջամտել չի կարողացել (ինչ իրավամբ 40 տարի առաջ գրավված երկրով մտահոգվեր, մանավանդ որ այն Հայաստանի մի մասն էր), այլ ցանկացել է գաղտնի՝ Կապադովկիայի միջոցով ոտքի հանել Տիգրանի դեմ: Մեր կարծիքով, Ծոփքն է նաև պատճառ, որ Տիգրանն այնքան զբաղվեց Կապադովկիայի հարցով, ուստի և այդ երկրի գրավումը կամ սաստումը առավել շահագոգնելու էր Տիգրանին, քան Միհրդատ Պոնտացուն, ինչպես և երևում է դեպքերի ընթացքից: Ահա դրանով էլ Տիգրանի պայքարը Կապադովկիայի դեմ պայքար էր Հռոմի դեմ³, թեպետ հռոմեացիները «զարմացել են», թե ինչու է Տիգրանը

¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հ. ա., էջ 140-142:
² Նույն տեղում, էջ 140:

³ Գ. Սարգսյանն այս առիթով գրում է. «Հայ-պոնտական դաշինքն... կապված էր Կապադովկիայի հանդեպ տարվող քաղաքականության հետ և երկար ժամանակ (— Հ. Շ.) հեռու էր բուն իմաստով հակահռոմեական լինելուց. գոնե այդպիսին էր Հայաստանի վերաբերմունքը հիշյալ դաշինքի նկատմամբ, ինչպես այդ երևում է հետագա անցքերից (— Հ. Շ.): Ճիշտ է, Հռոմն իր շահերն ուներ Կապադովկիայում, ինչպես նաև, ընդհանրապես, Փոքր Ասիայի արևելյան մասերում և զգաստ քաղաքագետը պետք է մշտապես հիշեր այդ մասին, սակայն Կապադովկիան ասպատակելը դեռևս չէր նշանակում ելնել Հռոմի դեմ» (տես Հայ ժողովրդի պատմություն, էջ 561, ընդգծ. — Հ. Շ.): Այսպիսով, չափազանց մեղմացված են տվյալ ժամանակի հայ-հռոմեական հակասությունները և, հակառակ փաստերին, Հռոմի շահերն ու արևելյան քաղաքականությունը ոչ ճիշտ փիճակով է ներկայացվում:

պայքարում իրենց դեմ, ինչու է «գործիք» դարձել Միհրդատ Պոնտացու ձեռքին: Այս «զարմանքն» է ահա, որ աշխատել են թելադրել ժամանակակիցներիս ու հետևորդներին, կամենալով ասել՝ թե, տեսեք, Հռոմի օգնությամբ թագավորություն ստացած Արտաշեսի հետևորդը՝ Տիգրանը, որքան երախտամոռ է, իր լավն ու վատը չհասկացող մի բարբարոս բռնակալ:

Սա է, մեր կարծիքով, Հռոմի պաշտոնական պատմագրության (սույն պահին՝ Ստրաբոնի) համարյա անթաքուն նպատակը՝ Տիգրանի կողմից Ծոփքը գրավելու հարցում: Պարզ ասած, Տիգրանի գործունեությունը վատաբանելու միտումով (երևում է շարադրանքից) համարյա չեղածը՝ ապստամբության փորձը ու դրա վերահաս կանխումը, եղած է համարել, որը և լուրջ թյուրիմացությունների տեղիք է տվել, որը նաև ապակողմնորոշել է Գարագաշյանին:

10. Ըստ Գարագաշյանի, «Տարակուսելի է դարձեալ, թե այնչափ պաշտօնեաներ ունեին Արշակունի թագաւորը» (էջ 259):

Մեր քննարկած բոլոր դիտողությունների համեմատությամբ այս մեկը ամենահիմնադրվել է: Նախ այն պատճառով, որ Խորենացին նշել է ընդամենը 17 պաշտոն (խոսքը պետական ու պալատական բարձր պաշտոնների մասին է, այսինքն՝ արքունի գործակալությունների) և 25 պաշտոնյա՝ հաստատված Վաղարշակի կողմից: Այս քանակը, մեր կարծիքով, բոլորովին էլ շատ չէ այնպիսի մի հզոր ու ընդարձակածավալ պետության համար, ինչպիսին Վաղարշակի թագավորությունն էր ըստ Խորենացու: Ի դեպ, նշված են այնպիսի պաշտոններ կամ գործակալություններ, որոնք անհրաժեշտ են երևում պատմաշրջանի համար, որոնց նմանները եղել են պարթևական բուն թագավորությունում (ուրեմն՝ Վաղարշակը կընդօրինակեր), որոնցից շատերը, իրոք, գոյություն են ունեցել Հայաստանում՝ Արշակունիների ժամանակ (օրինակ, կուսակալություններ, արքունիքի պահապան զորապետություններ, թագադիր ասպետություն, մաղխագնություն, հագարապետություն՝ «ի վերայ կուտից», քրմապետություն, մարդապետություն և այլն): Ավելին, նույնիսկ ենթադրելի են գործակալություններ, որոնց չի հիշել Խորենացին կամ էլ չեն եղել Վաղարշակի ժամանակ: Օրինակ՝ սպարապետություն (հետագա դարերում հիշում է), ախոռապետություն, որսապետություն և ուրիշներ:

Երկրորդ, Գարագաշյանը որևէ փաստով չի ապացուցել, անգամ փորձ էլ չի արել ապացուցելու, թե «այդքան շատ» կամ «տարակուսանք պատճառող» պաշտոններից մեկը կամ մյուսը ինչո՞ւ էր ավելորդ, ինչո՞ւ էր տարակուսելի: Ընդհակառակը, երբ մեկիկ-մեկիկ ուշադրություն է հրավիրվել Խորենացու հիշած պաշտոններին, փաստեր են բերվել՝ Ագաթանգեղոսից, Փավստոսից (տես էջ 259-262), որոնք բոլորն էլ իր իսկ «տարակուսանքի» դեմ են, այսինքն՝ հաստատում են Խորենացուն: Թվում է, նման դեպքերում, գոնե, կասվեր, որ Խորենացին տվյալ հարցում կամ հարցերում կասկածելի չէ, սակայն հրաշք չի պատահում՝ չի ասվում, տարակուսանք

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ԸՆ-
ԴՈՒՆԿԱԾ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

ասելն իսկ ավելորդ է դառնում, որ որևէ հիմք չկա Վաղարշակի ու նրա գործունեության մասին խորենացու տեղեկությունները կասկածելուն, մերժելուն կամ այլաբանորեն հասկանալուն: Մի խոսքով, փաստերի չորրորդ խումբը ևս, այսինքն՝ խորենացու տվյալ տեղեկությունների, այսպես ասած, անկասկածելի- ությունը մեկ անգամ էլ հարկադրում է մեզ ընդունելու Վաղարշակի ու նրա գործունեության պատմականությունը ճիշտ այնպես և այն ժամանակ՝ մ.թ.ա. 134-112 թթ., ինչպես պատմել ու նշել է խորենացին:

Այսպիսով, երբ փաստերի համատեղ ու համակողմանի քննությամբ անկասկած է դառնում խորենացու տվյալ տեղեկությունների արժանահավատությունը, որ դրանք ստույգ և պատմական են, նույնքանով էլ կասկածի տակ են դրվում հայ ժողովրդի պատմության վերը հիշված նոր տեսությունները՝ հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադրումը մ.թ. առաջին դարի 60-ականին՝ ի դեմս Տրդատ Ա-ի, և Արտաշիսյան թագավորության գոյությունը Հայաստանում:

Ահա, այս հարցերին են նվիրվելու սույն աշխատության հաջորդ երկու գլուխները:

[illegible][illegible]

¹ Հ. Աստուրյանի այս աշխատությունն առաջին անգամ տպագրվել է «Բազմավեպ»-ի 1911-1912 թթ. համարներում՝ սկսած 1911 թ. հոկտեմբերի համարից, իսկ հետո՝ առանձին գրքով (Վենետիկ, 1912):

2 Ն. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի և Հոռվմայ, Վենտիկ, 1912, էջ 13: Այսուհետև՝ Քաղաքական վերաբերություններ... 193

Այս իսկ համոզումով իր ուսումնասիրած ժամանկաշրջանը նա բաժանում է երեք ժամանակահատվածի և կոչում հետևյալ անուններով:

«Ա. Բնիկ հայագրի թագաւորաց կամ Արտաշէսեան հարստութեան ժամանակ (իբր 190 Ն. Բ.— 1 յ. Բ.).

Գ. Պարթևական թագավորաց կամ Արշակունեաց հարստութեան ժամանակ (66-428 յ. ք.) »¹:

Գ. Պարթևական թագաւորաց կամ Արշակունեաց հարստութեան ժամանակ (66-428 յ. ք.) » 1:

Այս ժամանակաբաժանման համաձայն Հ. Աստուրյանը աշխատության եր-
րորդ մասը (մասն Գ) նվիրել է Արշակունյաց հարստության քաղաքական
պատմությանը, նախապես ներկայացնելով այդ հարստության «հիմնա-
դիր», պարթև Վաղարշ Ա արքայից արքայի եղբայր Տրդատ Ա-ի թագադրումն
ու գործունեությունը, որի մասին գրում են հունահռոմեական հեղինակները
միայն՝ Կոռնելիոս Տակիտոս, Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս և այլք։
Այսպիսով, ըստ Աստուրյանի կարծիքի՝

Այսպիսով, ըստ Աստուրյանի կամ ըստ նոր տեսության, հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադիրը եղել է Վաղարշ Ա արքայից արքայի եղբայր Տրդատ Արշակունին, իսկ հիմնադրման պաշտոնական տարին՝ մ.թ. 66 թվականը, երբ Տրդատը՝ Ներոն կայսրից թագադրված, վերադարձավ Հայաստան։

Նոր տեսությունը շուտով ընդունելության արժանացավ, որպես գիտության վերջին խոսք օգտագործվեց համապատասխան ուսումնասիրություններում ու դասագրքերում², իսկ Հ. Մանանդյանի աշխատությամբ³ դարձավ միակ և համընդհանուր ճանաչում գտած տեսությունը։ Այնպես որ այսօրվա դրությամբ կարող է նույնիսկ զարմանալի երևալ, եթե դրվի նոր տեսության վերանայման հարցը։ Սակայն, որքան էլ զարմանալի, կարևորը փաստերն են, այն էլ խմբերով, որոնք տարբեր ուղիներով, ինչպես տեսանք, հաստատում են Մովսես Խորենացուն, այսինքն հաստատում են հին կամ ավանդական տեսությունը։ Սա առաջին, խիստ պարտադրող առարկությունն է ընդդեմ ընդունելի դարձած տեսության և, կամենանք, թե չկամենանք, պետք է ըստ ամենայնի, բոլոր մանրամասներով նկատի առնվի։ Նկատի առնվի՝ հանուն 100 կամ 70 տարի առաջ համարյա անհիմն կերպով մերժված պատմական ճշմարտության։ Այլ կերպ ասած, եթե 100-70 տարի առաջ փաստերի բացահայտ անտեսումով կամ էլ միտումնավոր և անճիշտ մեկնաբանություններով (այս էր թելադրում Խորենացու հանդեպ ժամանակի ժխտական ոգին) կասկածելի համարվեց ու

¹ Նույն տեղում, էջ 15:

² Տե՛ս Ս. Տեր-Մովսիսյան, Բնական պատմություն Հայոց, Վենետիկ, 1914, նույնի՝ Պատմության Հայոց (բարձրագույն դասընթաց), Վենետիկ, 1922, Հ. Չազմագճյան, ընդարձակ պատմության Հայոց, Բոստոն, 1917, Լեո, Հայոց պատմություն, Կ. Ա, Թիֆլիս, 1917 և այլն:

194 ³ Հ.Մանադյան', Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ.Ա:

մերժվեց հինը՝ խորենացիականը, այժմ արդեն նույն և հարակից փաստերի հակադրանքով պետք է մերժվի նորը՝ հրաշքով ընդունելի դարձածը, որը բռնությամբ փաթաթվել է հայ ժողովրդի պատմությանը, տեղի տալով նորանոր անճշտությունների և խաթարելով պատմական շատ ու շատ ճշմարտություններ։ Ավելի ճիշտ, *ավերակելով* հայ ժողովրդի շուրջ 400-ամյա մի ժամանակաշրջանի պատմությունը (մ.թ.ա. 190— մ.թ. 209 թթ.) զանազան անհիմն և կասկածելի վարկածներով, ինչպիսիք են՝ գոյություն չունեցած Արտաշիսյան հարստության ընդունումը, Տիգրան Բ-ի և նրա հաջորդների Արշակունի ծագման ժխտումը, մ.թ.ա. 20— մ.թ. 62 թթ. *ամբողջ* Հայաստանը հռոմեական դրածոներով կառավարելը, Արշակունի առանձին թագավորների մերժումը և վտարումը հայոց պատմությունից (օրինակ, *Արշակ Ա՝* թագավորած մ.թ.ա. 112-99 թթ., *Արտաշես Ա՝* մ.թ.ա. 99-74 թթ., *Արշամ՝* մ.թ.ա. 20-1 թթ., *Աբգար՝* մ.թ.ա. 1 — մ.թ. 37, *Տիրան Ա՝* մ.թ. 128-149 թթ.) կամ էլ՝ տեղաշարժ-տեղափոխումը տասնամյակներ և հարյուրամյակներ առաջ ու հետո (օրինակ, *Արտաշես Բ* Արշակունի՝ մ.թ. 87-128 թթ. փոխարեն տարվում է մ.թ.ա. 190-160 թթ., նույնացվում օտար աղբյուրներից հայտնի «ստրատեգ» Արտաշեսի հետ, *Երվանդ* Արշակունի՝ մ.թ. 67-87-ից տարվում մ.թ.ա. երրորդ դարի վերջեր, գրկվում Արշակունի լինելուց, *Տիգրան Գ* Արշակունի՝ մ.թ. 149-191-ից տարվում է մ.թ.ա. 115-100 կամ 115-95 թթ., դառնում Արտաշիսյան, միաժամանակ նույնացվում Սոյեմոսի հետ՝ մ.թ. 141-185 թթ., դառնում Սոյեմոս—Տիգրան, *Արտավազդ* Արշակունի՝ Զար—Շիրդար կոչված, թագավորած ընդամենը մեկ շաբաթ, մ.թ. 128-ին, տարվում է մ.թ.ա. 160-115 թթ., նորից դառնում Արտաշիսյան, *Սանատրուկ՝* մ.թ. 37-67-ից տարվում է մ.թ. 78-110 կամ մ.թ. 88-110 թթ.) և այլ, այսպես կոչված, գիտական զարմանալիքներ, որոնք բոլորն էլ բացահայտ շփոթի, փաստերի ոչ համատեղ բննարկման, վերջին հաշվով անքննադատ և միակողմանի վերաբերմունքի արգասիք են։

Սակայն թողնենք այս կարգի զարմանալիքները, ինչպիսի օրինակներ համաշխարհային աղբյուրագիտությունը չգիտի, և նշենք, որ նոր տեսության դեմ են նաև հետևյալ փաստերը:

Առաջին, Տրդատ Արշակունուն հիշող պատմիչներից ոչ մեկը (ոչ Տակիտոսը, ոչ էլ մյուսները) երբևէ չեն ասել, որ նա (Տրդատը) թագավորության հիմնադիր հանդիսացավ, ոչ էլ տեղեկություն կա այն մասին, թե հայ Արշակունիների թագավորությունը հիմնադրվել է մ.թ. առաջին դարի 50 կամ 60-ական թվականներին: Ի դեպ, ասել չէին էլ կարող, քանի որ այդ հեղինակներից Տակիտոսը, որը Տրդատի մասին ամենահանգամանալի պատմողն է, ինչպես տեսանք, քանիցս ակնարկել է Արշակունիների ավելի վաղ թագավորություն Հայաստանում, իսկ Հովսեպոսը Տիգրան Բ-ի որդուն՝ Արատավազդին

պարթև է համարել: Այսինքն՝ իմացել են պատմական ճշմարտությունը, որ հայ Արշակունիների թագավորությունը ավելի վաղ է հիմնադրվել, ուստի և *Տրդատին* այդ թագավորության *հիմնադիր չէին դարձնի և չեն դարձրել*: Այսպիսով, ընդունելի դարձած տեսությունը ոչ միայն *հիմնադուրկ է*, այլև ակնհայտ երևում է, որ նրա պաշտպաններն իրենց իսկ հիմք ծառայող աղբյուրներին հարազատ չեն մնացել, ցուցաբերել են քմահաճ վերաբերմունք, իրենց նախասիրություններին տուրք տալով՝ չեղածը սոսկ երևակայությամբ եղած համարել:

Եվ, իրոք, ոչ *Հ. Աստուրյանը*, ոչ *Հ. Մանանդյանը*, ոչ էլ ուրիշները՝ այդ տեսության ընդունողներից կամ պաշտպաններից, փորձ էլ չեն արել ապացուցելու, թե Տրդատ Արշակունին ինչո՞ւ պետք է համարվի հայ Արշակունիների հիմնադիր կամ այդ թագավորության հիմնադրումը ինչո՞ւ հաշվել մ.թ. առաջին դարի 50-ական կամ 60-ական թվականներից: Փաստորեն և զարմանալիորեն նրանց տեսադաշտից դուրս են մնացել նոր տեսության այսքան կարևոր հիմնահարցերը և փոխարենը նկարագրել են Տրդատի թագավորության նախապատմությունը (այն է՝ պարթևահռոմեական մրցակցություն Հայաստանի համար), նրա թագադրման ու գործունեության մանրամասները և այլն, որոնք նույնպես կարևոր են, սակայն բնավ էլ վերոհիշյալ հարցերի պատասխանը չեն և չեն կարող այդպիսին լինել:

Մեզ առարկողները կարող են ապավինել Արատաշիսյան՝ գոյություն չունեցած հարստության ընդունմանը կամ էլ ամբողջ Հայաստանը հռոմեական դրածոներով կառավարելու խիստ երկբայելի տեսակետին, սակայն իզուր, քանի որ դրանք ևս շատ կողմերով կասկածելի, ապացուցման կարոտ խնդիրներ են: Այլ կերպ ասած, ապացուցելին ապացույց դառնալ չի կարող:

Այսպիսով, փաստականն ու իրականն այն է, որ Հայաստանում Արշակունիների հիմնադրման նոր տեսությունը հիմքեր չունի, սոսկ երևակայությամբ է ծնված: Սա էլ թերևս այն պատճառով, որ, այսպես ասած, Մովսես Խորենացու «Երգը արդեն երգված էր», Վաղարշակի պատմականությունը «մերժված», ասպարեզը մնացել էր դատարկ, ուստի և, նույնիսկ առանց հիմքերի ու առանց հիմնավորման, «կարելի էր» և «հարմար էր» Տրդատ Արշակունուն դիմաստիայի հիմնադիր դարձնել: Ասում ենք «հարմար էր», քանի որ նոր տեսությամբ մ.թ. առաջին և երկրորդ դարերում ավելի «հաջողակ» թեկնածու չկար, իսկ մ.թ.ա. երկրորդ և առաջին դարերը զբաղեցված էին «Արտաշիսյաններով»:

Երկրորդ, եթե հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադրումը տեղի ունեցած լիներ մ.թ. առաջին դարի 50-ական կամ 60-ական թվականներին և ոչ, ասենք, Մովսես Խորենացու նշած ժամանակ, անկասկած է և սպասելի, որ այդ մասին անպայման համապատասխան տեղեկություններ կհասնեին հետագա հայ մատենագրությանը: Թեկուզ և այն պատճառով, որ թագավորության հիմնադրումը, այն էլ Արշակունիներին, սովորական դեպք չէր,

հիշատակման ոչ արժանի, այլ դարակազմիկ մի իրադարձություն՝ միշտ էլ հետաքրքրության առարկա, իսկ հայ ժողովուրդն էլ արդեն գրավոր խոսք և մատենագրություն ուներ, եթե անգամ ընդունենք, որ այդ մատենագրությունը օտարագիր և օտարալեզու էր: Մի խոսքով, պետք է անպայման գրի առնված լիներ և ավանդված հետագա սերունդներին:

Հակառակ սպասածին, հայ մատենագրության մեջ այդ առթիվ համատարած լռություն է, ոչ հուշ, ոչ հիշատակ¹, որը մեկ անգամ ևս խիստ կասկածելի է դարձնում ընդունելի համարված կամ նոր տեսությունը:

Գուցե ասվի, որ Մովսես Խորենացու ազդեցությամբ է այդ լռությունը, այսինքն՝ խոսքները մեկ արած իրականը թողել, մոռացել են, անիրականը հիշել, սակայն այդպես մտածելը, մեղմ ասած, ճիշտ չի լինի և, ընդհանրապես, չի կարելի միջնադարյան հայ պատմիչներին, որոնցից յուրաքանչյուրն իր չի կարելի միջնադարյան հայ պատմիչներին, որոնցից յուրաքանչյուրն իր դարի պատմագիտական միտքն է ներկայացնում, Մովսես Խորենացու «կույր» հետևորդներ համարել: Բանն այն է, որ տվյալ հարցում լուռ են ոչ միայն Խորենացուն անվերապահ հավատացող ընդօրինակողները, այլև քննադատաբար ընդունողներն ու նրանից անկախ պատմիչները:

Օրինակ, Մեքենուի «Պատմությանը» կից հատվածի (գլ. Ա, Բ) հեղինակը՝ Անանուն Ա, որը նախորդել է Մովսես Խորենացուն և անկախ է նրանից, հայտնում է, որ պարթևական թագավոր Արշակ Մեծն իր թագավորության 129-րդ տարում, այսինքն՝ պարթևների թագավորության 129-րդին (այն է մ.թ.ա. 134 թ.) իր որդի Արշակ Փոքր կոչվածին թագավոր է նշանակել Հայաստանում՝ «... եղբարք իւրով Վաղարշակաւ»: Ապա անմիջապես ավելացնում է. «... զոր (Վաղարշակին, — *Լ. Շ.*) թագաւորեցոյց (Արշակ Փոքրը, — *Լ. Շ.*) Հայաստան աշխարհիս»²:

Կամ՝ Վարդան պատմիչը, ըստ Մովսես Խորենացու ներկայացնելով Վաղարշակին ու նրա գործունեությունը³, հանկարծ տեսնում ենք նույն Վաղարշակի ծագումնաբանության հարցում լրջորեն առարկում է նրան: «Բայց լուաք և տեսաք գրով, — հայտնում է նա, — եթե որդի էր սա (Վաղարշակը, — *Լ. Շ.*) Արշակայ Մեծի՝ և ոչ եղբայր», ապա բերում է իր ապացույցը⁴:

¹ Հայ մատենագրության մեջ, թվում է, Տրդատ Արշակունին ևս չի հիշատակված, որի մ.թ. առաջին դարի գործիչ և հայոց թագավոր լինելը ամենայն կասկածից վեր է: Սակայն, այդպես թվում է միայն: Ինչպես կտեսնենք, նա հանդես է բերված այլ անունով, ուստի և առանց հիշատակի չի մնացել:

² Մեքենու, էջ 10: Այս և հարակից այլ փաստեր ժամանակագրական և այլ առումներով հանգամանորեն քննարկված են մեր հոդվածում՝ «Հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադիրը ըստ Անանունի և Մովսես Խորենացու» («Լրաբեր» ՀՀ ԳԱ հաս. գիտ., 1976, նո.6, էջ 95-106), ինչպես նաև սույն աշխատության նախորդ գլխում:

³ Վարդան Բարձրաբերդի, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 44-46:

⁴ Նույն տեղում, էջ 46:

Ինչպես տեսնում ենք, Անանուն Ա-ն և Վարդան պատմիչը Վաղարշակի հարցում փոքր-ինչ տարբերվում են Մովսես Խորենացուց, ավելի ճիշտ, թեպետ ոչ էականորեն, վիճարկված է Խորենացիականը կամ Խորենացին: Ուրեմն, եթե վիճարկելու այլ հարց չկան, ասենք թե՝ մ.թ. առաջին դարում հայ Արշակունիների հիմնադրումը, անպայման ի հայտ կբերվեր, դրան բնավ էլ չէր խանգարի Խորենացու հեղինակությունը:

Նման եզրակացության ենք հասնում, երբ համեմատում ենք միջնադարյան մյուս պատմիչների գործերը: Նկատի ունենք հատկապես Հովհաննես Դրասխանակերտցուն, Թովմա Արծրունուն, Ասողիկին, Մխիթար Անեցուն, որոնք ևս կամ վիճարկում են Խորենացուն (այլ հարցերում), կամ նոր փաստեր են ավելացնում նրա պատմածներին, կամ էլ քննադատաբար ընդունում են նրա տեղեկությունները: Դրանք նույնպես ոչ էական, մանր-մունր շեղումներ են, աննշան ու սակավ ավելացումներ և այլն, սակայն իրենց քննադատական բնույթով շատ կարևոր: Բնորոշն ու ակնառուն հատկապես այն է, որ բոլոր հիմնական հարցերում, տվյալ դեպքում հայ Արշակունիների հիմնադրման ժամանակի և հարակից հարցերում հետևում են Մովսես Խորենացուն: Ուրեմն համոզված են նրա պատմածների ճշմարտությանը:

Ահա, միջնադարյան հայ պատմիչների (պարտադիր չէ բոլորի) գիտական այս մոտեցումը (այդ՝ գիտական) մեզ նորից բերում է համոզման, որ հայ Արշակունիների հիմնադրման հարցերում ճշմարիտ է Մովսես Խորենացին, որ, հետևաբար, այդ իրադարձությունը տեղի չի ունեցել մ.թ. առաջին դարում, այլապես չէր լինի համապարփակ լուրջություն և, գուցե, այդ հարցում ևս առարկվեր Խորենացին:

Երրորդ, եթե մի կողմ թողնենք Վաղարշակի, նրա ժամանակի ու գործունեության պատմականությունն ապացուցող բոլոր փաստերն ու փաստարկները և մի պահ ընդունենք, որ Մովսես Խորենացին այդ ամենը հորինել է կամ էլ շփոթել ու խառնել է վիպական գրույցների ազդեցությամբ, այնժամ պետք է պատասխանել հետևյալ հարցերին՝ ինչո՞ւ Մովսես Խորենացին Վաղարշակին բերեց, գետեղեց մ.թ.ա. երկրորդ դարի երկրորդ կեսում, ինչո՞վ էր նրան հրապուրել այդ ժամանակը, որտեղից Վաղարշակի գործունեության մասին այնքան հանգամանալի տեղեկությունները՝ ժամանակի, ժամանակակիցների, տեղի, միջավայրի ու քաղաքական վիճակների նշումներով կամ այդ ինչ արտառոց, հրաշք գրույցներ էին, որ այդպիսի տվյալներ են ընձեռել Խորենացուն, ինչպես պատահեց, որ գրույցներից առնված Վաղարշակը, իր ժամանակակիցներն ու գործերը նույն ժամանակ հիշվեցին օտարաբան աղբյուրներում և այլն:

Այս հարցերը մասամբ շոշափվել են նախորդ ուսումնասիրություններում, սակայն հավանական պատասխան չեն գտել և համոզված ենք, չեն էլ գտնի, քանի դեռ Մովսես Խորենացու տվյալ տեղեկությունները չեն ընդունվում իրենց ուղղակի նշանակությամբ, քանի դեռ Խորենացու արժանահավատությամբ

յունը (առայծմ հայ Արշակունիների հիմնադրման հարցերում) գտնվում է անհիմն կասկածանքի կապանքներում: Ուրեմն, պետք է մերժել այն հիմնական պատճառը, որով պայմանավորված են վերոհիշյալ հարցերը, այսինքն արհեստական դժվարությունները, իսկ այդ պատճառը մ.թ. առաջին դարում հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադրման ընդունումն է:

Այսպիսով, երբ առաջնորդվում ենք փաստերի համատեղ և համակողմանի քննությամբ, երբ չի անտեսվում համապատասխան և ոչ մի տեղեկություն, երբ ընդհանրացնում և համեմատում ենք հայ Արշակունիների հիմնադրման մասին հին ու նոր տեսությունների պատմագիտական արժանիքներն ու թերությունները, ընտրության նախապատվությունն ակնհայտորեն և առանց երկմտանքի պետք է տալ հին կամ ավանդական տեսությանը, այսինքն՝ հավատալ Մովսես Խորենացու և, ընդհանրապես, հայ մատենագրության տեղեկություններին, մերժելով նոր տեսությունը, որը ոչնչով չի հիմնավորվում և չի հիմնավորված: Ահա, նկատի ունենալով այս ամենը, եզրակացնում ենք.

Հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադիրը պարթև արքայից արքա, Արշակ Մեծի աղբյուր Վաղարշակն է:

Այդ թագավորությունը հիմնադրվել է մ.թ.ա. 134 թվականին:

Մ.թ. առաջին դարում Արշակունիների թագավորություն չի հիմնադրվել Հայաստանում:

Տրդատ Արշակունին թյուրիմացաբար է համարվել հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադիրը:

Այսուհանդերձ, Տրդատ Արշակունու հայոց թագավոր լինելը՝ մ.թ. 66 թվականից, ինչպես նշվեց, ամենայն կասկածից վեր է: Ուրեմն, ինչո՞վ բացատրել, որ նա հայ մատենագրության մեջ չի երևում և, առհասարակ, մ.թ. առաջին դարում Տրդատ անունով հայոց թագավոր չի հիշված ոչ Մովսես Խորենացու, ոչ էլ մյուս հայ պատմիչների մոտ:

Այս հարցը վաղուց հետաքրքրել է ուսումնասիրողներին: Առաջին անգամ ուշադրության է արժանացրել Մ. Չամչյանը: Նրա կարծիքով, այս Տրդատը եղել է ոչ թե ամբողջ Հայաստանի, այլ մի մասի, իր բնորոշումով՝ «Վերին Հայոց» թագավոր, Արտաշատ կենտրոնով, որը մի տեսակ դուստր թագավորություն էր «Ստորին Հայոց», այսպե՛ս ասած, գերագահ կամ բուն թագավորության համեմատ¹, ուստի և Մովսես Խորենացին նրան չի հիշել, կարևոր չհամարելով²:

Ի տարբերություն Մ. Չամչյանի, հաջորդ ուսումնասիրողներն արդեն փորձեր են արել Տրդատ Արշակունուն կամ Տրդատ Ա կոչվածին նմանեցնելու կամ

¹ Մ. Չամչյան, Պատմություն հայոց, հ.Ա, էջ 308-331, 563-568:

² Նույն տեղում, էջ 567-568:

Այս տեսակետը համընդհանուր ճանաչման արժանացավ, հատկապես վաստակաշատ պատմաբան Հ. Մանանդյանի ուսումնասիրություններից հետո, որը Երվանդի և Արտաշեսի մասին խորենացու տեղեկություններից շատերը, ինչը որ հնարավոր էր վերագրել օտարաբան հեղինակների հիշատակած Օրոնտես-Երվանդին ու Արտաշեսին, սիրով օգտագործեց իր «Քննական տեսությունն հայ ժողովրդի պատմության» և այլ աշխատություններում, ներկայացնելով որպես մ.թ.ա. 3-րդ—2-րդ դարերի պատմական եղելություններ¹։ Մանանդյանից հետո մինչև այսօր հայ պատմագիտական միտքը (և ոչ միայն պատմագիտական) սոսկ նրբերանգների տարբերությամբ առաջնորդվում է այս տեսակետով, խորենացու համապատասխան տեղեկությունները օգտագործում է այլաբանորեն, բնավ կարևորություն չտալով դրանց ուղղակի պահանջներին։

իրարամերժ կարծիքների ու անհավանական ենթադրությունների տեղիք է տվել և այդպես էլ մնացել է չլուծված: Սակայն, հիմնական հարցում, այսինքն՝ Երվանդ-Օրոնտես (Ստրաբոնի) նույնացման խնդրում, Մ. Աբեղյանից սկսած մինչև այսօր ուսումնասիրողները տարակարծիք չեն: Ինչպես վերևում նշվեց և բավարար չափով երևում է սույն շարադրանքից, նրանք բոլորն էլ համոզված են, որ Երվանդ Արշակունու անվան տակ առաջին հերթին «թաքնված» է Ստրաբոնի Օրոնտես-Երվանդը, ուստի Երվանդ Արշակունու մասին պատմածները սրան պետք է հատկացնել:

Արդ, ինչո՞վ բացատրել այս երևույթը...

Հիմնական, կարելի է ասել, միակ պատճառն այն է, որ օտարաբան պատմիչները, հատկապես Տակիտոսը, Հովսեպոսը, Պլինիոսը, որոնք ժամանակակից են նկարագրված դեպքերին, ինչպես նաև Սվետոնիոսը և Դիոն Կասսիոսը, այլ կերպ ասած, հունա-հռոմեական ոլորտի աղբյուրները մ.թ. 1-ին դարի երկրորդ կեսի սկզբներից Հայաստանի թագավոր են ճանաչում Տրդատին կամ Տիրիթին, պարթևաց Վաղարշ արքայից արքայի եղբորը, որին այժմ վիճակվել է դառնալու հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադիր: Այսպիսով, Խորենացու Երվանդ Արշակունուն այս ժամանակներում գործելու ասպարեզ չի մնում:

Ահա, այս միակ և անառարկելի թվացող պատճառը հիմք ու նախապայման է հանդիսացել Երվանդի շուրջ ստեղծված զանազան դատողությունների, որոնք կարելի է ներկայացնել հետևյալ ենթապատճառների ձևով:

ա) Անտեսելով առանձին փաստեր, ուսումնասիրողները կարծում են, թե օտարաբան աղբյուրները մ.թ. 1-ին դարում Երվանդ անունով հայոց թագավոր չեն հիշատակել, ուստի, Խորենացին մնացել է միայնակ և դրանով իսկ Երվանդի մասին նրա տեղեկությունները իրենց ուղղակի իմաստով վստահություն չեն ներշնչում:

բ) Հունա-հռոմեական աղբյուրների վերը նշած պահանջով է նաև, որ Խորենացու նկարագրած պատմական գործիչները (տվյալ դեպքում Երվանդը) դիտվել է իբրև վիպական կերպար, որով «չափազանց հեշտացել է» է նրան երկատելու, մասնատելու կամ այլ դարաշրջան տեղափոխելու գործը: Երևույթ, որն արդեն ընկալվում է որպես Երվանդի գոյությունը մ.թ. 1-ին դարում ժխտող կարևոր պատճառ:

գ) Ընդունված տեսակետի համար առանձնակի դեր է կատարել Ստրաբոնի այն հաղորդումը, որի համաձայն, իբր, մ.թ.ա. 3-րդ-2-րդ դարերի սահմանագծում Հայաստանում իշխել է նախ Օրոնտես-Երվանդը, ապա՝ Արտաշեսը, ինչպիսի հաջորդականություն առկա է նաև Խորենացու մոտ, թեպետ այլ ժամանակաշրջանում:

Վերջապես, Երվանդին մ.թ. 1-ին դարի երկրորդ կեսից տեղափոխելու գործում զգալի դեր է կատարել նաև նրա հաջորդ Արտաշեսի վտարումը Խորենացու նշած ժամանակաշրջանից (ըստ Խորենացու թագավորել է 87-128

թ.թ. մ.թ.), այլ կերպ ասած՝ հռոմեական կայսրեր Դոմետիանոսի (81-96 թ.թ.), Ներվայի (96-98 թ.թ.), Տրայանոսի (98-117 թ.թ.) և Հադրիանոսի (117-138 թ.թ.) ժամանակներից, ինչպես դարձյալ վկայել է Խորենացին (Բ. գլ. ԾԴ-ԾԵ): Սա էլ այն պատճառով, որ Խորենացու մոտ Երվանդի ու Արտաշեսի գործերը բազմաթիվ թելերով այնպես են միահյուսված, որ, համարյա, հնարավոր չէ դրանք իրարից զատել:

Խորենացու նշած ժամանակաշրջանից Երվանդին տեղափոխելու և Ստրաբոնի Օրոնտեսի հետ նրան նույնացնելու այս իրավիճակը հետևյալ կերպ է ներկայացրել ակադեմիկոս Գ. Սարգսյանը, որը կարևոր ենք համարում ստորև վկայակոչել: Նկատի ունենալով Երվանդի հետ մ.թ. 1-ին դարի օտար գործիչների հիշատակումը Խորենացու կողմից, նա գրում է. «Այս օտար թագավորների՝ «Դարեհի», Վեսպասիանոսի և Տիտոսի հետ Երվանդ թագավորի՝ Խորենացու առաջարկած ժամանակագրական առնչությունը պատմականորեն գնահատելու երկու ուղի կա միայն (եթե հաշվի է առնվում ժամանակագրական համակարգի գոյությունը) մեկը՝ ընդունել Խորենացու ցուցումը որպես պատմական ճշմարտություն. այդ դեպքում կամ ա) պնդել, թե իսկապես հիշյալ օտար թագավորների օրոք, մ.թ. 1-ին դարի երկրորդ կեսում, իշխել է Երվանդ անունով հայոց թագավոր, մերժելով, այսպիսով հունա-հռոմեական աղբյուրների տվյալները Տրդատ Ա Արշակունու գոյության մասին, կամ բ) ենթադրել, թե Խորենացու Երվանդի տակ թաքնված է այդ իսկ ժամանակներին իշխած մի թագավոր (այս ուղիով ընթերցողներ եղել են). երկրորդը՝ ժխտել Խորենացու տվյալ ցուցման պատմականությունը ու այդ դեպքում համարել այն «ժամանակագրական համակարգի արտադրանք», հենվելով Երվանդի ու մ.թ.ա. 3-րդ-2-րդ դարերի եզրին թագավորած Օրոնտեսի հարազատության վրա:

Այդպես են վարվում բոլոր նրանք, այդ թվում և մենք, ովքեր նույնացնում են այդ դեմքերին: Այլ ճանապարհ չկա»¹ (ընդգծ.— Լ. Շ.):

Կարևոր համարեցինք վկայակոչել այս ամբողջ հատվածը հետևյալ նկատառումներով: Ընթերցողին ներկայացնել Երվանդի մասին Գ. Սարգսյանի խորհրդածությունները, որպես պատմագիտության վերջին խոսք, ցույց տալ ընդունելի համարված տեսակետի ընկալումն ու գնահատումը ժամանակակից հայագիտության մեջ և կրկին համոզվել այն բանում, որ, իրոք, Խորենացու նշած ժամանակաշրջանից Երվանդին տեղափոխելու միակ պատճառը հունա-հռոմեական աղբյուրների «հարկադրանքն» է, ուրիշ հիմնավոր պատճառ չկա:

Այսուհանդերձ, առայժմ թողնենք այս հիմնական պատճառի քննարկումը, ավելի ճիշտ, Խորենացու և հունա-հռոմեական աղբյուրների տվյալ հակասության բացահայտումը, որը սույն գլխի բուն նպատակն է, և ուշադրություն

¹ Գ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը..., էջ 201:
14 94

դարձնենք վերը նշված ենթապատճառների, ինչպես նաև ընդունված տեսակետի անհավանականությունների վրա, որոնք հարցի միակողմանի լուսաբանման պայմաններում որևէ վերաբերմունքի չեն արժանացել:

Առաջին, հիմնավոր չէ այն պնդումը, թե Խորենացու Երվանդը նույնանում է Ստրաբոնի Օրոնտես-Երվանդի հետ: Ավելի ճիշտ, դա բռնաձիգ նույնացում է, քան փաստերն են թելադրում: Համոզվելու համար նորից դիմենք Ստրաբոնի հանրահայտ տեղեկությանը: «... Այժմ հարկ է պատմել նորագույն պատմությունը՝ սկսած պարսկական շրջանից հաջորդաբար, մինչև մեր օրերը, գլխավոր գծերով: Պարսիկները և Մակեդոնացիք տիրեցին Հայաստանին, սրանցից հետո Սելևկյանները, որ նվաճել էին Ասորիքը և Մարաստանը: Վերջին իշխողն էր Օրոնտես, շառավիղ Հիդարնեսի, որ մեկն էր յոթը պարսիկներից: Դրանից հետո Արտաշես և Ջարեհ, հռովմայեցոց հակառակորդ Անտիոքոս Մեծի զորավարները, երկուսի բաժանեցին երկիրը. առաջ իշխում էին թագավորի հրամանի տակ (Անտիոքոս 3-րդի, — Լ. Շ.), սրա պարտությամբ հարելով Հռովմայեցոց՝ նրանց կողմն անցան և իրենց թագավոր հայտարարեցին»¹ (ընդգծ. — Լ. Շ.):

Ինչպես երևում է, Ստրաբոնի և Խորենացու նմանությունը Երվանդի հարցում սոսկ պատահական, ձևական բնույթ ունի: Թվացյալ նմանությունը այն է, որ երկուսի մոտ էլ Հայաստանում նախ իշխել է Երվանդ, ապա Արտաշես, սակայն սույն գործի առաջին գլխում տեսանք, որ Ստրաբոնի մոտ Օրոնտեսը անմիջապես չի նախորդել Արտաշեսին, թերևս մեկ դար առաջ: Բացի այս, կան նաև ուրիշ տարբերություններ, որոնք առավել խոսում են և ակնառու:

Այսպես, ըստ Ստրաբոնի Երվանդը (Օրոնտես) Դարեհ 1-ինի զինակից յոթ պարսիկներից մեկի՝ Հյուդարնեսի շառավիղն է, Խորենացու Երվանդը Արշակունի է:

բ) Ըստ Ստրաբոնի Օրոնտեսը սելևկյան վերջին իշխողն է Հայաստանում, որի իշխանությունը ավարտվել է մոտավորապես մ.թ.ա. 4-րդ դարի վերջերին, Խորենացու Երվանդը, ինչպես ասվել է, հայոց թագավոր է հիշված Վեսպասիանոսի և Տիտոսի ժամանակներում:

գ) Խորենացու մոտ Երվանդի ժամանակ հիշատակված է վրաց Փարսման թագավոր (ըստ Բրոսսեի՝ մ.թ. 72-87 թ.թ., ըստ Գ. Մելիքիշվիլու՝ մոտ մ.թ. 30-60-ականին), իսկ Ստրաբոնի հիշած Օրոնտեսի ժամանակներում այդ անունով վրաց թագավոր գոյություն չի ունեցել: «Քարթլիս ցխովրեբայի» տեղեկություններով այս ժամանակներում վրաց թագավոր էր Սայուրմակ (ըստ Բրոսսեի՝ մ.թ.ա. 237-162 թ.թ., ըստ Մելիքիշվիլու՝ մոտ մ. թ. ա. 3-րդ-2-րդ դարերի ընթացքում)²:

¹ Ստրաբոն (քաղվածքներ Լ. Աճառյանի թարգմանությամբ), էջ 65: Հմմտ. Լ. Մանանդյան, Բնական տեսություն..., հ.Ա, էջ 126:

² Տես Զուռնշեր, համառոտ պատմություն վրաց, էջ 25, 31, հմմտ. Գ. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, стр. 58 и 57, 284:

դ) Ստրաբոնի մոտ չի երևում, թե Օրոնտեսը ինչ վախճան ունեցավ, Խորենացու մոտ հանգամանորեն նկարագրված է Երվանդ Արշակունու պայքարը Արտաշեսի դեմ, նրա փախուստը Ախուրյանի ճակատամարտից և սպանությունը Արտաշեսի զորականներից մեկի ձեռքով: Անգամ նշված է, թե զենքի ինչ տեսակով սպանվեց: «Իսկ ոմն ի զինուորացն, — գրում է Խորենացին, — մտեալ եհար վաղերք (Վաղրով) զգլուխն Երուանդայ, և ցրուեաց զուղիւղն ի յատակս տանն և այսպիսի ջախմամբ վախճանեցաւ...» (Բ, գլ. ԽԶ):

ե) Ստրաբոնը չի ասում, թե Օրոնտեսն ու Արտաշեսը ազգակցական ինչ կապ ունեին, կամ ունեին, թե ոչ, Խորենացու մոտ Երվանդն ու Արտաշեսը տոհմակիցներ են՝ Արշակունի: Երվանդը Արշակունի կնոջից ծնված, իսկ Արտաշեսը հայ Արշակունի թագավոր Սանատրուկի որդին է (Բ, գլ. ԼԷ-ԼԸ):

զ) Ինչպես տեսանք, ըստ Ստրաբոնի, Արտաշեսն իշխել է Օրոնտեսից հետո, սակայն երբ էր այդ «հետոն», Արտաշեսը անմիջապես է հաջորդել նրան, թե ինչ-որ ժամանակ անց, ամենևին չի երևում: Խորենացու մոտ, ընդհակառակը, ոչ միայն տարբերվով, այլ, համարյա ամսով, օրով ու ժամով, հայտնի է Երվանդի ու Արտաշեսի հաջորդականությունը: Նրա տվյալներով, մ.թ. 87-ի գարնանային օրերից մեկում, ցերեկը, կեսօրին սպանվել է Երվանդը և նույն օրը թագադրվել է Արտաշեսը (Բ, գլ. ԽԴ, ԽԶ):

Այս համեմատություններից պարզ երևում է, որ Խորենացու հիշատակած Երվանդը ամենևին էլ նման չէ Ստրաբոնի Օրոնտես-Երվանդին ոչ ժամանակով, ոչ ծագումով, ոչ կատարած գործերով և ոչ էլ որևէ այլ հատկանիշով, բացի անվան պատահական նմանությունից, որը տվյալ դեպքում կռվան ծառայել չի կարող:

Երկրորդ, խիստ անհավանական և անհամոզիչ է Երվանդ Արշակունուն վերաբերող տեղեկությունները բխեցնել միայն վիպասանքից, որով «հեշ-վերաբերող տեղեկությունները բխեցնել միայն վիպասանքից, որով «հեշ-տացել է» Խորենացու նշած ժամանակից նրան տեղափոխելու և տարալուծելու գործը:

Այս տեսակետը չի համոզում նախ այն պատճառով, քանի որ կյանքի է կոչվել Խորենացուն բացահայտորեն չհավատալու, նրա տեղեկությունը անտեսելու գնով: Եթե ըստ Խորենացու Երվանդի ամբողջ պատմությունը շարադրված է գրավոր աղբյուրներով¹ և միայն երկու լրացուցիչ տեղեկություն, ավելի ճիշտ, երկու մանրուք է բերված վիպական գրույցներից Երվանդի ծագման և նրա չար աչքի մասին², այսինքն, եթե տվյալ դեպքում վիպասանքը Խորենացու համար ունեցել է սոսկ երկրորդական, օժանդակ աղբյուրի նշանակություն, իսկ գրավորը՝ առաջնակարգ և հիմնական, ապա՝ պատմագիտական-բանասիրական ուսումնասիրություններում, ընդհակառակը, ոչ միայն

¹ Խորենացի, էջ 161-176 և հատկապես էջ 176-ի նշումը:

² Նույն տեղում, էջ 162, 167-168:

գերագնահատվել է վիպականի դերը, այլև համարվել է միակ սկզբնաղբյուրը։
Խորենացուն այդպես հասկանալու միտումը բավականաչափ որոշակի է Մ.Աբեղյանի մոտ։ «Մ.Խորենացին,— գրում է նա,— Երվանդի մասին և ապա նրա և Արտաշեսի կռիվը (Բ.ԼԷ-ԽԸ) պատմելուց հետո՝ հիշում է իր աղբյուրը։ «Եւ զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ողիմպ քուրմ Հանւոյ, գրող մեհենական պատմութեանց, և զայլ բազում գործս, զոր ասել կայ մեզ առաջի, որում պարսից մատենանքն վկայեն և հայոց երգք վիպասանաց» (ընդգծ.— Մ.Ա.)։ Վկայակոչելով Խորենացու այս կարևոր տեղեկությունը և ընդգծելով իր համար անհրաժեշտ միտքը, Աբեղյանը շարունակում է.

«Մի կողմ թողնելով հիշված գրավոր աղբյուրների խնդիրը, պետք է ընդունել, որ Սանատրուկի և Երվանդի պատմության էական մասը վիպական պիտի լինի կամ վկայության կոչված Վիպասանքի բովանդակությունն, ըստ Խորենացու, մոտավորապես նույնը պիտի լիներ, ինչ որ նա բերում է իբրև Երվանդի պատմություն»։ Այնուհետև, նշելով Խորենացու օգտագործած վիպական որոշ տվյալներ՝ Սանատրուկի, Երվանդի և Արտաշեսի մասին, եզրակացնում է. «Այսպես, ուրեմն, Արտաշեսի և Երվանդի պատմությունը, պատմագրի վկայությամբ, ծագում է ավանդական վեպից»¹։

Անհրաժեշտ համարեցինք ընդգծել Մ. Աբեղյանի՝ «պատմագրի վկայությամբ» միտքը, ցույց տալու համար, թե որքան ազատ է վարվել մեծավաստակ գիտնականը Խորենացուն բացատրելիս։ Պարզ երևում է, որ Երվանդի պատմությունը, ինչպես նաև՝ Արտաշեսի, ենթադրվում է վիպասանքից ոչ թե «պատմագրի վկայությամբ», այլ Աբեղյանի ցանկությամբ և հունա-հռոմեական աղբյուրների վերը նշված «թելադրանքով», որին հետևել են շատ ուսումնասիրողներ. իսկ պատմագրի վկայությամբ՝ «Եւ զայս (այսինքն Երվանդի ամբողջ պատմությունը, Լ. Շ.) մեզ ստուգապէս պատմէ Ողիմպ քուրմ Հանւոյ, գրող մեհենական պատմութեանց, և զայլ բազում գործս՝ զոր ասել կայ մեզ առաջի (նկատի ունի Արտաշեսի պատմությունը,— Լ. Շ.)... Բացահայտ երևում է, որ այս տողերն են արտացոլում Խորենացու տվյալ տեղեկության բուն իմաստը, ուստի ուրիշ իմաստ փնտրել նրանում, նշանակում է չհավատալ և ճիշտ չներկայացնել Խորենացուն, տեսնել ոչ թե իրականը, այլ՝ ցանկալին, որը հեռու է համոզելուց։

բ) Երվանդի, ինչպես նաև Արտաշեսի մասին Խորենացու պատմածները բխեցնելով Վիպասանքից, ուսումնասիրողները, այսուհանդերձ, ցուցաբերում են երկակի մոտեցում։ Այն ամենը, ինչ վերաբերում է ժամանակագրության հարցերին, համարվում է շփոթի և սխալ ընկալման արդյունք (օրինակ, Երվանդի և Արտաշեսի մ.թ. 1-ին դարի գործիչ լինելու փաստը, սրանց առնչակցությունը

մ. թ. 1-ին դարի իրական-պատմական գործիչների հետ և այլն), իսկ մնացածը՝ պատմողական-նկարագրական տվյալները, դիտվում են որպես ստույգ պատմական, արժանահավատ տեղեկություններ և նույն ձևով օգտագործվում են օտարաբան աղբյուրներից հայտնի Օրոնտեսի ու Արտաշեսի համար (օրինակ, Երվանդի և Արտաշեսի թշնամական հարաբերության ընդունումը, Ախուրյանի ճակատամարտը և Երվանդի պարտությունն այս ճակատամարտում, Երվանդի եղբոր՝ քրմապետ Երվազի նկատմամբ Արտաշեսի ձեռնարկումները, Բագարանից սրբավայրի տեղափոխումը և շատ ուրիշ փաստեր)։ Սա էլ այն պատճառով, որ Երվանդի և Արտաշեսի մասին Խորենացու շարադրանքը զերծ է անգամ նվազագույն չափազանցությունից, այստեղ չկան անհավանական նկարագրություններ։

Արդ, եթե այդ տեղեկությունները ծագում են Վիպասանքից, ինչպես պատահեց կամ ինչ հրաշքով, ասենք, մ.թ.ա. 3-րդ-2-րդ դարերի սահմանագծում կատարված դեպքերն իրենց նկարագրությամբ մնացին անաղարտ և շուրջ 700 տարի հետո նախնական վիճակով հասան Խորենացուն¹։ Անկասկածելի է, որ դարերի ընթացքում գրուցասացների երևակայությունը դրանց (գոնե մի մասին) կտար առասպելականի երանգ՝ զանազան չափազանցություններով և գունագարգումներով։ Օրինակ, թեկուզ, Վիպասանքից բերված Երվանդի չար աչքի մասին գրույցը, որի անհավանականությունը նշել է ինքը՝ Խորենացին²։ Եվ քանի որ Երվանդ Արշակունու (նաև Արտաշեսի) մասին Խորենացու պատմածներում այս կարգի անհավանականություններ չկան և, առհասարակ, չկա որևէ անհավանական նկարագրություն, ուստի մնում է հավատալ նրա գրավոր աղբյուրին և հրաժարվել դրանց վիպական ծագում վերագրելուց։ Այլ կերպ մտածել, նշանակում է ընդունել նաև, որ Վիպասանքից վերցրած տվյալները Խորենացին մշակել, հղկել է այնպես, որ վերստին պատմականի տեսք են ստացել, տեսակետ, որը ոչնչով հնարավոր չէ հիմնավորել։

Խոսելով պատմականության այլափոխման և այդ հիման վրա վիպական գրույցների առաջացման մասին, Մ. Աբեղյանն իրավացիորեն կարևոր տեղ է հատկացրել ժամանակագրության կորստին։ Նա գրում է, որ ավանդական վեպը ժամանակագրություն չունի, որ դրանով են հիմնականում պայմանավորված հետագա այլափոխումները՝ պատմականից վիպականի ճանապարհին, որ այդ պատճառով տարբեր դարերում և տարբեր տեղերում ապրած պատմական անձերը դրվում են իբրև ժամանակակից և նույնիսկ ազգակից, տարբեր անձերի տարբեր ժամանակներում կատարած արարքները

¹ Խոսքն այն տեղեկությունների մասին չէ, որոնց վիպական ծագումը վկայել է Խորենացին։

² Խորենացի, էջ 167-168, 114-115։

Այժմ տեսնենք, թե ինչո՞ւ Խորենացին Արտաշեսի պատմությունը տեղադրեց ժամանակագրական հենց այս միջավայրում՝ մ.թ. 1-ին դարի վերջեր — 2-րդ դարի սկզբներ, և ոչ մեկ ուրիշ տեղ, ինչու է այս «սխալի կամ թուրիմացության» պատճառն ըստ Գ. Սարգսյանի:

Գ. Սարգսյանի համոզումով դա այնքան էլ հանելուկ չէ: Ժխտելով Սեն-Մարտենի, Ա. Գուտշմիդի, Հ. Մանանդյանի կարծիքը՝ Երվանդ-Արբանդես նույնացման խնդրում, որը համարվել էր Երվանդի և Արտաշեսի պատմության տեղաշարժի պատճառ, նա գրում է. «Փնտրվող կռվանը մատնացույց է անում, և այն էլ շատ հստակ, ինքը Մովսես Խորենացին, ըստ որում այդ կռվանը, ինչպես և պետք էր սպասել, կապված է Արտաշեսի, և ոչ Երվանդի հետ, որը Արտաշեսի համեմատությամբ երկրորդական կերպարանք է Խորենացու մոտ»¹:

Այնուհետև ուշադրություն է հրավիրում Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի ԾԴ (54-րդ) գլխի վրա, ուր խոսվում է Դոմետիանոս կայսեր ժամանակ (81-96 թթ. մ.թ.) տեղի ունեցած հայ-հռոմեական պատերազմի մասին: Սակայն, այստեղ Գ. Սարգսյանին հետաքրքրել է տվյալ գլխի ոչ թե ամբողջ շարադրանքը, այլ վերջին միտքը: Բանն այն է, որ Խորենացին ըստ գրավոր աղբյուրի նկարագրելով հիշյալ պատերազմը, վերջում հաղորդում է. «Զայս կամելով երգել յառասպելսն՝ Դոմետ զոմն ասեն եկեալ, որ է ինքն կայսր Դոմետիանոս — ոչ ինքն եկեալ այսր, այլ զհրաման նորա և զգօրս այլաբանաբար յանուն նորա կոչեն»: Վկայակոչելով այս հատվածը, Գ. Սարգսյանը եզրակացրել է. «Առասպելում, այսինքն վիպասանքում, ինչպես պարզվում է Խորենացու ասածից, խոսք է եղել միայն այն մասին, թե եկավ ոմն Դոմետ: Խորենացու խնդիրն է եղել մեկնաբանել այդ տեղեկությունը. նա համադրել է այս Դոմետին իրեն լավ հայտնի Դոմիտիանոս կայսեր հետ և նույնացրել նրանք»²:

Այս եզրակացությունից հետո սպասելի էր, որ Գ. Սարգսյանը կպատասխաներ, գոնե, մի շատ կարևոր հարցի. ճիշտ է վարվել Խորենացին, որ Դոմետին նույնացրել է Դոմետիանոս կայսեր հետ, թե՛ ոչ: Սակայն նա աշխատել է խուսափել այս հարցից (ընթերցողին ասելով, թե իբր դա իր տվյալ խնդրի համար կարևոր չէ), բավարարվել է սոսկ նշել այդ առթիվ եղած կարծիքները և ապա հանգել հետևյալ վերջնական եզրակացության: «Խորենացու թույլ տված ժամանակագրական տեղաշարժի (խոսքը Կորբուլոնի կամ Դոմիտիանոսի միջև սխալ կամ ճիշտ լուծման մասին չէ, այլ Արտաշեսի ողջ դրվագի տեղաշարժման) ակունքը, դրդապատճառը գտնվում է ոչ թե Արտաշեսի մասին իրական պատմական տեղեկությունների մասամբ վերը ցուցադրված շարանում, այլ վիպասանքում,

որը, ինչպես ասվեց (ոչ մի տեղ չի ասվել, չի ապացուցվել, — Լ. Շ.), գերազանցորեն վերաբերում է Տրդատ Ա-ին: Ուրեմն, — շարունակում է Սարգսյանը, — այդ սխալի սկզբնապատճառը հենց այն հանգամանքն է, որ Արտաշես Ա-ի մասին ստույգ տեղեկությունների վերոհիշյալ կոմպլեքսը Խորենացու գրչի տակ միացել-ձուլվել է Արտաշես անվան տակ հանդես եկող Տրդատ Ա-ի մասին վիպական բանավոր ավանդությանը և վերջինիս միջնորդությամբ եկել տեղավորվել մ.թ. 1-ին դարի վերջերին — 2-րդ դարի սկզբներին»³ (ընդգծ., — Լ. Շ.):

Այսպիսով, կարծեք թե, «սխալի» պատճառը հայտնաբերված է, մնում է հավատալ, որ, իրոք, Արտաշեսի պատմությունը (հետևաբար նաև Երվանդի) Մովսես Խորենացու մոտ ընկած է ժամանակագրական «խորթ» միջավայր: Սակայն, ինչի՞ն հավատալ և ինչպե՞ս հավատալ, երբ Սարգսյանի եզրակացության մտքերը (հատկապես վիպասանքին վերաբերող) սոսկ կռահումներ են, այն էլ՝ բավարար չհիմնավորված:

Ինչպես երևում է, ենթադրությունների այդ բազմաստիճան կառույցը խաբսխված է սոսկ այն բանին, որ, իբր, *վիպասանքը* (այսինքն՝ Դոմետի մասին Խորենացու տեղեկությունը) *վերաբերում է Տրդատ Ա-ին*, որ *վիպասանքում* (դարձյալ նույն տեղեկության մեջ) *Արտաշես անվան տակ հանդես եկողը Տրդատ Ա-ն է*: Իսկ ինչո՞վ է համոզում Գ. Սարգսյանը, որ, իրոք, այդպես է, որ վիպասանքը վերաբերում է Տրդատ Ա-ին կամ՝ Արտաշես անվան տակ հանդես եկողը Տրդատ Ա-ն է: Թող չզարմացնի, եթե ասենք՝ ոչնչով: Սարգսյանը պարզապես դժվարացել է իր համար այնքան կարևոր ելակետային դրույթը հիմնավորող փաստեր գտնել: Դրա փոխարեն նա առաջնորդվել է գերմանացի հայագետ Ա. Գուտշմիդի և նրա հետևորդների այն անհիմն կարծիքով, որի համաձայն Խորենացին սխալվել է առասպելի Դոմետին Դոմետիանոս կայսեր հետ նույնացնելիս, որ, իբր, Դոմետ անվան տակ պետք է հասկանալ հռոմեացի զորավար Դոմետիոս Կորբուլոնին, որը մ.թ. 1-ին դարի 50-ական թվականներին պայքարել է Տրդատ Ա-ի դեմ⁴: Այլ կերպ ասած, առասպելի այն տվյալը, որը Խորենացին գրավոր աղբյուրով ստուգաբանել և ներկայացրել էր որպես Դոմետիանոսի ժամանակի իրադարձություն, Գուտշմիդի և այլոց կարծիքով վերաբերում էր Տրդատ Ա-Դոմետիոս Կորբուլոն

¹ Գ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը..., էջ 182-183:

² Ա. Գուտշմիդ, Խորենացու արժանահավատության մասին (տես «Բազմավեպ», 1877, էջ 116), Ա. Մ. Գարազաշյան Քննական պատմություն հայոց, մասն Բ, էջ 242, Մ. Աբեղյան, Երկեր, Ա, էջ 122-124, Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա էջ 353:

³ Ի դեպ, Գ. Սարգսյանը չի հայտնել, թե հետևում է այս տեսակետին, սակայն առանց Դոմետի Դոմետիոս Կորբուլոնի հետ նույնացելու հնարավոր չէ պնդել, թե վիպասանքի տվյալ հատվածը վերաբերում է Տրդատ Ա-ին, կամ Արտաշես անվան տակ հանդես եկողը Տրդատ Ա-ն է:

¹ Գ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը..., էջ 181:

² Նույն տեղում. էջ 181:

Ըստ օտարաբան աղբյուրների (Պոլիբիոս, Ստրաբոն) հայ-հռոմեական դաշինք ենթադրվում է նաև մ.թ.ա. 2-րդ դարի սկզբներին, հատկապես Մագնեսիայի ճակատամարտում և հետո, սակայն այդ դաշինքը ոչնչով նման չէ Խորենացու նկարագրածին: Եթե անգամ մի կողմ թողնենք որոշ էական տարբերություններ (ճակատամարտերին մասնակցող կողմերը, տեղը և այլն), ամենակարևորն այն է, որ Խորենացու մոտ հռոմեացիների դաշնակիցը Երվանդն է՝ ընդդեմ Արտաշեսի, իսկ ըստ օտարաբան աղբյուրների ենթադրվում է Արտաշեսի դաշինք հռոմեացիների հետ՝ ընդդեմ Սելևկյան գահակալ Անտիոքոս 3-րդի:

Ավելի քան անհամատեղելի են մ.թ.ա. 3-րդ և 2-րդ դարերին Մովսես Խորենացու այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են հռոմեացիների կողմից Հայոց Միջագետքի գրավմանն ու հայ-վրացական դաշինքին: Սա էլ այն պատճառով, որ հռոմեացիները, ինչպես հայտնի է, մ.թ.ա. 2-րդ դարի երկրորդ կեսում միայն (մ.թ.ա. 133 թ.)՝ հաստատվեցին Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմտյան անկյունում (գրավելով Պերգամոնի թագավորությունը), իսկ հայ-վրացական դաշինք հիշյալ ժամանակաշրջանում ոչ մի մատենագիր չի ավանդել:

Եվ քանի որ վերը նշված պատճառներով Խորենացու հիշյալ տեղեկությունները պատմագիտական ուսումնասիրություններում (և ոչ միայն պատմագիտական) լռելյայն անտեսվում են, չեն օգտագործվում (կարծեք թե այդպիսիք չկան ու չեն եղել), նորից ցուցադրվում է ընդունելի համարված տեսակետի անհավանականությունը: Անհավանականությունն այն բանի, որ Երվանդ Արշակունու պատմությանը թյուրիմացաբար վերագրվում է վիպական ծագում: Ասում ենք թյուրիմացաբար, որովհետև, երբ հավատում ենք Խորենացուն, այդ նույն տեղեկությունները, ինչպես կտեսնենք, ոչ միայն ավելորդ չեն, ոչ միայն չի կարելի անտեսել, այլ ունեն պատմագիտական շատ կարևոր նշանակություն՝ մ.թ. 1-ին դարի իրադարձությունները լուսաբանելիս:

Է) Երվանդ Արշակունու պատմությանը վերագրել միայն վիպական ծագում և նրան, ինչպես նաև Արտաշես Բ-ին վերաբերող գործերը (ինչը որ հնարավոր է) համարել մ.թ.ա. 3-րդ-2-րդ դարերի սահմանագծում կատարված եղելություններ (օրինակ, Երվանդ-Արտաշես հակամարտության մանրամասները, Ախուրյանի ճակատամարտի և Երվանդի շինարարական գործունեության հանգամանակից նկարագրությունները՝ և այլն), նշանակում է պնդել միաժամանակ, որ վիպասանքը առավել հարազատ, առավել ամբողջական է պահպանել տվյալ ժամանակաշրջանի պատմությունը, քան օտարաբան գրավոր աղբյուրները: Նկատի ունենք հատկապես այն, որ Խորենացու մեծաքանակ

տեղեկությունների համեմատությամբ օտար հեղինակները համարյա ոչինչ չեն ավանդել Օրոնտես-Երվանդի մասին կամ շատ սակավ վկայություններ ունեն Արտաշեսի գործունեությունից: Արդ, եթե Խորենացու Երվանդ Արշակունին, իրոք, Ստրաբոնի Օրոնտեսն է (վերևում տեսանք, թե ինչքանով է նա նույնանում Օրոնտեսի հետ), իսկ Արտաշես Բ Արշակունին էլ մ.թ.ա. 2-րդ դարի առաջին կեսում ապրած Արտաշեսը (դարձյալ հիմնական գծերով), եթե Խորենացու համապատասխան տեղեկությունների մեծագույն մասը սրանց է վերաբերում (այդպես է ընդունված), ինչպես պատահեց, որ այդքան մեծաքանակ, այդքան հարուստ տվյալներից ընդամենը երկու-երեք փաստ գրանցվեց օտար աղբյուրներում:

Ի դեպ, այլ հարց է, եթե օտար հեղինակներն ընդհանրապես չճանաչեին Օրոնտեսին կամ Արտաշեսին: Բերենք թեկուզ Ստրաբոնի օրինակը: Ինչպես տեսանք, նրա վկայությամբ Հայաստանում իշխել է նախ Օրոնտեսը, ապա Արտաշեսը, սակայն ինչո՞ւ չի հայտնել, որ Արտաշեսը պայքարով է խլել Օրոնտեսից թագավորությունը, ինչո՞ւ է լռություն պահպանել տվյալ դեպքում, երբ դրա անհրաժեշտությունը խստորեն զգացվում է: Մեր համոզմամբ այդ լռության միակ պատճառն այն է, որ Ստրաբոնն այդպիսի տեղեկություն չի ունեցել, ավելի ճիշտ, այդ տեղեկությունն իր ճանաչած Օրոնտեսին ու Արտաշեսին չի վերաբերել և իզուր ենք նրան բռնադատում, որ այդպես ասած լինի:

ը) Երվանդ Արշակունու մասին Խորենացու պատմածներում կան փաստեր, տեղեկություններ, որոնց ծագումն անհնար է վերագրել վիպասանքին, ամենից առաջ դրանք ենթադրել են տալիս գրավոր սկզբնաղբյուր, եթե Խորենացին անգամ այդ բանը հաղորդած չլիներ: Սակայն, նախքան մեր այս մտքի հաստատումը, կարևոր ենք համարում նշել մի քանի առանձնահատկություններ, որոնք համարյա օրինաչափ են վիպական զրույցների համար:

ա) Ինչպես վերևում ասվեց, վիպասանքը ժամանակագրություն չունի. դեպքերի, իրադարձությունների ծավալումը վիպասանքում տեղի է ունենում ժամանակագրական անորոշության մեջ:

բ)՝ Վիպասանքում գործողությունների վայրերը ևս մոռացվում, աղավաղվում, մատնվում են անորոշության:

գ) Վիպական զրույցներին հատուկ են գունազարդումներ, չափազանցություններ: Պատմական նշանավոր գործիչները վեր են ածվում դիցաբանական, անպարտելի հերոսների: Ավելին, դրական գլխավոր հերոսները արհեստականորեն դրվում են համարյա անելանելի դրության մեջ, ենթարկվում են զանազան գերերևակայական փորձությունների և, իբրև կանոն, այդ վիճակներից ելնում են հաղթանակով:

¹ Տես Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատարակություն), 2.1-ին, էջ 514-516, 526-542:
222

դ) Վիպասանքում խիստ բևեռացվում են դրական և բացասական հերոսները, հատկապես գլխավոր դեմքերը: Ի դեպ, դրականը (գլխավոր հերոսը) ներկայացվում է ըստ ամենայնի անթերի ու դրական, իսկ բացասականը՝ միայն բացասական:

ե) Վիպասանքում գործողություններն ու իրադարձությունները զարգանում են գլխավոր հերոսների շուրջ և ծառայում են նրանց կերպարների ամբողջականացմանը: Բոլոր նշանավոր գործերը, վճռական հաղթանակները չափազանցեցված գույներով վերագրվում են միայն դրական գլխավոր հերոսին, մյուսները հանդես են գալիս սոսկ նպաստողի, աջակցողի դերում:

զ) Վիպասանքում, այսպես ասած, չեզոք կերպարներ, անձնավորություններ, որոնք չեն առնչվում գլխավոր հերոսին, լինել չեն կարող, դրանք ավելորդ են վիպասանքի համար:

է) Վիպասանքին խորթ են գորաբանակների կազմի, նրանց տեղաշարժի, ճակատամարտում հակառակ ուժերի դասավորության, ռազմական գործողությունների ծավալման և այլ համանման նկարագրություններ:

ը) Վիպասանքում, իբրև կանոն, հակառակորդ կողմերի, ավելի ճիշտ ախոյանների վեճը լուծվում է մենամարտով, և միշտ վճռական դերակատարը դրական գլխավոր հերոսն է:

Այսքանով, իհարկե, չեն սպառվում վիպական զրույցների առանձնահատկությունները, սակայն բավարարվենք նշվածներով և այդ տեսանկյունով ուշադրություն դարձնենք Խորենացու տեղեկությունների վրա: Նկատի ունեք հատկապես Երվանդ-Արտաշես հակամարտության ամբողջ պատմությունը, որը, ելնելով հարցի կարևորությունից, բերում ենք բառացի, առանձին հատվածների վերապատմումով և անհրաժեշտ փաստերի ընդգծումով:

Այսպես, «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի ԼԷ (37-րդ) գլխի վերջում Խորենացին գրում է. «Բայց ի թագաւորելն իւրում Երուանդ, կասկած ունելով յորդուցն Սանատրկոյ՝ կոտորէ զամենեսեան... Բայց մի ոմն տղայ, Արտաշէս անուն, զոր առեալ ստնտուի նորա՝ փախեալ ի կողմանս Հերայ, ի հովուաւանս Մաղխազանի, լուր առնելով դայեկի նորա Սմբատայ, որդւոյ Բիւրատայ Բագրատունւոյ, ի Սպեր գաւառի, ի շէնն Սմբատաւանի: Արդ՝ իբրև լսէ Սմբատ որդի Բիւրատայ զբօթն Սանատրկոյ և զգոյժ կոտորման որդւոց նորա՝ առեալ գերկուս դստերս իւր, զՍմբատանոյշև զՍմբատուրիի՝ նստուցանէ ի Բայբերդի, արս քաջս թողլով ի վերայ ամրոցին, և ինքն հանդերձ միով կնաւ իւրով և սակաւ արամբբ գայ անցանէ ի խնդիր մանկանն Արտաշիսի: Որում իրազգած եղեալ արքային Երուանդայ՝ հետայոյզս առաքէ. վասն որոյ բովանդակ ժամանակս ընդ երեսս լերանց և դաշտաց այլակերպեալ շրջելով հետի հանդերձ Մանկամբն՝ սնուցանէ ի հովուաւանս և յանդերդս, մինչև պարապ գտեալ ժամ՝ անցանէ առ Դարեհ արքայ Պարսից: Եւ քանզի այդ քաջ էր Սմբատ և ծանոթ յառաջագոյն՝ պատուի

մեծապէս ընդ զօրագլուխսն Պարսից, սապէս և մանուկն ընդ որդիս թագաւորին, տեղի բնակութեան առեալ զԲատ և զՈգոմն կոչեցեալ գաւառս»:

Հաջորդ գլխում (Բ, գլ. ԼԸ), խոսելով Արտաշեսի և Սմբատ Բագրատունու դեմ Երվանդի ձեռնարկած միջոցառումների մասին, Խորենացին հայտնում է. «... Առաքէ Երուանդ և սատակէ զքաջսն ի Բայբերդի. գերեալ զդստերս Սմբատայ՝ պահէ յամրոցին յԱնի ոչ վատթարապէս»:

Քննարկվող հարցի համար պակաս հետաքրքրական չեն նաև Երվանդ-Արտաշես հակամարտությանը վերաբերող մյուս գլուխները՝ գիրք Բ, գլ. ԽԳ—ԽՁ: Օրինակ, ԽԳ (43-րդ) գլխում կարդում ենք. «Բայց ի զարգանալ Մանկանն Արտաշիսի, և ի բազում արութիւնս քաջութեան ցուցանել դայեկին Սմբատայ՝ հաճեալ ընդ նա նախարարքն Արեաց, մաղթեն զթագաւորն տալ նմա պարգևս զինչ և խնդրեսցէ»: Ըստ Խորենացու, օգտվելով առիթից, Սմբատը խնդրում է՝ օգնել Արտաշեսին՝ գրավելու բռնությամբ խլված հայրենի գահը: «Եւ յանձն առեալ արքային արքայից՝ տայ ի ձեռս Սմբատայ մասն ինչ ի զօրացն Ասորեստանի և զզօրս Ատրպատականի, զի տարեալ զԱրտաշէս հաստատեցեն ի գահն հայրենի»:

Հաջորդ գլխում (Բ, գլ. ԽԴ) խոսվում է Երվանդի նախապատրաստական գործունեության մասին: «Լուր հասանէ առ Երուանդ յՈւտեացւոց գաւառին, եթէ գումարեաց արքայն Պարսից զօրս բազումս ի ձեռն Սմբատայ, զի ի վերայ քո խաղացեալ ածցէ զմանուկն Արտաշէս ի թագաւորութիւն իւր: Ջայս լուեալ Երուանդայ՝ եթող անդէն զբազումս ի նախարարացն կողմնապահս, և ինքն գնաց ի քաղաքն իւր փութանակի, կուտել առ ինքն զզօրս Հայոց, զՎրաց և զկողմանցն Կեսարու, այլ և զՄիջագետացն՝ աղերսիւք և տրովք: Եւ էին աւուրք գարնայնոյ. վասն որոյ երազ ժողովեցան զօրքն ամենայն. նա և Արգամ՝ տանուտէր ազգին Մուրացեան, որ ի ծննդոցն Աժդահակայ, ամբոյս հետևակաւ»:

Երկրորդ գրքի ԽԵ (45-րդ) գլխում Խորենացին պատմում է. «Իսկ Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսիւ աճապարէր հասանել ի սահմանս Ուտեացւոց: Ընդ առաջ նորա ելին զօրք այնր կողմանն, նա և նախարարքն զօրս եթող Երուանդ: Ջայն իբրև լուան այլ նախարարքն Հայոց՝ լուծանէին լքանէին և զատչել յԵրուանդայ խորհէին. նա և զայն ևս տեսանէին, եթէ զօրքն Հռոմայեցւոց ոչ հասին նմա ի թիկունս»:

Բերենք նաև Երվանդ-Արտաշես հակամարտության վերջին գլխի տվյալները (Բ, գլ. ԽՁ), որի վերնագիրն է. «Երուանդայ պատերազմ ընդ Արտաշիսի ԵՒ փախուստ, եւ առումն քաղաքի նորին եւ մահ»: Խորենացին այս գլխում գրում է. «Բայց Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսիւ ելանէ առ ափն ծովուն Գեղամայ, զթիկամբքն Արագածն կոչեցեալ լերին աճապարէին հասանել ի բանակն Երուանդայ: Առ ոչինչ համարեալ զբազմութիւն զօրաց նորա՝

միայն ակնածեին ի Մուրացենէն Արգամայ, զի այր քաջ էր և բազմաց տէր տիգաւորաց: *Եւ ճամբարն երուանդայ էր բացագոյն ի քաղաքէ՝ նորին աւելի քան երեք հարիւր ասպարիսաւ ի հիւսիսոյ, ի վերայ գետոյն Ախուրեան:* Զայս իբրև լսէր Երուանդ՝ հանէր ընդ առաջ զբազմութիւն զօրացն, և ճակատէր ոչ հեռի յիւրմէ բանակէն: Իսկ Արտաշիսի առաքեալ պատգամ առ Արգամ նահապետ Մուրացեան հանդերձ բազում երդմամբք՝ թողուլ ի վերայ նորա զոր ինչ գտեալ էր յերուանդայ, և կրկին այլ յաւելուլ, միայն զի զԵրուանդ թողեալ ի բաց գնացէ:

Եւ իբրև հանդէպ ճակատուն Երուանդայ ելին նշանք Արտաշիսի՝ Արգամայ առեալ զբազմութիւն հետևակացն՝ ի կողմ ելանէր: Եւ Սմբատ հրամայէր զփողսն պղնձիս հնչեցուցանել. և յառաջեալ զճակատն իւր՝ իբրև զարծուի յերամս կաքաւուց խոյանայր: Իսկ նախարարքն Հայոց, որ յաջ և յահեակ թևսն էին, ի նա խառնեալ միանային: *Եւ զօրքն Վրաց, հանդերձ արքայիւն իւրեանց Փարսմանաւ, թեպէտ և յանդուգն յարձակմամբ յառաջեալ բախէին՝ արագապէս դառնային և միւս կողմն փախուցեալ:* Եւ անդ էր տեսանել կոտորած անհնարին զգնդին Երուանդայ և զզօրաց Միջագետաց...:

Իսկ Երուանդ ձիով իւրով բովանդակ ասպարէզս անցեալ՝ ելանէ ի խանս կարգեալս ի բանակէն իւրմէ ի քաղաքի իւր, հեծեալ ի նոր ձիս հանգոյց ի հանգուցէ փախչել: *Եւ քաջին Սմբատայ զհետ մտեալ՝ սաստկագոյնս վարէր զնա ի գիշերի մինչև ցողուն քաղաքին:* Եւ Մարաց զօրացն անցեալ ի կողմն Երուանդական գնդին, նսեմաւ ի վերայ դիականցն բանակէին: Իսկ Արտաշիսի հասեալ ի յերուանդայ շրջապատեալ առագաստն, ի կաշեայ և ի կտաւեայ պարսպին, էջ, և ի խորանի նորա բնակեցաւ զայն գիշեր: Եւ այգուն եղելոյ՝ տիրաբար արարեալ, զսպանեալսն թաղել հրամայեաց... Եւ ինքն չուեաց ի քաղաքն Երուանդայ. *յառաջ քան զմիջօրեայ հասեալ ի դաստակերտն Երուանդայ...*

Բայց Սմբատայ գիշերայն զհետ Երուանդայ եկեալ սակաւ վաշտկանաւ՝ զդուռն քաղաքին պահէր մինչև ի գալն Արտաշիսի և զօրացն ամենեցուն: Եւ ի մարտնչել քաջացն ընդ ամրոցին՝ անձնատուրք եղեն մարդիկ ամրոցին, և բացին զդուռն քաղաքին: *Իսկ մի ոմն ի զինուորացն մտեալ եհար վաղերբ զգլուխն Երուանդայ, և ցրուեաց զուղիւղն ի յատակս տանն. և այսպիսի ջախմամբ վախճանեցաւ, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան:*

Այժմ վկայակոչված հատվածներից առանձնացնենք այն տեղեկությունները, որոնք, մեր կարծիքով, չէին լինի վիպասանքում կամ հակասում են վիպական զրույցների ոգուն ու պահանջներին:

ա) Երվանդ—Արտաշես հակամարտության գլխավոր դեմքը, այսպես ասած, *հերոսը*, ոչ թե թագաժառանգ Արտաշեսն է, այլ նրա դայակը՝ Սմբատ Բագրատունին: Այս բանն իր «Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես 226

Խորենացին» աշխատության մեջ նշել է նաև Գ. Սարգսյանը: Նկատի ունենալով Խորենացու վերը բերված տեղեկությունները, ինչպես նաև Արտաշեսի մասին Խորենացու պատմածներն ընդհանրապես, նա գրում է. «Այսպիսով, Սմբատը գրեթե անելիք չի թողնում Արտաշեսին, փոխարինում է նրան, դառնում նրա alter ego»¹:

Նույն միտքը Գ. Սարգսյանը հայտնել է մի փոքր հետո, դարձյալ Արտաշես—Սմբատ հարաբերակցության առումով: «Արտաշեսի շուրջը ստեղծված այս ավանդության մեջ,— գրում է նա,— ինչպես տեսնում ենք,... գլխավոր դերը նորից վերապահված է Սմբատին, որը բառի բուն իմաստով անելիք չի թողնում Արտաշեսին»² (ընդգծ.— Լ. Շ.):

Եվ, իրոք, երբ ծանոթանում ենք Խորենացու շարադրանքին, ուրիշ եզրակացություն հնարավոր չէ: Սմբատ Բագրատունին է, որ վտանգելով իր անձնականը, մանուկ Արտաշեսին փրկում է Երվանդի հալածանքներից, նա է, որ Արտաշեսին հասցնում է պարսից արքայի մոտ և ապահով վիճակ ստեղծում նրա համար, նա է, որ քաջությամբ ու հերոսական գործերով աչքի է ընկնում պարսից արքունիքում, նա է, վերջապես, որ պարսից օգնությամբ ապահովում է հաղթանակը Երվանդի դեմ մղվող պայքարում և Արտաշեսին նստեցնում հայրական գահին: Եթե այս պատմությունները վիպական ծագում ունենային, Սմբատ Բագրատունին, ինչքան հնարավոր է, մղվելու էր ետին պլան, և շատ գործերի կատարողը դառնալու էր Արտաշեսը³: Գոնե նրան էր վերագրվելու Պարսկաստանում կատարված, թեկուզ և չկատարված քաջության գործեր և, անպայման, Երվանդի դեմ տարած հաղթանակի պատիվը:

բ) Երվանդ թագավորի սպանությունը վիպասանքում չէր կատարվի ոմն զինվորի ձեռքով, այդ պատիվը դարձյալ վերագրվելու էր Արտաշեսին:

գ) Վիպասանքում այդքան հանգամանորեն չէր պահպանվի Արտաշեսի զորաբանակի երթուղու նկարագրությունը՝ Պարսկաստանից դեպի Ուտիք, ապա Սևանի ափ, այստեղից էլ Արագած լեռան թիկունքով դեպի Ախուրյանի հովիտ: Լավագույն դեպքում կասվեր, թե Արտաշեսը եկավ ընդդեմ Երվանդի ու եկավ բանակ դրեց Երվանդաշատի կամ Ախուրյանի մոտակայքում:

դ) Վիպասանքում այդքան ճշգրտությամբ չէր նշվի Երվանդի ճամբարի կամ ճակատամարտի վայրը՝ «Եւ ճամբարն Երուանդայ էր բացագոյն ի քաղաքէ նորին աւելի քան երեք հարիւր ասպարիսաւ ի հիւսիսոյ, ի վերայ գետոյն

¹ Գ. Սարգսյան, նշված. աշխ., էջ 173:

² Նույն տեղում, էջ 207:

³ Գ. Սարգսյանի մոտ այլ ձևով է բացատրվում Արտաշեսի պատիվ վիճակը, որը հեռու է համոզելուց (տես էջ 228-230):

Իններորդ, Տրդատը, ըստ հունա-հռոմեական հեղինակների, պարթևահասակ, վայելչատես, խելոք և ֆիզիկական մեծ ուժի տեր անձնավորություն է եղել: Օրինակ, ըստ Դիոն Կասսիոսի, «Տրդատ էր ի ծաղիկ հասակին, գեղեցիկ և բարենշան ազնուականութեամբ տոհմին և մտքը»: Կամ՝ նույն Դիոնի

Այսպես, նրա ուժի, համարձակության և քաջության մասին գրում է. «*Եւ ի չափ հասեալ Երուանդայ՝ լինի սրտեայ և անդամովք յաղթ*» (Բ. գլ. ԼԷ)։ Իսկ խելքի բանիմացության, հնարագիտության և, ընդհանրապես, մտավոր կարողությունների պերճախոս ապացույց են Երվանդաշատի, Երվանդակերտի և այլ տեղերի նրա բարձրարվեստ կառուցումները։ Բավարարվենք թեկուզ Երվանդաշատի միջնաբերդի *երկդիմի* աստիճանների նկարագրության վկայակոչումով. «*Չմիջնաբերդն ամրացուցանէր (Երվանդը, Լ. Շ.) բարձր պարսպօք,— գրում է Խորենացին,— և դրունս պղնձիս կանգներ ի միջոցի պարսպին, և Ելանելիս երկաթիս ի ներքուստ ի վեր մինչև ցողունն. և ի նմա որոգայթս իմն ծածուկս ընդ մէջ աստիճանացն, որպէս զի ըմբռնեսցի՝ եթէ ոք գաղտ Ելանելով դաւել կամիցի զարքայն։ Եւ էր, ասեն, երկդիմի. որպէս զի մինն լիցի սպասաւորաց արքունի և ամենայն Ելամտից ճանապարհ տուրնջենային, իսկ*

Այս բանն է հաստատում նաև Հովսեփոսը, երբ նկարագրում է Տրդատին պատահած արկածը՝ Ալանների դեմ մղվող պատերազմում, թե ինչպես նա կարողացել է ազատվել իր վրա նետված և արդեն շրջափակած արկանից: Համարյա նույն ձևով և նույն հատկանիշներն է նշել նաև Խորենացին, սակայն Երվանդի համար:

Տրդատ անունը ծագում է պահլավական *Տիրդատ* կամ հին պարսկական *Տիրիդատա* անունից և ստուգաբանորեն նշանակում է «Տիր աստծու տվածը»²։ Սակայն, ի տարբերություն Տրդատ անունը պատահականորեն կրող անհատների (նաև գահակալների), որոնց համար հանդիսացել է իսկական անուն, Երվանդին այդպես են անվանել, ամենայն հավանականությամբ՝ մեծարել (ի դեպ, մինչև թագավոր դառնալը) իր մտավոր կարողությունների, խելքի, բանիմացության համար, որպես գրի, գիտության և իմաստության հովանավոր, Տիր աստծու շնորհներով օժտված անձնավորություն։ Այսինքն «Տիրի շնորհյալ» իմաստով, ինչպիսի հատկանիշներ հատկացված են Երվանդ

² ՀԱճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. 5, Երևան, 1962, էջ 174:

— Տրդատին Խորենացու և հունա-հռոմեական հեղինակների մոտ:

Հետագայում արդեն (հակառակորդ կողմի հաղթանակից հետո) յուրայինները, թերևս, դադարել են նրան մեծարելուց, գիտակցաբար մոռացության է տրվել նրա պատվանունը (Տրդատ — «Տիրի շնորհյալ»), ուստի և հայ մատենագրության մեջ (տվյալ դեպքում Ոլյումպի մոտ) հիշվել է սոսկ անունով՝ Երվանդ: Իսկ հունա-հռոմեական մատենագրության ոլորտում սիրով պահպանվել է նրա պատվանունը, որովհետև իր ամբողջ թագավորության ընթացքում, ինչպես տեսանք, մնաց Հռոմի հավատարիմ բարեկամն ու դաշնակիցը, որը և դարձել է նրա կործանման պատճառը:

Այսպիսով, երբ անառարկելի է դառնում, որ օտարաբան հեղինակների հիշած Տրդատ Արշակունին Մովսես Խորենացու նկարագրած Երվանդ Արշակունին է, անհրաժեշտություն է առաջանում վերանայել Տրդատ Արշակունուն Արտաշես Բ Արշակունու հետ «նույնացնող» հիմքերը կամ փաստարկները և տեսնել դրանց հավանական-անհավանական լինելը:

Ինչպես նշվեց, Ա. Գարագաշյանը այդ նույնացման համար բերել է երեք փաստ. ա) Մովսես Խորենացու մոտ Արտաշես Բ-ի ժամանակ Դոմետիանոս կայսր է հիշատակված, իսկ օտար աղբյուրներում Տրդատի ժամանակ՝ հռոմեական զորավար և Ասորիքի կուսակալ Դոմետիոս Կորբուլոնը. բ) ըստ Մովսես Խորենացու Արտաշես Բ-ն հիմնադրել ու կառուցել է Արտաշատ մայրաքաղաքը, ըստ օտարների Տրդատը վերաշինել է, ավելի ճիշտ, ձեռնարկել վերաշինումը Կորբուլոնի ավերած Արտաշատ մայրաքաղաքի, գ) Արտաշես Բ-ն, ըստ Մովսես Խորենացու, պատերազմել է Հայաստան արշաված ալանների դեմ, իսկ ըստ օտար հեղինակների (Հովսեփոս և ուրիշներ) ալանների արշավանք է տեղի ունեցել Տրդատի ժամանակ: Ահա, այս «նմանություններն» են, որոնց հիման վրա Մ. Աբեղյանը նույնպես Արտաշես Բ-ի մեջ տեսել է նաև Տրդատին (հիմնականում, իհարկե, տեսել է Արտաշես Ա-ին), իսկ Հ. Մանանդյանը և ուրիշներ կրկնել նույն կարծիքը:

Այժմ ավելի մոտիկից ծանոթանանք եղած փաստերին, նախապես բերելով ալանների արշավանքի մասին Հովսեփոս Փլավիոսի և Մովսես Խորենացու տեղեկությունները:

ա) Ալանների արշավանքն ըստ Հովսեփոսի.

Բայց վասն ազգին ալանաց, որք են սկիւթացիք, բնակելով մերձ ի գետն Տանափս և Մետոիս, ի տեղուց ուրեք վաղերումն իսկ յիշեցաք: Սոքա զայսու ժամանակաւ (նկատի ունի Վեսպասիանոսի կայսրության 4-րդ տարին, այն է մ.թ. 72 թ., տես դպր. Ը, գլ. Ժ) խորհուրդ արարեալ, զի յերկիրն մարաց, և յայլ գաւառս սակս աւարառութեան ասպատակեցեն, ընդ արքային վիկանցուց խօսին. զի ընդ նորա աշխարհին հարկ էր նոցա անցանել. զի զանցս ճանապարհին Աղէքսանդր թագաւոր Մակեդոնացուց երկաթի դրօշն փակեալ էր: Արդ՝ զմուտն ընկալեալ, միագումար ամենեքեան ոչ ինչ կարծիս ունելով մարաց՝ արշաւեն. և զսահմանս նոցա բազմամարդս, և ազգի ազգի անասնօք լցեալս կողոպտին. զի ոչ ոք ընդդէմ դատնալ համարձակէր: Քանզի Պակարոս, որ յայնմ ժամանակի աշխարհին տիրէր, զահի հարեալ՝ ի դժուարակոխ տեղիս փախչելով, զայլ ամենայն ստացուածս թողեալ էր. հազիւ զկինն և զհարձս իւր ի նոցանէ գերեալս, տուեալ ձ (100) քանքար ազատեաց: Ապա ուրեմն մեծաւ համարձակութեամբ աւարառելոյ, մինչև ի Հայաստան աւերելով հասին, որոյ թագաւոր էր Արտաշէս¹: Որ իբրև նոցա զորօք պատահեալ՝ ճակատ պատերազմի յօրինեաց, սակաւ մնաց, թէ... ոչ կենդանոյն յայնմ ճակատու ըմբռնեալ էր, քանզի ոմն ի բացուստ զխտապատ պարանն կորովութեամբ ձգեալ ի նա՝ զպարաւանդեալն քարշեալ էր, եթէ ոչ շուտափոյթ սուսերաւ զպարանն կտրեալ էր, և այսպէս փախուցեալ: Իսկ նոքա առաւել ևս զայրազնեալ ընդ կռիւն, զերկիրն աւերեցին, և զանթիւ բազմութիւն մարդկան, և զայլ աւար անելով յերկուց թագաւորութեանց, ի բնակութիւնս իւրեանց անդրէն դարձան («Պատերազմ Հրէից», Ստ. Լեհացու թարգմանությամբ, դպր. Ը, գլ. Ժ):

բ) Ալանների արշավանքն ըստ Խորենացու:

Չայսու ժամանակաւ (նկատի ունի Արտաշես Բ-ի թագավորության սկզբի տարիները՝ մոտ 87-92 թթ., տես գիրք Բ, գլ. ԽԷ—Ծ) միաբանեալ Ալանք լեռնականօքն ամենայնիւ, յինքեանս արկանելով և զկես Վրաց աշխարհին՝ մեծաւ ամբոխիւ տարածեալ ընդ աշխարհս մեր: Ժողովէ և Արտաշէս զիւրոց զօրացն բազմութիւն, և լինի պատերազմ ի մէջ երկուցունց ազգացն քաջաց և աղեղնաւորաց: Սակաւ ինչ տեղի տայ ազգն Ալանաց, և զնացեալ անցանէ ընդ գետն մեծ Կուր, և բանակի առ եզրք գետոյն ի հիւսիսոյ. և հասեալ Արտաշէս բանակի ի հարաւոյ, և գետն ընդ մէջ նոցա:

Բայց քանզի զորդի Ալանաց արքային ձերբակալ արարեալ զօրացն Հայոց անէն առ Արտաշէս՝ զխաղաղութիւն խնդրէր արքայն Ալանաց, տալ Արտաշիսի զինչ և խնդրեցէ. և երդմունս և դաշինս ասէր հաստատել մշտնջենաւորս, որպէս զի մի ևս մանկունք Ալանաց ասպատակաւ հինից ելցեն յաշխարհս Հայոց: Եւ ի չառնուլ յանձն Արտաշիսի առ ի տալ զպատանին՝ գայ բոյր պատանւոյն յափն գետոյ ի դարաւանդ մի մեծ, և ի ձեռն թարգմանաց ձայնէ ի բանակն Արտաշիսի...

(Այստեղ Ալանաց օրիորդ Սաթենիկի հանրահայտ խոսքերը՝ ուղղված Արտաշեսին): Եւ լուեալ Արտաշիսի զայնպիսի իմաստութեան բան՝ զնաց յեզր գետոյն. և տեսեալ զկոյսն գեղեցիկ, և լուեալ ի նմանէ բանս իմաստութեան՝ ցանկացաւ կուսին: Եւ կոչեցեալ զգայեակն իւր զՍմբատ՝ յայտնէ նմա զկամս սրտի իւրոյ, առնուլ զօրիորդն Ալանաց ի կնութիւն իւր, և դաշինս և ուխտս հաստատել ընդ ազգի քաջացն, և զպատանին արձակել ի խաղաղութիւն: Եւ հաճոյ թուեցեալ Սմբատայ, յդէ առ արքայն Ալանաց՝ տալ զտիկին օրիորդն Ալանաց զՍաթենիկ ի կնութիւն Արտաշիսի: Եւ ասէ

¹ Ստ. Լեհացուի Հովսեփոս Փլավիոսի և Մովսես Խորենացու նկարագրած ալանաց տարբեր արշավանքները սխալմամբ նույնացնելով, շեղվել է բնագրից: Բնագրում հայոց թագավոր է հիշված ոչ թե Արտաշես, այլ Տիրիդատես — Տրդատ, ինչպես թարգմանել են Ա. Գարագաշյանը (տես ված ոչ թե Արտաշես; այլ Տիրիդատես — Տրդատ, ինչպես թարգմանել են Ա. Գարագաշյանը (տես «Քննական տեսութեան» «Քննական պատմութիւն հայոց», մասն Բ, էջ 24), Հ. Մանանդյանը (տես «Քննական տեսութեան» «Քննական պատմութիւն հայոց», մասն Բ, էջ 24), Ս. Կրկյաշարյանը) տես «Հովսեփոս Փլավիոս Դիոն Կասիոս», էջ յուն..., հ. Բ, մասն Ա, էջ 9-11), Ս. Կրկյաշարյանը) տես «Հովսեփոս Փլավիոս Դիոն Կասիոս», էջ 52) և ուրիշներ:

արքայն Ալանաց. «Եւ ուստի տացէ քաջն Արտաշէս հազարն ի հազարաց և բիւրս ի բիւրուց ընդ քաջագգոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց»:

Ձայս տեղի առասպելաբանելով վիպասանքն յերգելն իւրեանց ասեն. «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ, և հանեալ զոսկեօղ շիկափոկ պարանն, և անցեալ որպէս զարծուի սրաթն ընդ գետն, և ձգեալ զոսկեօղ շիկափոկ պարանն՝ ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց, և շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին, արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»:

Ապա Խորենացին ստուգաբանում է, թէ ինչ է նշանակում «շիկափոկ ոսկեօղ պարան»-ը և ինչպէս հասկանալ «Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթենկանն» արտահայտությունների իմաստը:

Վերջում նշում է. «Սա առաջին եղեալ ի կանանցն Արտաշիսի՝ ծնանի նմա զԱրտաւագդ և զայլս բազումս, զորս ոչ կարնոր համարեցաք այժմ անուամբ թուել. բայց զկնիսն յորժամ ի գործ ինչ հասանիցեմք» (գիրք Բ, գլ. 6):

Ահա սրանք են Հովսեփոսի և Խորենացու տեղեկություններն ալանաց արշավանքի, ավելի ճիշտ՝ արշավանքների մասին: Ինչպէս տեսնում ենք, դրանք չունեն այն նմանությունները, որոնք հիմք դառնային Տրդատին Արտաշէս Բ-ի հետ նույնացնելու համար: Ընդհակառակը, պարզ երևում է, որ գործ ունենք Հայաստան կատարված ալանաց երկու, միմյանցից բոլորովին տարբեր արշավանքների հետ: Մեկը կատարված մ.թ. 72 թվականին (առանձին ուսումնասիրողներ ընդունում են մ.թ. 75-ը), մյուսը՝ մ.թ. 90-ականի սկզբներին, այսինքն, շուրջ 20 տարի հետո: Մի տեղ ալանների դաշնակիցն է Վիրկանացոց (Վիկանի) արքան, մյուսում՝ Լեռնականները բոլոր (պարզ է, Կովկասի). մի տեղ ալանները արշավել են Մարաստան (= Ատրպատական), Բակուր թագավորին փախուստի մատնել, ավերել, թալանել նրա երկիրը և նոր ապափանցել են Հայաստան, այսինքն, արևելքից, մյուսում՝ Վրաց աշխարհի կեսը գրավելուց հետո են մտել Հայաստան, այսինքն՝ հյուսիսից: Մի տեղ չի ասվում, թե ճիշտ է հայոց թագավորը ճակատամարտ տվեց ալանների դեմ, մյուսում նշված են Կուր գետի ափերը, մի տեղ ալանները ոչ մի անհաջողություն չեն ունեցել, մյուսում՝ որոշ անհաջողությունից հետո վտարվել են Կուր գետի հյուսիսային ափը, թագաժառանգը գերի է ընկել հայոց մոտ, ալանաց թագավորը հարկադրված հաշտություն է խնդրել, իր դուստրը կնության է տվել հայոց թագավորին և այլն, և այլն:

Անտեսել այսքան ակնհայտ տարբերությունները և Տրդատին նույնացնել Արտաշէս Բ-ի հետ (սոսկ այն պատճառով, որ երկու դեպքում էլ ալանների արշավանք է հիշված), կնշանակի իրականը զոհաբերել երևութականին, առաջնորդվել ոչ թե փաստերով, այլ կամքի թելադրանքով, որը բնավ էլ ճիշտ և անաչառ մոտեցում չէ: Մի խոսքով, ալանների արշավանքը փաստ չէ վերոնշյալ նույնացման համար:

Մյուս փաստը կամ փաստարկը, ինչպէս ասվեց, կապված է Արտաշատ քաղաքի հետ: Այն բանի հետ, որ ըստ Մովսես Խորենացու Արտաշատ քաղաքը հիմնադրել ու կառուցել է Արտաշէս Բ Արշակունին (Բ, գլ. ԽԹ), իսկ ըստ օտար աղբյուրների (տես Դիոն Կասսիոս, գիրք 63, գլ. 6, * 6) Տրդատը Լերոնից հսկայական դրամ է ստացել («հինգ հազար բյուրս դահեկանաց») և արհեստավորների բազմություն՝ Կորբուլունի ավերած Արտաշատը վերաշինելու համար: Այս փաստը կարող էր Տրդատ-Արտաշէս Բ նույնացման համար հիմք ծառայել, եթե չլինեին երկու ոչ պակաս կարևոր և հակառակն ապացուցող փաստեր:

Առաջին, առայժմ հայտնի չէ, որ հունահռոմեական հեղինակների (Ստրաբոն, Պլինիոս, Տակիտոս, Պլուտարքոս, Դիոն Կասսիոս) հիշած Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատը, իրոք, Մովսես Խորենացու նկարագրած Արտաշատն է, որ միշտ և ամենուր խոսքը Հայաստանի միևնույն քաղաքին է վերաբերում: Եվ քանի որ այս խնդիրը լուծված չէ, այսինքն դեռևս պարզ չէ, թե Հայաստանում, այն էլ Արաքսի հովտում հիշված Արտաշատներից որն է հունահռոմեական պատմիչների նշածը, ուստի և ճիշտ չի լինի խախտու հիմքի վրա կարծիք հաստատել, այն է՝ Տրդատ Ա-ին նույնացնել Արտաշէս Բ-ի հետ, վերջինիս հանելով Մովսես Խորենացու նշած կամ իր թագավորած ժամանակից՝ մ.թ. 87-128 թվականներից:

Մի հանգամանք ևս ընդդեմ այդ նույնացման, որը մեր կարծիքով առավել կարևոր է և անպայման պետք է նկատի առնվի: Եթե նույնիսկ համոզվենք, որ հունահռոմեական պատմիչների հիշած Արտաշատ մայրաքաղաքը Մովսես Խորենացու նկարագրածն է, դարձյալ հիմք չէ պնդելու, որ Տրդատը Արտաշէս Բ-ն է: Սա էլ այն պատճառով, որ մ.թ. 66 կամ 67-87 թթ. թագավորած Տրդատը (= Երվանդ) կարող էր և իրոք նախաձեռնել է մ.թ. 59 թվականին Կորբուլունի ավերած Արտաշատի վերակառուցման գործը², իսկ նրա հակառակորդը և հաջորդը՝ Արտաշէս Բ Արշակունին, շարունակել և ավարտին

¹ Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 205:

² Ըստ Դիոն Կասսիոսի, Տրդատը վերաշինել է Արտաշատը և այն անվանել է Ներոնեա (տես Հովսեփոս Փլավիոս Դիոն Կասսիոս, էջ 206), որը չի կարելի անվերապահորեն ընդունել: Այն ժամանակի պայմաններում Տրդատը չէր կարող ընդամենը 20 տարում փլատակներից վերականգնել ամբողջ Արտաշատը, մանավանդ որ, ըստ աղբյուրների, Արտաշատը կործանված էր հիմնահատակ և ամբողջովին:

է հասցրել կործանված քաղաքի վերակառուցումը: Հենց սա էլ իրավունք է տվել Արտաշես Բ-ին, որ Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրողի և կառուցողի փառքն իրեն վերագրի, մոռացնել տալով թե մասնակի վերականգնողի՝ Տրդատ-Երվանդի կատարածը, հենց նրա համար, որ մասնակի էր, թե այդ քաղաքի բուն հիմնադիր, Անտիոքոս Գ-ի երբեմնի կուսակալ, ապա Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշեսի գործը, քանի որ սրա կատարածն էլ հռոմեացիների ձեռքով հիմն ի վեր կործանված, ավերված էր: Մի խոսքով, եթե Արտաշատի կառուցողներն են հիշված նաև Տրդատը և Արտաշես Բ Արշակունին, այդպես էլ պետք է ընդունվեն, որպես նույն գործի տարբեր կատարողներ, և ոչ թե ձուլվեն միմյանց հետ: Այս են թելադրում եղած փաստերը, որը և, մեր համոզումով, այդ կնճռոտ և ապակողմնորոշող հարցի ամենահավանական պատասխանն է, այլ կերպ՝ պատմական իրողությունը:

Տրդատին Արտաշես Բ-ի հետ նույնացնող մյուս փաստարկն այն սխալ կարծիքն է, որ Մովսես Խորենացու մոտ Արտաշես Բ-ի ժամանակ հիշված Դոմետիանոս (ըստ գրույցների՝ Դոմետ) կայսրը, իբրև թե, նույն ինքը՝ հունահռոմեական աղբյուրներում Տրդատի ժամանակ հիշված Դոմետիոս Կորբուլոն զորավարն է: Որ Մովսես Խորենացին, իբրև թե, ինչպես ենթադրել էր Ա. Գուտշմիդը, իսկ հետագայում այդ բանը ընդունեցին Ա. Գարագաշյանը, Մ. Աբեղյանը, Հ. Մանանդյանը և շատ ուրիշներ, Դոմետիոս Կորբուլոնին շփոթել է Դոմետիանոս կայսեր հետ: Այսպես մտածելու հիմքը դարձյալ օտարաբան հեղինակների լռությունն էր, այն, որ Դոմետիանոսի ժամանակ (81-96 թթ.) արևելյան որևէ արշավանքի մասին խոսք չկա, իսկ Մովսես Խորենացին, ընդհակառակը, իր «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի ԾԴ գլուխը նվիրել է Դոմետիանոսի վերջին տարում (մ.թ. 96-ին) տեղի ունեցած հռոմեական նման մի արշավանքի նկարագրության և դրան առնչվող հայ-հռոմեական հարաբերություններին: Այլ կերպ ասած, այս դեպքում ևս Մովսես Խորենացին իր տեղեկություններով միայնակ էր մնում, ուստի և կարելի էր նրան չհավատալ (այս մոտեցումը հիմնականն էր), կամ էլ, լավագույն դեպքում, այլաբանորեն հասկանալ, ինչպիսին էր Ա. Գուտշմիդի և մյուսների կարծիքը:

Նկատենք, սակայն, որ այս կարծիքը (այլաբանորեն հասկանալը) կարող էր մտածելի լինել մինչև 1948 թվականը, իսկ դրանից հետո նույնը պնդել կնշանակի կարևորություն չտալ փաստերին, չցանկանալ տեսնել պատմական իրողությունը: Խոսքը նորից 1948 թվականին Բաբու քաղաքի մոտ, Բոյուք-դաշ կոչված վայրում հայտնաբերված Դոմետիանոսի կայսրության ժամանակին վերաբերող լատիներեն արձանագրության մասին է, որի բովանդակությունը բերվեց վերևում:

Ինչպես տեսանք, այդ արձանագրության առկայությամբ այլևս չի կարող խոսք լինել այն մասին, որ Խորենացին առասպելի Դոմետին պետք է նույնացնե՝ Դոմետիոս Կորբուլոնի հետ: Ընդհակառակը, արձանագրությունը անհեր-

բելի ապացույց է հենց այն բանի, որ Խորենացին ճիշտ է վարվել, երբ «Դոմետ»-ին նույնացրել է Դոմետիանոս կայսեր հետ, իսկ դրանով վերանում է Տրդատ-Արտաշես Բ նույնացման երրորդ «հիմքը» ևս:

Այսպիսով, Տրդատ Ա-Արտաշես Բ նույնացման համար (թեկուզ և մասնակի նույնացման) որևէ հիմք չկա: Քննարկված «հիմքերը», ինչպես տեսանք, սոսկ արտաքին տպավորությունների, անքննադատ վերաբերմունքի արդյունք են, ուստի և, մեր համոզմամբ, Տրդատ Ա-ն և Արտաշես Բ-ն պետք է դիտվեն որպես հայոց առանձին թագավորներ. Տրդատ-Երվանդ՝ 67-87 թթ., Արտաշես Բ՝ 87-128 թթ., ինչպես նշել է Մովսես Խորենացին (Բ, գլ. ԽԵ-ԽԸ) ¹:

Մովսես Խորենացու նկարագրած հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադիր Վաղարշակը ևս Տրդատ Ա-ն չէ և ոչնչով չի հիշեցնում Տրդատ Ա-ին: Նրանց միջև շուրջ 200-ամյա ժամանակային հեռավորություն կա, գործել են բոլորովին տարբեր պայմաններում, առնչվել տարբեր պետությունների ու տարբեր մարդկանց հետ, որը բավականաչափ ապացուցվեց սույն աշխատության երկրորդ գլխում:

Ահա այս առումով ևս, երբ Տրդատ Ա-ն իր ոչ մի գործով, ոչ էլ որևէ հատկանիշով չի նմանվում Արտաշես Բ-ի կամ Վաղարշակի հետ, մեզ նորից առավել հավանական է երևում, որ Տրդատ Ա Արշակունին Մովսես Խորենացու մոտ հիշված Երվանդ Արշակունին է, որ Տրդատը հանդես է բերված Երվանդ-Տրդատ կրկնանունով:

Հարցի այսօրինակ բացատրությունը նախորդների համեմատությամբ ունի մի շարք ակնառու առավելություններ և պատմագիտական շատ կարևոր նշանակություն:

ա) Կվերանա տվյալ հարցում Մովսես Խորենացու հանդեպ եղած անհիմն և անհարկի կասկածամտությունն իր բոլոր դրսևորումներով:

բ) Հարկադրված չենք լինի անտեսել համապատասխան փաստերը կամ այլաբանորեն բացատրելու դրանք, ինչպես վարվել են մինչև այժմ: Խոսքը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի ԼԵ-ԽԸ գլուխներին է վերաբերում:

գ) Հնարավոր է դառնում առավել հիմնավոր և հավանական բացատրություն տալ վաղուց առեղծված համարված այն հարցին, թե ինչո՞ւ Տրդատ Ա-ի նման գործիչը չի հիշատակված հայ պատմագրության մեջ:

դ) Երվանդ-Տրդատի մասին եղած փաստերի համադրմամբ և համակողմանի քննությամբ ամբողջական և լիարժեք պատկերացում կունենանք Հայաստանի մ.թ. 67-87 թթ. իրադարձությունների վերաբերյալ, որին արդի հայ պատմագիտությունը համարյա անտեղյակ է՝ Երվանդի մասին Մովսես

¹ Տարբերվեց տես Լ. Շահինյան, Ո՞րն է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը «Բանբեր Մատենադարանի», 1967, նո. 8, էջ 48:

Խորենացու տեղեկությունները այլաբանորեն բացատրելու կամ էլ անտեսելու պատճառով:

ե) Մովսես Խորենացու և հունահռոմեական պատմիչների տվյալ ժամանակաշրջանին վերաբերող տեղեկությունները կդադարեն հակասական երևալուց, կլրացնեն միմյանց թերասացությունները:

զ) Հնարավոր կդառնա ոչ միայն առավել հիմնավոր ու նոր բովանդակությամբ շարադրելու հայ ժողովրդի մ.թ. առաջին դարի երկրորդ կեսի պատմությունը, այլև նոր լուսաբանում կստանան ավելի վաղ ժամանակաշրջանի մի շարք հարցեր ու պրոբլեմներ: Նկատի ունենք, հատկապես, հռոմեական գերիշխանության բնույթը Հայաստանում մ.թ.ա. 20-մ.թ. 50-ական թվականներին և հարակից հարցեր:

է) Երվանդի հետ մ.թ. առաջին դար կվերադառնա նաև Արտաշես Բ Արշակունին իր գործերով, Սաթենիկ տիկնոջով, որդիներով ու գործակիցներով, որոնք նույնպես այլաբանական և անհիմն բացատրություններով տարվել են մ.թ.ա. երկրորդ դար, ինչպես Երվանդը, կամ էլ (առանձին տեղեկություններ, «անցանկալի» գործիչներ) մատնվել են մոռացության: Ի դեպ, ավելի քան փաստեր կան Արտաշես Բ-ի, այսպես ասած, վերադարձի համար, որոնք կքննարկվեն հաջորդ գլխում:

ը) Արտաշես Բ-ի վերադարձն էլ իր հերթին առավել կամրապնդի Եվանդին մ.թ. առաջին դարում, և առավել հիմնավոր կդառնա Երվանդ-Տրդատ նույնացումը, քանի որ Երվանդն ու Արտաշես Բ-ն Մովսես Խորենացու մոտ բազում թելերով կապված են միմյանց՝ որտեղ Երվանդը, այնտեղ Արտաշես Բ-ն, որտեղ Արտաշես Բ-ն, այնտեղ Երվանդը:

Ինչպես տեսնում ենք, Երվանդ-Տրդատ նույնացումը ոչ միայն իր հիմնավորվածությամբ, այլև նշված առավելություններով գերադասելի է նախորդ վարկածների համեմատությամբ, ուստի պետք է անպայման նկատի առնվի, թեկուզ և կխարխլվեն արդի պատմագիտական պատկերացումները հայ ժողովրդի պատմության առանձին հիմնահարցերում:

Այժմ արդեն, երբ հայտնի է, թե ով և երբ է հիմնադրել Արշակունիների թագավորությունը Հայաստանում, այսինքն Մովսես Խորենացու տեղեկությունները տվյալ դեպքում հիմնավոր ճշմարտություններ են, երբ հայտնի է նաև թե ով է հունահռոմեական պատմիչների վկայած Տրդատ կամ Տիրիթ Արշակունին, անհրաժեշտություն է առաջանում քննարկելու Արտաշիսյան հարստության գոյության հարցը և հարակից այլ հարցեր: Այն է, ինչ տեղեկություններ կան Արտաշիսյան հարստության գոյության մասին, ինչ պատճառներով և ինչ հիմքերով է Արտաշես Բ Արշակունին տեղահանվել Մովսես Խորենացու նշած ժամանակից՝ մ.թ. 87-128 թվականներից, և նույնացվել Անտիոքոս Գ-ի երբեմնի «ստրատեգ», ապա Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշեսի հետ (մ.թ.ա.

189-160 թ.թ.), ինչ ծագում ունի Տիգրան երկրորդը. արդյո՞ք մ.թ.ա. 189-160 թագավորած Արտաշեսի սերնդից է (Ստրաբոն), թե Արշակունի՝ Վաղարշակի ծոռը (Խորենացի), ինչ հիմքեր կան ասելու, որ Արտաշես Բ Արշակունին, իրոք, մ.թ. 87-128 թթ. հայոց թագավոր է և բնավ կապ չունի մ.թ.ա. 189-160 թթ. թագավորած Արտաշեսի հետ:

Ահա այս հարցերի նորովի պատասխաններն էլ կազմում են հաջորդ գլխի բովանդակությունը:

Տիգրան Բ Մեծ

Գ Լ ՈՒ Խ Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

ԱՐՏԱՇԻՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ

ա) ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ԾԱԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ՍՏՐԱԲՈՆԻ և ԴՐԱ ՍԽԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ մատենագրությանը հայտնի են հնագույն և հին դարերում Հայաստանում իշխած թագավորական երկու հարստություններ: Հնագույնը և առաջինը, ըստ Մովսես Խորենացու, մ.թ.ա. 8-րդ դարի վերջերին Պարույր Սկայորդու հիմնադրած Հայկազունյաց թագավորական հարստությունն է (Ա, գլ.ԻԱ), որն ավարտին է հասել մ.թ.ա. 331 թ. Գավգամելայի

ճակատամարտում վերջին գահակալ Վահեի կամ Միհրվահիշտի՝ սպանությանմբ (Ա, գլ.ԼԱ), իսկ երկրորդը Արշակունիների հարստությունն է, որը հիմնադրվել է, ինչպես տեսանք, մ.թ.ա. 134-ին Վաղարշակի կողմից, և հարատևել մինչև մ.թ. 5-րդ դարի կեսերը կամ ընդունելի տեսությամբ, մինչև մ.թ. 428 թվականը: Այսպիսով, *հայ մատենագրությանը հայտնի չէ Արտաշեսյան թագավորական հարստությունը, ոչ էլ այդ հարստության «հիմնադիր» համարված, մ.թ.ա. 189-160 թթ. Մեծ Հայքում թագավորած Արտաշեսը՝ սելևկյան Անտիոքոս Գ արքայի երբեմնի «ստրատեգը»:* Վերջինս էլ այն պատճառով, որ միջանկյալ այդ ժամանակաշրջանի մասին՝ մ.թ.ա. 331-134 թթ., որում նաև հիշյալ Արտաշեսն է, հայ պատմիչները համարյա ոչինչ չեն ավանդել, բացի Մովսես Խորենացու մեզ արդեն ծանոթ հակիրճ հաղորդումից, որը կարևոր ենք համարում նորից վկայակոչել. «Յայսմ հետև (Վահեի սպանությունից հետո, -Լ.Շ.), —գրում է Պատմահայրը, —մինչև ցթագաւորութիւնն Վաղարշակայ ի Հայս՝ ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել քեզ, քանզի շփոթ իմն ամբոխից լեալ՝ այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս. և վասն այսորիկ դիրամուտ ի Հայս լեալ Արշակ Մեծ՝ թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց» (Ա, գլ.ԼԱ):

Արտաշեսյան հարստության մասին տեղեկություններ չկան նաև օտարաբան պատմիչների մոտ: Իրավ է, ի տարբերություն հայ պատմիչների, ինչպես

ցույց տրվեց սույն աշխատության առաջին գլխում, առանձին դեպքերի բերումով նրանք (Պոլիբիոս, Ստրաբոն, Դիոդոր, Պլուտարքոս, Ապպիանոս, Հիերոնիմոս և ուրիշներ) բավարար մանրամասնությամբ հիշել ու պատմել են վերոնշյալ Արտաշեսի՝ մասին, սակայն ոչ մեկը, բացի Ստրաբոնի միտումնավոր հաղորդումից, չի հիշել նրա թագավորության հիմնադիր լինելը: Ի դեպ, Ստրաբոնը ևս ուղղակի չի ասել, թե նա թագավորության հիմնադիր եղավ, այլ հայտնում է, որ Տիգրանը (Տիգրան Բ) այս Արտաշեսի սերնդից էր:

Այս իսկ պատճառով, քանի որ աղբյուրներում համապարփակ լռություն էր, չկար հիշողություն Արտաշեսյան թագավորության մասին, մինչև 20-րդ դարի սկզբները հայ պատմագիտությունը չի ընդունել այդ հարստության գոյությունը: Ավելի ճիշտ, խոսք չի եղել այդ մասին: Իհարկե, ոչ այն պատճառով, որ «ստրատեգ» Արտաշեսը ծանոթ չի եղել հայ պատմաբաններին համարված, որ «ստրատեգ» Արտաշեսը ծանոթ չի եղել հայ պատմաբաններին մութին Հայոց»-ի առաջին հատորում (գիրք Բ, գլ.Ա) ըստ հունահռոմեական պատմիչների նկարագրել է այս Արտաշեսին ու նրա գործունեությունը մ.թ.ա. երկրորդ դարի առաջին կեսին, Վաղարշակի թագավորությունից առաջ, երբեք չհամարելով նրան թագավորության հիմնադիր: Այսուհանդերձ, ավարտելով խոսքը Արտաշեսի մասին, Մ. Չամչյանը գրում է. «Եվ յաջորդեաց ի տեղի նորա որդի նորին Արտավազդ, ըստ գրելոյ Ստրաբոնի, (գիրք ԺԱ, և Պլուտարքեայ)»²: Մ. Չամչյանի այս հավելյալ նշումը, որը կարող է լուրջ թյուրիմացությունների տեղիք տալ, բացահայտ փաստական սխալ է: Ոչ Ստրաբոնը, ոչ Պլուտարքոսը և ոչ էլ մեկ ուրիշը որևէ տեղեկություն չեն հաղորդել Արտաշեսի որդու կամ անմիջական հաջորդի մասին: Այս առումով նույնիսկ զարմանալի է մեծահամբավ պատմաբան աղբյուրագետի այդ նշումը:

Մ. Չամչյանից 100 տարի հետո, հիմք ունենալով Ստրաբոնի տեղեկությունը, թե Տիգրանը Արտաշեսի սերնդից էր, Ա. Գարագաշյանը գրում է. «Եթե ըստ Ստրաբոնի Տիգրան Մեծ Արշակունի էր սերունդ վերոյիշեալ Արտաշեսի և ի յաջորդաց նորա՝ կը հետևի թե Արշակունի թագաւորաց ցեղն էր բնիկ Հայ, որ սկսելով առ մեծան Անտիոքաւ իբրև կուսակալութիւն ընդ իշխանութեամբ Սելևկեանց՝ եղաւ թագաւորութիւն, մինչև ետաս ի ծագ

¹ Այս Արտաշեսին, ինչպես ընդունված է, այսուհետև կոչելու ենք Արտաշես Ա կամ «Ստրատեգ», որին չպետք է շփոթել Խորենացու հիշած Արտաշես Ա. Տիգրեական կոչվածի հետ, թագավորած մ.թ.ա. 99-74 թթ. (Բ, գլ. ԺԱ-ԺԳ): Ըստ Խորենացու սա է Տիգրան Բ-ի հայրը (Բ, գլ. ԺԱ, ԺԳ), Վաղարշակի թոռը (Բ, գլ. Ը՝ վերջում):

² Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Ա, էջ 207:

փառաւորութեան իւրոյ մեծաւ Տիգրանաւ, որով կսկսի մեր պատմութեան պատմական ժամանակը»¹:

Մի կողմ թողած Ա. Գարագաշյանի սխալ պատկերացումը նախատիգրանյան ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ, ինչպես տեսնում ենք, քննարկվող հարցում նա, ըստ Ստրաբոնի, բոլորովին այլ եզրակացության է հանգել արդի տեսության համեմատությամբ: Եթե արդի տեսությամբ Արտաշեսի պատճառով Տիգրանը համարվում է Արտաշիսյան, ապա Գարագաշյանի մոտ Տիգրանի պատճառով Արտաշեսն է Արշակունի, որով և համարվել է Արշակունիների թագավորության հիմնադիր: Նկատենք նաև, որ այս Արտաշեսով, ըստ Գարագաշյանի, սկսվել է Արշակունիների երկրորդ թագավորությունը Հայաստանում:² Այսպիսով, պատմագիտության Արտաշես Ա-ն քաջ ծանոթ է, իսկ Արտաշիսյան հարստությունը՝ ոչ:

Արտաշիսյան հարստության տեսությունը պատմագիտության մեջ մուտք է գործել Հարություն Աստուրյանի «Քաղաքական վերաբերութիւններ ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմայ» դոկտորական դիսերտացիայով:

Այնուհետև այս տեսությունը գիտական ճանաչում գտավ (դրան մեծապես նպաստեց Մովսես Խորենացու բացասական քննադատությունը), աստիճանաբար լրացվեց ու ամրապնդվեց, հատկապես բազմավաստակ պատմաբան Հակոբ Մանանդյանի հետազոտություններում, և ընդունելի դարձած տեսությունն է առ այսօր: Այլ կերպ ասած, Արտաշիսյան հարստության մասին տեսությունը ընդամենը 80 տարեկան է, քսաներորդ դարի ծնունդ: Եվ, ահա, այդ 80 տարիների ընթացքում դասագրքային ճշմարտություն է դարձել, թե Տիգրան երկրորդը Արտաշիսյան հարստության թագավոր է, հետևաբար, Տիգրանի որդի Արտավազդն ու Արտավազդի որդիները ևս, թե Արտաշիսյան հարստությունը գոյություն է ունեցել 190 տարի՝ մ.թ.ա. 189-1 թվականներին:

Այսուհանդերձ, մեր հետազոտություններից պարզվել է, որ այս տեսության ստեղծման համար (էությամբ հեղաբեկող տեսություն հայ ժողովրդի պատմության մեջ) ելակետ ու հիմք են հանդիսացել ոչ այնքան փաստերը (ինչպես ասվեց՝ այդպիսիք չկան), որքան կողմնակի, այլաբանական բացատրություններով «ի հայտ բերված» փաստարկներն ու հիմնազուրկ կռահումները: Հիմնականում այն պատճառով, որ ասպարեզը դատարկ էր մնացել, կործանված էր հավատը Մովսես Խորենացու համապատասխան տեղեկությունների նկատմամբ և թվում էր կործանված է հավիտենապես:

Զարմանալի է անգամ, որ այդ ամբողջ և այդպիսի տեսությունը հաստատված է միմիայն Ստրաբոնի արդեն քանիցս նշված և խիստ միտումնավոր այն

տեղեկության վրա, թե Տիգրանը Արտաշեսի սերնդից էր, տեղեկություն, որին վիճակվել է, ի հեճուկս հակառակն ապացուցող փաստերի, դառնալ անքննելի ճշմարտություն:

Իրականում, Ստրաբոնի այդ նշումը՝ նրա իսկ հաղորդած հարակից տեղեկությունների քննությամբ, ինչպես նաև հակառակն ապացուցող փաստերի ուժով, դադարում է ճշմարիտ լինելուց: Ավելին, բացահայտվում է դրա բուն նպատակը, որը ապակողմնորոշել է բազում գիտնականների: Եվ որպեսզի մեր խոսքը հայտարարություն չդառնա, դիմենք փաստերին:

Առաջին, մ.թ. 4-րդ—5-րդ դարերի և հետագա ամբողջ հայ մատենագրությունը ներծծված է այն հաստատուն իմացությամբ ու համոզումով, որ Տիգրան երկրորդը կամ Տիգրան Միջինը Արշակունի է, չորրորդ գահակալը հայ Արշակունիների հարստության, Վաղարշակի ծոռը, Արտաշես Ա Արշակունու («Տիգերակալ») որդին ու հաջորդը: Այս ամենը, իհարկե, վաղուց հայտնի է, գաղտնիք չէ մեր ասածը, սակայն սխալմամբ կարծել ու դեռևս կարծում են, որ Մովսես Խորենացին է այդ բանի հիմնապատճառը: Նույնիսկ փորձեր են եղել «բացատրելու», թե ինչու է այդպես վարվել Խորենացին¹: Ասում ենք սխալմամբ և հատուկ ընդգծում բառը, որովհետև Մովսես Խորենացուց առաջ, հետևաբար՝ Մովսես Խորենացուց անկախ, նույն իրողությունը վկայել է նաև Փավստոս Բյուզանդը (մ.թ. 4-րդ դար): Խոսելով Սասանյան Շապուհ Բ-ի կողմից Հայաստանից բռնագաղթի ենթարկված բնակչության մասին, նա գրում է. «Արտաշատ քաղաքից գերի տարան ինը հազար մասին, նա գրում է. «Արտաշատ քաղաքից գերի էր բերել տուն հրեա, որոնց Արշակունի Տիգրան թագավորը գերի էր բերել Պաղեստինացոց աշխարհից, և քառասուն հազար տուն հայ» (դպր. 4-րդ, գլ. ԾԵ):

Նույն գլխի հաջորդ շարադրանքից էլ իմանում ենք, որ Արշակունի այս Տիգրանը հայոց թագավոր Տիգրան Մեծն է: Նշելով նաև Հայաստանի մյուս քաղաքներից բռնագաղթված հայ և հրեա բնակչության քանակը, Փավստոսը

Պարույր Սկայորդի (725-680 մ.թ.ա.)

¹ Ա. Գարագաշյան, Քննական պատմություն հայոց, մասն Ա, էջ 81:

² Նույն տեղում, մասն Բ, էջ 1-2:

¹ Ա. Գարագաշյան, Քննական պատմություն Հայոց, մասն Ա, էջ 81-85:

ավելացնում է. «Հրեաների այս բոլոր բազմությունը, որը Հայոց աշխարհից գերի տարան, Հայոց Տիգրան Մեծ թագավորը բերել էր Պաղեստինացոց երկրից հին ժամանակ, երբ նա գերեց և Հայաստան բերեց հրեաների Հյուրկանոս քահանայապետին: Տիգրան Մեծ թագավորը այս բոլոր հրեությունը իր դարում բերեց բնակեցրեց Հայաստանի քաղաքներում»:

Այս փաստերից երևում է, որ Տիգրան Բ-ի Արշակունի ծագման համար Մովսես Խորենացին «մեղք» չունի, մինչև Մովսես Խորենացին գիտեին այդ բանը և չէին կասկածում:

Չէին կասկածում, նկատի ունենալով հետևյալ իրողությունը: Գաղտնիք չէ, որ Փափստոս Բյուզանդն իր «Հայոց պատմությունը» գրել է Արշակունի վերջին թագավորների ժամանակ՝ կամ մ.թ. 4-րդ դարի վերջում, կամ էլ 5-րդ դարի առաջին կեսին: Կարճ ասած, մի ժամանակ, երբ կային Արշակունի թագավորներ կամ էլ վերջին թագավորների՝ Վառմշապուհի, Խոսրով վերջինի, Արտաշես-Արտաշիրի ժամանակակիցները՝ պալատականներ, նախարարներ, մտավորականներ և այլն:

Օրինակ, թեկուզ, Սահակ Պարթևը, Մեսրոպ Մաշտոցը, Մաշտոցի ավագ ու կրտսեր աշակերտները և ուրիշներ: Այսինքն Արշակունիների (նկատի ունենք թագավորական գիծը) ծագմանաբանությանը քաջածանոթ անձնավորություններ: Իսկ որ Արշակունի թա-

գավորները, գոնե, ծագմանաբանական ցուցակ կունենային և այն մինչև Արշակունիների թագավորության վախճանը կպահպանվեր նրանց դիվանում, կասկածից վեր է: Այսպիսով, Փափստոս Բյուզանդը տվյալ դեպքում չէր կարող անձիշտ կամ կասկածելի տեղեկություն մատուցել իր ժամանակակիցներին, չէր կարող առանց հիմքերի ասել, թե Տիգրանը Արշակունի է: Դա սովորական նշում չէր: Ուրեմն, Տիգրան Մեծի Արշակունի ծագումը տվյալ պահին հանրահայտ, հնից եկող փաստ էր՝ Արշակունիների արքայացուցակով հաստատվող:

Ի հաստատումն Փափստոս Բյուզանդի տեղեկություններից բխող մեր այս ենթադրությունների, կարևոր են և ուշագրավ Սեբեոսի Պատմությամբ մեզ հասած Ա և Բ գլուխների անհայտ հեղինակի (Անանուն Ա) և Մովսես Խորենացու հաղորդումները:

Ըստ Անանուն Ա-ի, Սանատրուկ թագավորի պալատի սյուներից մեկի վրա՝ հայտնաբերված Մծբին քաղաքի փլատակներում, դրոշմված է եղել հունարեն արձանագրություն հետևյալ վերնագրով. «Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբ զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի դիւանէ արքունի» (ընդգծ.-Լ.Շ.)¹:

Քննարկվող հարցի համար կարևորն այն չէ, թե ով է Ագաթանգեղոս «գրիչը», ով է «քաջ» կոչված Տրդատը կամ երբ է հայտնաբերվել արձանագրությունը, կարևորն այն փաստի նշումն է, որ անհրաժեշտ է համարվել արձանագրությամբ հավերժացնելու հայոց թագավորներին, առաջին հերթին նրանց ծագմանաբանությունը (սա անկասկած է), նաև գահատարիներն ու հիշարժան գործերը: Մեր կարծիքով, այս է՝ «... գրեցի զամս առաջին թագավորացն Հայոց ...» արտահայտության իմաստը:

Նույն բնույթի փաստ վկայել է նաև Մովսես Խորենացին: Նկարագրելով մարաբասյան Մատյանի ստեղծումը, թե ինչպես Մար Աբաս Կատինան քաղդեական հնագույն մի մատյանից քաղեց հայ ժողովրդի մասին տեղեկությունները, շարադրեց ու բերեց հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադիր Վաղարշակին, Մովսես Խորենացին շարունակում է. «Զոր առեալ անձնագեղոյն և քաջաղեղանն արին Վաղարշակայ, Կորովաբանոյն և հանձարեղի, առաջին իւրոյ գանձուն համարելով՝ դնէ յարքունիսն ի պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ, և զմասն ինչ յարձանի հրամայէ դրոշմել» (Ա, գլ.Թ):

Այսպիսով, ելնելով նաև այս փաստերից, հայ Արշակունիների պալատում, իրոք, Վաղարշակից սկսած կարգ է եղել գրելու և պահելու թագավորների պատմությունը, ինչպես ասվեց, առաջին հերթին ծագմանաբանական

¹ Սեբեոս, էջ 2:

նշումներով, որը պարտադիր էր և սխալ լինել չէր կարող: Ասելն իսկ ավելորդ է, որ յուրաքանչյուր թագավոր կամ յուրաքանչյուր հաջորդ թագավոր կիմանար իր կամ անմիջական նախորդի ով լինելը: Մի խոսքով, հաջորդաբար կազմվելու էր թագավորական տոհմածառը և ավանդվելու էր սերունդներին: Ուրեմն, եթե Փավստոս Բյուզանդը Տիգրան Մեծին կոչել է Արշակունի, անկասկածելի ճշմարտություն է, պետք է հավատալ, մանավանդ որ չհավատալու հիմքեր չկան, բացի Ստրաբոնի հաղորդումից:

Տիգրան Բ-ի ծագումնաբանության հարցում հիմնավոր և ստույգ է երևում նաև Մովսես Խորենացին իր, այսպես ասած, հավելյալ տեղեկություններով: Բանն այն է, որ Մովսես Խորենացին ոչ միայն ասել է, թե Տիգրան Միջինը Արշակունի է՝ «Տիգրան Միջին յԱրշակունեաց» (Բ, գլ. 46), այլև ցույց է տվել նրա ժառանգական կապերը նախորդ ու հաջորդ Արշակունի թագավորների հետ: Այսինքն, ցույց է տվել հայ Արշակունի թագավորների ամբողջ տոհմածառը՝ հիմնադրումից մինչև վախճանը: Օրինակ, նրա տեղեկություններից երևում է, որ Տիգրան Միջինը հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադիր Վաղարշակի ծոռն է, Արշակ Ա-ի թոռը, Արտաշես Ա «Տիգրեռակալ» կոչվածի որդին, չորրորդ թագավորը այդ հարստության (Բ, գլ. Բ-Գ, Ը՝ վերջում, Թ, Ժ): Տիգրան Միջինի որդին ու հաջորդն է Արտավազդը, վերջինիս հաջորդն է (ոչ անմիջապես) Արշամը՝ Տիգրան Միջինի եղբայրը, ապա Աբգար՝ Արշամի որդին, ապա Անանուն՝ Աբգարի որդին, ապա Սանատրուկ՝ Աբգարի քույր Ավգեի որդին, ապա Երվանդ՝ Արշակունի կնոջից ծնված, բռնակալ, ապա Արտաշես Բ՝ Սանատրուկի որդին, և այլն (Բ, գլ. ԻԲ, ԻԴ, ԻԶ, ԼԴ, ԼԶ, ԼԷ, ԽԷ):

Այս կարգի տեղեկությունները, այսինքն՝ թագավորների ծագումնաբանական նշումները, ինքնուրույն թագավորության և գրի առկայության պայմաններում (նկատի ունենք մ.թ.ա. երկրորդ և հետագա դարերը, անկախ այն բանի, թե թագավորությունը ինչպես էր կոչվում, կամ՝ գիրը հայերեն էր, թե՛ ոչ) հենց այնպես, պատահականորեն կամ պատմիչի քմահաճությամբ լինել չէին կարող և, ինչպես ցույց տրվեց Փավստոս Բյուզանդի առիթով, չէին կարող սխալ լինել: Նորից նշենք, որ դրանք պարտադիր և իբրև կանոն գրանցվելու էին ամեն մի հաջորդ թագավորի գահակալման պահին և այդպես շարունակաբար կազմվելու էր թագավորական տոհմածառը: Ուրեմն, եթե Մովսես Խորենացին մեզ ավանդել է նման տեղեկություններ, այն էլ այդքան հանգամանորեն ու սպառնիչ, կասկած հարուցել չի կարող, որ նա, իրոք, համապատասխան աղբյուրներ է ունեցել (հաջորդաբար հիշված են Մար Աբաս Կատինայի, Հուլիոս Աֆրիկանոսի, Լաբուբնա Եղեսացու, Ոլյումպ քրմի գործերը, տես Բ, գլ. Թ-Ժ, ԼԶ, ԽԸ), որ հետևաբար, գոնե, այդ կարգի տեղեկություններին պետք է հավատալ, անկախ այն բանից՝ օտար աղբյուրները հաստատում են, թե չեն հաստատում:

Ի դեպ, ավելորդ է ասել, որ կասկածելն ու չընդունելն էլ պետք է հիմնավոր լինի, այլապես կտուժեն գիտականության տարրական նորմերը: Օրինակ, եթե սոսկ մերկապարանոց կասկածանքով չընդունվեն Մովսես Խորենացու հայոց թագավորների ժառանգական կապերի մասին վերոհիշյալ նշումները, անբացատրելի կմնան (և, իրոք, մնում են անբացատրելի) մի շարք ուշագրավ տեղեկություններ. ինչո՞ւ Մովսես Խորենացու մոտ Արտավազդի հաջորդ է համարված *հորեղբայրը* (Արշամը) և ոչ որդին կամ ինչո՞ւ Աբգարի Անանուն որդուն հաջորդ համարվեց Սանատրուկը՝ *Աբգարի քրոջ որդին*, կամ ինչո՞ւ Սանատրուկին հաջորդ համարվեց Երվանդը՝ սոսկ *Արշակունի ինչ-որ կնոջից ծնված* և այլն: Այլ կերպ ասած, եթե այս նշումները պատմական ստույգ իրողություններ չէին, ինչո՞ւ Մովսես Խորենացին «խախտեց» իր իսկ իմացած հայ Արշակունիների ժառանգական կարգը, ըստ որի, Վաղարշակից սկսած հայ Արշակունիների գահը անցնելու էր հորից-ավագ որդի հաջորդակա-նությամբ (Բ, գլ. Ը): Ահա, այս «շեղումները» ևս, որոնց հավանական բացատրություն տալը հնարավոր չէ, լավագույնս ապացույց են Մովսես Խորենացու ներկայացրած հայ Արշակունիների թագավորական տոհմածառի արժանահավատության, ընդհանրապես, Տիգրան Միջինի ծագման մասին, մասնավորապես (տես Հավելված՝ 2, աղյուսակ Ա): Այսինքն՝ մի նոր փաստ ընդդեմ Ստրաբոնի հաղորդման և նոր ապացույց, որ այդ տոհմածառը ևս Մովսես Խորենացու մատուցած մեծ ծառայությունն է և ոչ սխալն ու թերությունը, ինչպես կարծել են:

Այժմ՝ Մովսես Խորենացուն հաջորդած և նրան ընդօրինակող պատմիչների մասին:

Այս առթիվ իշխող վերաբերմունքն այն է (նաև տվյալ հարցում), որ նշված պատմիչների համապատասխան տեղեկությունները համարվում են սոսկ պարզունակ կրկնություններ, դրանով իսկ գիտական արժեքից զուրկ և տրվում են մոռացության կամ էլ, լավագույն դեպքերում միայն, օգտագործվում են ճշգրտումների համար:

Այս վերաբերմունքը, մեր կարծիքով, ոչ միայն ճիշտ չէ, այլև անարդար է: Նկատի ունենք հատկապես այն իրողությունը, որ Մովսես Խորենացուն ընդօրինակող միջնադարյան հայ պատմիչներից շատերը՝ Հովհաննես Դրասխարինակող, Թովմա Արծրունի, Ուխտանես, Ասողիկ, Մխիթար Անեցի, Սամուել Անեցի, Վարդան պատմիչ և ուրիշներ, պատմության առանձին հարցերում, ցուցաբերել են քննադատական վերաբերմունք օգտագործված աղբյուրների, նույնիսկ Մովսես Խորենացու տեղեկությունների նկատմամբ: Քննադատական արտահայտվել է կամ, այդ վերաբերմունքը (ոչ միայն Խորենացու նկատմամբ) արտահայտվել է կամ, այսպես ասած, «հավելյալ» նշումներով, կամ բացահայտ վիճարկումներով, կամ էլ այլ իմաստի փաստերի վկայակոչումներով: Այս կարգի փաստերը,

իհարկե, սակավ են, մանավանդ Մովսես Խորենացու տեղեկություններին առնչվող, սակայն սույն հարցում կարևորը շատն ու քիչը չէ, այլ երևույթը՝ քննադատական մոտեցումը, որը սակավ փաստերով, թեկուզ, ակնբախ և անու-

Տիգրան Ա.Մեծ Հայկազն 560-529 մ.թ.ա.

րանալի է: Օրինակ, ինչպես ցույց տրվեց սույն աշխատության երկրորդ գլխում, Վարդան պատմիչը (Բարձրաբերդի) վիճարկել է Մովսես Խորենացու տեղեկությունը, ըստ որի Վաղարշակը եղբայրն է Արշակ Մեծի, և հակված է հօգուտ որդի լինելուն՝ «Բայց լուաք և տեսաք գրով, եթե որդի էր սա (Վաղարշակը, —Լ.Շ.) Արշակայ մեծի՝ և ոչ եղբայր» —գրում է նա, ապա բերում իր հիմնավորումը¹: Կամ, ըստ նույն պատմիչի, Վաղարշակի թոռ Արտաշեսը (Արտաշես Ա Արշակունի, —Լ.Շ.)՝ Տիգրան Միջինի հայրը, դեպի Արևմուտք կատարած առաջին արշավանքի ժամանակ՝ ... անց յայնկոյս օվկիանու և եհաս մինչև ի Սպանիա ... եւ յերկրորդ անգամ գնալն յարևմուտս մեռանի ի ծովուն: Եւ առնու զթագն Տիգրան՝ որդի նորա»²: Այսպիսով, Վարդան պատմիչը, չնայած շատ է հետևել Մովսես Խորենացուն, նշված դեպքերում չորս անգամ լրացնում և առարկում է նրան, որից երբեք Տիգրանի հոր՝ Արտաշեսի հարցում: Բանն այն է, որ Մովսես Խորենացին Արտաշես Ա Արշակունու ոչ թե երկու, այլ ընդամենը մեկ արևմտյան արշավանք է նկարագրել և այդ ընթացքում նրա սրախողխող լինելն իր զորականներից: Խորենացու մոտ խոսք չկա նաև Արտաշեսի Իսպանիա հասնելու և ծովում սպանվելու մասին (տես գիրք Բ, գլ.ԺԱ-ԺԳ):

Հայ ժողովրդի հնագույն և հին պատմության հարցերում բազմաթիվ են թովմա Արծրունու «հավելյալ» տեղեկությունները և լրացումները՝ Մովսես Խորենացու համեմատությամբ: Քիչ չեն նաև նրա քննական վերաբերմունքի այլ դրսևորումները՝ աղբյուրների նշումներ, կարևորն ու ճշմարիտը ավանդելու խոստումներ, վերլուծում-բացատրություններ, առարկումներ և այլն: Ընդհանուր առմամբ, թովմա Արծրունին քննական պատմության հեղինակ է, քննադատական վերաբերմունք ունի իր օգտագործած բոլոր աղբյուրների նկատմամբ (դրական կամ բացասական), այդ թվում նաև Մովսես Խորենացու:

¹ Վարդան Բարձրաբերդի, Պատմութիւն տիեզերական, էջ 44, հմմտ. էջ 46:

² Նույն տեղում, էջ 47:

Ակնհայտ է միաժամանակ, որ հնագույն և հին պատմության համար մինչև մ.թ. հինգերորդ դարի կեսերը, հակառակ սպասածին ու եղած մտայնությանը, բոլորովին էլ նրա միակ աղբյուրը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» չէ (թեպետ կարևորներից է, ուղենիշ է ծառայել ու բարձր գնահատվել), այլ զուգահեռ օգտագործվել են նաև Բերոսոսի, Աբյուդենոսի (տես առաջաբանը), Արիստոնիկոս Քաղդեացու, Հերոդոտի, Հուլիոս Աֆրիկանոսի, Հուլիանոս Հալիկառնացու, Մանեթոնի, Հովսեփ Եբրայեցու (Հովսեպոս Փլավի-

Արամ և Նյուբար Մադեբը

ոս), Եպիփանի, Փիլոն Ալեքսանդրացու, Եվսեբիոս Կեսարացու (դպր.Ա, գլ.Ա), Կորյունի, Մամբրե Վերծանողի, Թեոդորոս Քերթողի, Աբրահամ Խոստովանողի և այլոց աշխատությունները (դպր.Ա, գլ.Զ,Ժ,ԺԱ): Նշել է նաև Ալեքսանդրիայի գրադարանում եղած ինչ-որ մատյան Արծրունիների մասին (դպր.Ա, գլ.Զ,Ժ) և այլ գրավոր ու բանավոր աղբյուրներ, որոնց մի մասը մեզ չի հասել կամ էլ և այլ գրավոր ու բանավոր աղբյուրներով, մասնավորապես անծանոթ են ընդհանրապես: Ահա այս աղբյուրներով, մասնավորապես Մամբրե Վերծանողի և Թեոդորոս Քերթողի աշխատություններով, ինչպես հայտնել է ինքը (դպր.Ա, գլ.Զ), թովմա Արծրունին զանազան ուշագրավ տեղեկություններ է ավանդել, որոնք չունի Մովսես Խորենացին, իսկ առանձին դեպքերում վիճարկել է այս կամ այն տեղեկությունը կամ էլ լռելայն առաջ մղել իր կարծիքով ստույգն ու արժանահավատը:

Նկատի ունենալով, որ նման տեղեկությունները պատկառելի բանակ են կազմում, և մեր նպատակն էլ դրանց արժանահավատության բննարկումը չէ, այժմ կբավարարվենք սոսկ համառոտակի նշումներով:

1) Ըստ Մովսես Խորենացու, Նեբրովթը (Բել=Տեր) Քամի ծոռն է՝ Քամ, ապա՝ Քուշ, Մեստրայիմ, Նեբրովթ (էջ 18, 19-20¹), իսկ ըստ Թովմա Արծրունու՝ Թոռը, Քամ, ապա՝ Քուշ, Նեբրովթ, չնայած Թովմա Արծրունին ևս գիտի, որ Նեբրովթը, ըստ պատմագրաց, ոչ թե Քուշի, այլ Մեստրայիմի (Մեստրիմի) որդին է համարված (էջ 47, 53-54):

2) Թովմա Արծրունին հայտնում է, որ «...ոմանք ի պատմագրաց ասեն (Նեբրովթ - Բելի մասին, —Լ.Շ.)՝ փախստեամբ դարձեալ գնաց յԱսորեստան» և անմիջապես առարկում է. «Եւ այսոքիկ վայրապար բանք. զի լայնագոյնս ևս վասն այսորիկ պատմէ մեծ քերթողն Մովսէս և զօրինակ մահու նորա...», այսինքն Հայկի կողմից նետահարվելը (էջ 53): Մի խոսքով, քննաբար ընդունում է Մովսես Խորենացու պատմածը:

Շամիրամը Արայի դիակի առաջ

¹ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» էջերը նշվում են ըստ 1913 թ. հրատարակության (Տփղիս), իսկ Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ի էջերն՝ ըստ 1917 թ. հրատարակության (Թիֆլիս):

3) Մովսես Խորենացու մոտ Ասորեստանի թագավորներն Արիոսից սկսած մինչև Սարդանապալոս, սոսկ թվարկված են (էջ 60-61), իսկ Թովմա Արծրունու մոտ նշված են նաև նրանց գահատարիները և յուրաքանչյուրի ժամանակ աշխարհում կատարված հիշարժան դեպքերը (էջ 68-69):

Աժդահակի երազը

4) Թովմա Արծրունին, ի տարբերություն Մովսես Խորենացու, մի շարք ուշագրավ և «հավելյալ» տեղեկություններ է ավանդել, որոնք վերաբերում են Տիգրան Հայկազանի կամ, ըստ Խորենացու, Տիգրան Ա Մեծի, Հայկազնի և Երվանդյանի ժամանակին՝ մ.թ.ա. 6-րդ դարի կեսեր և հետո: Այսպես, ըստ «առաջին պատմագրաց» նկարագրելով Տիգրան Հայկազանի և Կյուրոս Պարսիկի (Կյուրոս Մեծ, - Լ.Շ.) դաշինքն ու համատեղ պայքարը Մարաց Աժդահակ թագավորի դեմ (էջ 72-73), ապա վերջինիս պարտությունն ու սպանությունը այդ պայքարում (էջ 74), ինչպես Մովսես Խորենացու մոտ է (Ա, գլ. ԻԴ-ԻԶ,

ԻԹ), սակայն, ոչ միայն ըստ Խորենացու, Թովմա Արծրունին բերել է նաև հետևյալ փաստերը: ա) Ածղահակ թագավորը, Տիգրան-Կյուրոս դաշինքը պառակտելու նպատակով, զանազան նվերներով ու խոստումներով քանիցս դեսպաններ է ուղարկել Կյուրոսի մոտ, սակայն Կյուրոսը հավատարիմ է մնացել Տիգրանին (էջ 73-74): բ) Այս դեսպանությունների և դեպի Հայաստան Ածղահակի նախաձեռնած արշավանքի մասին Տիգրանին լուր է բերում Քսերքսես Արծրունին¹, որն իր նախնու՝ Սարգանապալի պատճառով տոհմական վրեժ ուներ Վարբակեսի շռաավիդ Ածղահակի դեմ (էջ 73-74): գ) Այս բանից հետո Սանասարյանները (Քսերքսեսը և յուրայիները, — Լ.Շ.), ըստ Թովմա Արծրունու. «առեալ հրովարտակ ի Տիգրանայ՝ պատարագօք գնացին առ Կիրոս. և առեալ զնա գան առ Տիգրան, և անյապաղ փութով զգործ պատերազմին վճարեալ ...» (էջ 74): դ) ճակատամարտում իր սխրանքով աչքի է ընկնում Քսերքսես Արծրունին՝ ձիու վրայից գետին տապալելով Ածղահակին: «Յետուստ կողմանէ աճապարեալ, — գրում է Թովմա Արծրունին, — Քսերքսես բուռն հարեալ ... պղնձակուռ վարապանին Աշղահակայ ի վերայ թիկանցն զգաւակաւ երիվարին արկեալ, և Տիգրան առ երագութեան ձեռինն հարեալ նիզակաւ ընդ սրտադուրսն՝ ի բաց կորզէր զթոքակեսն ...» (էջ 74):

ե) Թովմա Արծրունին բավականաչափ հանգամանորեն նկարագրել է պարսկահայկական համատեղ պայքարը (Տիգրանի աջակցությունը Կյուրոսին) Լյուդացիների Կրասոս թագավորի դեմ, և այդ պայքարում Կյուրոսի աջակից հայոց զորաբանակի հրամանատարներ Քսերքսես Արծրունու և նրա որդի Արշեգի ակնառու ծառայությունները Կրասոսին գերի վերցնելու, Կյուրոսի ձեռքն հանձնելը և այլն (էջ 75-77): զ) Թովմա Արծրունին հանգամանորեն նկարագրել է նաև Կյուրոս Մեծի պատերազմն ընդդեմ Գալատացոց ազգի (կամ ընդդեմ Գազա տան), այդ պատերազմին Տիգրանի 40000-անոց զորաբանակի մասնակցությունը և բաջագործությունները դարձյալ Քսերքսեսի և իր Արշեգ որդու հրամանատարությամբ, վերջիններիս առաջնորդությամբ (հաղթանակից հետո) Բաբելոնի հրեա գերիներին երուսաղեմ հասցնելը, Սաղաթիելի որդուն՝ Զորաբաբելին հրեից առաջնորդ կարգելը և այլն (էջ 77-78):

5) Ըստ Թովմա Արծրունու, Տիգրան Հայկազնը մահացել է Դարեհ Վշտասպի թագավորության քսաներորդ տարում (էջ 78): Այս տեղեկությունը ևս չունի Մովսես Խորենացին, և միաժամանակ երևում է, որ Դարեհ Վշտասպի ժամանակ հայոց թագավոր է եղել, ըստ Խորենացու, Տիգրանի որդի Վահագնը (էջ 85-86):

6) Ըստ Թովմա Արծրունու, Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ մղած կռվում (երևի Գավգամելայի ճակատամարտում) Դարեհի (Կողմանոսի, — Լ.Շ.) կողմից մասնակից է եղել նաև Ասուղ Արծրունին և աչքի ընկել իր դյուցազնական գործունեությամբ: «Իսկ Ասուղ, — գրում է նա, — զհետ Դարեհի ելեալ ի պատերազմ ընդդեմ զօրագլխացն Աղեքսանդրի՝ Հերակղեայ նահատակութեամբն դիւցազնաբար ի դիմի հարեալ՝ ի բաց նահանջէ զուժեղագույնս զօրագլխացն Աղեքսանդրի՝ հարուստ ժամ մի, մինչ հիացումն

Վահագն

զօրօքն արկեալ՝ տային տեղի փախստեի ...» (էջ 79): Ապա, հայտնում է պատմիչը, Ալեքսանդր Մակեդոնացուն հանդիպելիս, Ասուղը իջնում է ձիուց, ընկնում է նրա առաջ և բաջին պատշաճ բացատրություն տալիս իր արարքի համար (էջ 79-80): Հիացած Ասուղի բաջությամբ և իմաստությամբ, Սելևկոսն ու Պտղոմեոսը խնդրում են Ալեքսանդրին, որ Ասուղին իրենց հանձնի: Ազատելով Ասուղին, Պտղոմեոսը նրան ուղարկում է Եգիպտոս և փոքր-ինչ հետո «... փոխանակ իւր կացուցանէ զԱսուղ, տալով ի ձեռս նորա զբոլոր իշխանութիւն Եգիպտոսի և Հնդկաց և ինքն հեռացեալ գնաց զկնի Աղեքսանդրի ի Բաբելոն» (էջ 80-81): Ասուղը նույնիսկ, ըստ Թովմա Արծրունու, ցանկացել է Պտղոմեոսի օգնությամբ ստանալ Ասորեստանի «իւր սեփական թագաւորութիւնը», սակայն չի հաջողվում, և «կեցեալ ... ամս բազումս մեռանի յեգիպտոս և կայ անդէն» (էջ 81-82):

7) Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ մղված կռիվներում, ըստ Թովմա Արծրունու, Ասուղի նիզակակիցն է եղել Վահագն Հայկազնը, որին «կացուցանեն

¹ Արծրունի անվանումը ըստ Թովմա Արծրունու (նաև ըստ Մովսես Խորենացու), այդ տոհմին տրվել է հետագայում՝ հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադիր Վաղարշակի կողմից (էջ 83, հմմտ. Խորենացի, էջ 111):

(Մակեդոնացիները,—Լ.Շ.) ի դրան արքունի, յառաջանալ ի գործ պատերազմին մեծաւ աշխատութեամբ՝ կամ մեռանել ի սրոյ թշնամեաց դիպելոց, կամ յաղթել քաջասրտութեամբ» (էջ 80):

8) Արշակ պարթևի ժամանակ (ըստ Խորենացու՝ Արշակ Բ Մեծ, թագավորած մ.թ.ա. 174-122 թթ.), ըստ Թովմա Արծրունու, մեծ համբավ է ձեռք բերում Կյուրոս Արծրունին՝ Շահակ Արծրունու որդին (էջ 82-83), որը Մակեդոնացոց (Սելևկյանց,—Լ.Շ.), Քուշանաց, Մարաց և Ելիմացոց դեմ մղած պատերազմներում իր քաջագործություններով գերազանցում է անգամ Արշակ Պարթևին։ Այս.իսկ պատճառով, իմանալով նաև նրա ծագումն՝ «Իբրև ստուգեաց զազգն, զգաւառն, զաշխարհն, զպատճառ հատուածին, զգետեղելն, զհարդն, զորպէսն, զեղանակն, զդիպուածն, զպատահն և զայլն ամենայն՝ խնդրէ զնա Վաղարշակ յԱրշակայ և առնու ածէ զնա ընդ իւր ի Հայս, և անուանէ զնա Արծրունի, առաջին լինելով նորա ի դաշտավայրին Արծուիք կոչելոյ» (էջ 83):

9) Մովսես Խորենացին Արծրունի տոհմանվան մասին գրում է. «Եւ զԱրծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս (ենթադրվում է արծվեկիր դրոշներ,—Լ.Շ.) առաջին նորա (Վաղարշակի առաջ,—Լ.Շ.) կրեին» (էջ 111):

Թովմա Արծրունին, չհիշելով անգամ Խորենացու այս բացատրությունը, չորս այլ բացատրություն է բերել, որոնք նրա մոտ ամփոփված են երեք կետերում։ Նախ այն պատճառով, որ Վաղարշակը Կյուրոսին ու նրա տոհմակիցներին է հանձնել, իբրև ժառանգական կալվածք, *Արծուիք* կոչված դաշտավայրը կամ էլ «արծուներն կերպարանօք»։ «Բայց ոչ գիտեմ,—անմիջապես գրում է նա,—թե յանուն աշխարհին թե ըստ կերպարանին անուանեաց (Վաղարշակը,—Լ.Շ.) զնոսա Արծրունիս» (էջ 83)։ Երկրորդ՝ «Վասն բնակութեան նախնեացն նորա (Կյուրոս Արծրունու,—Լ.Շ.) Ադրամելեայ և Սանասարայ Արզն՝ կոչեցին Արզրունիք» (էջ 83)։ Երրորդ՝ «Վասն արիութեան քաջութեանն, արծուաբար քաջասրտապէս խիզախութեանցն ... յարծուիս առակեցին զնոսա» (էջ 83-84)։ Արծրունիների համար Թովմա Արծրունին այս բոլոր բացատրությունները պատշաճ է համարում (իհարկե, ոչ Խորենացունը), սակայն առավելությունը տալիս է առաջինին՝ «ինձ զառաջինն ախորժելի զհաւատարմութիւնն ի մէջ առնուլ» (էջ 84), այսինքն՝ Արծուիք դաշտավայրի անունով կամ էլ՝ արծվաքիթ լինելու պատճառով Վաղարշակը նրանց կոչել է Արծրունիք։

Ասելն իսկ ավելորդ է, որ այս փաստերը ևս Թովմա Արծրունու քննական վերաբերմունքի լավագույն ապացույցն են, մանավանդ որ մի կողմից անտե-

Դարեն Ա-ի Պատկերը

սել է Մովսես Խորենացու ասածը, մյուս կողմից էլ նրա նման ընդունել է, որ Արծրունի անունն այդ տոհմին տվել է պարթև Վաղարշակը։ Այսինքն նոր երանգ է ավելացնում Վաղարշակի պատմականությանը և գիտի ու համոզված է, ինչպես Մովսես Խորենացին, որ Տիգրան Բ-ն Արշակունի է, Վաղարշակի ծոռը. «չորրորդ կացեալ թագաւոր (Հայոց, Լ.Շ.) ի Վաղարշակէ Պարթևէ» (էջ 84):

Այսքանով, իհարկե, չեն սպառվում Թովմա Արծրունու ավանդած «հավելյալ» տեղեկությունները Մովսես Խորենացու համեմատությամբ, նրա քննական վերաբերմունքի դրսևորումները։ Նույն ձևով նա հիշել է նաև Արծրունի հաջորդ իշխաններին, պատմել նրանց լավ ու վատ գործերի մասին, իր տոհմական պատվամխրու-

թյանը երբեք չգոհաբերելով պատմական ճշմարտությունը կամ իր համոզմունքը։ Օրինակ, *Ջաջուռ Արծրունու* մասին՝ Արշամ թագավորի ժամանակ (մ.թ.ա. 20-1 թթ.)¹, *Խուրան Արծրունու* մասին՝ Աբգար թագավորի (մ.թ.ա. 1—մ.թ. 37 թթ.), նրա որդու (մ.թ. 37 թ.) և քրոջ որդու՝ Սանատրուկ թագավորի ժամանակ (մ.թ. 37 — 67 թթ.)², որին Խոսրան, Խոսրեն անունով երկու առիթով հիշել է նաև Մովսես Խորենացին (էջ 147, 161), Խուրանի եղբայր *Արշավիր Արծրունու* և որդու՝ *Վաչէ Արծրունու* մասին՝ Երվանդ (մ.թ. 67-87 թթ.), ապա՝ Արտաշես Բ թագավորի ժամանակ (մ.թ. 87-128 թթ.)³, Վաչեի որդու Սահակ Արծրունու և Արշավիրի որդի Համամ Արծրու մասին՝ Արտաշես Բ-ի ժամանակ⁴, Բաբգեն (Բաբգեան) Արծրունու և Աշոտ Նույն Արտաշես Բ-ի ժամանակ⁵, Բաբգեն (Բաբգատունու) մասին՝ Վաղարշ թագավորի (մ.թ. 191-211 թթ.), ասպետի (Բագրատունու) մասին՝ Վաղարշ թագավորի (մ.թ. 211-259 թթ.)⁶, և այսպես նաև Արծրունի հաջորդ իշխանների մասին՝ Տիրոց Արծրունու, Շավասպ Բ Արծրունու, Մերուժան Արծրունու, Վասակ Արծրունու, Աղան

¹ Թովմա Արծրունի, էջ 86-87։ Այս և հաջորդ թագավորների կառավարման տարեթվերը նշվում են ըստ Մովսես Խորենացու մեր վերականգնած ժամանակագրության։

² Թովմա Արծրունի, էջ 87-91։

³ Նույն տեղում, էջ 92-96։

⁴ Նույն տեղում, էջ 100-101։

⁵ Նույն տեղում, էջ 102-103։

Արծրունու, Շավասայ Գ Արծրունու և այլոց¹) նկատի ունենք մինչև մ.թ. 5-րդ դարի կեսերը), որոնք, Տիրոց Արծրունուց սկսած, քիչ թե շատ հիշված են նաև Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բյուզանդի, Մովսես Խորենացու մոտ: Ի դեպ, վերջիններիս առիթով ևս Թովմա Արծրունին բերել է ոչ սակավ հետաքրքիր և եզակի տեղեկություններ:

Ուշագրավ է միաժամանակ, որ Արծրունյաց տոհմի շատ իշխանների մասին Թովմա Արծրունին համարյա ոչինչ չի ավանդել՝ բավարարվել է սոսկ անունների թվարկումով (տես 79, 82, 86, 87, 102, 104,) կամ էլ՝ բացեիքաց հայտնել է իր մեկենասին, որ գրելու համար տեղեկություններ չունի (տես էջ 84-85, 87, 100, 104, 107): Քիչ չեն փաստերը նաև, երբ նա հավաստում է, որ ինքն Արծրունյաց տոհմի (այդ առումով նաև Հայոց) քննական կամ քննախույզ պատմություն է շարադրելու (տես էջ 21-22, 25, 26-27, 30, 31, 39, 42, 43, 48, 52, 59, 72, 84-85, 87, 96-97, 104, 106, 113, 116, 133-134): Բերենք թեկուզ երկու փաստ:

Իր աշխատության առաջաբանում, դիմելով մեկենասին, նա գրում է. «... Ըստ կարի իմում անցից համառօտիւք ընդ կարևորագոյնսն, և որքան ինչ վայելուչքն են՝ եղից ի պատմութեան աստ, առ փոքր-ինչ և դուզնաքեայ զմնացորդս յիշատակարանացն ի յառաջագոյն և ի հին պատմագրացն զմեր զբնիկ տերանց տոհմին Արծրունեաց զիրն և զտեղին բացայայտեսցուք ի պատմութեան աստ, զի յայտ յանդիման երևեսցին արիութիւնք առաքինութեանց ըստ անուանց և տեղեաց և ժամանակաց: Եւ խուզեցից զկարևորագոյնսն խորհրդոց ի խաղացմունս բանիցս կարգադրութեանց, թե ո՞վ ո՞ր էին, և երբ, և յորմէ, և ո՞ր, և զիարդ, և որքան, և որպիսիք, և որովք յեղանակօք քաղաքավարեցին, և յոր պէտս հանդիսացան» (էջ 21-22, ընդգծ.—Լ.Շ.):

Կամ՝ մեկ այլ առիթով. «Իսկ առ մեզ հասին զրոյցքս այս (Ալեքսանդրիայի դիվանում եղածը,—Լ.Շ.) ըստ մնացորդաց պատմագրացն առաջնոց, ի Մամբրէէ Կերծանողէ և ի Նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ, և միւսումն Թեոդորոս Բերթող, որք լեալ էին յաշակերտութենէ Ղևոնդ քահանայի ... Սոքա հրամանաւ Վահանայ Արծրունոյ² փոյթ յանձին կալեալ՝ խուզել քննել կարգել ի համառօտ բանս զաճմունս ազգացն անցելոց՝ ոչ կարի ինչ ընդ երկայնագոյնս աշխատասիրաբար անցանել պատմութիւնս» (էջ 84-85, ընդգծ.—Լ.Շ.):

Կամ՝ «Բայց դոյզն մի զամբարշտին Մեհուժանայ (Արծրունու,—Լ.Շ.) ի վերայ Հայոց Բացայայտեցից ի շարի աստ» (էջ 113, ընդգծ.—Լ.Շ.):

Այս և նմանատիպ փաստերը, մեր կարծիքով, կասկած չեն թողնում, որ

Թովմա Արծրունին քննական պատմության հեղինակ է (նաև հնագույն և հին շրջանի համար) որ նա, ընդհանրապես, կույր հետևորդ չէ որևէ սկզբնաղբյուրի կամ որևէ հեղինակության, ոչ էլ Մովսես Խորենացուն: Այն ամենը, ինչ որ գրել ու ավանդել է նա, միմիայն քննադատաբար, միմիայն համոզվելով: Այլ հարց է արդեն, որ նրա համոզմունքները մեկին կամ մյուսին չեն համոզում կամ էլ արտառոց են երևում:

Վերը նշեցինք, որ պատմության առանձին հարցերում, նաև Մովսես Խորենացու հանդեպ, քննական վերաբերմունք են ցուցաբերել Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Ասողիկը, Մխիթար ու Սամուել Անեցիները և ուրիշներ: Օրինակ, ինչպես ցույց ենք տվել (զլ.Բ, ենթզլ.), Ասողիկը նման վերաբերմունք է ցուցաբերել Վաղարշակի թագավորության սկզբնատարվա հարցում: Մեկ այլ անգամ՝ Տրդատ Մեծի (Տրդատ Գ՝ ըստ պատմագրության) սկզբնատարվա՝ մեկ ուրիշ անգամ՝ Պարթև Արշակունիների կործանման կամ Սասանյան թագավորության հիմնադրման² և, ընդհանրապես, ժամանակագրական մի շարք հարցերում:

Նույնաբնույթ փաստեր նկատվում են նաև Մխիթար և Սամուել Անեցիների մոտ: Օրինակ, Մովսես Խորենացին Տիգրան Միջինի որդու՝ Արտավազդի համար գահատարի չի նշել, իսկ Մխիթար Անեցին ու Սամուել Անեցին հատկացրել են երկու (Բ) տարի,³ կամ Մովսես Խորենացու մոտ Արտաշես հատկացրել են երկու (Բ) տարի,⁴ կամ Մովսես Խորենացու մոտ Արտաշես Բ Արշակունու որդին՝ Արտավազդը, ընդամենը «սակավ օրերի» թագավորություն է՛րևցել (Բ, զլ.ԿԱ), Մխիթար Անեցին ու Սամուել Անեցին դարձյալ հատկացնում են երկու տարի⁴ և այլն:

Այսպիսով, ի դեմ միջնադարյան հայ պատմիչների գործ ունենք ոչ թե կույր, ընդօրինակողների, այլ բանիմաց, հմուտ գիտնական պատմաբանների հետ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր դարն է ներկայացնում, այսինքն իր դարաշրջանի պատմագիտական միտքն ու համոզմունքները: Ուրեմն, եթե նրանք, այդպիսի պատմագիտական միտքն ու համոզմունքները են Մովսես Խորենացուն և շատ քննական վերաբերմունքով հանդերձ, հետևել են Մովսես Խորենացուն և հավատա- են հետևել, կնշանակի զանազան հիմքեր են ունեցել համոզվելու և հավատա- լու նրան, կնշանակի առաջնորդվել են ոչ միայն և ոչ այնքան Խորենացու հեղինակությամբ, որքան նրա արժանահավատությամբ: Կարճ ասած, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» դարեդար ստուգված հավաստի աղբյուր

¹ Ասողիկ, էջ 60:

² Նույն տեղում, էջ 117:

³ Մխիթար Անեցի, Մատեն Աշխարհավէպ հանդիսարանաց, Երևան, 1983, էջ 66, 79, Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, էջ 50:

⁴ Նույն տեղերում, էջ 66, 79, էջ 57:

¹ Նույն տեղում, էջ 104-134:

² Ըստ Թովմայի՝ «Այս Վահանս ... այն Վահանն է, զոր թագաւորեցուցին Նախարարք Հայոց յաւուրս սրբոյն Վարդանայ ...» (էջ 85, հմմտ. էջ 140-142):

է եղել: Ի դեպ, պարզվում է, այնքան հավաստի և ստուգապատում, որ վերջին հարյուրամյակի գիտական հայտնագործություններով Խորենացու դեմ գլխիկոր են մնացել նրա բոլոր մեծ ու փոքր քննադատները¹: Այս առումով, ահա, Մովսես Խորենացու տեղեկությունները նոր փայլ ու երանգ են ստանում:

Երկրորդ, Տիգրան Բ-ի Արշակունի ծագումը, ինչպես ցույց տրվեց սույն գործի երկրորդ գլխում, հաստատում է նաև այնպիսի ստուգապատում պատմիչ, ինչպիսին է Հովսեփոս Փլավիոսը:

Երրորդ, հաստատվում է հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադիր Վաղարշակի պատմականությամբ, որին նվիրվեց սույն աշխատության ամբողջ երկրորդ գլուխը:

Այսպիսով, ոչ թե մեկ կամ երկու տեղեկություն, այլ հայ ու օտար աղբյուրների ուղղակի և անուղղակի զանազան տեղեկություններ զանգվածաբար հաստատում են Տիգրան Բ-ի Արշակունի ծագումը, հակառակ Ստրաբոնի սոսկ թռուցիկ հայտարարության, թե Տիգրանը Անտիոքոս Գ-ի երբեմնի ստրատեգ Արտաշեսի սերնդից էր: Փաստերի, ահա, այս հախուռն ընթացքը մեզ մղում է վերանայելու կամ քննադատաբար մոտենալու Ստրաբոնի տեղեկությանը, նկատի ունենալով նաև, որ այս է գիտական անաչառության պահանջը: Սակայն, նախքան Ստրաբոնի հայտարարությանն անցնելը, նպատակահարմար է քննել դրան առնչվող և դրանից անբաժան նրա մյուս տեղեկությունները:

Բերում ենք Հայաստանի մասին Ստրաբոնի երկու խումբ հանրահայտ տեղեկությունները, որոնք անքննելի, անկասկածելի փաստերի համբավ են ձեռք բերել:

Առաջին խումբ. «Պատմությունը ասում է,—գրում է նա,—որ Հայաստանը, նախապես փոքր, աճեց այնուհետև Արտաշեսի և Զարեհի ձեռքով, որոնք նախապես Անտիոքոս Մեծի զորավարներն էին, և նրա անկումից հետո թագավորեցին, մեկը՝ Ծոփքի, Ակիսենեսի, Օտոմանտիդոսի և այլ գավառների վրա, իսկ մյուսը՝ Արտաշատի վրա: Երկուսն էլ մեծացան՝ շրջակա ազգերից գրավելով գավառներ, Մարերից՝ Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Բասորպեդան, Վրացիներից՝ Պարիագորոս լեռան ստորոտի գավառները և Խորգենեն և Գոգարենեն, որը Կուրի մյուս կողմն է, Խալուբներից և Մոսյունոյկներից՝ Կարենիտինը և Դերքսենեն, որոնք Փոքր Հայքին սահմանակից, թեև նրա մասերը չեն (ըստ այլ թարգմանության՝ «նրա մասն են կազմում»—Լ.Շ.), Կատաոններից՝ Ակիլիսենեն և Անտիտավրոսի գավառը, Ասորիներից՝ Տարոնիտինը, այնպես որ բոլորը միալեզու եղան»² (ընդգծ.—Լ.Շ.):

Երկրորդ խումբ. «Այս է (Հայաստանի մասին) հնագույն ավանդությունը (խոսքը հայերի ծագման հունական առասպելի մասին է,—Լ.Շ.)՝ այժմ հարկ է պատմել նորագույնը՝ հաջորդաբար, գլխավոր գծերով, Պարսից շրջանից մինչև մեր օրերը: Պարսիկները և Մակեդոնացիք տիրեցին Հայաստանին, սրանից հետո (Սելևկյանները,—Լ.Շ.), որ նվաճել էին Ասորիքը և Մարաստանը: Վերջին իշխողն էր Օրոնտեսը՝ շառավիղը Հյուսիսարևելի, որը մեկն էր յոթը պարսիկներից: Դրանից հետո Արտաշեսը և Զարեհը՝ Հռովմայեցոց հակառակորդ Անտիոքոս մեծի զորավարները (ստրատեգները,—Լ.Շ.) երկուսի բաժանեցին երկիրը: Առաջ իշխում էին թագավորի հրամանի տակ, սրա պարտությամբ՝ հարելով Հռովմայեցոց նրանց (հռովմայեցիների,—Լ.Շ.) կողմն անցան և իրենց թագավոր հայտարարեցին: Արտաշեսի շառավիղն էր Տիգրան, որ ուներ այսպես կոչված բուն Հայաստանը (այն, որ հարակից է Մարաստանին, Աղվանից և Վրաց՝ մինչև Կողքիս և Եվքսիսյան Կապադոկիա), իսկ Զարեհինը՝ Արտանես ծոփացին, որ ուներ հարավային և մանավանդ հարավ-արևմտյան մասը: Ոչնչացնելով նրան (Արտանեսին,—Լ.Շ.), Տիգրանն ամբողջ (երկիրն) տեր դարձավ, (սակայն) շատ փոփոխական բախտ ունեցավ: Սկզբում պատանդ էր Պարթևների մոտ, հետո նրանցից ձեռք բերեց (զահը), իբրև գրավ տալով Հայաստանից 70 հովիտ. ավելի զորանալով հետ առավ այդ գավառները և ավերեց նրանց (երկիրը) Նինվեի և Արբելայի շուրջը: Հնազանդեցրեց նաև Ասորպատենը և Գորդիենեն, սրանց հետ նաև մնացյալ Միջագետքը: Բացի սրանից, անցնելով Եփրատը, զենքի ուժով գրավեց Ասորիքը և Փյունիկեն: Այս բոլորով հզորացած՝ Օլիբերիայի մոտ կառուցեց մի քաղաք, այս տեղի և Եփրատի կամուրջի միջև, որ կոչեց Տիգրանակերտ, և ավերելով 12 հունական տի կամուրջի միջև, որ կոչեց Տիգրանակերտ, և ավերելով 12 հունական քաղաքներ, նրանց բնակիչներին այնտեղ հավաքեց: Ընդհատվեց (Տիգրանի հաջողությունը,—Լ.Շ.) Լուկուլոսի հարձակմամբ, որը հաղթեց Միհրդատին, (Տիգրանակերտի) վերաբնակիչներին իրենց տեղերն արձակեց, կիսավարտ քաղաքը հարձակմամբ կոծանեց և մի փոքր գյուղ թողեց և նրան (Տիգրանին) Ասորիքից ու փյունիկեից վտարեց: Նրան հաջորդեց Արտավազդը, որ հաջողություն ունեցավ, քանի դեռ բարեկամ էր Հռովմայեցոց. իսկ երբ՝ դավաճանելով Անտոնինոսին, Պարթևներին նպաստեց՝ սրանց դեմ (մղվող,—Լ.Շ.) պատերազմն անտոնինոսին, Պարթևներին նպաստեց՝ սրանց դեմ (մղվող,—Լ.Շ.) պատերազմն անտոնինոսի՝ ձեռքով շղթայի զարնվեց, իբրև հաղթանակի նշան քաղաքի մեջ (Անտոնինոսի) ձեռքով շղթայի զարնվեց, իբրև հաղթանակի նշան քաղաքի մեջ ման ածվեց, նետվեց բանտ, ուր և սպանվեց Ակտիոնի պատերազմի ժամանակ: Սրանից հետո շատերը թագավորեցին (Հայաստանում) Կեսարի և Հռովմայեցոց (գերիշխանության) տակ և այժմ էլ նույնը շարունակվում է»¹ (ընդգծ.—Լ.Շ.):

¹ Այս կարգի փաստերով կարելի է արդեն հատորներ գրել:

² Ստրաբոն (քաղվածաբար թարգմանություն Լ. Աճառյանի) էջ 56-57, հմմտ. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ.1, էջ 196:

վարպետորեն, որ և ցանկալի էր (Հռոմի համար), և նկատելն իսկ դժվար կլինեն: Կամ առանձին բառերով իմաստափոխված են բոլն ճշմարտությունները, կամ էլ սակավ դեպքերում, չեղածը եղած է համարել: Արդ, նորից դիմենք փաստերին:

1) Խիստ կասկածելի է Տիգրան Բ-ի պատանդ լինելը Պարթևների մոտ¹, ինչպես նաև դրանով պայմանավորված «70 հովիտներ (գավառներ)» փրկագին տալն ու հետ խլելը: Ոչ միայն այն պատճառով, որ այդ տեղեկությունը Ստրաբոնի մյուս հարակից տեղեկությունների ամբողջությամբ միտումնավոր է երևում, այլև այն պատճառով, որ Մովսես Խորենացու համապատասխան վկայություններով առհասարակ անհնար էր: Իրավ է, Մովսես Խորենացու այդ տեղեկությունները ևս կասկածելի են համարվել ու տրվել են մոռացության, սակայն, պարզվում է, զուրկ չեն արժանահավատությունից: Նկատի ունենք, որ հայ Արշակունիների թագավորությունն, ըստ Մովսես Խորենացու, ոչ միայն հիմնադրվել է Պարթևների օգնությամբ, ուստի և բարեկամներ էին, այլև՝ որ այդ բարեկամական դաշինքը պահպանել են հետագայում՝ թե Վաղարշակի (մ.թ.ա. 134-112 թթ.), թե սրա որդու Արշակ Ա-ի ժամանակ (մ.թ.ա. 112-99 թթ.): Այսինքն՝ Տիգրան Բ-ի թագավորության նախաշեմին: Իսկ դրանից մի փոքր ուշ դարձյալ ըստ Մովսես Խորենացու, Արշակ Ա-ի որդին կամ Տիգրանի հայր Արտաշեսը (Արտաշես Ա՝ Տիեզերակալ՝ մ.թ.ա. 99-74 թթ., ըստ Խորենացու) այնքան է հզորացել, որ Պարթևներից խլել է (հավանաբար մ.թ.ա. 99-95 թթ. ընթացքում) «արքայից արքա» կոչվելու իրավունքը: Մովսես Խորենացին գրում է. «...Յառաջադեմ եղեալ (Արտաշեսը,—Լ.Շ.) ոչ զերկրորդականն ունի գահ, այլ զաւագութեան թեկն ածէ. որում հաւանեալ, յանձն առնու Արշական (ըստ Խորենացու՝ Պարթև 4-րդ գահակալն է՝ մ.թ.ա. 122-72 թթ.—Լ.Շ.) տալ նմա նախագահութիւնն: Քանզի էր այր հպարտ (Արտաշեսը,—Լ.Շ.) և պատերազմասէր. որ և արքունիս իւր ի Պարսից աշխարհին շինեաց, և դրամ առանձին զիւր պատկերն հարկանէր. և զԱրշական ընդ իւրով ձեռամբ կացուցանէր թագաւոր Պարսից, որպէս զՏիգրան որդի իւր՝ Հայոց» (Բ, գլ.ԺԱ):

Այսպիսով, ըստ Մովսես Խորենացու, Վաղարշակի թագավորության սկզբից մինչև նրա թոռ Արտաշես Ա-ի գահակալումը, այսինքն՝ մ.թ.ա. 134-99 թթ. ընթացքում Տիգրանին պատանդ տալու որևէ պատճառ կամ հարկադրանք

¹ Տիգրան Բ-ի պատանդ լինելը Պարթևների մոտ հիշված է նաև Ստրաբոնին ժամանակակից Պոմպեոս Տրոգոսի՝ հետազգայում Հուստինոսի (մ.թ. 3-րդ դ.) խմբագրած աշխատության մեջ (գիրք 38, գլ. 3), որը դրանով իսկ գիտական արժեք չունի: Մեր կարծիքով այդ նշումը Պոմպեոս Տրոգոսի աշխատության մեջ է մտել Հուստինոսի ձեռքով, Ստրաբոնի ազդեցությամբ:

չկար, իսկ Արտաշեսի ժամանակ արդեն հայերը չէ, որ պետք է պատանդ տալին Պարթևներին:

Այսուհանդերձ, կարող է հարց առաջանալ՝ ինչո՞ւ հավատալ Մովսես Խորենացուն, մասնավորապես, մոռացության տրված Արտաշես Ա Արշակունու առթիվ նրա ավանդածներին, քան թե՝ Ստրաբոնին: Կամ բացի Ստրաբոնի միտումնավոր վարվելաձևից (տվյալ հարցերում), ուրիշ հիմքեր կան Մովսես Խորենացուն հավատալու:

Այո, պարզվում է, որ հիմքեր կան, հայտնի են դեռևս մեր դարի սկզբներից և անկասկածելի հիմքեր են, սակայն ուշադրությունից զարմանալիորեն դուրս մնացած: Դրանք Պարթև Արշակունիների տվյալ ժամանակին վերաբերող դրամներն են, որոնք ներկայացված են Ալեքսանդր Պետրովիչի «Արշակունի դրամները» մեծարժեք ուսումնասիրությամբ: Պարզվում է, ըստ այդ դրամների, որ Պարթև թագավորներից առաջինը Միհրդատ Ա Մեծն է (ըստ պատմագիտության՝ թագավորած մ.թ.ա. 174/171-138 թթ.¹), որն իրեն կոչել է «արքայից արքա», այն էլ, հավանաբար, իր թագավորության կեսերից, քանի որ նրա ոչ բոլոր դրամներն են կրում այդ նշումը: Միհրդատ Ա-ին հաջորդած թագավորների դրամներն արդեն, մասնավորապես՝ մ.թ.ա. առաջին դարի սկզբներից մինչև նույն դարի 50-ական թվականները չունեն «արքայից արքա» նշումը, այլ՝ «արքա» կամ «Մեծ արքա» մակագրություն են կրում²: Փաստորեն այլ՝ «արքա» կամ «Մեծ արքա» մակագրություն են կրում²: Փաստորեն ուղղակի համաձայնություն կա մի կողմից Արտաշես Ա Արշակունու մասին Մովսես Խորենացու վերը բերված տեղեկությունների, իսկ մյուս կողմից պարթևական դրամների միջև, որը, ինչպես նկատել է նաև Ա. Պետրովիչը, Խորենացու տվյալ տեղեկությունները հաստատող ապացույց է: Սույն պահին անհերքելի ապացույց հոգուտ այն իրողության, որ Տիգրան երկրորդը պատանդ չի եղել Պարթևների մոտ, հետևաբար, «70 հովիտներ» փրկագին չի տվել և հետ խլել: Մի խոսքով, Ստրաբոնին հավատալու նվազագույն հիմք չի տվել և հետ խլել: Մի խոսքով, Ստրաբոնին հավատալու նվազագույն հիմք չի տվել, իսկ նրա հաղորդումը դառնում է իր միտումը գունազարդող սովորական հորինվածք: Դրանով ուզեցել է ասել, որ Տիգրանը՝ Միհրդատ Զ Պոնտական հորինվածք: Դրանով ուզեցել է ասել, որ Տիգրանը՝ Միհրդատ Զ Պոնտական դաշնակիցն ու Հռոմի երդվյալ հակառակորդը³, երախտամոռ, լավություն, բարերարություն չճանաչող, օրենք ու կարգ չհարգող մի բռնակալ էր:

¹ Ինչպես նշել ենք, Միհրդատ Ա Մեծն իր ժամանակով և գործերով նույնանում է Մովսես Խորենացու վկայած Արշակ Բ Մեծին, թագավորած՝ մ.թ.ա. 174-122 թթ.:

² A. Petrowicz, Arsaciden Münzen, էջ 32-46, 47-51:

³ Մեր կարծիքով, ճիշտ չեն այն պատմաբանները, որոնք ամեն կերպ փորձում են, այսպես ասած, Տիգրան Բ-ին «հեռու պահել» Հռոմից (խոսքը մինչև Լուկիլլոսի արշավանքն ընկած ժամանակի մասին է), նրան ներկայացնել իբրև Հռոմի արևելյան նվաճողական ձգտումներին անտարբեր գործիչ:

2. Ինչպես ցույց տրվեց սույն աշխատության առաջին գլխում, Տիգրան Բ-ը ոչ թե նվաճել, վերացրել է Ծոփքի անկախ թագավորությունը (այդ կատարել է Վաղարշակը), այլ ապստամբություն է ճնշել, կամ ապստամբության փորձ և մահապատժի ենթարկել, երևի, Հռոմի կամակատար Արտանես Ծոփացուն՝ Ստրաբոնի համակրանքին արժանացած գահակալին: Ասելն իսկ ավելորդ է, թե Տիգրանին բնութագրելիս, Ստրաբոնի համար (այսինքն՝ Հռոմի) ինչ էր նշանակում ապստամբության ճնշումը համարել անկախ, օրինական թագավորության վերացում:

3. Հավանաբար, Տիգրանը ճնշել է նաև Ատրպատականի, Ադիաբենի, Գորդիենի (Կորդուք), Հյուսիսային Միջագետքի խռովություններն ու ապստամբությունները, որոնք ևս Ստրաբոնի գրչի տակ դարձել են նվաճումներ: Ասում ենք, հավանաբար, քանի որ հիշյալ բոլոր երկրները, ըստ Մովսես Խորենացու, հենց սկզբից Վաղարշակի թագավորության կազմում էին և այդ վիճակով էլ ժառանգել էր Տիգրանը: Իսկ որ Մովսես Խորենացու այդ տեղեկություններին պետք է հավատալ, կարծում ենք, նոր ապացույցներ պետք չեն, բավականաչափ ապացուցվեց սույն աշխատության ամբողջ երկրորդ գլխում Վաղարշակի առիթով:

4. Հակառակ Ստրաբոնի հաղորդման, Պոմպեոս Տրոգոսը շատ ավելի հանգամանորեն, պատճառահետևանքային խիստ ճշմարիտ նկարագրություններով ավանդել է այն, որ Հայոց թագավոր Տիգրանը բնավ էլ «գենքի ուժով» չի նվաճել Ասորիքը, այլ այս երկրի ժողովուրդը (հասկանանք, թեկուզ, մեծամասնությունը) նրան հրավիրել են իրենց գահին: «Եղբայրների փոխադարձ ատելությունը, ապա և նրանց որդիներին ժառանգաբար անցած թշնամությունը, — գրում է նա, — անընդհատ պատերազմներ ծնեցին, որոնք ծայրահեղ թուլության հասցրին Ասորիքը և նրա թագավորներին: Ի վերջո ժողովուրդը դիմեց օտարի օգնությանը և սկսեց փնտրել օտարերկրացի թագավոր: Ոմանք կարծում էին, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մյուսները՝ Եգիպտոսի Պտղոմեոսին: Սակայն իրերի բերմամբ Միհրդատը պատերազմների մեջ էր հռոմեացիների դեմ, իսկ Պտղոմեոսը Ասորիքի մշտական թշնամին էր եղել: Այսպիսով բոլորը համաձայնության եկան Հայաստանի թագավոր Տիգրանի շուրջ, որը սեփական ռազմական ուժ ունենալուց բացի, պարթևների թագավորության դաշնակիցն էր՝ ու Միհրդատի խնամին: Եվ այսպես, հրավիրված լինելով Ասորիքի գահին բազմելու, նա տասնյոթ

տարի շարունակ (մ.թ.ա. 83-66 թթ.—Լ.Շ.) կառավարում էր ամենայն անդորրությամբ, չէր խանգարում պատերազմներով ուրիշների հանգիստը, և ոչ ոք նրան չէր անհանգստացնում, այնպես որ պատերազմելու անհրաժեշտություն չկար»¹ (ընդգծ.—Լ.Շ.):

Ինչպես տեսնում ենք, թե Ասորիքի գահին տիրելու, թե՛ ընդհանրապես, Տիգրան Բ-ին բնութագրելու մյուս հարցերում ավելի ու ավելի է ցցուն դառնում Ստրաբոնի մղումը՝ Տիգրանին պախարակելու նրա միտումը: Այլ կերպ ասած, ավելի անկաշկանդ և ստույգ է երևում Պոմպեոս Տրոգոսը: Ի դեպ, այնքան ստույգ, որ տվյալ հարցում նրան հավատացել ու վկայակոչել է անգամ Հուստինոսը՝ նրա գործի աչառու համառոտողն ու խմբագիրը:

5. Փյունիկիայի նվաճման հարցում Ստրաբոնը ճշմարիտ է, սակայն նորից «մոռացել է» պատճառը, որը մեր կարծիքով, Տիգրանի «մեղքը» ինչ-որ չափով կթեթևացներ: Այստեղ դարձյալ նկատի ունենք Մովսես Խորենացու տեղե-

Վահագն Վիշապաբաղ

¹ Մեր կողմից ընդգծված այս միտքը ևս կասկածելի է դարձնում Ստրաբոնի վերը բնարկված տեղեկությունները, թե Պարթևների մոտ պատանդ լինելու և թե նրանցից երկրներ «նվաճելու», «ավերելու» վերաբերյալ:

¹ Պոմպեոս Տրոգոս, գիրք 40, գլ. 1, 1-4, տես նաև հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիվ, հ.1, էջ 224-225, ВДН, 1955, նո.1, էջ 217:

կությունը, ըստ որի դա պատժիչ արշավանք էր՝ իր հոր սպանության վրեժը լուծելու համար: Նկարագրելով մ.թ.ա. 74-ին (Արշականի 49-րդ տարում) Տիգրանի մղած պատերազմը հույների դեմ (այսինքն՝ հռոմեացիների) և այլ գործեր, Խորենացին ավելացնում է. «Եւ նոյն հետայն (դարձյալ մ.թ.ա. 74-ին) դիմէ յաշխարհն Պաղեստինացոց՝ վրէժս պահանջել ի Պողոմայիդ Կղէոպատրայ յաղագս Դիոնիսի որդւոյ նորա առ հայր իւր յանցանաց» (Բ, գլ.ԺԴ, հմմտ. գլ.ԺԲ):

Ըստ Հովսեփոս Փլավիոսի, Տիգրանի կողմից Պողոմայիդ քաղաքի պաշարումն ու գրավումը հետևանք էր այն բանի, որ Սելենե թագուհին՝ նաև Կլեոպատրա կոչված, հորդորել էր Պողոմայիդի բնակիչներին, որ չընդունեն Տիգրանին որպես Ասորիքի թագավոր¹:

Այստեղ, իհարկե, Մովսես Խորենացու նշած պատճառը չկա, սակայն՝ չի բացառվում և, բացի այդ, Հովսեփոսի վկայածն էլ պակաս հիմք չէ՝ Տիգրանի այդ արարքը ինչ-որ չափով արդարացնելու համար: Մի խոսքով, թե մեկը, թե մյուսը «դուր չեն եկել» Ստրաբոնին (որևէ պատճառ չիմանալ չէր կարող), և փոխարենը նախընտրել է «զենքի ուժով» արտահայտությունը, որը և հակիրճ էր և նպատակային:

6. Տիգրան երկրորդին վատաբանելու հերթական հնարաններից մեկն էլ «հունական 12 քաղաքներ ավերելու» մասին հաղորդումն է: Նախ այն պատճառով, որ ուրիշ ոչ մի պատմիչ՝ ոչ հայ, ոչ էլ օտար, այդ բանը չի ավանդել, Ստրաբոնը միայնակ է մնում իր տեղեկությամբ: Բ) Ստրաբոնի վերը բննարկված և էլի բննարկվելիք միտումնավոր տեղեկությունների շարանում այս մեկը ևս ներկայանում է ոչ պակաս միտումնավոր: Գ) Չի համապատասխանում հայ և օտարաբան պատմիչների (բացի Ստրաբոնից) նկարագրած Տիգրանի գործելակերպին կամ վարքագծին: Օրինակ, թեկուզ, Պոմպեոս Տրոգոսի կամ Մովսես Խորենացու նկարագրած Տիգրանին, որոնց համաձայն նա խաղաղասեր է, անարդար պատերազմներ չի մղել, երկրներ ու քաղաքներ չի ավերել, անգամ ըստ Խորենացու, հոգ է տարել պատերազմներում ավարի առնված հունական արվեստի գործերի նկատմամբ (Բ, գլ.ԺԴ), կամ իր հոր կողմից խլված «արքայից արքայությունը» նորից «իւրովը կամօք» գիջել է Պարթևներին՝ հանուն հայ-պարթևական բարեկամական դաշինքի վերականգնման, հանուն իրավունքի, հանուն արդարության (Բ, գլ.ԺԹ) և այլն: Ավելին, նույնիսկ Պլուտարքոսը, որը պակաս չի տառապում Տիգրանին նսեմացնելու գործում (այլ առիթներով), նրան չի վերագրել քաղաքներ ավերողի դեր, ինչպես Ստրաբոնը:

Հնարովի համարելով Ստրաբոնի տվյալ հաղորդումը, գտնում ենք մի-աժամանակ, որ այն պատմական հիմք ունի: Հիմքում, թերևս, այն իրողությունն է ընկած, որ Տիգրան երկրորդը Հռոմի և նրա դաշնակիցների դեմ կազմակերպած հարկադրյալ արշավանքների ընթացքում տարբեր տեղերից՝ Պաղեստինից (Փալատոս¹, Խորենացի²), Կապադովկիայից (Ապպիանոս³), Կիլիկիայի Սոլի քաղաքից (Պլուտարքոս, Դիոն Կասսիոս⁴), հրեա և այլ ազգերի բնակիչներ է բերել և բնակեցրել Հայաստանի քաղաքներում: Օրինակ, ըստ Փալատոս Բյուզանդի, Արտաշատում, Վաղարշապատում, Երվանդաշատում, Վանում, Ջարեհավանում, Ջարիշատում, Նախիջևանում (Նախճավան) մ.թ. 4-րդ դարում դեռևս բազմահազար հրեա ընտանիքներ կային, որոնց Արշակունի Տիգրանը իր ժամանակ բերել էր Պաղեստինից (դպր. 4, գլ.ԾԵ), իսկ ըստ Մովսես Խորենացու նման քաղաքներ էին Վանը, Արտաշատը, Վաղարշապատը: Ահա, այս կարգի հիմքեր ունենալով (իսկ դրանք քիչ չեն), Ստրաբոնը մյուս բոլոր պատմիչների համեմատությամբ, մեր կարծիքով, թույլ է տվել երկու նպատակային կամ միտումնավոր շեղում: Նախ՝ հատուկ ընդգծել է Տիգրանակերտ քաղաքը⁵, կամենալով ասել՝ թե, տեսեք, ընդամենը մեկ քաղաք կառուցելու և իրեն հավերժացնելու համար Տիգրանը հունական 12 ոչ պակաս քաղաքներ է ավերել, և երկրորդ՝ բնակչության վերաբնակեցումը քաղաքների ավերում է համարել:

7. Եթե մի կողմ թողնենք Մովսես Խորենացու տեղեկությունները Տիգրանի որդու՝ Արտավազդի մասին (Բ, գլ. ԻԲ-ԻԳ), ըստ օտարաբան պատմիչների ևս Արտավազդը Հռոմի օգնությամբ կամ բարեկամությամբ ոչ մի տեղ և ոչ մի անգամ հաջողության չի հասել, ինչպես ցանկացել է Ստրաբոնը: Հանրահայտ է, օրինակ, որ ըստ Պլուտարքոսի, հռոմեական զորավար և առաջին եռապետության անդամ Մարկոս Կրասսոսն իր պարթևական արշավանքի նախաշեմին՝ մ.թ.ա. 54-ին, զարմանալիորեն (առայսօր չի բացատրված) հրաժարվում է հայոց թագավոր Արտավազդի «դաշնակցային» օգնությունից

¹ Փալատոս Բյուզանդ, դպր. 4, գլ.ԾԵ:

² Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. ԺԹ, գիրք Գ, գլ. ԼԵ:

³ Ապպիանոս, գիրք 12-րդ, Միհրդատական, 67, հմմտ. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատի, հ.1, էջ 257:

⁴ Պլուտարքոս, Զուգակշիռը, Լուկուլլոս, 21-րդ, կամ՝ Հայ ժողովրդի քրեստոմատի, հ.1, էջ 232, հմմտ. Դիոն Կասսիոս, գիրք 36, գլ. 37:

⁵ Ստրաբոնի ազդեցությամբ այս նշումն ունի նաև մ.թ. 2-րդ դարի պատմիչ Ապպիանոսը (գիրք 12-րդ, 67), որը դարձյալ, մեր կարծիքով գիտական արժեք չունի: Ըստ նրա, Տիգրանը մոտ 30 բյուր (≈ 300,000) կապադովկացի է բնակեցրել միայն Տիգրանակերտում, այսինքն օտարազգի այնքան բնակիչ, որքան չի ունեցել Տիգրանակերտը երբևէ:

¹ Հովսեփոս Փլավիոս, Հնախոսություն հրեից, գիրք 13, գլ. 22, նույնի, Պատերազմ հրեից, դպր. Ա, ճառ Դ: 272

(«Զուգակշիռ», Կրասսոս, 19-րդ, 1-4) և դրանով իսկ նրան մղում Պարթևների կողմը: Այսինքն՝ Արտավազդի թագավորության հենց սկզբին (երկրորդ տարին է՝ ըստ ընդունվածի) խաթարվում է հայ-հռոմեական «դաշինքը» և վերականգնվում կամ հիմնադրվում է հայ-պարթևական բարեկամությունը: Այս բանին ապացույց է թեկուզ այն, որ ըստ նույն հեղինակի, մ.թ.ա. 53-ին (Խառանի ճակատամարտի օրը կամ օրերին) Արտավազդն իր քրոջը ամուսնացնում է պարթևական թագաժառանգ Բակուրի հետ ի հաստատումն այդ բարեկամության («Զուգակշիռ», Կրասսոս, 33-րդ, 1-5): Հայ-պարթևական այս բարեկամությունը, ըստ Հ. Մանանդյանի, հաստատուն մնաց մինչև Անտոնինոսի արևելյան արշավանքը՝ մինչև ներառյալ մ.թ.ա. 37 թվականը¹: Մ.թ.ա. 36-ի գարնան վերջերին Անտոնինոսը Հայաստանի վրայով սկսում է իր պարթևական արշավանքը, ձախողվում է Ատրպատականում, ապա մեղադրում է Արտավազդին «դավաճանության» մեջ, երկու տարի անց նրան գերի է վերցնում, տանում Եգիպտոս և մահապատժի ենթարկում Ակտիումի ճակատամարտից անմիջապես հետո՝ մ.թ.ա. 31-ին²:

հորինվածք չէ¹⁾ Մ.թ.ա. 66-ին՝ Պոմպեոսի հետ կնքած հայ-հռոմեական պայ-
մանագրով²⁾:

Ինչպես տեսնում ենք, Ստրաբոնը հնարավոր ամեն ինչ արել է ի վնաս Տիգրանի, որպեսզի վերջինիս գործունեությունն ըստ ամենայնի մեղադրելի երևա, որպեսզի Տիգրանը ցուցադրվի իր «անօրինական», «արկածախնդրական», «դատապարտելի» արարքներով: Եվ այդ ամենը (այսինքն՝ փաստերի աղավաղումները) ոչ միայն այն պատճառով, որ Տիգրանը, Միհրդատ Զ. Պոնտացու հետ դաշնակցած, հենց սկզբից Հռոմի երդվյալ հակառակորդը դարձավ և հաղթական պատերազմներ մղեց (առաջօր, ցավոք, մի մասը չերևացող) նրա (Հռոմի) «բարեկամների ու դաշնակիցների» դեմ (ի դեպ, օբյեկտիվ երևալու համար, Ստրաբոնն այս բանին նույնիսկ «ուշադրություն չի դարձրել») այլ պարզվում է, նաև մեկ ուրիշ, առավել կարևոր, Տիգրանի «մեղքը» առավել ցուցադրող նպատակով: Իսկ թե ի՞նչ է Ստրաբոնի այդ նպատակը, փորձենք պատասխանել նախատիգրանյան Հայաստանի մասին նրա «ուսեցած» պատկերացումներով կամ, ավելի ճիշտ, արտաշեսյան և նախաարտաշեսյան ժամանակաշրջաններին վերաբերող նրա տեղեկույթություններով:

Երեք անձություն: ա) Ըստ Ստրաբոնի, Նախաարտաշեսյան Հայաստանը, իբր, փոքր երկիր է եղել, աճել և ընդարձակվել է Արտաշեսի և Ջարեհի ձեռքով: բ) Նախաարտաշեսյան Հայաստանը, իբր, միշտ էլ օտարներին հպատակ, թագավորությունից զուրկ երկիր է եղել և առաջին անգամ անկախություն ու թագավորություն է ստացել կամ ունեցել Արտաշեսի և Ջարեհի ժամանակ: գ) Արտաշեսն ու Ջարեհը, ըստ Ստրաբոնի, իրենց թագավորությունները ընդարձակել են, իբր, հարևան ժողովուրդների հաշվին՝ մարերի, վրացիների, ասորիների և այլոց, և այդ պահից է սկսվել Հայաստանի հզորությունը, նույնիսկ՝ միալեզու (= հայալեզու) դառնալը:

¹ Ստորաբնի լուծյունը Պոմպեոսի և Տիգրանի պայմանագրի մասին (տվյալ դեպքում), Պոմպեոսի փոխարեն Լուկուլլոսին առաջ մղելն Ասորիքի և Փյունիկիայի «ազատագրման» հարցում, ինչպես նաև դեպքերի ժամանակակից կամ մերձժամանակյա հռոմեացի մյուս պատմիչների լուծարումը (Պոնապոնիոս Ատտիկոսի՝ մ.թ.ա. մոտ 108-32 թթ., Կորնելիոս Նեպոտի՝ մ.թ.ա. մոտ 108-30 թթ., Տրուսո Լիվիոսի՝ մ.թ.ա. 59— մ.թ. 17 թթ.), վերջապես Մովսես Խորենացին, ըստ որի մինչև մ.թ.ա. 20 թ. հայ-հռոմեական որևէ դաշինք չի եղել, խիստ կասկածելի են դարձնում մ.թ.ա. 66-ի հայ-հռոմեական պայմանագիրը, մասնավորապես, Տիգրան Բ-ին թելադրված պայմանները։ Նկատի ունենալով, որ հարցը հատուկ ուսումնասիրության է կարոտ, առայժմ բնօրինակները այս նշումով։

² Պլուտարքոս, Զուգակշիռը՝ Պոմպեոս, 33-րդ, 1-4, Ապպիանոս, Միհրդատական, 104, Դիոն Կասսիոս, գիրք 36, գլ. 53, 1-3:

¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հ.Ա, էջ 260:

Այս նշումների առթիվ աղբյուրների տեղեկությունները տես *Հ. Մանանդյան*, նույն տեղում, էջ 266-275, հմմտ. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ.1, էջ 286-297:

Արդ, բանի որ նշված անճշտությունները ծառայում են միևնույն նպատակին և բացահայտվում են միևնույն փաստերով, ուստի և կրկնություններից խուսափելու համար, քննարկենք միասին, բերելով հակառակն ապացուցող տեղեկությունները կամ Հայաստանի քաղաքական ու տարածքային վիճակի նշումները ժամանակագրական հաջորդականությամբ:

1) Ըստ Մովսես Խորենացու, մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակի վերջերին և երկրորդ հազարամյակի սկզբներին, Հայկազունի Արամ Նահապետի կառավարման ժամանակ, Հայաստանի բնակիչներն էթնիկական մեկ ամբողջություն էին կազմում (այս բանը հաստատվում է նաև մարդաբանական, հնագիտական ուսումնասիրություններով), իրենց Հայկք-Հայք-հայ էին անվանում Հայկ Նահապետի անունով, իսկ օտարները (աքքադացիներ, ասսուրներ և այլք) նույն ժամանակից սկսած թե՛ նրանց, թե՛ նրանց երկիրը Արամի անունով կոչում էին Արամանի, այսինքն, Արամի ցեղ կամ ժողովուրդ, Արամի ցեղի կամ ժողովրդի երկիր¹: Մի խոսքով, ըստ Մովսես Խորենացու, մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի սկզբից արդեն հայ ժողովուրդը կազմավորված էր, զբաղեցնում էր պատմական Հայաստանի ամբողջ տարածքը (Մեծ ու Փոքր Հայքերը միասին վերցրած) և Արամի հաղթական արշավանքներով բավականաչափ տարածվել ու տիրում էր նաև Կապադովկիային, Կիլիկիայի ծովափնյա շրջաններին, Ասորիքի հյուսիսային մասերին՝ մինչև Միջերկրական ծով, Հյուսիսային Միջագետքին: Արամի պետության սահմաններն էին, դարձյալ ըստ Մովսես Խորենացու, Կուր գետը (ենթադրվում է)՝ հյուսիսում, Մարաստանը՝ արևելքում, Ջարասպ լեռը՝ հարավ-արևելքում, Ասորեստանը՝ հարավում, Միջերկրական ծովը՝ հարավ-արևմուտքում, Սև ծովը (հավանաբար մինչև Հալիս գետի գետաբերանի մոտակայքը) հյուսիս-արևմուտքում (Ա, գլ. ԺԳ-ԺԴ):

Այսպիսով, դեռևս Արամի ժամանակ հայ ժողովուրդն ունեցել է բավականաչափ հզոր և ընդարձակածավալ պետություն (կարելի է անվանել իշխանապետություն) շուրջ 100,000-անոց զորք (92,000-ը նշված է, որից 2000-ը հեծելազոր) և այդպես էլ քաջ հայտնի է եղել հարևան ժողովուրդներին: Այնքան հայտնի ու պատկառազդու, որ Արամի անունով են կոչել երկիրն ու ժողովրդին (Ա, գլ. ԺԲ՝ վերջում):

2) Հայկական այս պետությունը, ըստ Մովսես Խորենացու (Ա, գլ. ԺԵ-ԼԱ), Արամի կառավարման վերջերից և, հատկապես, նրա որդու՝ Արա Գեղեցիկի սպանությունից հետո ենթարկվում է Ասորեստանին (հարկային ու զինական պարտականությամբ) և սեփական իշխաններով կամ նահապետներով շարու-

նակում է իր գոյությունը (երևում է, առանց տարածքային կորուստների) մինչև ասորական թագավոր Թոնոս Կոնկոլեռոսի, ըստ հույների՝ Սարգանապալոսի գահազրկումը¹ Մեդացի Վարբակեսի կողմից: Վերջինս՝ Վարբակեսը, դաշնակցելով հայոց առաջնորդ կամ Նահապետ Պարույր Սկայորդու հետ (ըստ Թ. Արծրունու, Ասողիկի, Ս. Անեցու, նաև Ասորեստանի Մեդացի զորավար Բելեսիոսի²), գրավում է Սարգանապալոսի գահը, Մարաստանը դարձնում գերագահ թագավորություն, Բելեսիոսին կարգում է Բաբելոնիայի և Ասորեստանի թագավոր, իսկ Պարույրին ճանաչում հայոց թագավոր: Ահա այս իսկ ժամանակից սկսած համահայոց իշխանապետությունը դառնում է թագավորություն (կարելի է անվանել՝ Հայկազունյաց) և անընդմեջ՝ 17 սերունդ հորից-որդի ժառանգելով, հասնում է մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաղթանակը Գավգամելայի ճակատամարտում, այսինքն մինչև վերջին գահակալ Վահեի սպանությունը Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ մղած ճակատամարտում: Ավելի քան 350-ամյա իր գոյության ընթացքում (նկատի ունենք Մովսես Խորենացու նշումները) այդ թագավորությունը եղել է մերթ անկախ (սկսած Վարբակեսից մինչև Աժդահակի գահակալումը, ապա նաև Կյուրոս Մեծի ու Կամբիսի ժամանակ), մերթ կախյալ (Աժդահակի ժամանակ և ապա Դարեհ Ա-ի գահակալության սկզբներից մինչև Աբեմենյանների վախճանը), սակայն այս կախյալությունը ևս, ըստ եղած փաստերի, արտահայտվել է սոսկ հարկատվությամբ և զինական պարտականությամբ: Այլ կերպ ասած, Պարույր Սկայորդու հիմնադրած Հայկազունյաց թագավորությունը (հետևաբար՝ և հայ ժողովուրդը), եղել է ժառանգական, համահայկական, երբևէ չի տրոհվել, դինաստիական փոփոխություն չի կրել և օտարներին չի հպատակվել այնպես, ինչպես ներկայացրել է Ստրաբոնը՝ ոչ ասսուրներին, ոչ մարերին, ոչ էլ Աբեմենյան Պարսկաստանին:

3) Հայաստանի մ.թ.ա. 6-րդ դարի առաջին կեսի տնտեսական, ռազմական ու քաղաքական վիճակի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է ավանդել Քսենոֆոնն իր «Կյուրոպեդիա» աշխատությամբ: Ըստ այդ տեղեկությունների, տվյալ պատմաշրջանում Հայաստանն ունեցել է ինքնուրույն ու ժառանգական թագավորություն, որը կառավարվել է սեփական հայազգի թագավորներով:

¹ Սարգանապալոսի գահազրկման և ինքնասպանության թվականի մասին կան հակասական տեղեկություններ: Մովսես Խորենացու տեղեկություններով ենթադրվում է մ.թ.ա. 8-րդ դարի վերջերին (Ա, գլ. ԻԱ, հմմտ. գլ. ԻԲ, ԻԳ), իսկ ըստ Վելեսո Պատերկուլոսի (տես ВДИ, 1983, նո. 4, էջ 229), Թ. Արծրունու (դպ. Ա, գլ. Դ), Ս. Անեցու (Վաղարշապատ, 1893, էջ 28-29) և այլոց մ.թ.ա. 9-րդ դարի վերջերին՝ 820-814 թթ. ընթացքում:

² Թ. Արծրունի, էջ 69-70, Ասողիկ, էջ 26-27, Ս. Անեցի, էջ 28-29:

Բազմիցս հիշված են, օրինակ, հայոց թագավորի ավագ որդին կամ թագաժառանգ Տիգրանը և Տիգրանի հայրը՝ «Հայոց թագավորը»¹, որի անունը Քսենոֆոնը չի հիշատակել, իսկ ըստ Մովսես Խորենացու Երվանդ Սակավակյացն է (Ա, գլ.ԻԲ)։ Քսենոֆոնի մոտ մեկ անգամ ակնարկ կա նաև հայոց թագավորի հոր, այսինքն՝ Տիգրանի պապի մասին²։ Օրինակ, Կյուրոսի այն հարցին, թե որքան է հայոց թագավորի դրամական առկա կարողությունը, վերջինս պատասխանում է. «Ինչ վերաբերում է դրամին, ապա այն գանձերի հետ միասին, որ թողել է իմ հայրը, ավելի է 3000 տաղանդից»³ (ընդգծ.—Լ.Շ.)։

Այսպիսով, թագավորական երեք սերնդի հիշատակումը հորից-որդի հաջորդականությամբ, կասկած չի թողնում, որ Քսենոֆոնի խոսքը ևս (թեպետ. անուղղակի) հայոց ժառանգական թագավորության մասին է, և երևում է, որ այդ թագավորությունը գոյություն է ունեցել դեռևս Տիգրան Երվանդյանի պապի ժամանակ, գուցե և ավելի վաղ, որի հիշատակումն արդեն Քսենոֆոնի նպատակներից դուրս է։

Հայոց այդ թագավորությունը, ըստ Քսենոֆոնի, ունեցել է 48000-ոց մըշտական բանակ (8000 հեծյալ, 40000 հետևակ, որից 20000-ը նետաձիգներ⁴) և, ինչպես նշվեց, ավելի քան 3000 տաղանդ դրամական կարողություն, որը Հ. Մանանդյանի հաշվումներով հավասար է մոտ 12 միլիոն ոսկի ռուբլու⁵։ Այս թվերը տվյալ պատմաշրջանի համար բավականաչափ պատկառազու են և խոսում են ոչ փոքր երկրի ու թագավորության մասին։ Իսկ եթե նկատի ունենանք, որ իր զորքի ու գանձերի քանակը գերի բռնված հայոց թագավորը հարկադրյալ է խոստովանել⁶, կարելի է մտածել, որ լրիվ քանակները չի հայտնել, պատկերն առավել պարզ կդառնա։ Հայաստանը մ.թ.ա. 6-րդ դարի առաջին կեսին բավականաչափ ընդարձակ, տնտեսապես ու ռազմականապես հզոր, քաղաքական կյանքում մեծ դեր ունեցող թագավորություն է եղել։

Ի դեպ, հայոց թագավորության քաղաքական դերի և հզորության ապացույց են նաև Քսենոֆոնի մի շարք այլ նշումներ։ ա) Ամդահակի թագավորության

վերջերին (մոտ մ.թ.ա. 558-553 թթ. ընթացքում)¹ հայոց թագավորը (Երվանդ Սակավակյաց) այնքան ուժ է գտնում, որ հրաժարվում է հարկ վճարել (տարեկան 50 տաղանդ) և զորք տրամադրել (իր զորքի կեսը) Մարաստանի թագավորին²։ Այսինքն ձեռք է բերում ոչ վաղ անցյալում կորցրած իր անկախությունը³։ բ) Բանակապես հայոց թագավորի զորաբանակը համարյա հավասար է եղել մարաց բուն զորաբանակին։ Մարաց զորքը, ըստ Քսենոֆոնի, 10,000 հեծելազոր, 60,000 հետևակ, իսկ հայոցը, ինչպես նշվեց՝ 8000 հեծելազոր, 40,000 հետևակ⁴, այն էլ հայոց թագավորի հարկադրյալ խոստովանությամբ։ գ) Մարաց թագավորը, իր զորավար Կյուրոսի հետ խորհրդակցելիս, բացեիքաց խոստովանում է՝ «Եթե հաջողվեր նրանց (հայերին,—Լ.Շ.) մեր ձեռքում ունենալ, ապա կարող էինք հասնել այն ամենին, ինչին ձգտում ենք»⁵ (ընդգծ.—Լ.Շ.)։ դ) Մարաց թագավորը վախենում է բացահայտ պատերազմի ելնել ապստամբած հայերի դեմ՝ չլինի թե նոր թշնամի ավելացնի իր թշնամիներին, և Կյուրոսի խորհրդով որոշում է հնարագիտությամբ գերի բռնել հայոց թագավորին, որը և Կյուրոսը խորամանկությամբ իրականացնում է⁶։ ե) Հայերի հանդեպ Կյուրոսը ցուցաբերում է բավականաչափ մեղմ վերաբերմունք։ Առանց որևէ պատժի ազատ է արձակում ապստամբած հայոց թագավորին, նրա ընտանիքի անդամներին, բավարարվում է խիստ չափավոր, հայերի համար տանելի պահանջներով և, ընդհանրապես, հանդես է գալիս ոչ իբրև պատժող, այլ որպես արդարադատ հանրապետ, հանդես է գալիս ոչ իբրև պատժող, այլ որպես արդարադատ հայ-մարական նախկին հարաբերությունները (հայոց թագավորը նորից պարտավորվում է հարկ ու զորք տալ Մարաստանին), իրականում, սակայն, այդ միջոցներն ու ուժերը Կյուրոսն օգտագործում է իր նպատակների համար՝ զինակից դարձնելով հայոց թագաժառանգ Տիգրանին ու նրա զորքը, դրանց

¹ Ксенофонт, Киропедия. Москва, 1977. кн. III, гл. I, 1-43, гл. III, 1-5, кн. IV, гл. II, 9, 18, 43-44, և այլ տեղեր։ Այսուհետև՝ Киропедия։

² Ըստ Մովսես Խորենացու, Երվանդ Սակավակյացի հայրը կամ Տիգրան Երվանդյանի պապը կոչվել է «միև Հայկակ», կարելի է ասել՝ Հայկակ Բ (Ա, գլ. ԻԲ)։

³ Киропедия, кн. III, гл. I, 33։

⁴ Նույն տեղում, հմմտ. գլ. II, 3։

⁵ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հ.Ա, էջ 38, ծան.1։

⁶ Киропедия, кн. III, гл. I, 31-33։

¹ Քսենոֆոնի մոտ հիշված է Ամդահակի որդին՝ Կիաքսարը (Կիաքսար Բ), որը սակայն այլ աղբյուրներով և ըստ պատմագիտության թագավոր չի հռչակվել։ Մյուս բոլոր աղբյուրներով մարաց վերջին թագավոր է համարված Ամդահակը, որին գահազրկեց նրա թոռ (դստեր որդին) Կյուրոս Մեծը։

² Киропедия, кн. II, гл. IV, 12, кн. III, гл. I, 10, հմմտ. кн. II, гл. I, 6, кн. III, гл. I, 34։

³ Ըստ Քսենոֆոնի, հայոց թագավորը կախյալ վիճակի մեջ էր դրվել Ամդահակի ժամանակ երկի նրա թագավորության սկզբներին (Киропедия, кн. III, гл. I, 10)։

⁴ Киропедия, кн. II, гл. I, 6, кн. III, гл. I, 32-33։

⁵ Նույն տեղում, кн. II, гл. IV, 15։

⁶ Նույն տեղում, кн. II, гл. IV, 15-32, кн. III, гл. I, 1-6։

⁷ Նույն տեղում, кн. III, гл. I, 6-43։

մեջ տեսնելով իր հաջողությունների ամենահուսալի գրավականը¹: Ավելին, երևում է նաև (թեպետ անուղղակի), որ հայաստանյան այդ բանակցությունների ընթացքում *Կյուրոսն* ու թագաժառանգ *Տիգրանը գաղտնի դաշինք* են կնքել *ընդդեմ Մարաստանի*², որը և հետո (ըստ այլ աղբյուրների) հաջողությամբ իրականացվեց: Է) Ըստ «Կյուրոպեդիայի» տեղեկությունների, Հայաստանը չի մտել Կյուրոս Մեծի հիմնադրած Աքեմենյան պետության կազմում, այլ եղել է լիակատար անկախ և դաշնակից թագավորություն: Ապացույց է այն, որ Հայաստանը չի հիշված Կյուրոսի կողմից նվաճված ու հպատակ երկրների թվում, ոչ էլ հիշված է այն ժամանակ, երբ Կյուրոսը սատրապներ է նշանակել նվաճված երկրներում³ և, բացի այս, թագաժառանգ Տիգրանն իր զորաբանակով՝ հայոց զորքի մեծագույն մասով⁴, Կյուրոսի ամենահավատարիմ զինակիցն ու հուսալի հենարանն է լինում նրա հետագա հաղթական բոլոր արշավանքներում⁵: Իսկ դա նշանակում է, որ Տիգրանը չէր կարող չհատուցվել իր այդքան ակնառու ծառայությունների դիմաց, գոնե ստանալով անկախ լինելու իրավունք: Ի դեպ, սա բխում է նաև Կյուրոս Մեծի գործելակերպից: Օրինակ, ըստ Քսենոֆոնի, Կյուրոսը սատրապներ չի նշանակել Կիլիկիայում, Կիպրոսում և Պափլագոնիայում սոսկ այն պատճառով, որ սրանք կամավոր մասնակցել էին իր բաբելոնյան արշավանքին⁶: Ուրեմն, որքան պետք է հատուցվեր Տիգրանը, որը նրա բոլոր արշավանքների մասնակիցն էր՝ իր հզոր ու նվիրյալ զորաբանակով: Սա էլ այն դեպքում, երբ, գաղտնիք չէ, Քսենոֆոնի ուշադրության կենտրոնում Կյուրոս Մեծն է, որին մեծարել է, իսկ մյուսներին, այդ թվում նաև Տիգրանին մղել է երկրորդական պլան կամ էլ թողել է ստվերում:

Այսուհանդերձ, Քսենոֆոնը հայտնում է նաև, որ Կյուրոսն իր կտակով, այսինքն կյանքի վերջերին (մոտ 530-528/25 թթ. ընթացքում) կրտսեր որդուն՝ Թանառքսարին է հանձնել Մարաստանի, Հայաստանի և Կադուսիների երկրի սատրապությունը⁷: Արդյո՞ք այս փաստը չի հակասում Նախորդներին և Հայաստանի անկախության մասին մեր եզրակացություններին:

Մեր կարծիքով չի հակասում և տարբեր առումներով բացատրելի է: Կարելի է մտածել, որ Հայաստանը սատրապություն է դարձել Տիգրանի մահից հետո:

Այլ կերպ, իր կյանքի վերջին Կյուրոսն օգտագործել է հարմար առիթը: Մտածելի է նաև, որ Թանառքսարի սատրապությունն ունեցել է ոչ թե անձնապես կառավարելու, այլ վերահսկողական բնույթ, մանավանդ որ Աքեմենյանների գործելակերպում նման երևույթ նկատվում է, մանավանդ որ Թանառքսարին հանձնվել է ոչ թե մեկ, այլ երեք երկրների համատեղ սատրապությունը: Մի խոսքով, այսպես, թե այնպես, անհնար է Հայաստանում սատրապություն տեսնել, ըստ Քսենոֆոնի, քանի դեռ ապրում էր Տիգրան Երվանդյանը կամ Տիգրան Մեծը՝ ըստ Խորենացու¹, քանի դեռ գործում էր Կյուրոս Մեծ-Տիգրան Մեծ դաշինքն ու զինակցությունը:

Այս ամենից զատ, որոնք մ.թ.ա. 6-րդ դարի կեսերին և մասնավորապես երկրորդ կեսին գոյություն ունեցած հայոց թագավորության, նրա պատկառելի ուժի ու հզորության ապացույց են, «Կյուրոպեդիայում» տեղեկություններ կան ուժի ու հզորության ապացույց են, «Կյուրոպեդիայում» տեղեկություններ կան այդ թագավորության սահմանների մասին: Օրինակ, արևելյան ուղղությամբ քանիցս սահմանակից է հիշված Մարաստանը, իսկ հյուսիս-արևմուտքում խալդայների երկիրը, որը նույնացվում է Խաղտիքի հետ: Ավելին, ակնարկ կա նույնիսկ, որ խալդայները ևս հայեր էին, այսինքն՝ Խաղտիքի հայեր: Այսպես, Կյուրոս Մեծը, ըստ Քսենոֆոնի, դիմելով խալդայներին՝ ասել է. «Արդյո՞ք չէիք ցանկանա, որ դուք ևս վճարեիք նույնը, ինչ որ *մյուս Արմենները* (հայերը, —Լ.Շ.) և թուլլովություն ստանայիք մշակելու Արմենիայի հողերը (Հայաստանի հողերը, —Լ.Շ.), որքան կամենայիք»² (ընդգծ. —Լ.Շ.):

Այստեղ անչափ ուշագրավ է «*մյուս հայեր*» արտահայտությունը, որն անառարկելի է դարձնում խալդայների հայ լինելը: Այսպիսով, ըստ «Կյուրոպեդիայի» հայոց թագավորությունը տարածվում էր Սև ծովի հարավ արևելյան անկյունից մինչև Մարաստան և տվյալ սահմաններում նույնանում է Մեծ Հայքի տարածքի հետ: Մյուս ուղղություններով «Կյուրոպեդիայում» տեղեկություններ չկան, Քսենոֆոնին այդ հարցը չի հետաքրքրել:

4. Հայաստանի մ.թ.ա. վեցերորդ դարի կեսերի ռազմաքաղաքական և տընտեսական վիճակը բավականաչափ խոսուն ընդհանրացումներով նկարագրել է Մովսես Խորենացին, մասնավորապես Տիգրան Երվանդյանի, այսինքն՝ Երվանդի որդի Տիգրանի գործունեությունը և ժամանակը (մոտավորապես մ.թ.ա. 555-530 թթ.³), որին, ինչպես տեսանք, ավելի կամ պակաս չափով

¹ Киропедия, кн. III, фл. I, 6-43, гл. II, гл. III, 1-20.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, кн. I, гл. 1, 4-6, кн. VIII, гл. VI, 7-9:

⁴ Նույն տեղում, кн. III, гл. III, 4-5:

⁵ Նույն տեղում, кн. III, гл. III, 3-7, кн. IV, гл. 2, 18, 43, кн. V, гл. II, 27, гл. V, 5-7, кн. VI, гл. 1, 21-22, кн. VIII, гл. IV, 1-2, 24 և այլ էջեր:

⁶ Նույն տեղում, кн. VIII, гл. VI, 8:

⁷ Киропедия, кн. VIII, гл. VII, II.

¹ Տիգրան Մեծը, հավանաբար, մահացել է Կյուրոս Մեծի մահվանից 2-3 տարի առաջ, գուցե մ.թ.ա. 530 թվականին: Այս Տիգրանին չպետք է շփոթել մյուս Տիգրան Մեծի հետ, որին Խորենացին կոչում է Տիգրան Միջին կամ Տիգրան երկրորդ (Բ, գլ.ԺԴ):

² *Հ. Մանանդյան*, Քննական տեսություն ..., հ.Ա, էջ 409:

³ Այս տարեթվերը ենթադրվում են ըստ Քսենոֆոնի և ըստ Խորենացու: Կյուրոս-Տիգրան հարաբերություններից երևում է, որ նրանք համաժամանակյա թագավորներ են: Տիգրանը, պարզապես, փոքր-ինչ վաղ է գահակալել Կյուրոսից (Խորենացի, Ա, գլ.ԻԴ, 1Ա) և դարձյալ փոքր-ինչ վաղ է մահացել նրանից (Киропедия, кн. VIII, гл. VII, II):

Կամ «Ուստի չենք հասկանար, թե ուստի կը հնարէ Խորենացին թէ Տիգրան «գիշխանութիւնն Մարաց և Պարսից յինքն յափշտակեաց», և զայն՝ «կամօք և յօժարութեամբ» նորին իսկ Կիւրոսի»¹:

Մեր կարծիքով, Ա. Գարագաշյանի և նրա հետևորդների մեղադրանքները չէին լինի, չէին լինի նաև տվյալ հատվածի անձիշտ թարգմանությունները (իմաստային առումով), եթե Խորենացուն հասկանալին իր իսկ հարակից տեղեկությունների ամբողջության մեջ, եթե փոքր-ինչ հավատալին նրան և չշտապեին մեղադրելուն: Այնժամ պարզ կդառնար, որ տվյալ հատվածում «ունենալով» բառից հետո պետք էր վերականգնել ինչ-ինչ պատճառներով կորած կամ սղված որ անձնական դերանունը, ինչպիսի սղում միանգամայն հնարավոր էր: Այս փոքրիկ լրացումով, որը թելադրվում է Կյուրոս-Տիգրան դաշինքի պահանջով, հատվածը վերստանում է իր բուն իմաստը, այսինքն, ինչպես գրել է Մովսես Խորենացին. «... Սա (Տիգրանը,—Լ.Շ.) ի Հայկազանցս, որ զԱժդահակ սպան, և գտուն նորա ի գերութիւն վարեաց և զԱնոյշ մայրն վիշապաց. օժանդակ՝ կամօք և յօժարութեամբ զԿիւրոս ունելով՝ որ (Կյուրոսը,—Լ.Շ.) գիշխանութիւնն Մարաց և Պարսից յինքն յափշտակեաց»:

Այսպիսով, ըստ Մովսես Խորենացու, Հայկազն Տիգրանն էր, որ Մարաց թագավոր Աժդահակին սպանեց, նրա տունը գերեվարեց ու Հայաստան բերեց, այդ թվում նաև Աժդահակի Անուշ տիկնոջը (Ա, գլ.Լ) և ազատվեց Մարաստանի գերիշխանությունից «զՄարացն ի բաց բառնալով գիշխանութիւնն», (Ա, գլ.ԻԴ), իր կողմը ունենալով Կյուրոսի հոժարակամ օժանդակությունը, իսկ Կյուրոսը այդ դաշինքի շնորհիվ «հափշտակեց» մարաց և պարսից թագավորությունը: Ահա, սա է Մովսես Խորենացու տվյալ հատվածի իմաստը, որը, փաստորեն, նախորդ յոթ գլուխների (Ա, գլ. ԻԴ-Լ) հակիրճ համառոտագրումն է:

Այս հարկադրյալ շեղումից հետո բերենք նաև Տիգրան Ա-ի մասին Խորենացու մյուս տեղեկությունները:

Ըստ Մովսես Խորենացու. «Եւ ժողովէ արքայն Հայոց ի սահմանացն Կապադովկացոց և որչափ ընտիրք Վրաց և Աղուանից, և զամենայն ընտիրք Հայոց Մեծաց և Փոքունց: Եւ խաղայ ամենայն զօրութեամբ իւրով զկողմամբք Մեղացոց: Վտանգ այնուհետև հարկ առնէ Աժդահակայ՝ պատահել պատերազմաւ Հայկազինն ոչ փոքր ինչ ամբոխիւ»: Ապա նկարագրված է ճակատամարտը և Աժդահակի սպանությունը Տիգրանի ձեռքով (Ա, գլ.ԻԹ):

Վերջապես, ըստ Մովսես Խորենացու, Տիգրանը՝ երվանդ Սակավակյացի որդին, Պարույր Սկայորդու հիմնադրած՝ Հայկազունյաց հարստության 9-րդ

թագավորն է (Ա, գլ.ԻԲ), որը «յառաջագոյն դաշնաւոր եղեալ Աժդահակայ, որ ի Մարաց էր» (Ա, գլ.ԻԴ), ապա՝ սպանելով նրան, Մարաց իշխանությունից ազատագրեց իր թագավորությունը, ավելի ճիշտ, թոթափեց հարկային ու զինական պարտականությունը:

Այսպիսով, եթե մի պահ նկատի չունենանք Տիգրան-Աժդահակ հակամարտության պատմությունը և դրա հետ կապված մանրամասները (Տիգրանի ձեռքով Աժդահակի սպանությունը և Մարաց թագավորության կործանումը, Աժդահակի տան գերեվարումը և այլն), Մովսես Խորենացու մյուս բոլոր տեղեկությունները (անգամ չափազանցություններ երևացող), մեկ առ մեկ հաստատվում են Քսենոֆոնի միջոցով: Հիմնականում հաստատվում են հայնպիսի մանրամասներով, հատիկ-հատիկ փաստ-նշումներով (բոլորը բերել, համեմատել հնարավոր չէ), որոնք Խորենացու մոտ սոսկ ընդհանրացված են մեկ կամ մի քանի բառերով և ընդհանուր վիճակն են ներկայացնում: Օրինակ, հայոց թագավորության գոյությունը մ.թ.ա. 6-րդ դարի առաջին կեսին, այդ թագավորության տնտեսական ու ռազմական հզորությունը, հայոց զորաբանակի շքեղաշուք սպառազինությունը և մարտունակությունը, թագավորական գանձարանի հարստությունները, Տիգրան-Կյուրոս դաշինքն ու զինակցությունը, նույնիսկ Տիգրանի անձնական բարեմասնությունները և այլն¹: Ահա այս պարագաներում, երբ այդքան փաստեր կան, անհնար է չհավատալ Մովսես Խորենացուն և չպնդել, որ հայ ժողովուրդը մ.թ.ա. 6-րդ դարում պատկառելի հզորությամբ թագավորություն է ունեցել՝ իր «բազմաբերավոր» զորաբանակով, որ այդ թագավորությունն ընդգրկել է Մեծ ու Փոքր Հայքերը միասին վերցրած, իսկ Կապադովկիան, Վիրքն ու Աղվանքը Տիգրան Ա-ի ժամանակ եղել են, թերևս, նրա ազդեցության տակ կամ էլ դաշնակից, որ Կյուրոսն այդ թագավորության հետ է կապել (սկզբում) իր ապագա ծրագրերը և անհավանական չէ, որ նաև այդ ուժով է կործանվել Մարաց թագավորությունը և հիմնադրվել աքեմենյան պետությունը²:

Մի հանգամանք ևս: Ճիշտ չեն ուսումնասիրողները, որոնք ինչ-ինչ մղումով, անտեսելով վերը նշված փաստերը, Տիգրան Ա-ին կամ երվանդյանին

¹ Киропедия, кн. III, гл. I-III, кн. IV, гл. II, 9, 18, 43-44, кн. V, гл. II, 21, гл. V, 5-9, кн. VIII, гл. II, 26, гл. IV, 1-2, 24.

² Ըստ Քսենոֆոնի, Աժդահակի որդի Կիաքսարը (Կիաքսար F) իր թագավորությունը կամովին է հանձնել Կյուրոսին (Киропедия, кн. VIII, гл. V, 18-20, 22, 26), իսկ ըստ Հերոդոտի, Կյուրոսը գնեքի ուժով է կործանել մարաց թագավորությունը, վերջին գահակալ Աժդահակին գերի վերցրել և պահել գերության մեջ մինչև նրա մահը (История, кн. I, 122-130): Խորենացու պատմածը, փաստորեն, մարաց թագավորության կործանման տարբերակներից մեկն է միայն և, մեր կարծիքով, առավել հավանականը:

վերաբերող Խորենացու տեղեկությունները, մասնավորապես, Հայաստանի հզորության ու զորաբանակի մասին, վերագրում են շուրջ 400 տարի ուշ ապրած Տիգրան Բ-ին կամ Տիգրան Միջինին, մտածելով, թե Խորենացին շփոթել է սրանց գործերը¹: Իրականում, սակայն, այս դեպքում ևս Խորենացին ոչինչ չի շփոթել՝ ոչ ժամանակագրորեն, ոչ էլ պատմականորեն (ապացույց Քսենոֆոնը), ուստի և հիմք չկա, նաև անարդար է արհեստականորեն փաստազրկել հայ ժողովրդի պատմության մ.թ.ա. 6-րդ դարը: Սա, իհարկե, չի նշանակում, որ Տիգրան Բ-ի ժամանակ Հայաստանը հզոր չի եղել, ամենևին, այլ սոսկ նշանակում է, որ Տիգրան Ա-ի ժամանակ պակաս հզոր չէր և պետք է ընդունել այս բացահայտ ճշմարտությունը:

5. Հայաստանի՝ մ.թ.ա. 6-րդ դարի նշված ժամանակաշրջանի հզորության, Տիգրան-Աժդահակ հակամարտության, Կյուրոս-Տիգրան դաշինքի և հարակից դեպքերի մասին խիստ հետաքրքիր տեղեկություններ է ավանդել Թովմա Արծրունին՝ Արծրունիների տոհմի պատմության թելադրանքով, որոնք չկան ոչ Մովսես Խորենացու մոտ, ոչ էլ մեզ հասած օտարաբան աղբյուրներում: Այլ կերպ ասած, լրացուցիչ կամ հավելյալ տեղեկություններ են, դրանով իսկ հետաքրքիր և ուշադրության արժանի, չնայած պատմագիտական առումով իսպառ մոռացված կամ կարևոր չհամարված:

Օրինակ, Մովսես Խորենացու մոտ Կյուրոսի մասնակցությունը հայ-մարական պատերազմին և Աժդահակի դեմ մղված ճակատամարտին սոսկ աղոտ կերպով է նշմարվում, այն էլ, եթե ընդունում ենք վերևում առաջարկված «որ» բառի հավելումը, իսկ Թովմա Արծրունին խիստ պարզորոշ գրում է. «Նա և բազմախոհեմն Կիրոս Պարսիկ խաղայ գայ իւրովք հեծելազօր մարտակցովքն, գալ օգնել Տիգրանայ. քանզի էին բարեկամացեալ ընդ միմեանս Կիրոս և Տիգրան և յամենայնի համանմանքն, միասիրտքն, քաջախոհեմքն և բազմադրուատքն»²:

Թովմա Արծրունին հավելյալ հայտնում է նաև, որ ճակատամարտի նախաշեմին Աժդահակը փորձել է պառակտել Կյուրոս-Տիգրան դաշինքը և իր կողմը դարձնել Կյուրոսին: «Բայց մինչդեռ չև առ միմեանս հասեալ Տիգրան և Կիրոս,—գրում է նա,—յդէ Աշդահակ պատարագս Կիրոսի և խոստանայ տալ նմա զտէրութիւնն գշորորդ մասն Սենեբերիմանցն զկողմամբքն Նինուէի և զՏմո-

րիս ամրոցաւ որ ի նմա, և զայն ոչ միանգամ, այլ յոլովակի՝ մի զմիոյ կնի ընթացուցանէր դեսպանս հրովարտակօք և պատարագօք»³:

Այս գաղտնիքն իմանում են Արծրունիները, մասնավորապես Քսերքսես Արծրունին, «... ապա գան առ Տիգրան Հայոց թագաւոր և զեկուցանեն նմա վասն որոյ խորհի Աշդահակ»: Ապա՝ «Յանյնժամ առեալ հրովարտակ Սանա-վասն որոյ խորհի Աշդահակ»: Ապա՝ «Յանյնժամ առ Կիրոս. և առեալ զնա գան սարեանց ի Տիգրանայ՝ պատարագօք զնացին առ Կիրոս. և առեալ զնա գան առ Տիգրան, և անյապաղ փութով զգործ պատերազմին վճարեալ ...»⁴:

Ճակատամարտում, ըստ Թովմա Արծրունու, Աժդահակին ձիուց ցած է գցել Քսերքսես Արծրունին, իսկ Տիգրանը նիզակահարել ու սպանել է նրան», ... Եւ Քսերքսես Արծրունին, իսկ Տիգրանը նիզակահարել ու սպանել է նրան», ... Եւ Կիրոսի զհետ մտեալ զօրուն՝ ոչ սակաւ սատակմունս առնէր, մինչև միահաղոյն զօրսն Աշդահակայ վատնեալ սուսերաւ՝ տիրէ Մարաց և Պարսից»⁵:

Թովմա Արծրունու հաջորդ հավելյալ տեղեկությունները վերաբերում են Կյուրոս-Կրեսոս պատերազմին և հայերի մասնակցությանը, որը Մովսես Խորենացու մոտ ընդհանրապես լռության է տրված: Ըստ Թովմա Արծրունու, այս պատերազմին մասնակցել են հայոց թագավորության հարավային և հյուսիսային կողմերի զորքերը («զգօրսն հարաւայինս և հիւսիսայինս»), վերը հիշված Քսերքսես Արծրունու և սրա որդու՝ Արշեգ Արծրունու հրամանատարությամբ: Պատերազմում իրենց հնարագիտությամբ աչքի են ընկնում Քսերքսեսն ու իր որդի Արշեգը, որոնք գերի են վերցնում Կրեսոսին և հանձնում Կյուրոսի ձեռքը⁶:

Վերջապես Թովմա Արծրունու մյուս հավելյալ տեղեկությունները վերաբերում են հայոց 40.000-ոց զորքի մասնակցությանը Կյուրոսի բաբելոնյան արշավանքին, մասնավորապես, Կյուրոսի կողմից ազատագրված Բաբելոնի հրեաներին զալատացիների հարձակումից փրկելու և երուսաղեմ ուղեկցելու գործին: Այժմ դարձյալ, ըստ Թովմա Արծրունու, Քսերքսես և Արշեգ Արծրունիների հրամանատարությամբ «...տուեալ պատերազմ զաւուրս ոչ սակաւս, ների հրամանատարությամբ «...տուեալ պատերազմ զաւուրս ոչ սակաւս, որպէս թէ ամսօրեայ մի ժամանակ, յորում ոչ սակաւ քաջութիւն նահատակուրպէս թէ ամսօրեայ մի ժամանակ, յորում ոչ սակաւ քաջութիւն նահատակութեան զօրացն Հայոց, որ ի զարմանս կրթեաց զբովանդակ զօրս Պարսից բարբարոսօքն հանդերձ: Եւ հարան զօրքն Գաղատացւոց, ի մեծամեծաց մինչև ի փոքունս...»⁷:

Թովմա Արծրունու այս տեղեկությունները, որոնց ստույգ լինելը կասկած չի հարուցում (մեր կարծիքով), մեկ անգամ ևս ընդգծում է հայոց

¹ Թովմա Արծրունի, էջ 73-74:

² Նույն տեղում, էջ 74:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 75-76:

⁵ Նույն տեղում, էջ 77:

¹ Մ. Արեղյան, Երկեր. Գ. Երևան, 1968, էջ 59-60, Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.) հ.1-ին, էջ 578-579:

² Թ. Արծրունի, էջ 73:

թագավորության հզորությունը Տիգրան Երվանդյանի ժամանակ և առավել ամբողջական դարձնում մեր պատկերացումը Կյուրոս-Տիգրան դաշինքի մասին: Այլ կերպ ասած, դրանք մոռանալի տեղեկություններ չեն, թեպետ բացակայում են օտարաբան աղբյուրներում (հայերի մասին ավանդածը) և նույնիսկ Մովսես Խորենացու մոտ:

6. Հայաստանի հզորության անառարկելի ապացույց են նաև Բիհիսթունի արձանագրության տվյալները, որոնք վերաբերում են մ.թ.ա. 6-րդ դարի 20-ական թվականներին, մեր կարծիքով, ետտիգրանյան ժամանակին: Հանրահայտ է, ըստ այդ արձանագրության, որ մեկ տարվա ընթացքում՝ մ.թ.ա. 521 թ. գարնանից մինչև 520 թ. գարունը, Դարեհ Ա-ի հրամանով Աքեմենյան զորքերը հինգ անգամ արշավել են Հայաստան: Առաջին երեք արշավանքները գլխավորել է հայազգի Դադարշիս զորավարը, իսկ վերջին երկուսը՝ ազգությամբ պարսիկ Վահումիսան:¹ Եթե հավատանք Դարեհ Ա-ի հայտարարություններին, բոլոր այս արշավանքներում և ճակատամարտերում հաղթել են պարսկական զորքերը, սակայն, ինչպես նկատել են շատ ուսումնասիրողներ, այդ հայտարարություններն անճիշտ են և անհամոզիչ, այլ կերպ ասած, Դարեհը զբաղվել է նվաճողներին հատուկ սնապարծությամբ: Հենց այս բանը, որ նրա բանակներն ընդամենը մեկ տարվա ընթացքում հինգ անգամ արշավել են հայերի դեմ, կնշանակի պարտություն կրողները հայերը չէին, գոնե առաջին երեք կամ չորս ճակատամարտերում²: Այլապես անբացատրելի է դառնում, թե Դարեհն ինչ նպատակով էր պարտված ժողովրդին, այսինքն, նվաճված երկիրը նորից ու նորից նվաճում: Էլ չենք ասում, որ Դարեհն առաջին երեք ճակատամարտերից հետո հարկադրված է եղել փոխելու Հայաստան արշավող իր զորավարին, Դադարշիսի փոխարեն ուղարկելով Վահումիսային:

Այս ամենից հետևում է, որ տվյալ ժամանակ ևս հայ ժողովուրդն ունեցել է տնտեսական և ռազմական մեծ հզորություն, այնքան մեծ, որ կարողացել է մեկ տարի շարունակ դիմագրավել ահարկու հակառակորդին, նույնիսկ պարտության մատնել նրա ոչ պակաս հզոր զորաբանակներին: Ավելին, կարծիք կա նաև, որ Դադարշիսն ու Վահումիսան միաժամանակ են արշավել Հայաստան: Դադարշիսը՝ արևելքից, իսկ Վահումիսան՝ հարավից, որ նրանք վերջնական հաղթանակներից հետո մնացել են Հայաստանում և սպասել

¹ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ.1, էջ 154-156, հմմտ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հ.Ա, էջ 48-51, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1-ին (ՀՀ ԳԱ հրատ.) էջ 448-449:

² Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հ.Ա, էջ 51, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1-ին (ՀՀ ԳԱ հրատ.), էջ 449:

Դարեհի գալուստի: Այս նոր մեկնաբանությամբ առավել են ընդգծվում հայ ժողովրդի տնտեսական ու ռազմական հնարավորությունները (քանի որ հակառակորդն արշավել է երկու ուղղությամբ միաժամանակ), հետևաբար, հայոց թագավորության ընդարձակածավալ վիճակը (գոնե, համահայաստանյան ընդգրկումով), առանց որի դժվար է պատկերացնել տնտեսական և ռազմական այն հզորությունը, ինչպիսին ենթադրվում է Բիհիսթունի արձանագրությունից: Իհարկե, Բիհիսթունի արձանագրությամբ հնարավոր չէ ուրվագծել հայոց թագավորության տվյալ ժամանակի սահմանները, սակայն ռազմական ուժի առկայությունը, որը կասկած չի հարուցում, թելադրում է նաև տարածքային և տնտեսական համապատասխան գործոնների առկայություն:

Ահա, մեր կարծիքով, հայ ժողովրդի այս մեկամյա հերոսական պայքարն ու մաքառումն է արտացոլված Տիգրան Երվանդյանի որդու և հաջորդի՝ Վահագնի մասին Մովսես Խորենացու ավանդած խիստ հպանցիկ ու հակիրճ տեղեկություններում՝ թե Վահագնին նվիրված երգում, թե հարակից մյուս նշումներում (Ա, գլ.ԼԱ):

Ինչպես այլ առիթով ասել ենք², Վահագնին նվիրված երգը, որը մեր դարի սկզբից դիտվել ու դիտվում է որպես Վահագն աստծու ծննդյան նկարագիր, բնավ էլ ծնունդ չի պատկերում: Այստեղ, մեր համոզմամբ, գեղարվեստական մեծագույն վարպետությամբ և անթերի պատկերներով ներկայացված է հայ ժողովրդի համար ստեղծված խիստ ցավատանջ, երկունքի ցավերին հավասար, մաքառումներով լի մի ժամանակաշրջան. «Երկներ երկին, երկներ երկիր, երկներ և ծովն ծիրանի»: Համատարած աղետի այդ ծովում կանգնած է Հայաստանը, ինչպես կարմրիկ եղեգնիկ. «Երկն ի ծովուն ուներ և զկարմրիկն եղեգնիկ»: Հայ ժողովուրդն ատելությամբ ու ցասումով ծառս է լինում թշնամու դեմ. «Ընդ եղեգան փող ծուխ ելաներ, ընդ եղեգան փող բոց ելաներ», և այդ վրեժով լեցուն մարտի է նետվում խարտյաշ պատանեկիկը՝ Վահագնը, «Եւ ի Բոցոյն վազէր խարտյաշ պատանեկիկ»: Մնացածը՝ «Նա հուր հէր ուներ, բոց ուներ մօրուս, և աչկունքն էին արեգակունք», Վահագնի արտաքին գեղեցկության նկարագիրն է, Վահագնի, որն ամենայն հավանականությամբ գլխավորել է իր ժողովրդի ավելի քան մեկամյա պայքարը Դարեհ առաջին Վշտասպի աշխարհակործան բանակների դեմ և իրավացիորեն փառաբանվել, նույնիսկ՝ աստվածացվել:

Այս է պատճառը, մեր կարծիքով, որ Վահագնը կոչվել է նաև «Վիշապաբաղ» կամ, ըստ Խորենացու, նրա մասին ասել են, թե կռվել է վիշապների դեմ

¹ Տես Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1-ին (ՀՀ ԳԱ հրատ.), էջ 450:

² Լ. Շահինյան, Հայկական հնագույն մշակույթը (դասախոսություն) Երևան, 1982, էջ 8-9:

և հաղթել. «ընդ վիշապաց ասէին յերգին կռուել նմա և յաղթել, և կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեայ նահատակութիւնսն նմա երգէին» (Ա, գլ.ԼԱ): Ուրեմն, Դարեհ Ա-ի ուղարկած պարսկամարական ուժերի դեմ մղած կռիվների ու հաղթանակների շնորհիվ, քանի որ մարերին, ըստ Խորենացու, հայերը անվանել են վիշապագունք (վիշապագուններ), այսինքն վիշապների սերունդ¹, որը տվյալ պահին կարող էր ընդհանրացվել նաև պարսիկների համար, մանավանդ որ Բյուրասպ Աժդահակի առասպելով (տես Խորենացի, Ա գրքի Ա և Բ հավելվածները) հիմքեր կային:

Վահագնի առթիվ ուշագրավ է նաև Մովսես Խորենացու հետևյալ նշումը. «Այլ ասեն զսա և աստուածացեալ. և անդրի ի Վրաց աշխարհին զսորա չափ հասակին կանգնեալ՝ պատուէին զոհիւք» (Ա, գլ.ԼԱ):

Արդ, հարց է առաջանում՝ ինչո՞ւ են վրաց աշխարհում ևս աստվածացրել ու պաշտել Վահագնին:

Պատասխանը դարձյալ պետք է փնտրել Դարեհ Ա-ի բանակների դեմ մղվող հերոսական պայքարի ու հաղթանակների մեջ: Այսինքն, ինչպես Վահագնի հայր Տիգրանը Վրաց և Աղվանից օգնությամբ պայքարել է Աժդահակի դեմ (այդ փաստը բերվեց), այնպես էլ Վահագնը նույն դաշինքով ու նույն օգնությամբ կարող էր պայքարել Դարեհ Վշտասպի դեմ և իր սխրանքներով պաշտվել նաև վրաց մոտ:

Այսպիսով, Վահագնի մասին Մովսես Խորենացու տեղեկությունները պատմականորեն հիմնավորվում են Բիհիսթունի արձանագրությամբ և նոր երանգներ ավելացնում հայոց թագավորության հզորությանը: Այլ կերպ ասած, առավել ամբողջական դարձնում մեր պատկերացումը, որ Հայաստանը հզոր է եղել նաև այդ ժամանակ և դրանից հետո է միայն, որ հայոց թագավորությունը հարկային ու զինական պարտականությամբ նորից ենթարկվել է Աքեմենյաններին, ենթարկվել արդեն տևականորեն, մինչև Աքեմենյանների կործանումը, սակայն երբեք չկորցնելով իր տարածքային ամբողջությունը, իր ներքին ինքնուրույնությունը և հզորությունը:

7. Հայաստանի վարչատարածքային վիճակի մասին անփոխարինելի արժեք ունեն Հերոդոտի տեղեկությունները: Ստրաբոնից ավելի քան 450 տարի առաջ տարբեր առիթներով նա նշել է, որ Հալիս գետը, Եփրատը և Տիգրիսի Ջաբ (Ջաբատ) կոչված վտակներից մեկը (նկատի ունի Մեծ Ջաբ վտակը) սկիզբ են առել և հոսել են Հայաստանից²: Բացի այս, Հերոդոտի այլ տեղեկություններից էլ իմանում ենք, որ «Կիլիկիայի և Հայաստանի սահմանն էր

կազմում նավարկելի Եփրատ գետը»³, որ Հայաստանը մի կողմից (արևմուտքում,—Լ.Շ.) սահմանակից էր Կիլիկիային, իսկ մյուս կողմից (արևելքում,—Լ.Շ.) (Մատիենե) —Մեդիա-Մարաստան երկրին⁴, որ Հայաստանն ընկած էր (տարածվում էր) Ասորեստանից վերև⁵, որ Հայաստանի վրայով էր անցնում Սարգիկեից-Շոշ տանող «Արքայական պողոտայի» մի հատվածը՝ 56^{1/2} փարսախ (= 300 կ.մ.) երկարությամբ⁶:

Հերոդոտի այս տեղեկություններից հետևում է, որ Փոքր Հայքի մի մասը (գոնե, Հալիս գետի վերնագավառները), Բարձր Հայքը, Ծոփքը, Աղձնիքը, Կորդուքը, մասամբ նաև Վասպուրականը Հայաստանի մասերն են եղել մ.թ.ա. հինգերորդ դարում և Հայաստան են կոչվել, այլապես Հերոդոտը չէր կարող վերոնշյալ գետերը Հայաստանից սկիզբ առնող և Հայաստանի վրայով հոսող համարել, չէր կարող ասել, թե Եփրատը Կիլիկիայի և Հայաստանի սահմանագետն է, թե «Արքայական պողոտայի» 56^{1/2} փարսախ երկարությամբ հատվածը անցնում էր Հայաստանի վրայով և այլն: Այլ կերպ ասած, հերոդոտյան այս տեղեկություններում, թեպետ անուղղակի, ուրվագծված են Հայաստանի արևմտյան, հարավային, հարավ-արևելյան սահմանները և այն եզրահանգումները, թե դրանք Փոքր Հայքի և Մեծ Հայքի էթնոտարածքային սահմաններն են եղել, ըստ Խորենացու, թե նախորդ դարերում (Արամի ու Տիգրան Ա-ի ժամանակ), թե հետագա բոլոր դարերում մեկ անգամ ևս հիմնավորվում են: Կարևոր է հատկապես, որ Հերոդոտի ժամանակ Հայաստան ասելով հասկացվել է նաև Փոքր Հայքը: Այն այդպես էլ հասկացվել է ընդհուպ մինչև Բյուզանդական կայսրության կործանումը, չնայած Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակվանից վարչականորեն մեկուսացվեց Մեծ Հայքից և այլևս չմիացավ նրան:

8. Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական վիճակի, մասամբ նաև տարածքի մասին իր «Անաբասիս» («Բյուրաց նահանջ») աշխատության մեջ զանազան անուղղակի նշումներ ունի Քսենոֆոնը, որոնք վերաբերում են մ.թ.ա. 5-րդ դարի վերջերին և 4-րդ դարի սկզբին:

Այս առիթով «Անաբասիս»-ից բխող առաջին ակնառու իրողությունն այն է, որ մ.թ.ա. 401 թ. դրությամբ Հայաստանը երևում է որպես ինքնուրույն թագավորություն: Ինչպես հայտնի է, ըստ Քսենոֆոնի, մ.թ.ա. 401 թվականին 13000 հույն վարձկաններ⁷ մասնակցում են Փոքր Ասիայի աքեմենյան

¹ Геродот, кн. V, 52:

² Նույն տեղում, кн. V, 49:

³ Նույն տեղում, кн. I, 194:

⁴ Նույն տեղում, кн. V, 52:

⁵ Քսենոֆոն, Անաբասիս (թարգմանությունը Սիմոն Կրկյաշարյանի), Երևան, 1970, էջ 10, 26:

⁶ Այսուհետև Անաբասիս:

¹ Մովսես Խորենացի, էջ 84-86, 176, 192:

² Геродот, кн. I, 72, 180, кн. V, 52:

սատրապ Կյուրոս կրտսերի կազմակերպած արշավանքին, որն ուղղված էր իր եղբոր՝ աքեմենյան տիրակալ Արտաշես Գ-ի դեմ: Կունաքսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Կյուրոս կրտսերը սպանվում է, իսկ հունական զորքը կանգնում է կործանման վտանգի առաջ: Հալածվելով ու հետապնդվելով հակառակորդից, նրանք մի կերպ հասնում են Նինվեի մոտակայքը¹, և այստեղ հույն զորահրամանատարները հավաքվում են խորհրդի, թե ինչ ճանապարհով վերադառնան հայրենիք: Ավելի ձիշտ, ինչ երկրով գնալն է իրենց համար անվտանգ, ապահով և հնարավոր: «Այնուհետև, — գրում է Քսենոֆոնը, — զինվորները սկսեցին հոգալ պարենի մասին, իսկ զորավարները դարձյալ ի մի եկան խորհրդի և, հավաքելով գերի վերցվածներին, հարցաքննեցին նրանց շրջակա բոլոր երկրների մասին: Գերիները պատմեցին, թե դեպի հարավ ճանապարհը տանում է Բաբելոն և Մեդիա. այդ ճանապարհով էլ հեղինակները եկել են (այսինքն հալածվել ու քշվել են, — Լ.Շ.), դեպի արևելք ճանապարհը տանում է Սուսա (= Շոշ, — Լ.Շ.) և Եկբատանա, որտեղ, ինչպես ասացին, արքան անց է կացնում ամառները. գետն անցնելուց հետո (երևի Արևմտյան Տիգրիսը, — Լ.Շ.) Դեպի արևմուտք ճանապարհը տանում է Լյուդիա և Հոնիա (նաև դեպի Ասորիք, որը չի նշել Քսենոֆոնը, — Լ.Շ.), իսկ լեռների միջով դեպի հյուսիս ճանապարհը տանում է կարդուխների երկիրը: Ասում էին, որ սրանք ապրում են լեռներում և ռազմատենչ են ու չեն հպատակվում արքային:² Այսուհանդերձ, մի անգամ սրանց վրա արշավել էր արքայական զորքը, թվով տասներկու բյուր մարդ, բայց այդ զորքից և ոչ մեկը չէր վերադարձել երկրի դժվարանցանելիության պատճառով: Բայց երբ կարդուխները պայման են կնքում դաշտային երկրի սատրապի հետ, ապա հաղորդակցվում են թե իրենք նրանց հետ, թե նրանք իրենց հետ:

Այս լսելով, զորավարները նիստ արեցին առանց այն մարդկանց, որոնք պնդում էին, թե բոլոր կողմերի տեղանքը իրենց ծանոթ է, և ոչինչ չհայտնեցին, թե ինչ ուղղությամբ են իրենք ընթանալու: Զորավարները որոշեցին, որ պետք է իջնել լեռների միջով դեպի կարդուխների երկիրը³. քանզի ասել էին, թե նրանց երկրով անցնելուց հետո կհասնեն Արմենիա (Հայաստան, — Լ.Շ.), որին իշխում էր Օրոնտասը⁴ և որը մեծ էր ու հարուստ: Այստեղից, ասում էին, հեշտ է գնալ ցանկացած ուղղությամբ⁵ « (ընդգծ. — Լ.Շ.):

¹ Անաբասիս, էջ 31-80:

² Նկատի ունի Աքեմենյան արքայից արքային:

³ Ուսումնասիրողների իրավացի կարծիքով «Կարդուխների երկիրը» պատմական Հայաստանի Կորդուք կամ Կադմեա տուն նահանգն է:

⁴ Օրոնտասը ժամանակագրորեն նույնանում է Խորենացու հիշած հայոց թագավոր Արմոգին (Ա, գլ.ԼԱ):

⁵ Անաբասիս, էջ 82:

Հույն հրամանատարների այս գաղտնի որոշումն անառարկելիորեն իսկույն դառնում է գործողության ծրագիր: Նույն գիշերը, առանց ժամանակ կորցնելու, նրանք սկսում են իրենց նահանջը Նինվեի մոտակայքից դեպի հյուսիս, մինչև Տրապիզոն, որն ընթացավ հիմնականում Հայաստանի վրայով և հանգամանորեն նկարագրված է «Անաբասիս»-ի 4-րդ գրքում:

Արդ, հարց է առաջանում՝ ինչո՞ւ հույներն ընտրեցին և իրենց նահանջն իրականացրին Հայաստանի խիստ դժվարագնաց ճանապարհներով, նույնիսկ ճանապարհազուրկ և, հիմնականում, ամայի, անմարդաբնակ վայրերով, այն էլ ձմեռվա պայմաններում, երբ կային հույներին վաղուց հայտնի բանուկ և հարմարավետ ճանապարհներ: Ինչո՞ւ, օրինակ, չգնացին «Արքայական պողոտայով», որը նրանց Փոքր Ասիայի հունաբնակ բազում բնակավայրերով կտաներ դեպի Լյուդիա և Հոնիա՝ դեպի Միջերկրականի ափը, ապա Հունաստան, կամ ինչո՞ւ չգնացին Նինվե-Անտիոք ուղղությամբ, որը Միջերկրական տանող ամենակարճ և ոչ պակաս հարմարավետ ճանապարհն էր:

Մեր կարծիքով, պատասխանը մեկն է. հիշյալ բանուկ ճանապարհներն անցնում էին Աքեմենյանների տիրակալության երկրներով, ուստի և կործանարար կլինեին հույների համար: Հենց դա էլ հարկադրել է նրանց, որ նահանջեն Հայաստանի վրայով (իհարկե, նախնական համաձայնությամբ¹), որը եղել է փրկության միակ ելքը: Կնշանակի Հայաստանը Աքեմենյաններին հպատակ երկիր կամ թագավորություն չէր, այլպես ոչ հույները կարող էին փրկության հույս ունենալ, որքան էլ խիզախ լինեին, ոչ էլ հայերը կարող էին ապահովել նրանց նահանջը, որն իրականում ապահովել են:

Մի փաստ ևս: «Անաբասիս»-ի վերջում (7-րդ գրքի վերջը) Քսենոֆոնը գրում է. «(Արքային պատկանող մեր անցած երկրների տիրակալները հետևյալներն էին. Լյուդիայի՝ Արտիմասը, Փոյուզիայի՝ Արտակամասը, Լյուկանոնիայի և Կապադովկիայի՝ Միթրադատեսը, Կիլիկիայի՝ Սյունենեսիսը, Փյունիկիայի և Արաբիայի՝ Դեռեսը, Սիրիայի և Ասսյուրիայի՝ Բելեսյուսը, Բաբելոնի՝ Հռոպարասը, Մեդիայի՝ Արբակասը, Փասիանների և Հեսպերիտների՝ Տիրիբագոսը, իսկ կարդուխները և խալյուբները և խալդայները և մակրոնները և կոլխերը և մոսսինոյկները և կոյտոսները և տիբարենները ինքնավար են. Պափլագոնիայի տիրակալն էր Կորյուլասը, Բյուբանացիներինը՝ Փառնաբագոսը, Եվրոպական թրակացիներինը՝ Սաթեսը)²» (ընդգծ. — Լ.Շ.):

¹ Քսենոֆոնը, մեր կարծիքով, նախնական համաձայնության փաստն ուղղակի և հանգամանորեն չի նշել հույների նահանջին, որը խզուկ փախուստ էր, հերոսական տեսք տալու նպատակով:

² Անաբասիս, էջ 197:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ հիշված են հունական գործի անցած բոլոր երկրները, մասամբ նաև նրանց տիրակալները, բացի Հայաստանից և նրա տիրակալ Օրոնտասից: Այս բանը, եթե աղճատման հետևանք չէ, խիստ զարմանալի է երևում, քանի որ հունական գործը, ըստ Քսենոֆոնի, Հայաստանի վրայով՝ հարավից-հյուսիս ուղղությամբ, անցել է 118 փարսախ 24 ասպարեզ տարածություն¹, այսինքն 653 կմ. տարածություն, և «Անաբասիս»-ի համարյա ամբողջ 4-րդ գիրքը վերաբերում է Հայաստանի վրայով նահանջելու մանրամասներին²: Ուրեմն, ըստ Քսենոֆոնի, Հայաստանը ևս իր տիրակալ Օրոնտասով պետք է հիշված լիներ վերը վկայակոչված հատվածում, որպես ինքնավար երկիր, Կարդուխներից հետո:

Ավելին, երևում է նաև, որ վկայակոչված հատվածում իրենց հաջորդական տեղում չեն նշված փայայաններն ու հեսպերիտները, իսկ տառիները, որոնք 4-րդ գրքի շարադրանքում հիշված են փայայաններից հետո, այստեղ (բերված հատվածում) դարձյալ չեն նշված:

Այսպիսով, վկայակոչված հատվածի միջանկյալ նշումները՝ «իսկ» շաղկապից հետո պետք է լրացնել և վերաշարադրել հետևյալ կերպ. «իսկ կարդուխները, և արմենները, որոնց տիրակալն էր Օրոնտասը, և փասիաններն ու հեսպերիտները, որոնց տիրակալն էր Տիրիբազոսը, և տառիները և խալուբները և խալդայները և մակրոնները և կոլխերը և մոսսինոյկները և կոյտոսները և տիբարենները ինքնավար են»:

Այս լրացումները և վերաշարադրանքը հավանական են երևում ոչ միայն այն պատճառով, որ «Անաբասիս»-ի ամբողջ շարադրանքում խստիվ հաջորդականությամբ հիշված են հունական գործի անցած բոլոր երկրներն արշավանքի ու նահանջի ընթացքում, այլև այն պատճառով, որ կարդուխներից մինչև Տրապիզոն հիշված են ինքնավար երկրներ, իսկ արմենները, փասիանները, հեսպերիտներն ու տառիները հիշված են կարդուխներից մինչև խալուբներ ընկած տարածքում: Կարճ ասած, վերջին հատվածի վերաշարադրանքն ու լրացումները պարտադիր են «Անաբասիս»-ի ամբողջ շարադրանքով, որն առավել ճիշտ ու անաղարտ է, քան վերջին ամփոփող հատվածը:

«Անաբասիս»-ում Քսենոֆոնի մյուս ուշագրավ տեղեկությունն այն է, որ Հայաստանը համարված է «Մեծ ու հարուստ» երկիր, կամ էլ Հայաստանի տիրակալ Օրոնտասն է համարված «մեծ ու հարուստ»: Ի դեպ, Հայաստանի հարուստ լինելը ոչ թե սոսկ նշված է Քսենոֆոնի մոտ, այլ հանգամանորեն, քայլ առ քայլ նկարագրված է նաև «Անաբասիսի» 4-րդ գրքում³: Ըստ այդ տեղեկությունների, Հայաստանը ներկայանում է տնտեսապես խիստ զար-

գացած, շեն ու բարեբեր մի երկիր՝ համբավվոր ձիերի երամակներով, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների նախիրներով ու հոտերով, երկրագործական ու անասնապահական մթերքների առատությամբ ու զանազան այլ բարիքներով:

Օրինակ, ըստ Քսենոֆոնի, Տելեբոաս գետի մոտակայքում (Արածանի գետի Մեղտի կամ Մեղրագետ վտակն է), ուր շատ գյուղեր կային, Արևմտյան Հայաստանի հյուպարքոս Տիրիբազը հույն հրամանատարների հետ փոխհամաձայնության է գալիս, «որպեսզի ոչ ինքը վնասի հույներին, ոչ էլ նրանք այրեն տները, իսկ պարեն կարող են վերցնել ինչքան անհրաժեշտ է» (ընդգծ. —Լ.Շ.)¹: Այնուհետև հույներն անցնում են ևս 15 փարսախ (մոտ 83 կմ), հասնում մի ապարանքի (երևի Հարբ գավառում), «որի շուրջը բազմաթիվ գյուղեր կային, լի զանազան պարենով: Երբ արդեն բանակել էին,—շարունակում է Քսենոֆոնը,—գիշերն առատ ձյուն եկավ. ուստի և լուսաբացին որոշեցին զորաշարքերը և զորավարներին տեղավորել գյուղերում ... Այստեղ նրանք արդեն ունեին անհրաժեշտ բոլոր տեսակի պարենի և բարիքների առատություն. մորթելու անասուններ, հաց, անուշահոտ հին գինիներ, չամիչ, ամեն տեսակ ընդեղեն» (ընդգծ. —Լ.Շ.)²: Ավելին, հույներն այս գյուղերում նույնիսկ իրենց մարմիններն են օծում զանազան յուղերով, «Քանզի այստեղ յուղի շատ տեսակներ կային,—գրում է Քսենոֆոնը,—որ գործածում էին ձիթայուղի փոխարեն. խոզաճարպ և քնջութի և դառն նշի և բևեկնի յուղ: Կար նաև սրանցից պատրաստված մեռն» (ընդգծ. —Լ.Շ.)³:

Այստեղից հույներն ամայի տարածություններով ընթանում են ևս 15 փարսախ, հասնում Եփրատ գետի (=Արածանիի) ակունքների մոտակայքը և գետանց կատարում, «թըջվելով մինչև պորտը»⁴: Ապա մեծ դժվարություններով անցնում են ևս 13 փարսախ (13 x 5¹/₂ կմ.) և նորից հանգրվանում հայկական գյուղերում⁵, որոնք, հավանաբար, Բագրեվանդ գավառի գյուղերն են եղել: «Տներն այստեղ գետնափոր էին,—գրում է Քսենոֆոնը,—մուտքն ինչպես ջրհորի բերան, իսկ ներքևի մասն ընդարձակ ... Տներում կային այծեր, ոչխարներ, եղներ, հավեր և սրանց ձագերը: Բոլոր անասունները ներսում կերակրվում էին խոտով: Այնտեղ կար նաև ցորեն և գարի, և ընդեղեն, և կրատերների մեջ (կարասների մեջ,—Լ.Շ.) գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ ...» (ընդգծ., —Լ.Շ.):⁶

¹ Անաբասիս, էջ 93:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 94:

⁴ Նույն տեղում, էջ 95:

⁵ Նույն տեղում, էջ 95-97:

⁶ Նույն տեղում, էջ 97:

¹ Անաբասիս, էջ 93-99:

² Նույն տեղում, էջ 82-99:

³ Ասում ենք՝ նաև՝ որովհետև «Կյուրոպեդիա»-ում ևս, ինչպես տեսանք, բավականաչափ նկարագրված է հայոց թագավորության հզոր և հարուստ վիճակը:

Քսենոֆոնը նկարագրել է նաև իր այցելությունը տարբեր գյուղերում տեղակայված հույն զինվորներին և սրանց մատուցված ուտեստները: «Ուր որ գյուղ էր հանդիպում, գնում էր (Քսենոֆոնը,—Լ.Շ.) գյուղերում եղողների մոտ և ամենուրեք նրանց գտնում էր կերուխումի և ուրախության մեջ, և ոչ մի տեղ նրան բաց չթողեցին, մինչև ճաշ չմատուցեցին: Չկար մի տեղ, որ սեղանին միաժամանակ չդնեին գառան, ուլի, խոզի, հորթի և հավի միս, մեծ քանակությամբ ցորենի ու գարու հացի հետ: Ու եթե որևէ մեկը մտերմաբար ցանկանում էր խմել մյուսի կենացը, ապա նրան քարշ էր տալիս կրատերի մոտ և կռանալով այնտեղից պետք է խմեր եզան նման ծծելով» (ընդգծ.,—Լ.Շ.)¹:

Այս և նմանատիպ փաստերը կասկած չեն թողնում, որ Հայաստան, իրոք, հարուստ է եղել, նույնիսկ զարմանալի հարուստ, ժամանակի համեմատությամբ, իր բերք ու բարիքների համարյա անսպառ առատությամբ և բազմազանությամբ: Իսկ եթե նկատի ունենանք, որ հույներն անցել են ընդամենը Հայաստանի մի քանի գավառների վրայով (մեր կարծիքով, նախ Տարոնի, ապա Հարբի, Բագրեվանդի, Բասենի, Տայքի հարավային գավառի, Սպեր գավառով), այն էլ ձմռանը և, հիմնականում, ամառի վայրերով², այսինքն չեն տեսել ու չեն նկարագրել համահայոց հարստություններն ու պարելակերպը (օրինակ, չեն տեսել քաղաքներ, առավել բարեբեր գավառներ և այլն), Հայաստանի հարստության մասին պատկերացումն ավելի ամբողջական կդառնար:

«Անաբասիս»-ում, թեպետ անուղղակի, բավարար փաստեր կան նաև Հայաստանի մեծ լինելու վերաբերյալ: ա) Ինչպես նշվեց, ըստ Քսենոֆոնի, Տիրիբազը համարված է Արևմտյան Հայաստանի հյուպարքոս, ուրեմն կար նաև Արևելյան Հայաստան, որն ընդգրկել է, գուցե, Վանա լճից արևելք ընկած տարածքը մինչև Մարաստան, Ուրմիո լիճ և Ատրպատական, որին տվյալ ժամանակ չեն առնչվել հույները և չեն նկարագրել:

բ) Արևմտյան Հայաստանը, որը Քսենոֆոնի մոտ սովորաբար կոչված է Հայաստան կամ Արմենիա, հարավում սահմանակից է եղել կարդուխների երկրին (սրանց բաժանել է Կենտրիտիս կամ այժմյան Բոհտան սու գետը)³, իսկ հյուսիս-արևմուտքում՝ խալուբների երկիրը: Օրինակ, Բագրևանդ գավա-

ռում (Բագրևանդը ենթադրվում է) Խեյրիսոփոսն ու Քսենոֆոնը գեղջավազին հարցնում են, «թե այդ ինչ երկիր էր», նա պատասխանում է՝ «թե Արմենիան է»: «Ասաց նաև,—գրում է Քսենոֆոնը,—որ հարևան երկիրը խալուբների երկիրն է և ցույց տվեց, թե որն է այնտեղ տանող ճանապարհը» (ընդգծ.—Լ.Շ.)¹:

Այստեղ կարևորն այն է, ցավոք անտեսված պատմագիտության մեջ, որ Խալուբների երկիրը համարված է Արմենիային անմիջապես հարևան երկիր, այսինչ մինչև խալուբներին հասնելը, ինչպես երևում է «Անաբասիս»-ի հաջորդ նկարագրություններից և վերջաբանի նշումից, հունական զորքը դրանից հետո անցել է նախ փասիանների երկրով², ապա տաոխների³, հեսպերիտների երկրներով⁴ և նոր ապա հասել խալուբների երկրին⁵: Ուրեմն, փասիանների երկիրը (= Բասեն), տաոխների երկիրը (= Տայք), հեսպերիտների երկիրը (= Սպեր) անկասկածելիորեն Արմենիայի (Հայաստանի) մասերն են և հայաբնակ երկրներ: Այսինքն, փասիաններ ասելով պետք է հասկանալ Բասենի հայեր-բասենցիներ, տաոխներ՝ Տայքի հայեր-տայեցիներ, հեսպերիտներ՝ Սպերի հայեր-սպերցիներ: Այլապես, գեղջավազը չէր կարող չհիշել այդ երկրները, որոնք տարածվում էին Բագրեվանդից Խալուբներ տանող ճանապարհին, և չէր ասի, թե Արմենիային (Հայաստանին) անմիջապես սահմանակիցը կամ հարևան երկիրը խալուբների երկիրն է:

գ) «Անաբասիս»-ի վերջում, ինչպես տեսանք, փասիանների և հեսպերիտների տիրակալ է համարված Տիրիբազը: Եթե սա նույն Տիրիբազն է, որին Քսենոֆոնը կոչել է Արևմտյան Արմենիայի հյուպարքոս, ինչպես ընդունված է և անհավանական չէ, կնշանակի փասիաններն ու հեսպերիտները այս փաստով ևս Արևմտյան Արմենիայի կազմում էին, այսինքն Բասենի և Սպերի հայերը, կամ Բասեն և Սպեր գավառները ևս: Ավելին, Տաոխների երկիրը նույնպես պետք է դիտել Տիրիբազի ենթակայության տակ և համարել Արևմտյան Արմենիայի մի մասը, թեպետ իբրև այդպիսին պատահականորեն չի նշված Քսենոֆոնի ամփոփող ցուցակում: Պատահականորեն, քանի որ փասիանների երկրից հետո, ըստ նույն Քսենոֆոնի, հույներն անցել են տաոխների երկրով 35 փարսախ տարածություն (շուրջ 193 կմ.) և այդ անցումը հանգամանորեն նկարագրված է «Անաբասիս»-ի շարադրանքում⁶:

¹ Անաբասիս, էջ 98:

² Երևում է, որ հույները հատուկ պայմանավորվածությամբ հարկադրված անցել են ամառի վայրերով և հանգրվանել նախապես որոշված գյուղերում, որոնց ընթացքին միշտ էլ հետամուտ է եղել Արևմտյան Հայաստանի «հյուպարքոս» Տիրիբազը (էջ 93, 94, 95): Այսուհանդերձ, առանձին դեպքերում հույները խախտում են և պայմանավորվածությունը և հյուրընկալվելու տարրական օրենքները (էջ 94, 97, 98):

³ Անաբասիս, էջ 88-89, 92-93:

¹ Անաբասիս, էջ 98:

² Նույն տեղում, էջ 99-101:

³ Նույն տեղում, էջ 101-103:

⁴ Նույն տեղում, էջ 197:

⁵ Նույն տեղում, էջ 103-105:

⁶ Նույն տեղում, էջ 101-103:

Կարդուխների երկիրը ևս, մեր կարծիքով, էթնոտարածքային առումով պետք է համարել Հայաստանի մի մասը՝ Կորդուք կամ Կադմեա տուն նահանգը, իսկ բնակիչներին՝ Կադմեա տան հայեր, կադմեայք, կորդուքցիներ իմաստով, և ոչ կարդուխների առանձին ցեղ կամ ժողովուրդ: Քսենոֆոնի մոտ կարդուխների երկիրն առանձնացվում է Արմենիայից, թերևս այն պատճառով, որ տվյալ ժամանակ եղել է, իրոք, վարչական առանձին միավոր, պետականորեն անկախ և չի մտել Արմենիայի կազմում: Մի խոսքով, նկատի է առնված կարդուխների երկրի ոչ թե էթնոտարածքային պատկանելությունը, այլ վարչատարածքային վիճակը, ինչպիսին իրականում կար, նշումը նույնիսկ պարտադիր էր, իբրև պետական առանձին միավոր, որը և թյուրիմացության տեղիք է տվել: Քսենոֆոնի տեղեկություններից բխող մեր այս եզրակացությունները հաստատվում են նաև Հերոդոտի միջոցով: Ինչպես տեսանք, ըստ Հերոդոտի, Արևմտյան Եփրատը և Արևելյան Տիգրիսը սկիզբ են առել Հայաստանից: Իսկ դա նշանակում է, որ այս գետերի ակունքամերձ վայրերը կամ գավառները Հերոդոտի ժամանակ (մոտ մ.թ.ա. 485-425 թթ.) բնակեցված էին հայերով և Հայաստան են կոչվել, այդ թվում նաև ակունքամերձ այնպիսի վայրեր, ինչպիսիք են Այրարատ նահանգի Բասեն գավառը, Տայք նահանգի հարավ-արևմտյան վայրերը (Ոքաղե, Բուղխա գավառները), Բարձր Հայք նահանգի Սպեր գավառը: Սրանք Եփրատի ակունքների մոտակայքում և Կորդուք կամ Կադմեա տուն նահանգը, որտեղից սկիզբ են առնում Տիգրիսի մի շարք վտակներ: Այսպիսով, եթե հիշյալ վայրերը, տվյալ դեպքում Բասենը, Տայքը (թեկուզ և մասամբ), Սպերը, Կորդուքը հայաբնակ էին ու Հայաստան էին կոչվում Հերոդոտի ժամանակ, ուրեմն այդպիսիք էին նաև Քսենոֆոնի ժամանակ (մոտ մ.թ.ա. 430-356 թթ.): Մեկ այլ կերպ մտածել անհնար է, մանավանդ որ Հերոդոտից մինչև Քսենոֆոն ժամանակամիջոցում տվյալ վայրերը՝ Բասենը, Տայքը, Սպերը, Կորդուքը չեն ունեցել էթնիկական այնպիսի փոփոխություն, որ հայազուրկ դառնային ու բնակեցվեին ոչ հայկական ցեղերով, ասենք՝ փասիաններով, տաոխներով, հեսպերիտներով, կարդուխներով, ինչպիսիք սխալմամբ ենթադրվում են քսենոֆոնյան տեղեկությունների սոսկ հպանցիկ տպավորության հիման վրա: Ահա, թե ինչու համոզված ենք, որ փասիաններ ասելով, պետք է հասկանալ Բասենի հայեր-բասեանք-բասենցիներ, տաոխներ ասելով՝ Տայքի հայեր-տայք-տայցիներ, հեսպերիտներ ասելով՝ Սպերի հայեր-սպերք-սպերցիներ, կարդուխներ ասելով՝ Կորդուքի հայեր-կորդուայք-կորդուքցիներ: Այլ ցեղեր փնտրել (այսինքն՝ ոչ հայեր) Քսենոֆոնի նշած այս անվանումների տակ,

այն էլ մ.թ.ա. 5-րդ դարի վերջերին, կնշանակի անտեսել հայ ժողովրդի պատմության նախորդ դարաշրջաններին վերաբերող բոլոր տեղեկություններն ու փաստերը, հատկապես Հայասա երկրին վերաբերողները, կնշանակի նաև չխորանալ իր իսկ՝ Քսենոֆոնի տեղեկությունների բուն էության մեջ, փաստերը դիտել մակերեսորեն: Այնպես, որ մ.թ.ա. 401-400 թթ. շատ ավելի վաղ, ավելի քան 1500 տարի դրանից առաջ, ամբողջ Հայաստանն արդեն հայաբնակ է եղել և Հայք-Հայաստան է կոչվել, որին աքքադացիներն ու ասսուրները Արամանի կամ Արմանի էին անվանում¹:

«Անաբասիս»-ում կան նաև ուշագրավ այլ տեղեկություններ, որոնք նոր փաստեր են ավելացնում Հայաստանի մ.թ.ա. 5-րդ դարի վերջերի և 4-րդ դարի սկզբների քաղաքական պատմությանը:

Ինչպես տեսանք, Քսենոֆոնը Օրոնտասին համարել է Հայաստանի իշխող կամ տիրակալ, իսկ Տիրիբազին՝ Արևմտյան Հայաստանի հյուպարքոս, այսինքն՝ փոխկառավարիչ: Մեկ այլ առիթով էլ Քսենոֆոնը Օրոնտասի հետ հիշում է նաև ինչ-որ Արտուխասի, որի ով կամ ինչ լինելը հայտնի չէ: Օրինակ, նկարագրելով հունական զորքի վիճակը Կարդուխների երկրից դեպի Հայաստան անցնելու պահին, Քսենոֆոնը գրում է. «Լուսաբացին գետի այն կողմը նրանք (հույները, —Լ.Շ.) նկատեցին սպառազինված հեծյալների, որոնք պատրաստ էին խոչընդոտելու գետանցը, իսկ հեծյալներից վերև, բլուրների վրա շարվել էին հետևակ զորքեր, որոնք պետք է արգելեին հելլեններին Արմենիա դուրս գալ: Սրանք Օրոնտասի և Արտուխասի արմեններն էին (ընդգծ.—Լ.Շ.) և մարդերն ու խալդայները վարձկան»²:

Քսենոֆոնի այս տեղեկությունները երկու տարբեր բացատրություն են ստացել: Մի շարք ուսումնասիրողներ, հենվելով նաև Հերոդոտի մի տեղեկության վրա (գիրք 3-րդ, 93-94), գտնում են, որ Հայաստանը Քսենոֆոնի ժամանակ ևս բաժանված է եղել երկու առանձին մասերի՝ արևմտյան և արևելյան, կազմելով Աքեմենյան Պարսկաստանի 13-րդ և 18-րդ սատրապությունները³: Մյուս ուսումնասիրողները (Հ. Մանանդյան և ուրիշներ) ենթադրել են, որ ինչպես Հերոդոտի, այնպես էլ Քսենոֆոնի ժամանակ, հավանաբար,

¹ Լ. Շահինյան, Գիրք դարերի խորքից:

² Անաբասիս, էջ 89:

³ Տես Ա. Գարագաշյան, Քննական պատմություն հայոց, Ա, էջ 67, Н.Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, стр. 390, К.Аслан, Etudes historique Sur le peuple armenien, Paris, 1909, էջ 71 և ուրիշներ:

Հայաստանն ունեցել է միայն մեկ սատրապ,¹ հետևաբար, մեկ սատրապություն, որ Քսենոֆոնի ժամանակ Հայաստանի սատրապ է եղել Օրոնտասը, իսկ «հյուպարքոս» Տիրիբազը եղել է նրա օգնականը²:

Այս բացատրություններից ճշմարտամոտ է վերջինը, որ Հայաստանը Քսենոֆոնի ժամանակ եղել է վարչական մեկ միավոր՝ Օրոնտասի տիրակալությամբ, սակայն որոշ կարևոր մանրամասներով դա էլ չի արտահայտում Քսենոֆոնի տեղեկությունների ամբողջ էությունը: Նախ, այն պատճառով, որ Քսենոֆոնի մոտ Հայաստանը չի համարված պարսից սատրապություն, ոչ էլ Օրոնտասը սատրապ, ինչպես ենթադրվում է: Երկրորդ, անտեսված է Արտուխասը, որը Հայաստանի համար կարևոր դեմք է երևում և հիշված է Օրոնտասի հետ: Երրորդ, ինչպես տեսանք, չի բացառվում, որ ըստ Քսենոֆոնի ևս Հայաստանը տվյալ ժամանակ եղել է ինքնուրույն թագավորություն և ոչ պարսից հպատակ սատրապություն, որ Օրոնտասը եղել է հայոց թագավորը, իսկ Տիրիբազն ու Արտուխասը նրան ենթակա կառավարիչներ, Տիրիբազը՝ Արևմտյան Հայաստանում, Արտուխասը՝ Արևելյան Հայաստանում:

Մեր այս ենթադրությունը՝ տվյալ ժամանակ հայոց թագավորության ու թագավորի մասին, հաստատվում է նաև Քսենոֆոնի այլ նշումներով: Օրինակ, Քսենոֆոնը հայտնում է, որ Արևմտյան Արմենիայի հյուպարքոս Տիրիբազը արքայի բարեկամն էր և, երբ ինքը ներկա էր լինում, ուրիշ ոչ ոք արքային ձի չէր նստեցնում³: Մեկ այլ տեղեկությունից էլ երևում է, որ Հայաստանում (նկատի է առնված Բագրևանդը) ձիեր էին բուծում և խնամում թագավորի համար⁴:

Հիմք ունենալով, ահա, այս փաստերը, Հ. Մանանդյանը գրում է. «Ինչպես վկայում է Քսենոֆոնը, Տիրիբազը Պարսից թագավոր Արտաքսերքսես Բ-ի բարեկամն էր և ուներ Պարսից թագավորին ձի նստեցնելու հատուկ արտոնություն (4-րդ, 4,4)»⁵:

Այս եզրակացությունը, որը և ընդունելի դարձած տեսակետ է⁶, էականորեն այլափոխում է Քսենոֆոնի տեղեկությունների իմաստը, ավելի ճիշտ, Քսենոֆոնին վերագրվում են մտքեր, ինչպիսիք նա չունի: Օրինակ, Քսենոֆոնը ոչ մի անգամ և ոչ մի տեղ չի ասել, թե Տիրիբազը Պարսից թագավոր Արտաքսերքսես Բ-ի բարեկամն էր, այլ պարզապես ասել է՝ «թագավորի բարեկամն

էր», իսկ իր թագավորի, մնում է անորոշ: Չի ասել նաև, թե Տիրիբազը պարսից թագավորին ձի նստեցնելու հատուկ արտոնություն ուներ: Այստեղ դարձյալ ըստ Քսենոֆոնի չէ «պարսից» բառի օգտագործումը: Ընդհակառակը, առավել հավանական է երևում, որ Քսենոֆոնի խոսքը ոչ թե պարսից, այլ հայոց թագավորի մասին է, տվյալ դեպքում՝ Օրոնտասի:

Մեր այս ենթադրությունը բխում է հետևյալ փաստերից: ա) Հունական զորքին ճանապարհ տալու իր իրավունքով և նախաձեռնությամբ, նույնիսկ ի հեճուկս Պարսկաստանի, ինչպես տեսանք, Հայաստանը ներկայանում է որպես ինքնուրույն պետություն կամ թագավորություն, թերևս միայն Աքեմենյանների հանդեպ ունեցած հարկային ու զինական պարտականությամբ, որը բնավ էլ հիմք չէ սատրապություն կոչելու: բ) Քսենոֆոնի մոտ Օրոնտասը չի համարված սատրապ, այլ Հայաստանի իշխող կամ տիրակալ, որը հավասարազոր է թագավոր կոչելուն: Ուրեմն, այս փաստով ևս Հայաստանը սատրապություն չէր, այլ թագավորություն, որով մտածելի է դառնում, որ Տիրիբազը հայոց թագավորի բարեկամն էր: գ) Եթե Տիրիբազը պարսից թագավորի բարեկամը լիներ, նա կլիներ հայոց սատրապը կամ թագավորը և ոչ Օրոնտասը: Գաղտնիք չէ, որ անցյալի տիրակալները, իբրև կանոն, իրենց հարազատներին ու բարեկամներին են վստահել բոլոր կարևորագույն պաշտոնները, մասնավորապես հպատակ երկրների կառավարումը: դ) Հավանական չէ նաև, որ Հայաստանի միայն մի մասի կառավարիչ Տիրիբազին տրվեր պարսից թագավորին ձի նստեցնելու պատիվը: Եթե անգամ Հայաստանը լիներ սատրապություն, այդ պատիվը տրվելու էր սատրապին, ասենք թե Օրոնտասին, և ոչ նրա հպատակ Տիրիբազին: ե) Քսենոֆոնի մոտ խոսքը (տվյալ դեպքերում) ոչ թե Պարսկաստանի, այլ Հայաստանի և հայոց կառավարողների մասին է, ուրեմն, առավել հավանական է, որ նկատի է առնված հայոց թագավորը՝ Օրոնտասը: զ) Պետք է նկատի ունենալ, վերջապես, նաև Մովսես Խորենացուն, ըստ որի սկսած Պարույր Սկայորդուց մինչև Վահեի մահը, այսինքն՝ մինչև Գավգամելայի ճակատամարտը (մ.թ.ա. 331 թ.) Հայաստանում անընդմեջ գոյություն է ունեցել թագավորություն, և կառավարել են Հայկազունյաց թագավորները (Ա, գլ. ԻԲ, ԼԱ):

Ահա այս փաստերի պահանջով անհնար է նույնիսկ չմտածելը, որ Տիրիբազը եղել է հայոց թագավոր Օրոնտասի բարեկամը և վերջինիս ձի նստեցնելու պատիվն է ունեցել: Պարսից թագավորն, ըստ Քսենոֆոնի, որևէ ձևով չի միջամտել Հայաստանի ներքին կյանքին: Ավելի ճիշտ, այդպիսի փաստ կամ հեռավոր ակնարկ չկա:

9. Հայաստանի քաղաքական և ռազմական վիճակի մասին հաջորդ տեղեկությունները վերաբերում են Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակին:

¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հ.Ա, էջ 65, Լեո, Հայոց պատմություն, Ա, էջ 331:

² Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հ.Ա, էջ 65:

³ Անաբազիս, էջ 93:

⁴ Նույն տեղում, էջ 97, 98:

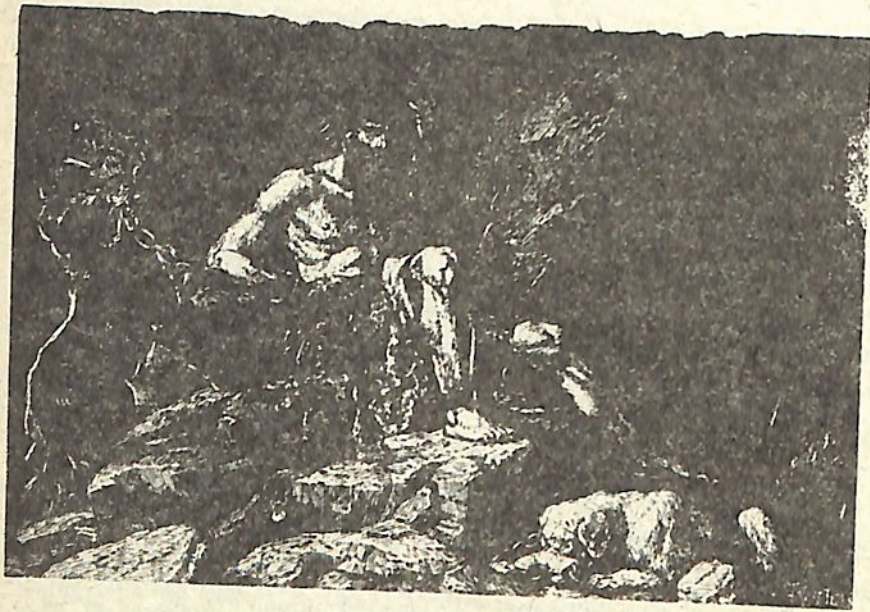
⁵ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հ.Ա, էջ 65:

⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.), հ. 1-ին, էջ 454:

Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» առաջին գրքի ԼԱ գլխում Հայկյան կամ Հայկազունյաց հարստության վերջին գահակալ Վահեի մասին գրում է. «Սա ընդվզեալ՝ մեռանի յԱղեքսանդրէ Մակեդոնացւոյ»:

Այս խիստ հակիրճ նշումը, թեպետ մոռացության տրված, ունի պատմագիտական մեծ արժեք և արժանի է ամենայն ուշադրության: Բանն այն է, որ տվյալ ժամանակի դեպքերի, ինչպես նաև Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ հայերի մղած պայքարի մասին փոքր-ինչ ավելի են հաղորդել օտարաբան աղբյուրները, որոնք մասամբ լրացնում են Խորենացու տեղեկության թերին և իրենց հերթին լրացվում են դրանով:

Այսպես, մ.թ. 1-ին դարի հռոմեացի պատմիչ Կվինտոս Կուրտիոս Ռուփոսը, նկարագրելով Դարեհ Գ-ի զորաբանակի կազմը Գավգամելայի ճակատամարտում (մ.թ.ա. 331-ին), գրում է. «Պարսիկները հարյուր հազար էին, որից

Արտավազդ Չարը շղթայված

երեսուն հազարը հեծելազոր, մեղացիները՝ տաս հազար հեծելազոր և հիսուն հազար հետևակ: Բարկանցիները (կամ Պարկանցիները, — Լ.Շ.) ունեին երկու հազար հեծելազոր ..., որին հետևում էր տասհազարանոց հետևակը...: Հայերն ունեին քառասուն հազար հետևակ և յոթ հազար հեծելազոր»: Այնուհետև հիշված են ուրիշ ժողովուրդների զորաբանակներ, որոնց համեմատությամբ

հայկական զորաբանակը քանակապես գրավում է երրորդ տեղը՝ զիջելով միայն պարսկական և մեդական բանակներին¹:

Նույն պատմիչի մեկ այլ տեղեկությամբ, Գավգամելայի ճակատամարտում հայկական գնդերը գտնվել են պարսից զորաբանակի աջ ու ձախ թևերում՝ ձախ թևում Փոքր Հայքի, իսկ աջ թևում Մեծ Հայքի զորագնդերն ուրիշ ժողովուրդների զորքերի հետ միասին: Ի դեպ, երևում է նաև, որ Մեծ Հայքի հայերը կանգնած են եղել աջ թևի առաջին գծում, քանի որ հիշվում են նախ նրանք, ապա մյուսները՝ կադուսներ, կապադովկացիներ, սիրիացիներ և մեդացիք²:

Գավգամելայի ճակատամարտին հայկական զորքի մասնակցությանը անդրադարձել է նաև մ.թ. 1-ին — 2-րդ դարերի հույն պատմիչ, փիլիսոփա և քաղաքական գործիչ Արրիանոս Փլավիոս Նիկոմեդացին: Ավելին, Արրիանոսը ոչ միայն նշել է փաստը, այլև որոշակիորեն հայտնել, որ պարսից զորաբանակի աջ թևում գտնվող հայկական և կապադովկական հեծելազորը կանգնած էր ճակատամարտի առաջին գծում³: Նաև այն, որ ճակատամարտին մասնակցած հայկական զորքերի առաջնորդներն էին Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը կամ Միհրվահիստը⁴:

Այս տեղեկություններից էլ պարզ երևում է, որ հայ ժողովուրդը մ.թ.ա. չորրորդ դարի կեսերին ևս (մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաղթանակը Գավգամելայում) թագավորություն է ունեցել, որը զինական (ենթադրվում է նաև հարկային) պարտականությամբ ենթարկվել է Աքեմենյաններին: Այսինքն՝ պահպանված է եղել Հայաստանի քաղաքական նույն վիճակը, ինչպիսին էր նույն դարի առաջին կեսին, ըստ «Անաբասիս»-ի: Մեծ Հայքի կամ, որն առավել հավանական է, համահայոց թագավորն այդ ժամանակ եղել է Վահեի կամ Միհրվահիստը, իսկ Օրոնտեսը՝ Փոքր Հայքի կուսակալ կամ թագավոր⁵: Հայոց թագավորությունն ունեցել է ժամանակի համեմատությամբ պատկառելի զորաբանակ (գուցե, շուրջ 100,000, եթե 47000-ը մասնակցել է ճակատամարտին): Այդ զորաբանակն աչքի է ընկել իր մարտական հզորությամբ, քանի որ նրան է վստահվել ճակատամարտի առաջին գիծը, այն էլ

¹ Gurtius Rufus, Historiae Alexandri Magni, գիրք 3-րդ, գլ. 2-րդ, պ. 6, տես նաև Квинт Курций Руф, История Александра Македонского, Москва, 1963, стр. 22-23, Լ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հատ. Ա, էջ 91:

² Gurtius Rufus, գիրք 4-րդ, գլ. 12, պ. 12:

³ Appian, Поход Александра, 1962, էջ 113:

⁴ Նույն տեղում, էջ 110:

⁵ Այս առթիվ տես Լ. Շահինյան, «Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ հիշատակվող Վահեի մասին»: «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, էջ 172-177:

Աբեմենյանների համար այդքան բախտորոշ ճակատամարտում, և ամենևին էլ անհավանական չէ, որ Վահեն ընկել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու ձեռքով: Այլ կերպ ասած, Մովսես Խորենացին արժանահավատ է երևում նաև այս դեպքում: Իսկ թե ինչպիսին էր Հայաստանի քաղաքական վիճակը Գավգամելայի ճակատամարտից հետո մինչև Վաղարշակի գահակալումը, այսինքն մ.թ.ա. 331-134 թթ., արդեն ցույց տրվեց սույն աշխատության առաջին գլխում:

Այսպիսով, նախաարտաշեսյան Հայաստանը, հատկապես մինչև Գավգամելայի ճակատամարտն ընկած բազմադարյան ժամանակաշրջանում, բոլորովին էլ *փոքրիկ* (ըստ Ստրաբոնի՝ *μικρον*), սեփական պետականությունից զուրկ երկիր չի եղել, ոչ էլ երբևէ օտարները տիրել կամ կառավարել են նրան, ինչպես ներկայացրել է Ստրաբոնը: Այդպիսի փաստ, պարզապես, չկա, բացի Ստրաբոնի տվյալ հայտարարությունից: Ճշմարիտն ու հիմնավորն այն է, որ օտարների իշխանությունը կամ, ավելի ճիշտ, ազդեցությունը Հայաստանի վրա ունեցել է սոսկ հսկողական բնույթ, հիմնականում դաշնակցային երանգավորմամբ, և արտահայտվել զինական ու հարկային պահանջներով: Նույնիսկ ինքը՝ Ստրաբոնը, հակասելով իր հայտարարությանը, մեկ այլ առիթով խոստովանել է այս ճշմարտությունը: «Փոքր Հայքը,—գրում է նա,—բավական բերրի երկիր է: Ծովաց նման, սա էլ ունեցել է միշտ իր բնիկ իշխանները, որոնք մերթ Մեծ Հայոց բարեկամ էին և մերթ ինքնագլուխ»¹ (ընդգծ.—Լ.Շ.):

Ասելն իսկ ավելորդ է, որ անգամ այս տեղեկությամբ Մեծ Հայքն առավել «ինքնագլուխ», իշխող ու ինքնուրույն է երևում, քան Ծովքն ու Փոքր Հայքը, չնայած Ստրաբոնն այստեղ ևս այդ իրողությունը միտումնավոր մղումով բացահայտ չի խոստովանում, չի ասում, որ Մեծ Հայքը ևս միշտ ունեցել է իր բնիկ իշխանները, էլ չենք ասում թագավորությունն ու թագավորները:

Սակայն ինչու կառչել միայն Ստրաբոնից, երբ նախաարտաշեսյան ժամանակաշրջանին վերաբերող փաստերով համարյա ակնբախ է, որ հայ ժողովուրդը վաղուց, շատ վաղուց (մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի սկզբներից) ունեցել է ընդարձակածավալ պետություն՝ Մեծ ու Փոքր Հայքերը միասին վերցրած, որ Արտաշեսի ժամանակ չէ «միալեզու» եղել (սա բացահայտ կեղծիք է), որ բազում այդ դարերում միշտ ունեցել է իր լավ սպառազինված և խիստ մարտունակ զորաբանակները՝ շուրջ 100000-ի հասնող, որ ունեցել է բավականաչափ զարգացած տնտեսություն, թագավորական հարուստ գանձեր և այլն, և միայն մակեդոնացիների ժամանակ ու նրանց ձեռքով է Հայաստանն առաջին անգամ բաժան-բաժան արվել ու մասնատվել, որպեսզի թուլանար արևելքի այդ հզոր թագավորությունը, իսկ սակավ դեպքերում՝ ամենա-

Տրայանոս կայսր

հզորը: Ի դեպ, այդպես են վարվել մակեդոնացիները նաև Պարսկաստանի, Մարաստանի և Աբեմենյան դաշնակցության ուրիշ երկրների հետ, հետևելով «բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականությանը: Ահա, սա է փաստերի համակողմանի քննարկման արդյունքը և թելադրվող ընդհանրացված ճշմարտությունը:

Տվյալ հարցում Ստրաբոնի միտումը առավել ցցուն է երևում, երբ վերը վկայակոչված փաստերի առկայությամբ նորից ենք ուշադրություն դարձնում Զարեհի և, հատկապես, Արտաշեսի գրավումների վրա:

¹ Ստրաբոն, էջ 75:

Աչքի զարնող առաջին և արտառոց նշումն այն է, որ թագավորելու պահին (ուրեմն, դրանից առաջ ևս) Ծոփքի նախկին կառավարիչ Ջարեհն ավելի շատ գավառների է տիրել, քան Մեծ Հայքի կառավարիչ Արտաշեսը: Ըստ Ստրաբոնի, Ջարեհը թագավոր է դառնում Ծոփքի, Ակիսենեսի, Օդոմանտիդոսի և այլ գավառների վրա, իսկ Արտաշեսը՝ Արտաշատի վրա կամ Արտաշատի շրջակայքում¹: Արդ, հարց է առաջանում՝ ինչ հասկանալ «Արտաշատի վրա» կամ «Արտաշատի շրջակայքում» մտքից: Կամ միթե Արտաշատի. (տեղանքի²) և շրջակայքի վրա միայն, իսկ եթե ոչ, քանի որ Արտաշեսի հետագա հաջողու-

Պարթամասիրը Տրայանոսի առջև

¹ Ստրաբոն, էջ 57:

² Նկատի ունենալ, որ ըստ Ստրաբոնի ևս Արտաշատը դեռևս (տվյալ պահին) հիմնադրված չէր (էջ 57):

թյունների պահանջով այդքան անձուկ տարածքը խիստ անհավանական է, ուրեմն, ինչո՞ւ չեն նշված նաև Արտաշեսի մյուս տիրույթները, նրան ենթակա նահանգներն ու գավառները, մանավանդ որ Ստրաբոնին քաջածանոթ են նաև Մեծ Հայքի շատ նահանգներ ու գավառներ:

Պատասխանը, մեր կարծիքով, մեկն է՝ որպեսզի Արտաշեսի կառավարած երկիրը նախապես փոքրիկ երևա և ապա միայն մեծանա նրա թագավորության ժամանակ: Ահա, թե ինչու Ստրաբոնը Արտաշեսի՝ ձեռքով (նաև Ջարեհի) նվաճված է համարել Հայաստանի այնպիսի նահանգներ ու գավառներ, իբրև թե օտարներից, որոնք շատ վաղուց հայաբնակ էին և Հայաստանի մասերն են եղել:

Օրինակ, ըստ Ստրաբոնի, Արտաշեսը մարերից գրավել է նաև Բասորուպեդան, որն ուսումնասիրողներից շատերի իրավացի կարծիքով համապատասխանում է Վասպուրական նահագին¹: Այսպիսով ստացվում է, որ Արտաշեսի թագավորության նախաշեմին (մինչև մ.թ.ա. 189 թ.) Վասպուրականը դեռևս հայաբնակ չէր և Հայաստանի կազմում չի եղել: Սակայն Հերոդոտը, դրանից շուրջ 260 տարի առաջ (իսկ Ստրաբոնից 450 տարի առաջ), ինչպես տեսանք, Հայաստան է համարել, քանի որ Տիգրիսի Մեծ Ջաբ վտակը, ըստ նրա, սկիզբ է առել Հայաստանից և հոսել Հայաստանի վրայով, փաստորեն՝ Վասպուրականի Աղբակ գավառից և Վասպուրականի վրայով:

Կամ վրացիներից, ըստ Ստրաբոնի, Արտաշեսը գրավել է Պարիադրոս (= Պարխար) լեռան ստորոտի գավառները (կամ ստորոտները), Խորգենեն (= Խորձյան) և Գոգարենեն (= Գուգարք): Այս առիթով «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիայի» առաջին հատորում (էջ 200, ծան. 26) կարդում ենք. «Այս երեք գավառներն էլ (Գուգարք, Խորգենեն, Գոգերձական) հենց սկզբից ընդգրկված են եղել երվանդունիների Հայկական պետության կազմի մեջ և միայն մ.թ.ա. 3-րդ դարի վերջերին են անցել Վրաստանին: Հետևաբար, Ստրաբոնը շփոթում է, երբ գրում է, թե Արտաշեսը նվաճեց դրանք. այս ակտը պետք է դիտել որպես վերամիավորում»²:

Կամ՝ խալդուներից և մոսյունոյկներից, ըստ Ստրաբոնի, նվաճել են Կարենիտինը (= Կարնո գավառը) և Դերքսենեն (= Դերջան): Բարձր Հայք նահանգի այս գավառները տարածվում են Եփրատ գետի ակունքների շրջակայքում, իսկ Եփրատը, ըստ Հերոդոտի, ինչպես տեսանք, սկիզբ է առնում Հայաստանում: Այսինքն Հերոդոտի ժամանակ այդ գավառները Հայաստանի մասերն են եղել: Ավելին, հիմքեր կան մտածելու (և ոչ պատահական հիմքեր),

¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հատ. Ա, էջ 117:

² Հայ ժողովրդի պատմության Քրեստոմատիա, հատ. 1-ին, էջ 196, 5, հմմտ. էջ 200, ծան. 26:

որ դրանք հայաբնակ և Հայաստանի մասեր են եղել շատ ավելի վաղ դարերից: Օրինակ, մ.թ.ա. 15-13-րդ դարերի խեթական արձանագրություններում հիշված Հայասա երկիրը համարյա բոլոր ուսումնասիրողները գետնում են Բարձր Հայքում, առաջին հերթին հենց այս գավառներում, իսկ Հայասա անունը ստուգաբանորեն այլ բան չէ, քան Հայք-Հայաստանի խեթականացած անվանում¹: Բացի այս, Դերջան գավառի Բագառիձ ավանում է գտնվել հայոց հեթանոսական աստվածներից մեկի՝ Միհրի գլխավոր տաճարը² և այլն: Այնպես որ, Բարձր Հայքի այդ գավառներն իրենց հող ու ջրով, իրենց մասունքներով, իրենց վերաբերող տեղեկություններով, կարելի է ասել, վաղագույն դարերից շնչում են հայաբար, ուստի և օտարներինը չէին, որ նրանցից նվաճելու հարկ առաջանար: Այս դեպքում ևս, հավանաբար, Ստրաբոնը վերամիավորումը նվաճում է համարել և ոչ առանց միտումի:

Կամ՝ կատաոններից, ըստ Ստրաբոնի, նվաճվել են Ակիլիսենեն (= Եկեղիքը) և Անտիտավրոսի գավառը: Հակառակ Ստրաբոնի, վերը նշած փաստերը թելադրում են նաև, որ Բարձր Հայքի այս գավառները ևս Արտաշեսից շատ դարեր, նույնիսկ հազարամյակ, եթե չասենք հազարամյակներ առաջ, հայաբնակ են եղել և դրանով իսկ Հայք-Հայաստան են կոչվել: Այսպես. 1) խեթական արձանագրություններով ենթադրվում է (ենթադրել են բոլորը, բացի Ի. Դյակոնովից³), որ դրանք նույնպես, իբրև Բարձր Հայքի երկրամասեր, Հայասա երկրի կազմում են եղել, այսինքն՝ Հայք-Հայաստանի կազմում: 2) Այդ գավառները ևս տարածվել են Արևմտյան Եփրատի ակունքների մերձակայքում (Եկեղիքը) կամ էլ ձախ ափին, վերին հոսանքների շրջանում, Անտիտավրոսի գավառը, որոնց (այդ տեղանքներին) Հերոդոտը Հայաստան է անվանել: 3) Եկեղիք գավառի երիզա ավանում է գտնվել Հայոց հեթանոսական ամենանշանավոր աստվածուհու՝ Անահիտի գլխավոր տաճարը, որի համար էլ գավառը կոչվել է նաև Անահտական⁴: 4) Չմոռանանք նաև, որ Բարձր Հայքում են գտնվել (այսինքն Հայասա երկրում, Եփրատի վերին հոսանքների շրջակայքում) Հայոց հեթանոսական աստվածահայր Արամազդի տաճարը՝ Դարանաղաց գավառի Անի ամրոցում⁵, և նաև դիցուհու սրբավայրը՝ Դարանաղաց գավառի Թիլ ավանում⁶:

Կամ՝ ասորիներից, ըստ Ստրաբոնի, նվաճվել է Տարոնը (բնագրում՝ Ταρωνίτιν):

Տարոն գավառի կամ նահանգի նվաճումը Արտաշեսի կողմից այնքան անձիշտ և հակապատմական է երևացել, որ հարցով զբաղված բոլոր հետազոտողները, բացի Ստրաբոնի թարգմանիչներից, առաջարկել են հասկանալ Ταρωνίτιν) (Տմորիք), Ταρωνίτιν) (Տարոնի) փոխարեն¹: Այսինքն՝ Արտաշեսը ասորիներից նվաճել է ոչ թե Տարոնը, այլ Տմորիքը: Մեր կարծիքով, սակայն, տվյալ դեպքում Ստրաբոնը «սրբագրման» կարիք չունի: Նրա մոտ գրված է Ταρωνίτιν) (Տարոն), Տարոն էլ պետք է հասկանալ, և այդ բանը դիտել որպես Ստրաբոնի հերթական միտումնավոր անձշտություններից մեկը: Եթե մի պահ մոռանանք մյուս բոլոր աղբյուրները, անգամ Մովսես Խորենացուն, որի մոտ Տարոնը մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակի առաջին կեսից հայերի բնակավայր է (Ա, գլ.Ժ), «Անաբասիսը» բավական էր՝ համոզվելու համար, որ այդ գավառը Ստրաբոնի նշումից ավելի քան 200 տարի առաջ, այն է՝ մ.թ.ա. 401-400 թթ. վիճակով, ամբողջությամբ հայաբնակ էր և Հայաստանի մասն էր կազմում: Քսենոֆոնը, ինչպես տեսանք, Տելեբոաս գետի շրջակայքը, այսինքն Մեղ գետի կամ Մեղրագետի շրջակայքը, այսինքն Տարոնը և հարակից շրջանները կոչել է «Արևմտյան Հայաստան» և իբրև ականատես բավականաչափ նկարագրել տեղի հայերի տնտեսական վիճակն ու սովորությունները: Շատ կարևոր է նաև, որ ուրիշ ոչ մի աղբյուր՝ հայկական կամ օտարաբան, որևէ հիշատակություն չունի, թե Տարոնը երբևէ ասորաբնակ է եղել, կամ նրանց է պատկանել: Վերջապես, պետք է նկատի ունենալ նաև, որ Տարոնի Աշտիշատ ավանում են գտնվել Հայոց հեթանոսական աստվածներից երկուսի, դարձյալ ամենանշանավորների՝ Վահագնի և Աստղիկի, գլխավոր տաճարները², որոնք ևս վաղագույն դարերից այդ տեղանքի (Տարոնի) հայաբնակության անհերքելի ապացույց են:

Վիճակը էականորեն չի փոխվում, եթե մի պահ Տարոնի փոխարեն նկատի ունենանք Տմորիքը: Բանն այն է, որ Կորդուք կամ Կադմեա տուն նահանգի այս երկրամասը տարածվել է Տիգրիսի վտակներից մեկի՝ Արևելյան Խաբուրի ավազանում³, մասամբ էլ հարում է Տիգրիսի մյուս վտակի՝ Մեծ Զաբի, միջին հոսանքի աջափնյա շրջաններին: Այլ կերպ ասած, Տմորիքի մի մասը, Արևելյան շրջանները, տարածվել են Տիգրիսի երկու վտակների՝ Արևելյան Խաբուրի

¹ Լ. Շահինյան, Գիրքը դարերի խորքից, էջ 8-17, 25, 64:

² Ագաթանգեղոս, էջ 411-412:

³ Լ. Շահինյան, Գիրքը դարերի խորքից, էջ 8-17:

⁴ Ագաթանգեղոս, էջ 30-31, 38, 73, 409-410:

⁵ Նույն տեղում, էջ 408-409:

⁶ Նույն տեղում, էջ 410:

¹ Տես Ստրաբոն, 56-57, հմմտ. Լ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հ.Ա, էջ 116-117, 117 ծան. 2, Հայ ժողովրդի պատմություն (ԳԱ հրատ.) հատ.1-ին, էջ 530 ծան. 32, էջ 547 ծան. 81, Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հատ.1, էջ 196, 200 ծան. 30 և այլ աշխատություններ:

² Ագաթանգեղոս, էջ 421-422:

³ Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 86, տես նաև նույնի քարտեզը:

Հաղորհանոս կայսր

և Մեծ Զարի միջև, որոնք համապատասխան տարածքում իրարից հեռու են ընդամենը 30-50 կմ., իսկ առանձին-ենթավտակներ սկիզբ են առնում համարյա միևնույն վայրերից: Եվ քանի որ Մեծ Զարը, ըստ Հերոդոտի, Հայաստանի գետ է համարված, ուստի Տմորիքը ևս Արտաշեսի «նվաճումից» շուրջ 300 տարի առաջ արդեն հայաբնակ ու Հայաստան էր, իսկ ըստ Մովսես Խորենացու, իբրև Կադմեատան կամ Կորդուքի մի երկրամասը, հայկյան գարմերի բնակավայր է եղել դեռևս մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից (Ա, գլ.Ժ):

Արդ, հավատալ Ստրաբոնին և Հայաստանի վերոնշյալ գավառներն ու երկրամասերը Արտաշեսի ձեռքով նվաճված համարել (Զարեհը էական դեր չունի,

մասնավորապես, Կարնո գավառը, Դերջանը, Եկեղիքը, Անտիտավրոսի գավառը, Տարոնը), կնշանակի չհավատալ խեթական արձանագրություններին, չհավատալ Հերոդոտին, Քսենոֆոնին, Ագաթանգեղոսին, Մովսես Խորենացուն և ուրիշներին, այսինքն՝ առանց հիմքերի անտեսել սրանց տեղեկությունները, որը և անարդար ու ոչնչով չարդարացվող զոհողություն կդառնա: Կնշանակի հավատալ ու ընդունել նաև ամենազարմանալի, որ Հայոց հեթանոսական աստվածները, այն էլ՝ ամենանշանավորները, ի հայտ են եկել միանգամից, միասին, Արտաշեսի նվաճումներից հետո միայն, քանի որ դրանց սրբավայր գավառները, ըստ Ստրաբոնի, մինչև Արտաշեսը հայաբնակ չէին և Հայաստան չէին..., քանի որ Արտաշեսի գործունեությամբ միայն եղան «միալեզու», այսինքն՝ հայախոս:

Մեր կարծիքով, որքան էլ մեծ լինի Ստրաբոնի հեղինակությունը, այդպիսի հրաշքների հավատալ չի կարելի, որոնք անխուսափելի են Ստրաբոնի տվյալ հայտարարությանը հավատալու դեպքում: Եվ, իրոք, ինչքին հավատալ, կամ ինչո՞ւ հավատալ, երբ նրա նշած ավելի քան 11 գավառներից ու երկրներից մեկը միայն՝ Կասպիանե կամ Կասպը, կարելի է օտարներից նվաճված համարել, մյուսը՝ Փավնիտիսը մնում է անորոշ (տեղն առաջմ անհայտ է), իսկ մնացած բոլորը՝ Պարիսար լեռան ստորոտի գավառները (Գուգարք, Խորաբենե, Գողերձական), Վասպուրականը (թեկուզ հարավային մասերը), Կարնո գավառը, Դերջանը, Եկեղիքը, Անտիտավրոսի գավառը (երևի Մըզուր կամ Մու-

զուր), Տարոնը կամ, ասենք, Տմորիքը, ինչպես տեսանք, Արտաշեսից ու Զարեհից դարեր առաջ արդեն օտարաբնակ չեն եղել (նկատի ունենք ընդհանուր վիճակը), այլ հայաբնակ և Հայաստանի մասերն են կազմել: Ի դեպ, Ստրաբոնը չէր կարող այս ճշմարտությունները չիմանալ, որովհետև Հերոդոտի և Քսենոֆոնի գործերը քաջածանոթ էին նրան: Այսինքն չիմանալ չէր կարող, որ Արևմտյան Եփրատը և Տիգրիսի Մեծ Զար վտակը Հայաստանից սկիզբ առնող և Հայաստանի վրայով հոսող գետեր են համարվել (Հերոդոտ), որ, հետևաբար, դրանց ավազանների գավառները, այսինքն՝ Բարձր Հայքի բոլոր գավառները (նաև ուրիշներ), Կորդուքի արևելյան երկրամասը՝ Տմորիք կոչված, և դրանից էլ արևելք այլ գավառներ՝ Այրտրուանք, ճահուկ, Այգառք, Փոքր Աղբակ, Որսիրանք, Մոթողանք, Կարթունիք, ապա Վասպուրականի հարավային գավառները՝ Ակե, Մեծ Աղբակ, Տայգրյան, Վարաժնունիք և Գագրիկյան; հայկական են և Հայաստան են կոչվել Արտաշեսից շուրջ 300 տարի առաջ: Չէր կարող չիմանալ նաև, որ Տելեբոաս գետի, այսինքն Մեղրագետի շրջակայքը ևս, այսինքն՝ Տարոնը Արևմտյան Հայաստան է կոչվել Արտաշեսից ավելի քան 200 տարի առաջ (Քսենոֆոն): Չմոռանանք նաև, որ հիշյալ գետերը, բարեբախտաբար, հոսում են մինչև օրս, չեն փոխել ոչ իրենց ակունքները, ոչ էլ իրենց հունները և դրանով իսկ ճիշտ կողմնորոշվելու, ճիշտ ու անճիշտը զանազանելու անփոխարինելի ապացույցներ են: Եվ եթե, այսուհանդերձ, Ստրաբոնը չի զանազանել ճիշտն ու անճիշտը, այսինքն՝ վաղուց հայաբնակ ու հայկական հողերը նվաճել է տալիս Արտաշեսի ու Զարեհի ձեռքով և ներկայացնում իբրև օտարներից՝ մարերից, վրացիներից, խալկներից, մոսյունյկներից, կատաուններից, ասորիներից նվաճված հողեր, *կնշանակի այդպես է ցանկացել՝ մեղանչելով պատմական ճշմարտությունների դեմ, այնպես որ մեկ ուրիշ պատճառ չկա:*

Նախաարտաշեսյան Հայաստանի, մասնավորապես, մ.թ.ա. 6-3-րդ դարերի քաղաքական և տարածքային վիճակի ճիշտ պատկերացման համար պատմագիտական մեծ արժեք ունեն հնագետ-պատմաբան Գ. Տիրացյանի վերջերս հրատարակած ուսումնասիրությունները: Հենվելով Հերոդոտի, Քսենոֆոնի և ուրիշների տեղեկությունների վրա, հանգամանալի վերլուծությամբ և, մեր կարծիքով, անառարկելիորեն նա ապացուցել է, որ մ.թ.ա. 6-րդ դարի հենց սկզբից և հետագայում, ընդհուպ մինչև մ.թ.ա. 3-րդ դարի սկզբները, հայ ժողովուրդը ունեցել է մեկ միասնական թագավորություն՝ Մեծ ու Փոքր Հայքերի ամբողջ տարածքների, նույնիսկ՝ ամբողջ Կոմագենի և Կապադովկիայի որոշ վայրերի ընդգրկումով, ուրվագծել է այդ թագավորության սահմանները և ցույց տվել, որ նախաարտաշեսյան հիշյալ դարերի թագավորության քաղաքական ու տարածքային վիճակը հեղինեղուկ և անճիշտ է ներկայացվում պատմագիտության մեջ: Գ. Տիրացյանը, իհարկե, հատուկ չի

առարկել Ստրաբոնին, սակայն սույն պահին կարևորը պատմական իրողության վերահանումն է, որը հենց ստրաբոնյան մեր կողմից վիճարկվող տեղեկությունների անճշտությունն է ցուցադրում:¹

Այսպիսով կասկած չի հարուցում, որ Ստրաբոնն Արտաշեսի գործունեությունը նկարագրելիս, թույլ է տվել միտումնավոր և շատ էական անճշտություններ: Ելնելով դրանց բացահայտ միտումնավոր բնույթից, կարելի է մտածել, որ Ստրաբոնը նվաճումներ է հորինել, բացի, թերևս, Կասպիանե երկրի գրավումից, Արտաշեսին վերագրել է գործեր, որոնք նա չի կատարել: Մտածելի է նաև, որ Ստրաբոնն այլափոխել է պատմական իրողությունները: Այսինքն՝ Արտաշեսի կողմից հայկական հողերի միավորումը նկարագրել ու ներկայացրել է իբրև այլոց հողերի նվաճում, ինչպիսի կարծիք հայտնել է Գ. Սարգսյանը: Ըստ նրա, «Ստրաբոնի նկարագրած իրադարձությունները (նկատի ունի Արտաշեսի և Զարեհի գրավումները,—Լ.Շ.) ... ավելի ճիշտ է բնութագրել «միավորում» և ոչ «նվաճում» բառով»²: Այս կարծիքին է նաև Գ. Տիրացյանը³:

Մեր համոզումով, առավել հիմնավորն առաջին բացատրությունն է⁴, սակայն սույն պահին թե մեկը, թե մյուսը հարցի էությունը չեն փոխում, չի վերանում Ստրաբոնի միտումը: Երկու դեպքում էլ նրա նպատակն է ցույց տալ, թե ինչպես նախաարտաշեսյան «փոքրիկ» Հայաստանը «մեծացավ», «ընդարձակվեց» Արտաշեսի ժամանակ և Արտաշեսի ձեռքով «ի հաշիվ» հարևան ժողովուրդների:

Նույն նպատակին է ծառայում նաև Ստրաբոնի մյուս հաղորդումը, թե Արտաշեսի ու Զարեհի գրավումներով «բոլորը (Հայաստանի բնակիչները,—Լ.Շ.) միալեզու եղան» կամ, ըստ Ստրաբոնի ֆրանսերեն թարգմանության. «Այս միացման շնորհիվ այդ երկրների բնակիչներն այժմ (Ստրաբոնի ժամանակ,—Լ.Շ.) խոսում են միևնույն լեզվով»⁵:

Ստրաբոնի այս հաղորդման առթիվ ուսանելի և ուշագրավ կարծիք է հայտնել Գ. Սարգսյանը: Նա գրում է. «Ստրաբոնն այս վիճակը գնահատում է որպես

իր նկարագրած նվաճումների անմիջական հետևանք: Սակայն մի հայացք ձգելով ժամանակի պետական բազմատարր ու խայտաբղետ միավորումների վրա ..., համոզվում ենք, որ տարբեր էթնիկական տարրերի զուտ քաղաքական միավորումը, անգամ երկարատև ժամանակով, երբեք չէր հանգեցնում այդ տարրերի միալեզու դառնալուն, թեև տեղի էին ունենում համահարթման այլ եռանդուն պրոցեսներ: Սելևկյանների պետությունն իր գոյության երկուհարյուր տարիների ընթացքում ամենևին միալեզու չդարձավ: Միալեզու դառնալու պատճառը, ուրեմն, այստեղ նվաճումների մեջ չէր, այլ շատ առավել չափով նրանց նախորդած ազգակազմավորման (էթնոգենեզի) այն պրոցեսների, որոնցով, ինչպես ասվեց, արդեն մեկ հազարամյակ է, ինչ համակվել էր Հայկական լեռնաշխարհը: Նվաճումները քաղաքական ձևավորում տվեցին արդեն էական չափով գոյություն ունեցած էթնիկական այդ իրավիճակին, և իհարկե, նպաստեցին նրա հետագա ամրապնդմանը, այսինքն հայկական էթնոսի զարգացմանը. Ստրաբոնի նկարագրած իրադարձությունները, այսպիսով, ավելի ճիշտ է բնութագրել «միավորում» և ոչ «նվաճում» բառով»¹:

Հայոց պատմության առթիվ Ստրաբոնի այս հերթական անճշտությունը ապացուցվում է նաև այլ փաստերով: Օրինակ, եթե նույնիսկ մի կողմ թողնենք Մովսես Խորենացու տեղեկությունները, ըստ որոնց հայ ժողովրդի էթնոգենեզն սկսվել ու ավարտվել է մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսին՝ Հայկից, ներառյալ — Արամ ժամանակաշրջանում, և այս բանը հաստատող մի շարք օժանդակ փաստեր², ըստ Հերոդոտի և ըստ Քսենոֆոնի, թեկուզ, հարց է առաջանում՝ ինչ լեզվով են խոսել կամ միթե «միալեզու» չէին Արևմտյան Եփրատի և Մեծ Զաբ գետի վերին ու միջին ավազանների, ինչպես նաև Տելեբոասի կամ Մեղրագետի ամբողջ շրջակայքի բնիկները, որոնց երկրները Հայաստան են կոչված: Իսկ եթե «միալեզու» չէին և հայեր չէին, ինչո՞ւ Հերոդոտն ու Քսենոֆոնը Արտաշեսից 300 և 200 տարի առաջ նրանց երկրները Հայաստան կոչեցին կամ ինչ նախասիրությամբ մղված: Ի դեպ, վերիիշեցնե՞նք նորից, որ զարմանալի զուգահեռությամբ Ստրաբոնը հենց այդ երկրներն է Արտաշեսի կողմից նվաճված համարել (նկատի չունենք միայն Կասպիանեն և Փավնիտիսը) և դրանց բնակիչներին նկատի ունենալով է նաև ասել, թե «միալեզու եղան», այսինքն հայախոս դարձան:

Սրանք անկասելի, անեղծանելի փաստեր են (գետերը կան և կլինեն), որոնց կողքից անտարբեր անցնելն իսկ գիտական չէ, և որոնք մեկ անգամ ևս թելադրում ու պահանջում են չհավատալու Ստրաբոնին:

¹ Նույն տեղում:

² Լ. Շահինյան, Գիրքը դարերի խորքից:

¹ Գ. Տիրացյան, Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. 6-րդ դար), տես «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1980, 4, էջ 84-95, նույնի՝ Երվանդյան Հայաստանի տարածքը, (մ.թ.ա. 6-րդ դ. վերջ—մ.թ.ա. 3-րդ դ. վերջ), տես «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, 2, էջ 68-84:

² Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.), հատ. 1-ին, էջ 530:

³ Գ. Տիրացյան, Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (ՊԲՀ, 1981, 2, էջ 82-84):

⁴ Վերամիավորում կարծելով, պետք է հիմնավորել, թե երբ էին Մեծ Հայքի գավառները մասնատվել և ենթարկվել օտարներին, իսկ հիմնավորող փաստեր չկան:

⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.), հատ. 1-ին, էջ 530:

Եվ, այսպես, փաստերի անտեսումներով, իմաստափոխությամբ և աղճատումներով, անճիշտ համեմատություններով ու հակադրություններով Ստրաբոնը թեթևաձեռն ուրվագծել է Հայաստանի նախաարտաշեսյան և արտաշեսյան ժամանակի անիրական պատմությունը: Նախաարտաշեսյանը համարել է հայի համար ոչինչ չարժեցող, անփառունակ, խղճուկ մի ժամանակաշրջան՝ «փոքրիկ» մի երկիր, միշտ օտարներին հպատակ, դեռ չկազմավորված մի բուռ ժողովուրդ, սեփական պետականությունից ու թագավորությունից զուրկ, իսկ արտաշեսյանը՝ հայ ժողովրդի կազմավորման ու հզորացման, երկրի ընդարձակման, անկախություն ձեռք բերելու, պետականություն ու թագավորություն հիմնադրելու փառահեղ ժամանակաշրջան: Այլ կերպ ասած, արվել է ամեն ինչ, նույնիսկ անկարելին, որ Արտաշեսը երևա հայ ժողովրդի բախտը և ապագան տնօրինող, հիմնարար և մեծագործ, օտարների հաշվին «փոքրիկ» երկիրը «մեծացնող» (չմոռանանք, որ ըստ Ստրաբոնի նրա սկզբնական տիրույթը Արտաշատն էր իր շրջակայքով), առաջին անգամ անկախություն և ազատություն ձեռք բերող (ենթադրվում է ըստ Ստրաբոնի), հայկական առաջին պետության և թագավորության հիմնադիր (դարձյալ ենթադրվում է ըստ Ստրաբոնի), նույնիսկ հայ ժողովրդի կազմավորումն արարող, ավարտին հասցնող: Իրավ է, այս «մեծագործություններում» բաժին ունի նաև Ջարեհը, սակայն Ստրաբոնի ուշադրության կենտրոնում Արտաշեսն է (արտաքննապես աննկատ) և իր գործերը:

Թող այն տպավորությունը չստեղծվի, որ ընդհանրապես չենք գնահատում մ.թ.ա. 189-160 թթ. թագավորած Արտաշեսի ծառայությունները հայ ժողովրդի հանդեպ կամ անարժեք համարում Ստրաբոնի համապատասխան տեղեկություններն ընդհանրապես: Բնավ, երբեք: Ընդհակառակը, փաստեր կան բավականաչափ (առաջին հերթին հենց Ստրաբոնի տեղեկություններն են), որ Արտաշեսը, իրոք, վերականգնել (վերականգնել, և՛ ոչ հիմնադրել) մակեդոնասելևկյան ժամանակաշրջանում կործանված հայոց թագավորությունը Մեծ Հայքում, որ վերամիավորել է (վերամիավորել և ոչ նվաճել) դարձյալ մակեդոնասելևկյան ժամանակաշրջանում բաժան-բաժան արված և օտարներին ենթարկված Մեծ Հայքի հողերը, այսինքն Ստրաբոնի թվարկած երկրները (միակ աղբյուրը Ստրաբոնն է), հնարավոր է նաև, որ նվաճում է կատարել (նկատի ունենք Կասպիանե երկրի գրավումը) և այլ գործեր, սակայն խոսքն էլ հենց այն մասին է, որ Ստրաբոնը այդ իրական հիմքերի վրա գունազարդել, չափազանցել է Արտաշեսի գործունեությունը, նսեմացնելով նախաարտաշեսյան Հայաստանի վիճակը: Իր գրելաձևին հատուկ, ինչպես Տիգրան Բ-ի հարցում, «փոքրիկ» փոփոխություններ է կատարել, այժմ արդեն հոգուտ

Արտաշեսի: Կարճ ասած, վերականգնողին հիմնադիր համարել, վերամիավորողին՝ նվաճող, վերահզորացնողին՝ ազգակազմավորող: Ի դեպ, Տիգրան Բ-ին բնութագրելիս, այս կարգի գործերը (նկատի ունենք նվաճումները) բացասական երանգ ունեն (այդ բանը տեսանք), իսկ Արտաշեսի հարցում՝ դրական: Առհասարակ, ի տարբերություն Տիգրան Բ-ի, Արտաշեսն ու Ջարեհը Ստրաբոնի համակրանքին արժանացած գործիչներ են:

Արդ, այս ամենից հետո հարց է առաջանում՝ ինչի համար է վերաբերմունքի այդքան բացահայտ հակասությունը կամ ինչով է Արտաշեսն արժանացել Ստրաբոնի դրական վերաբերմունքին, իսկ Տիգրանը՝ ոչ: Ավելին, Ջարեհը ևս, նույնիսկ Ջարեհի հետնորդ Արտանես Ծովագին արժանացել է Ստրաբոնի դրական վերաբերմունքին, իսկ Արտաշեսի «հետնորդ» Տիգրանը՝ ոչ, Տիգրանի որդի Արտավազդը՝ ոչ:

Հարցի պատասխանը, մեր համոզումով, մեկն է: Ստրաբոնին առաջնորդողն այն անթաքուն սկզբունքն է, թե տվյալ գործիչն ինչ հարաբերության մեջ է եղել Հռոմի հետ, եթե բարեկամն է և հովանավորյալը, կնշանակի նրա գործն արդար է և դրվատելի, իսկ եթե հակառակորդ է, ուրեմն՝ անարդար և դատապարտելի: Այս սկզբունքով են ներկայացված, փաստորեն, Արտաշեսն ու Տիգրանը, նաև Ջարեհը, Արտանեսը, Արտավազդը: Օրինակ, ըստ Ստրաբոնի, պատանդությունից ազատվելու համար Տիգրանը 70 հովիտներ է տվել Պարթևներին, թագավոր դարձել, ապա ետ խլել այդ հովիտները, նույնիսկ ավերել նրանց երկիրը՝ Նինվեի և Արբելայի շուրջը, սա անարդար է, պախարակելի: Իսկ Արտաշեսն ու Ջարեհը բախտորոշ պահին լքում են իրենց տիրոջը՝ Անտիոքոս Գ-ին, անցնում նրա հակառակորդ Հռոմի կողմը, դառնում անկախ թագավորներ, «օտարների» հողերը նվաճում, սա արդեն արդար է և դրվատելի: Դրվատելի, բանի որ Հռոմի աջակցությամբ են պայմանավորված սրանց հաջողությունները, այլապես, կասկած չի հարուցում, կներկայացվեին իբրև դավաճաններ, ինչպես իր չկատարած «հանցանքների» համար ներկայացվել է Տիգրանի որդի Արտավազդը: Մի խոսքով, ոչ թե արտաշեսյան Հայաստանի հզորության գովերգումն է Ստրաբոնի նպատակը, ինչպես թվում է առաջին հայացքից, ոչ էլ օբյեկտիվ, ճշմարիտ պատմությունը (տվյալ դեպքերում), այլ հռոմեական ամենազոր ուժի ցուցադրումը, Հռոմի բարեկամությունը փառաբանելու միտումը:

Հենց այս միտումն է նաև, մեր կարծիքով, պատճառն այն բանի, որ ստեղծվել է Արտաշես-Տիգրան տոհմական կապը, որ Տիգրան Բ-ն, հակառակ մյուս բոլոր աղբյուրների, համարվել է Անտիոքոս Գ-ի նախկին ստրատեգ Արտաշեսի «սերնդից», «շառավիղը» կամ «հետնորդը»: Այս արհեստական կապով (մանավանդ՝ հռոմեացու դիտակետից) ավելի բան պախարակելի էր դառնում Տիգրանը և իր հակահռոմեական գործունեությունը: Ստրաբոնը

ցանկացել է ասել, և այդ ամենը աննկատելի, լռելայն (այդպիսին է նրա ձեռագիրը), թե, տեսեք, Հռոմի այս հակառակորդը, Հռոմի երդվյալ թշնամու՝ Միհրդատ Պոնտացու բարեկամն ու դաշնակիցը, Հռոմի բարեկամին՝ Արտաշես Ծոփացուն սպանողն ու նրա երկիրը հափշտակողն այն Արտաշեսի «սերնդից» է, որը հռոմեացիների աջակցությամբ անկախացավ ու թագավոր դարձավ (ըստ Ստրաբոնի, առաջին թագավորն իր երկրում), որը «փոքրիկ» երկիրը հզոր ու ընդարձակածավալ պետության վերածեց և, նույնիսկ, ազգակազմավորող եղավ: Այսպիսով առավել դատապարտելի էր երևալու Տիգրան Բ-ն (հռոմեացու համար)՝ իբրև «երախտամոռ», իր լավն ու վատը «չգիտակցող բռնակալ», ինչպիսի գույներով նա ներկայացված է նաև այլ օրինակներով և խեղաթյուրված փաստերով (իր տեղում տեսանք): Ի դեպ զարմանալի չէ, որ Ստրաբոնը, Հռոմի պաշտոնական պատմագրության այդ շնորհալի նվիրյալը, նման «անճշտություն» է հորինել¹ և, ցավոք, հասել է նպատակին, զարմանալին ու զայրացուցիչն այն է, որ շուրջ 100 տարի է հավատացել են նրան, նրա ասածը ընդունել են որպես չափ ու ձևի գրավական, այդ պատճառով առավել արժանահավատ աղբյուրների տեղեկություններ դեն են նետվել և կեղծիքի վրա ամբողջ տեսություն է հաստատվել՝ Արտաշեսյան հարստության տեսությունը: Այժմ արդեն, երբ բացահայտ է կեղծիքը, համարյա բացահայտ կոնցեպցիոն կեղծիք, որը ստրաբոնյան «փոքրիկ» անճշտությունների ամրակուռ շղթայի ամենափայլուն օղակն է, պետք չէ հավատալ դրան, անկախ այն բանի, թե որ տեսակետները կուռժեն, բարեբախտաբար, տեսակետները, և ոչ փաստերը: Այսինքն, կլինի ճիշտ հակառակը: Այլ կերպ ասած, պետք է կտրել Արտաշես Ա — Տիգրան Բ «ժառանգական» կապը և հավատալ հակառակն ապացուցող փաստերին: Եվ եթե 100 տարի շարունակ ստրաբոնյան այդ կեղծիքը, Հռոմի պաշտոնական պատմագրության կեղծիքը իշխել է մտքերին, ահավոր ավերակումներ կատարել, ժամանակն է արդեն ձերբազատվել դրա «ամենազոր» հմայքից:

¹ Մեր կարծիքով, այս դեպքում ևս Ստրաբոնը հիմք ունեցել է: Թերևս այն, որ Տիգրան Բ-ն Արտաշեսի որդին է, սակայն հայ Արշակունի Արտաշես Ա-ի՝ թագավորած, ըստ Խորենացու, մ.թ.ա. 99-74 թթ.: Ստրաբոնը, հավանաբար «որդի, բառը փոխարինել է «սերնդից» բառով և Տիգրան Բ-ին արիեստականորեն կապել Անտիոքոս Գ-ի ստրատեգ Արտաշեսի հետ: Այսպիսով բավարարում էր պաշտոնական պատմագրության երկու կարևոր պահանջ: ա) Տիգրան Բ-ն իր հակահռոմեական վարքագծով երախտամոռ և ատելի էր դառնում: բ) Հայաստանում «չէր երևալու» Արշակունիների թագավորություն, որը Հռոմի համար քաղաքական լուրջ հարց էր: Ի դեպ, վերջին հարցում Հռոմի պաշտոնական պատմագրությունը՝ մինչև Տակիտոս, հատկապես նորեն առաջնորդվել է այդ սկզբունքով:

Այսպիսով, Արտաշեսյան հարստության հիմքերի հիմքը, որով պայմանավորված է այդ հարստության ստեղծումը, դադարում է հիմք լինելուց կամ, գոնե, դառնում խիստ կասկածելի, քանի որ վիճարկվող հարստության գոյությունն անհնար է պատկերացնել առանց Տիգրան Բ-ի և սրա որդի Արտավազդի: Այլ կերպ ասած, Անտիոքոս Գ-ի երբեմնի «ստրատեգ», ապա մ.թ.ա. 189-160 թթ. Մեծ Հայքում թագավորած Արտաշեսը մնում է «միայնակ», առանց ժառանգաբար թագավորող հաջորդների, ինչպիսին եղել է իրականում՝ ըստ մատենագրական տեղեկությունների:

Արտաշեսյան հարստության մյուս հիմքը, որով արիեստական կապ է ստեղծվում նշված Արտաշեսի և Տիգրանի միջև, այսինքն ենթադրվում են թագավորներ այդ Արտաշեսից (մահվանից)՝ մինչև Տիգրան Բ ժամանակահատվածում (մ.թ.ա. 160-95 թթ. միջոցին), կապված է Մովսես Խորենացու մոտ շուրջ 20 գլուխներում նկարագրված Արտաշես Բ Արշակունու (թագավորել է, ըստ Խորենացու, մ.թ. 87-128 թթ.) և նրա որդիների հետ, որոնք խիստ կամայաբար իրենց ապրած ժամանակից տեղահանվում և տեղափոխվում են ավելի քան 250 տարի առաջ՝ մ.թ.ա. երկրորդ դարը: Սա բավականաչափ խճճված, փաստերը զանգվածաբար և անհասկանալիի չափ այլափոխող մի տեսություն է, անհիմն ենթադրությունների ու անկաշկանդ երևակայության բազմաստիճան մի համակառույց, որին հատկացվելու են (բացատրությանը և քննարկումներին) սույն գլխի հաջորդ ենթազույգները:

Բ. ԱՐՏԱՇԵՍ Բ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԵՎ ԱՆՏԻՈՔՈՍ Գ-Ի «ՍՏՐԱՏԵԳ» ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՆՈՒՅՆԱՅՄԱՆ ՍԽԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սկսած այն ժամանակներից, երբ Մովսես Խորենացու բացասական քննադատությունը հասել էր իր բարձրակետին, երբ նրա «Հայոց պատմության» բազում տեղեկություններ կասկածելի և անարժեք էին համարվում, երբ ամեն ինչում կարելի էր մեղադրել ու մեղադրվում էր Խորենացին, երբ, վերջապես, Խորենացուն դիմելն իսկ ամոթալի և ոչ գիտական արարք էր դիտվում, այսինքն՝ սկսած 19-րդ դարի վերջին քառորդից մինչև այսօր բոլոր ուսումնասիրողները, որոնք առնչվել կամ անդրադարձել են Արտաշես Բ Արշակունուն, նրան չեն ճանաչել և չեն ճանաչում որպես մ.թ. առաջին դարի վերջերի և երկրորդ դարի առաջին տասնամյակների հայոց թագավոր, ինչպես Մովսես Խորենացու մոտ է: Ավելի ճիշտ, Արտաշես Բ Արշակունու գոյությունը հիշյալ ժամանակաշրջանում հակապատմական է համարվել, չնայած նա, ըստ Մովսես Խորենացու, թագավորել է մ.թ. 87-128 թթ.¹, 41 տարի (Բ, գլ. Կ), տարբեր

¹ Տես «Բանբեր Մատենադարանի», նո. 8, 1967, էջ 48՝ ներդիր աղյուսակը:

առնչություններով հիշված ու կապված է հռոմեական կայսրեր Դոմետիանոսի (81-96), Ներվայի (96-97), Տրայանոսի (97-117), Հադրիանոսի (117-138) հետ (Բ, գլ. ԾԴ, ԾԵ) և մահացել է Բարբոբայի («Աստղի որդու») ղեկավարած հրեական ապստամբությունից անմիջապես հետո (Բ, գլ. Կ): Այսինքն՝ հիշված է այնպիսի գործիչների հետ, որոնց գործունեությունը մ.թ. 1-ին — 2-րդ դարերում ամենայն կասկածից վեր է, և այդքանը թեկուզ բավական էր, որ հավատային Խորենացուն: Ասում ենք հավատային, սակայն, ցավոք, Մովսես Խորենացու բացասական քննադատության խիստ ճնշող (կարելի է ասել մամլոյ) ազդեցության տակ չեն հավատացել ու չեն հավատում, իսկ դա նշանակում է չեն հավատացել ու չեն հավատում ոչ թե մեկ կամ երկու տեղեկության, այլ շուրջ 20 գլուխներում ամփոփված բազմաթիվ տեղեկությունների (տես գիրք Բ, գլ. ԼԷ-ԼԸ, ԽԳ-Կ), չեն հավատացել ու չեն հավատում նաև Խորենացուն հավատացող և հետևող միջնադարյան հայ պատմիչներին և ուրիշ փաստերի, որոնց կանոնադաշտանք:

Նախապես ասենք, որ համընդհանուր ճանաչում գտած այս տեսակետը կամ տեսությունը ոչնչով հիմնավորված չէ: Արտաշես Բ Արշակունուն իսպառ մերժելու կամ իր թագավորած ժամանակից հանելու (նկատի ունենք Խորենացու նշած ժամանակը) և վաղ դարերը տանելու միակ պատճառը թերևս այն է, որ ըստ հունահռոմեական աղբյուրների տվյալ ժամանակաշրջանում ենթադրվում են կամ էլ հիշված են հայոց ուրիշ թագավորներ՝ Սանատրուկ (75, 78 կամ 88-110 թթ.), Աշխադար (110-113 թթ.), Պարթամասիր (113-114 թթ.), Պարթամասպատ (117-135 կամ 140 թթ.), կամ էլ վերջինիս փոխարեն Վաղարշ Ա (117-140 կամ 143 թթ.)¹:

Պատմագիտական ուսումնասիրություններում այնքան են վիճարկված և այնքան անհաստատ են այս թագավոր կոչվածներն իրենց տեղերում, որ կարելի էր բավարարվել միայն այդքանով և դրանով իսկ, առանց լրացուցիչ փաստերի ու ապացույցների, Արտաշես Բ Արշակունուն վերականգնել իր օրինական տեղում իր կնոջով (նկատի ունենք Սաթենիկ տիկնոջը), իր բոլոր որդիներով (Արտավազդ, Տիրան, Տիգրան, Մաթան, Վրույր, Զարեհ), իր բոլոր գործերով: Այսուհանդերձ նկատի ունենալով հարցի հույժ կարևորությունը, ավելորդ չի լինի, եթե ուշադրություն դարձնենք համապատասխան տեղեկությունների վրա: Դա նաև ցայտուն օրինակ է, թե ինչի են զոհ գնացել Խորենացու շարադրած 20 գլուխների տեղեկությունները, թե որքան միակողմանի և անարդար են վարվել նաև այս դեպքում:

Ակսենք մեր խոսքը Սանատրուկից:

Այս Սանատրուկին իր հատուկտոր հատվածներից մեկում թեթևակի և անորոշ հիշում է միայն Դիոն Կասսիոսը¹: Նա գրում է. «Երբ Վաղարշը՝ Սանատրուկի որդին, պատրաստվել էր ճակատամարտ տալու Սևերոսի զորքի դեմ և կռիվն սկսելուց առաջ խնդրել էր ու կնքել էր հաշտություն, (Տրայանոսը) նրա մոտ պատգամավորներ ուղարկեց և խաղաղության հաստատման համար նրան շնորհեց Հայաստանի մի մասը»²:

Դիոն Կասսիոսի այս հատվածը ժամանակագրական առումով երկու տարբեր բացատրություն է ստացել: Ըստ նախնական ենթադրության (Ursinus և ուրիշներ), հատվածում հիշված Սևերոսը Սեպտիմոս Սևերոս կայսրն է՝ կառարիշներ), հատվածում հիշված Սևերոսը Սեպտիմոս Սևերոս կայսրն է՝ կառարիշներ), որը և ընդունելի դարձած կարծիքն է, հիշյալ Սևերոսը Կատիլիոս Սևերոսն է, Տրայանոս կայսր (մ.թ. 98-117 թթ.) արևելյան կառավարիչներից մեկն է՝ մ.թ. 114 թվից նշանակված Կապադովկիայի, Փոքր Հայքի, Նույնիսկ՝ (սխալմամբ կարծում են) Մեծ Հայքի վրա³: Ահա թե ինչու մեզ հետաքրքրող Սանատրուկը պատմագիտական ուսումնասիրություններում զետեղվում է մերթ Սեպտիմոս Սևերոսի ժամանակ, մերթ էլ Տրայանոսի: Այսինքն, ժամանակագրական առումով տվյալ Սանատրուկը դեռևս իր հաստատուն տեղը չունի (առավել անհամոզիչը ընդունված կարծիքն է), ուստի և չի կարող Արտաշես Բ Արշակունուն դուրս մղել իր ժամանակից: Չի կարող դուրս մղել նաև պատմական առումով: Սա էլ այն պատճառով, որ բերված հատվածից չի երևում, թե Սանատրուկը և նրա որդի Վաղարշը Հայաստանի որ մասի կամ որ Հայաստանի թագավորներն են՝ Մեծ Հայքի, թե Փոքր Հայքի կամ թագավորներն են, թե ոչ:

Բացի այս, Տրայանոսի ներմուծումը բնագիր, որքան հրապուրիչ, այնքան էլ, մեր կարծիքով, բռնաձիգ է, չի համոզում և աղավաղում է ամբողջ հատվածի իմաստը: Հետևաբար, Կատիլիոս Սևերոսի «հայտնագործումը» ևս, այսինքն՝ Սեպտիմոս Սևերոսին Կատիլիոս Սևերոսով փոխարինելը ևս: Օրինակ,

¹ Ասում ենք՝ միայն Դիոն Կասսիոսը, քանի որ այս Սանատրուկին չեն վերաբերում Փավստոս Բյուզանդի (դպր. Դ, գլ. ԺԴ, ԻԴ), Մովսես Խորենացու (Բ, գլ. ԼԵ-ԼԸ), Սուրբ Երեմիայի (տես Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 15), Թադեոս առաքյալի վարքի (տես «Սուրբ Հայկականք», հատ. Ը, Վեներիկ, 1853) տեղեկությունները, որոնք առանց որևէ հիմքի, շատ ազատաբար, սոսկ «Սանատրուկ» անունով հմայված վերագրվում են Դիոնի հիշած Սանատրուկին:

² Տես Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս (քաղվածաբար թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1976, էջ 212-213, Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 15:

³ Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 14-15, հմմտ. Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 250, ծան. 325:

¹ Տես Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 14-35, Հայ ժողովրդի պատմություն: (ՀՀ ԳԱ հրատ.), հատ. 1-ին, էջ 765-778:

երթե հետևենք ընդունված այս կարծիքին, ստացվում է, որ Տրայանոսը ժամանակի այդ գերիզոր տիրակալը, իր վիճակին ու խառնվածքին անհարիր, ինքն է դեսպաններ ուղարկել Սանատրուկի որդու՝ Վաղարշի մոտ և, հանուն իր երազած (") ու ձեռք բերած (") խաղաղության, նրան՝ Վաղարշին է շնորհել Հայաստանի մի մասը ("), այն դեպքում, երբ նույն Վաղարշը, ըստ նույն հեղինակի և ըստ նույն հատվածի ինքն էր խնդրել ու կնքել հաշտություն: Կարճ ասած, ստացվում է անտրամաբանական վիճակ. Վաղարշը Տրայանոսից է խնդրել հաշտություն ու հասել դրան, իսկ Տրայանոսը՝ Վաղարշից, և անգամ նրան՝ Վաղարշին է շնորհել Հայաստանի մի մասը: Իրոք, շատ զարմանալի և հակապատմական գործելակերպ է, մասնավորապես Տրայանոսի կողմից: Բացի այդ, իսկույն հարցեր են առաջանում՝ երբ էր Հռոմը տեր դարձել ամբողջ Հայաստանին կամ Հայաստանի մի մասին, և ի՞նչ մասը շնորհեց Վաղարշին կամ նախքան շնորհն ստանալը, Վաղարշը Հայաստանի ի՞նչ մասին էր իշխում և այլն, հարցեր, որոնք պատասխան կպահանջեն ու չեն գտնի: Նկատի ունենք, իհարկե, որ փաստեր չեն գտնի:

Իսկ երբ անտեսում ենք Տրայանոս անունը, որը չի եղել ու չպետք է լինի բնագրում, հետևաբար՝ անտեսում նաև Կատիլիոս Սևերոսի վարկածը, այսինքն՝ հրաժարվում ենք ընդունելի դարձած կարծիքից, ամեն ինչ ընկնում է իր տեղը: Այն է՝ Սանատրուկի որդի Վաղարշը, որը նախապատրաստվել էր դիմագրավելու Սեպտիմոս Սևերոս կայսեր զորքին, կարողանում է բանակցությունների միջոցով հարցը կարգավորել և հանուն դրա նրան է զիջում (Սեպտիմոս Սևերոսին) Հայաստանի մի մասը, մեր կարծիքով, Փոքր Հայքի մի մասը: Ահա սա է Դիոն Կասսիոսի տվյալ հատվածի բովանդակությունը, որը պարզ երևում է շարադրանքի կառուցվածքից: Արդ, բերենք նորից՝ փակագծամեջ լրացումներով: «Երբ Վաղարշը՝ Սանատրուկի որդին, պատրաստվել էր ճակատամարտ տալու Սևերոսի զորքին և կռիվն սկսելուց առաջ *խնդրել ու կնքել էր հաշտություն* (ընդգծ.—Լ.Շ.), նրա (Սևերոսի,—Լ.Շ.) մոտ ուղարկեց պատգամավորներ (Վաղարշը,—Լ.Շ.) և խաղաղության հաստատման համար նրան (Սեպտիմոս Սևերոսին.—Լ.Շ.) շնորհեց Հայաստանի մի մասը»:

Ինչպես տեսնում ենք, լեզվական առումով ևս այստեղ Տրայանոսի անունը ներառնելու հարկ չկա: Ամենայն հավանականությամբ դեպքը վերաբերում է մ.թ. երկրորդ դարի վերջին տասնամյակում Սեպտիմոս Սևերոս կայսեր ձեռնարկած արևելյան արշավանքներից մեկին (կամ մ.թ. 195-ի, կամ էլ՝ 197-ի արշավանքին), որոնց մասին հանգամանորեն պատմում են թե Դիոն Կասսիոսը՝ իր աշխատության 75-րդ գրքում, թե Հերոդիանոսը և թե ուրիշներ: Այնպես որ, ճիշտ է վարվել Դիոն Կասսիոսի աշխատության հրատարակիչ Ուրսինոսը, որն այդ հատվածը գետեղել է նրա 75-րդ գրքից մեզ հասած հատվածների մեջ:

Այսպիսով, մ.թ. 75, 78 կամ 88-ից մինչև 110 թվականը Դիոն Կասսիոսի հիշած Սանատրուկի թագավորությունը Հայաստանում համոզված կարելի է մերժել (պարզապես, այդ բանը հաստատող փաստեր չկան), իսկ մ.թ. երկրորդ դարի վերջերին Մեծ Հայքում թագավորելը տասնյակ այլ դժվարությունների հետ է կապված, որոնց քննարկումն այժմ մեր նպատակից դուրս է: Ուրեմն, լավագույն դեպքում, այս Սանատրուկը համարվելու է Փոքր Հայքի կամ էլ Մեծ Հայքի որևէ մասի թագավոր, որի կառավարումը նախորդել է Սեպտիմոս Սևերոս կայսեր պարթևական արշավանքներին:

Նույն փաստարկներով և նույն բացատրություններով մերժելի է նաև Սանատրուկի որդու՝ Վաղարշի թագավորությունը Մեծ Հայքում՝ մ.թ. 117-140/143 թթ., կամ համայն Հայոց վրա, որը պատմագիտությանը հայտնի է Վաղարշ Ա անունով¹: Ի դեպ, Դիոն Կասսիոսի վերը քննարկված տեղեկությունից զատ, սրա համար բերված մյուս բոլոր փաստերը (Օրինակ, Վաղարշապատը մայրաքաղաք դարձնելու վերաբերյալ և այլն) բնավ էլ իրեն չեն վերաբերում² և սոսկ արհեստական կցմանք են՝ ցանկալին իրական տեսնելու նպատակամղումով: Ավելի ճիշտ, դրանք ուրիշ Վաղարշների վերաբերող տեղեկություններ են, որոնց քննարկումը ևս այժմ մեր նպատակը չէ:

Այժմ՝ Աշխադարի մասին:

Աշխադարին հիշում են Դիոն Կասսիոսը և, ինչպես երևում է Սուլիդասի Բառագրքից, Արիանոսը³: Ըստ այդ տեղեկությունների, որոնց Հ. Մանանդյանը բնորոշել է «պատահական և կցկտուր» (հատ.Բ, մասն Ա, էջ 20), Աշխադարը (Դիոնի մոտ՝ Եքսեդարես) Պակարոսի (Բակուրի) որդին էր, որին Տրայանոսի պարթևական արշավանքի հենց նախաշեմին (մ.թ. 113-ին) գահընկեց էր արել հորեղբայրը՝ պարթևական թագավոր Խոսրովը (Օսրոես) ի հեճուկս Տրայանոսի, և նրա փոխարեն Հայաստանի թագավոր նշանակել Բակուրի մյուս որդուն՝ Պարթամասիրին: Բացի այս, Աշխադարի գահազրկումը բացատրված է այն բանով (ըստ Դիոն Կասսիոսի՝ բացատրել է Խոսրովը), որ նա հարմար չի եղել ոչ պարթևներին, ոչ էլ հռոմեացիներին: Իսկ թե ինչու «հարմար» չի եղել, ինչ գործեր է կատարել, ի՞նչ երկրի թագավորն է եղել նրա հայր Բակուրը՝ Հայաստանի, թե պարթևաց, համակ անորոշություն է, ոչինչ չի ասված: Ի դեպ, վերջին

¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հատ.Բ, մասն Ա, էջ 31, 34, 35, Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.), հատ.1-ին, էջ 777-778:

² Տես Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հատ.Բ, մասն Ա, էջ 35-38, Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.) հատ.1-ին, էջ 779-780:

³ Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 206-208, Suidas *αμφιζογον* և *γνωσις* բառերի տակ:

հարցում նկատի չունենք ուսումնասիրողների կարծիքները, որոնք Դիոնի վերոնշյալ տեղեկությունների սուկ հպանցիկ տպավորության տակ (ուրիշ հիմք չկա) այս Բակուրին պարթևական գերագահ թագավոր են համարում (Բակուր Բ՝ մ.թ. 77/78-110 թթ.)¹: Սակայն այսպես, թե այնպես, Աշխադարի հայոց թագավոր լինելը և նրա գահագրկումը մ.թ. 113-ին վկայված փաստ է, որով (թեպետ կարճատև՝ մ.թ. 110-113 թթ.) Աշխադարը մտնում է, այսպես ասած, Արտաշես Բ Արշակունու թագավորության սահմանների մեջ: Հարց է առաջանում՝ ո՞րն է ճիշտը կամ որին հավատալ: Պարզվում է, պետք է հավատալ և մեկին, և մյուսին, դրանք ինչ-որ չափով լրացնում են իրար և բացահայտում պատմության մի մթագնած էջ ևս:

Դեռևս 1906 թվականին «Քննություն մը Շիդարու վրա» խորագիրը կրող հոդվածում Ն. Անդրիկյանն անուղղակի անդրադարձել է այս հարցին, քանի որ փորձել է պատասխանել, թե ով էր Աշխադարը: Նախ՝ հայկական ավանդազրույցներից հայտնի Արտավազ Շիդար կամ, պարզապես, Շիդար կոչված հայոց թագավորին համեմատել է Մովսես Խորենացու հիշած Արտաշես Բ Արշակունու որդու՝ Արտավազդի հետ և ցույց տվել, որ նրանք նույնն են, ապա ստուգաբանորեն և այլ փաստերով ապացուցել, որ Աշխադար անունը առաջ է եկել Արտավազ Շիդար կամ՝ Շիդար անունից: Այսպիսով, ըստ Ն. Անդրիկյանի, Աշխադարը ոչ այլ ոք է, քան Մովսես Խորենացու հիշած Արտաշես Բ Արշակունու որդին՝ Արտավազ Զարը կամ, ըստ ավանդազրույցների, Արտավազ Շիդարը²:

Ն. Անդրիկյանի այս կարծիքը, որն արժանացել է նաև Հ. Մանանդյանի հավանությանը³ (ցավոք, միայն Հ. Մանանդյանի), ընդհանուր առմամբ ճիշտ է, հիմնավոր և կասկած չի հարուցում, այսինքն՝ Արտավազ Զար = Արտավազ Շիդար = Աշխադար նույնացումը:

Այսուհանդերձ, եթե հետևենք Ն. Անդրիկյանի տվյալ հոդվածի ժամանակագրական մտորումներին, նրա կարծիքը կարող է չհամոզել: Այսպես, նա ենթադրել է (ըստ Հ. Գաթրճյանի), որ Արտավազդը գահագրկվել (կամ անհայտացել է) մ.թ. 135-ին⁴, իսկ Աշխադարը, ինչպես տեսանք և ինչպես ընդունված է, Տրայանոսի հայ-պարթևական արշավանքի նախաշեմին, այսինքն՝ մ.թ. 113-ին, որը (վերջինը) կասկածելի տարեթիվ չէ: Այսպիսով, առկա է 22 տարվա անհամաձայնություն կամ էլ 15 տարվա, եթե նկատի

¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հատ.Բ, մասն Ա, էջ 20, Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.), հատ.1-ին, էջ 767:

² Տե՛ս «Բազմավեպ», 1906, փետրվար, էջ 55-59:

³ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հատ.Բ, մասն Ա, էջ 20:

⁴ «Բազմավեպ», 1906, փետրվար, էջ 58-59:

ունենանք Արտավազդի անհայտացման Մովսես Խորենացու նշած ճիշտ տարեթիվը՝ մ.թ. 128 թ.¹: Ահա, այս իսկ առումով կարող է առարկվել Աշխադար-Արտավազդ նույնացումը, չնայած չի նկատվել, չի առարկվել: Սակայն չշտապենք: Անհամաձայնության պատճառ կարելի է համարել այն, որ Ն. Անդրիկյանը նկատի է ունեցել արդեն թագավոր դարձած Արտավազդին (Խորենացի, Բ, գլ. ԿԱ)՝ և անուշադրության մատնել նրա նախաթագավորական խիստ եռանդուն, համարյա թագավորին վայել գործունեությունը հոր կառավարման վերջին ժամանակահատվածում:

Մեր կարծիքով, հունահռոմեական պատմիչները (տվյալ դեպքում Դիոն Կասսիոսը կամ Արիանոսը) կարող էին նկատի ունենալ ոչ միայն թագավոր Արտավազդին ու նրա գահագրկումը, այլև նրա նախաթագավորական ժամանակաշրջանը, երբ փաստորեն, ըստ Մովսես Խորենացու, ամբողջ թագավորության ղեկը Արտավազդի ձեռքում է եղել, քան թագավորող հոր՝ Արտաշես Բ Արշակունու ձեռքին:

Օրինակ, ըստ Մովսես Խորենացու, Արտավազդը կազմակերպում և ղեկավարում է Մուրացյան Արգամ իշխանի ու նրա տոհմի ոչնչացումը և տեր դառնում թագավորության երկրորդը լինելու պատվին: «Իսկ Արտաւազդայ ոչ շատացեալ առնուլ ի բաց նոցանէ (Մուրացյան տոհմից,—Լ.Շ.) գերկորդութանն պատիւ՝ յաւելլու ևս հանել և զնախճաւան, և ըստ Հիւսիսոյ Երասխայ զամենայն գիւղս, յորում և ապարանս և բերդս ի նոցանէ շինէ իւր ի ժառանգութիւն: Այսմ ոչ կարացեալ համբերել որդւոցն Արգամայ՝ ընդդիմանան նմա պատերազմաւ. բայց յաղթեալ արքայորդոյն՝ սատակէ զամենայն ծննունդս Արգամայ հանդերձ հարբն, և որք միանգամ երևելիք էին յազգէ Մուրացեան. և գրաւէ յինքն զէնս և զամենայն իշխանութիւնս նոցա» (Բ, գլ.ԾԱ):

բ) Նախանձից մղված (ըստ Խորենացու) և այլ պատճառներով Արտավազդը հալածում և Տմորիք է վտարում իր հոր բարերար ու խնամակալ, թագավորի ու թագավորության ամենահավատարիմ ու եռանդուն նեցուկ, Հայոց զորքի հրամանատար Սմբատ Բագրատունուն (ի դեպ, թագավոր հոր ամենասիրեցյալին) և սեփականում նաև նրա պաշտոնը: «Ընդ որ նախանձեալ (Սմբատին,—Լ.Շ.) Արտաւազդ՝ կամեցաւ սպանանել զՍմբատ. և յայտնեալ խորհրդոյն, բազում խռովութիւն վասն այնր լինէր հորն: Իսկ Սմբատայ տեղի տուեալ գնաց զկողմամբք Ասորեստանի, իւրովք կամօք (,—Լ.Շ.) թողլով զիշխանութիւն զօրացն Հայոց, ընդ որ խանդայրն Արտաւազդ» (Բ, գլ.ԾԳ, ընդգծ.—Լ.Շ.):

¹ Նկատի ունենք Արտաշես Բ Արշակունու մահվան տարեթիվը, որը նաև նրա որդու՝ Արտավազդի անհայտացման տարին է, Մովսես Խորենացու՝ մեր վերականգնած ժամանակագրությամբ:

գ) Արտավազը կազմակերպում է եղբոր՝ Մաժան քրմապետի դավադրական սպանությունը, որը Տրայանոս կայսեր մոտ «չարախոսել» էր Արտավազին և եղբորը՝ Տիրանին: Նկարագրելով Տրայանոսի պարթևական արշավանքը, Մովսես Խորենացին գրում է. «Եւ Տրայիանոսի անցեալ ի Պարսս, և զամենայն զկամս իւր կատարեալ՝ դառնայ ընդ Ասորիս»:

Ընդ առաջ նորա իջեալ Մաժան՝ մատնութիւն զեղբարցն առնէր. «Գիտեա, ասէ, արքայ. եթէ զԱրտաւազդ և զՏիրան վտարանդիս ոչ արասցես, և զգօրսն Հայոց Զարեհի ոչ հաւատասցես, հարկքն անաշխատ առ քեզ ոչ եկեսցեն»։ Զայս արար Մաժան՝ քէն պահելով վասն Սմբատայ, զի և զնա նորա էր սնուցեալ. ընդ նմին և զՏիրան խորհեցաւ հանել, զի ինքն լիցի քրմապետ միանգամայն և սպարապետ արևմտից։ Զորմէ ոչ ինչ փոյթ արարեալ Տրայիանու, արձակէ ունայն։ Իսկ Արտավազայ և Տիրանայ իմացեալ զխորհուրդն նորա՝ դարան գործեալ յորս սպանին զՄաժան, զոր տարեալ թաղեցին ի Բագնացն աւանի իբրև քրմապետ։ Իսկ Արտաշէս յայնմ հետէ անսայթաք հարկեաց Տրայիանու, և յետ նորա Ադրիանոսի կայսեր զամենայն աւուրս իւր» (Բ, գլ. ԾԵ, ընդգծ.—Լ.Շ.)։

դ) Բերված փաստերից և, ընդհանրապես, Արտավազդին վերաբերող տեղեկություններից համարյա բացահայտ երևում է, որ նա գործել է հակառակ հոր կամքի, չնայած ինքն էր թագաժառանգը, և վաղաժամ հավակնել է նրա գահին՝ Հռոմի (Տրայանոսի) աջակցությամբ։ Ի դեպ, Հռոմի աջակցությունը երևում է թե՛ Տրայանոսի վարքագծից՝ Մաժանի նկատմամբ, թե՛ Արտավազդի ինքնակամ գործունեությամբ՝ վերջին հաշվով թագավոր հոր՝ Արտաշես Բ-ի դեմ, թե՛ Արտաշեսի՝ «հեզ ու խոնարհ» հարկատու դառնալուց, թե՛ Հայոց թագավորության գործերում՝ Տրայանոսի ազդեցությունից և թե՛ այն բանից, որ Արտաշես Բ-ն չի կարողացել իր դեմ գնացող, «մոլեգնած» որդուն զրկել գահը ժառանգելու իրավունքից։ Վերհիշենք դարձյալ, որ Տրայանոսի «համակրանքը», ըստ Դիոն Կասսիոսի, նաև Աշխադարի կողմն է։ Սա ևս փաստ է հօգուտ Աշխադար-Արտավազդ նույնացման։

Այսպիսով, Աշխադարի մ.թ. 113 թ. «գահագրկումը», ըստ Դիոն Կասսիոսի, պետք է դիտել նույն թվին Արտավազդի՝ գահին հավակնելու և ձախողվելու փոքր-ինչ այլաբանական նկարագրություն։ Նրանց համար սովորական է եղել հովանավորյալներին մեծարելը, ներկայացնելը, իսկ ոչ հովանավորյալներին հնարավորին չափ անտեսելը, մոռացության տալը։ Եվ այս ամենը կատարվել է (հիմնականում) «աննկատ», պատմության դեմ «չմեղանչելով»։ Ահա, այս կարգի «զոհերից է» նաև Արտաշես Բ Արշակունին, որը «իրավունք» չի նվաճել երևալու հռոմեական պատմագրության մեջ։ Եվ, առհասարակ, հռոմեական պաշտոնական պատմագրությունը ամեն ինչ արել է կամ ձգտել է դրան, որ Արշակունիների թագավորությունը Հայաստանում չերևա, կամ էլ երևա

Հռոմից հովանավորվողի և հպատակի վիճակում։ Սա քաղաքական հեռահար նպատակ էր։

Այժմ անդրադառնանք Պարթամասիրին։

Սրան, իբրև Հայոց թագավոր, հիշում են Դիոն Կասսիոսը և Եվտրոպիոսը։

Ինչպես տեսանք, ըստ Դիոն Կասսիոսի (բերում ենք վերապատմելով), պարթևական Օսրոես թագավորը՝ ընկալված Խոսրով (մ.թ. 108-121 թթ., կամ 107-121 թթ., կամ 110-138 թթ., կամ 109-129 թթ. և այլն¹) մ.թ. 113-ին «գահագրկում է» հայոց թագավոր Աշխադարին և գահակալ ճանաչում նրա եղբորը, Բակուր թագավորի մյուս որդուն՝ Պարթամասիրին։ Այս պատրվակով, քանի որ Հայոց թագավորը թագը ստացել էր ոչ թե իրենից, այլ պարթևների թագավորից, Տրայանոսը արշավանք է սկսում հայերի ու պարթևների դեմ։ Երբ Աթենք էր հասել, նրա մոտ են գալիս Օսրոեսի դեսպանները և աղերսում չպատերազմել։ Միաժամանակ խնդրում, որ Հայաստանը տրվի Պարթամասիրին, որը նույնպես Պակարոսի (Բակուրի) որդին էր, որ թագը ուղարկվի սրան, այսինքն՝ Հռոմը ճանաչի Պարթամասիրի թագավորությունը։ Տրայանոսը սպառնալի պատասխան է հղում (բանավոր), շարունակում է արշավանքը և հասնում Անտիոք։ Այստեղ Պարթամասիրը նրան երկու նամակ է ուղարկում։ Առաջին նամակում Պարթամասիրը իրեն կոչել է «Հայաստանի թագավոր» և այդ պատճառով մնում է անպատասխան։ Երկրորդ նամակում (նամակները չեն բերված) «թագավոր» տիտղոսը չի գործածում և խնդրում, որ իր մոտ ուղարկի կապաղովկիայի կառավարիչ Մարկոս Յունիոսին, սրա միջոցով իր խնդրանքը հաղորդելու համար։ Տրայանոսը ուղարկում է Յունիոսի որդուն և, միաժամանակ, շարժվում է դեպի Հայաստան։ Առանց կռվի գրավում է Արշամաշտը (Արսամոսատա), ապա գալիս Սատաղ (Սատալա), ապա Հայաստանի Էլեգիա (Ելեգես) վայրում (այժմյան Էրզրումի մոտ) ընդունում Պարթամասիրին։ Վերջինս ողջունում է Տրայանոսին, «որը նստած էր պատնեշի եզրին կանգնեցրած բեմի վրա» (ինչպիսի՝ ճշգրտություն,—Լ.Շ.), ապա թագը հանում է գլխից, դնում նրա ոտքերի մոտ, հույս ունենալով, որ ետ կստանա։ Հռոմեացի զինվորները այս բանը համարում են «անարյուն հաղթանակ» և աղաղակ բարձրացնելով, «իմպերատոր» կոչելով, մեծարում են Տրայանոսին. «Երբ տեսան,—գրում է Դիոն Կասսիոսը,—որ Արշակունի թագավորը

¹ Տես Ա. Գարագաշյան, Քննական պատմություն Հայոց, մասն Բ, էջ 253, Ե. Դուրյան, Ազգային պատմություն, Երևանում, 1934, էջ 140, Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հատ.Բ, մասն Ա, էջ 20, Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ իրատ.), հատ.Բ, մասն Ա, էջ 20, Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ իրատ.), հատ.1-ին, էջ 770։ Մովսես Խորենացու մոտ այս ժամանակի պարթևական թագավորը Արտաշեսն է (մ.թ. 106-126 թթ.), որին Հայոց Արտաշես Բ Արշակունին օգնում է թագավորելու (Բ, գլ. ԾԳ)։

Պակորոսի որդին՝ Օսրոեսի եղբորորդին, կանգնած է (կայսեր) առաջ առանց թագի, որպես գերեվարված»։ Պարթամասիրը, ծանակվելուց ու կորստից ահաբեկված, շուռ է գալիս և ուզում է փախչել, բայց, տեսնելով շրջապատված է, խնդրում է շնորհ անել, որ ամբոխի առաջ չխոսի։ Նրան տանում են վրանը, «սակայն,—գրում է Դիոնը,—դարձյալ չկարողացավ անել այն, ինչ ցանկանում էր։ (Ինչ է ցանկացել անել, ինչ են խոսել վրանում, ոչինչ չի ասված,—Լ.Շ.)։ Դրանից հետո Պարթամասիրը «զայրացած» դուրս է գալիս զորաճամբարից (՝), սակայն Տրայանոսը հետ է կանչում նրան, ինքը նորից բարձրանում է բեմը և հրամայում, որ նա «ի լուր բոլորի ասի այն ամենը, ինչ կամենում է, որպեսզի մարդիկ, անգետ լինելով իրենց երկուսի միջև առանձին խոսվածներին, այդ մասին չտան զանազան հնարավոր տեղեկություններ»։ «Այս լսելով,—շարունակում է Դիոն Կասսիոսը,—Պարթամասիրին այլևս չկարողացավ լռել (նկատի ունենալ, որ եկել էր խոսելու,—Լ.Շ.), այլ խոսեց մեծ համարձակությամբ և, իմիջիայլոց, ասաց, որ ինքը ոչ (պատերազմում) պարտվել է, ոչ իսկ գերի է վերցվել, այլ եկել է կամավոր կերպով, հավատացած լինելով, որ ինքը ոչ մի վիրավորանք չի կրի և կստանա թագավորությունը, ինչպես որ Տիրիդատեսն ստացել էր Ներոնից։ Տրայանոսը նրա բոլոր ասածներին պատշաճ պատասխան տվեց և ասաց, որ Հայաստանը ոչ ոքի չի տալու (նվաճումը չերեվաց,—Լ.Շ.), քանզի այդ երկիրը պատկանում է հռոմեացիներին և ունենալու է հռոմեական կառավարիչ, իսկ իրեն թույլ կտա գնալ ուր որ կամենում է»։ Եվ այսպես, Պարթամասիրին ու նրան ընկերակցող պարթևներին Տրայանոսը («մեծահոգաբար»,—Լ.Շ.) բաց է թողնում, «տալով նրանց հեծյալ ուղեկիցներ, որպեսզի ոչ մեկի հետ չբանակցեն և որևէ խռովություն չբարձրացնեն (որ աչքից հեռու սպանեն,—Լ.Շ.)։ Իսկ նրանց հետ եկած բոլոր հայերին (ովքեր են, ինչո՞ւ են եկել, եթե թիկնապահ չեն,—Լ.Շ.), հրամայեց մնալ իրենց գտնված երկրում (հր էին գնալու,—Լ.Շ.), քանի որ նրանք այժմ իր հպատակներն էին»¹։

Հատվածում երևացող զանազան անորոշություններից ընտրենք միայն մեկը, սույն պահին մեզ համար ամենակարևորը՝ ինչ վախճան ունեցավ Պարթամասիրը, արդյոք գնաց, ուր կամենում էր։ Թե իրեն ուղեկցող հռոմեական հեծյալները ճանապարհին սպանեցին։ Այլ դեպքերում մանրամասների սիրահար Դիոն Կասսիոսն այս հարցին պատասխան չի տալիս (թերևս ամաչելով Տրայանոսի փոխարեն), այդ թերին լրացնում է եվտրոպիոսը՝ ամոթալի վիճակը սրբագրած։ Ըստ նրա, երբ Տրայանոսը մերժեց թագը վերադարձնել, Պարթամասիրը ապստամբություն բարձրացրեց և պատերազմի մեջ մեռավ²։

Ինչպես տեսնում ենք, Պարթամասիրի մասին Դիոն Կասսիոսի բերած ամբողջ հեքիաթ-գրույցը, որն ամենայն հավանականությամբ հորինվել է Տրայանոսի ժամանակ ու նրա թելադրանքով (պատմությունը կեղծվում է կատարման պահին), որը, ցավոք, պատմագիտության մեջ ճշմարիտ խոսքի օրինակ է համարվում, իրականում աչք է ծակում անհարկի, ավելորդ մանրամասներով, անորոշություններով¹, անճշտություններով և անհավանականություններով։ Զարմանալի է նույնիսկ, որ մինչև օրս անքննադատ հավատացել ու հավատում են Դիոն Կասսիոսի այդ հատվածի բառ ու տառին, անգամ առավել գունազարդում նրա անհավանականությունները։ Հավատում են, օրինակ, որ Պարթամասիրը Հայոց լիարժեք թագավոր է եղել (թեկուզ 1-2 տարի՝ մ.թ. 113-114), երբ, ըստ Դիոն Կասսիոսի, չի թագավորել, սոսկ հռչակվել է «թագավոր», եթե չկասկածենք հռչակումն իսկ։ Կամ հավատում են, որ Հայաստանը նվաճվել է Տրայանոսի կողմից, հիմք ունենալով սոսկ Տրայանոսի սնապարծ հայտարարություններն ու փառամոլական միջոցառումները՝ դրամներ, հաղթանակի կամար և այլ զարմանալիքներ։ Սա էլ այն դեպքում, երբ Դիոն Կասսիոսը նույն հատվածում, հենց Տրայանոսի հայ-պարթևական արշավանքի առիթով հատուկ նշել է նրա փառամոլությունը, որ փառամոլությունից մղված արշավանքն սկսեց (գիրք 68, գլ.17, 1), և ինչ-որ հեզանք ունի Տրայանոսի կողմից Հայաստանի նվաճման կամ այդ մասին նրա հայտարարությունների նկատմամբ։ Այլ կերպ ասած, նույնիսկ բուն սկզբնաղբյուրն այնպիսի եզրակացությունների հիմք չի տալիս, ինչպիսիք ըստ նույն աղբյուրի ընդունված է պատմագիտության մեջ։

Սա դեռ բոլորը չէ։ Այժմ էլ, սոսկ հարցադրումներով, քննենք տվյալ հատվածը, ավելի ճիշտ, Տրայանոսի կողմից Հայաստանի «նվաճումը» հունա-հռոմեական մյուս աղբյուրների շրջանակներում։

Օրինակ, ինչ է ցանկացել Տրայանոսը։ Եթե Աշխադարի «գահագրկման» պատճառով վիրավորված էր Հռոմի կամ Տրայանոսի քաղաքական հեղինակությունը, ինչպիսի առիթով նա արշավել է, «Խեղճ» Պարթամասիրը կամովին եկել էր նրա մոտ, որ գոհացում տա հռոմեացիներին, պատասխան տա իր և Պարթևաց թագավոր Խոսրովի «հանցանքի» համար, որ իր թագը ստանա

¹ Սա ևս Հռոմի պաշտոնական պատմագրության սիրելի ոճն է։ Այսինքն նկարագրել պատմության համար անհարկի, ավելորդ մանրամասները՝ ճշգրիտ, բժախնդիր երևալու միտումով (օրինակ, ասենք, «Տրայանոսը նստած էր պատնեշի եզրին կանգնեցրած բեմի վրա», կամ Պարթամասիրը շուռ եկավ, որ փախչի, բայց տեսավ շրջապատված է և այլն), իսկ անցանկալին (Հռոմի համար), սակայն էականը անտեսել կամ էլ թողնել մթության մեջ (օրինակ, ինչ եղավ Պարթամասիրը. ըստ Դիոնի, երբ հասել էր նրան դավադրաբար սպանելու պահը, կամ արդյոք Տրայանոսը «չբերթով» նվաճեց Հայաստանը, ինչպես նշված է, և այլն)։

¹ Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 206-209։

² Եվտրոպիոս, Տրայանոսի վարքը, 8-րդ, 2։

Տրայանոսից, ճիշտ այնպես, ինչպես մ.թ. 66-ին Տրդատը ստացել էր Ներոնից: Ուրեմն, վերականգնվելու էր Հռանդեայի դաշնագրով սահմանված կարգը, էլ ինչ էր պետք Տրայանոսին:

Իսկ եթե ոչ (ոչ է ասել նաև Դիոնը), եթե Տրայանոսն օգտագործել է այդ պատրվակը և տիրել Հայաստանին, ինչը և վիճարկվում է, այնժամ նոր և պատասխան չգտնող հարցեր կառաջանան. ինչ էր պատահել Հայոց և Պարթևաց դաշնակից թագավորություններին, կամ երբ և ինչու էին նրանք այդքան թուլացել, անզորացել, որ չկարողացան որևէ կերպ դիմագրավել Տրայանոսին, անգամ դիմագրավելու փորձ չարեցին: Կամ ինչո՞վ և ինչպե՞ս բացատրել, որ ընդամենը 50 տարի առաջ համառ ու հերոսական պայքարով Հռոմին ծնկի բերող, անկախություն ու թագավորություն ստացած Հայաստանը տասնյակ տարիների մաքառումներով ձեռք բերած իր անկախությունը, իր թագավորությունը, առանց զենք շարժելու, «հեշտ ու հանգիստ», կարծեք թե, սկուտեղի վրա դրած, նորից զիջեց հռոմեացիներին: Միթե այսպիսի հրաշքներ պատահում են:

Իհարկե, չեն պատահել ու չեն պատահում, եթե նկատի չունենանք Տրայանոսի սնապարծ հայտարարությունները և փառամոլական ցուցադրանքը: Համոզված կարելի է ասել՝ Տրայանոսի արևելյան «նվաճումները», մասնավորապես՝ Հայաստանի «անարյուն նվաճումը» և թագավորության հապշտապ «վերացումը» (թեպետ կարճատև՝ մ.թ. 114-117 թթ.) բացահայտ կեղծիք է և պետք չէ, որ այդքան լուրջ ուշադրության արժանանար:

Ապացույց է նախ այն, որ այդ առթիվ հռոմեական մյուս պատմիչները (Տրայանոսի ժամանակի և հետագա) լռում են (խոսքը արշավանքի մասին չէ): Ի դեպ, լռում են ոչ այն պատճառով, որ ծանոթ չեն Տրայանոսին, նրա գործերին ու ժամանակին կամ էլ չեն գրել նրա՝ Տրայանոսի մասին, այլ լռում են տվյալ հարցում, թերևս ամաչելով կամ անարժան համարելով սերունդներին ավանդել բացահայտ կեղծիքը: Բացառություն է միայն Դիոն Կասսիոսը (Եվտրոպիոսի պատմածն այլ երանգ ունի), որը փաստորեն ցանկացել է ցուցադրել այդ կեղծիքը: Հիշենք, որ քննարկվող հատվածը, այսինքն Հայաստանի «նվաճման» կամ Պարթամասիրի «գահագրկման» պատմությունը, Տրայանոսի փառամոլության հենց նշումով էլ սկսվում է: «Այնուհետև նա (Տրայանոսը, —Լ.Շ.) ռազմերթի ելավ հայերի և պարթևների դեմ այն պատերվակով, որ հայոց թագավորը (Պարթամասիրը, —Լ.Շ.) թագը ոչ թե իրենից էր ստացել, այլ պարթևների թագավորից, մինչդեռ իրականում նա *տոգորված էր խիստ փառամոլությամբ*» (գիրք 68, գլ. 17, 1, ընդգծ. —Լ.Շ.): Ահա այս «խիստ փառամոլությունն» է ցուցադրված քննարկվող հատվածում սկզբից մինչև վերջ, մի կողմից, Պարթամասարի «հեզ ու խոնարի» վարվելակերպով, մյուս կողմից, Տրայանոսի արկածախնդիր, կայսեր ոչ վայել արարքներով: Մի խոսքով, եթե Տրայանոսն ասել է, «որ Հայաստանը ոչ ոքի չի տալու, քանզի

այդ երկիրը պատկանում է հռոմեացիներին», երբեք էլ չի նշանակում, որ իրոք այդպես էր, այլ նշանակում է, թե ինչպես անհիմն, անիրական, արկածախնդրական խոսք ու գործի էր ընդունակ Տրայանոսը: Այլ կերպ ասած, Դիոն Կասսիոսը Տրայանոսի հայտարարությունները չի բերել, որ ընդունենք իբրև պատմական ստույգ իրողություններ, այլ բերել է, որ տեսանելի դարձնի Տրայանոսի փառամոլական կերպարը: Այլապես ինչ է նշանակում, թե Տրայանոսը Պարթամասիրի թագը վերցրեց, ետ չտվեց, միթե թագ խլելով էին երկրներ նվաճում, կամ «հրամայեց (հայերին) մնալ իրենց գտնված երկրում, քանի որ նրանք այժմ իր հպատակներն էին» և այլ զավեշտական հրամաններ, որոնք քաջնազարական ոճ են հիշեցնում՝ «Հրամայում եմ այսուհետև արևը դուրս գա արևելքից և մայր մտնի արևմուտքում»: Դիոն Կասսիոսն առավել բացահայտ հեգնել չէր կարող և ցավալի է, որ Տրայանոսի՝ հեգնանքի արժանացած, սնապարծ հայտարարությունները կատարվածի արժեք են ստանում:

Ապացույց է նաև այն, որ Դիոն Կասսիոսը Հայաստանի «նվաճման» առթիվ պատերազմական ոչ մի գործողություն չի նկարագրել, նույնիսկ ակնարկ չկա: Գուցե այդպիսիք չեն եղել: Այո, չեն եղել, սակայն դրանով ևս հերքվում է Հայաստանի տվյալ «նվաճումը», քանի որ այդ կարգի «անարյուն» նվաճում պատմությանը ծանոթ չէ, այն էլ մինչև այդ անկախ թագավորություն ունեցող, քիչ թե շատ հզոր երկրի նվաճումը:

Ապացույց է նաև, որ Հայաստանի այդպիսի «անարյուն» *նվաճում չի հանդուրժում* տվյալ ժամանակ գոյություն ունեցող և գործող հայ-պարթևական բարեկամական դաշինքը, որը Մովսես Խորենացու տեղեկություններով առավել բարեկամական է, քան ըստ հռոմեական աղբյուրների:

Վերջապես, շատ կարևոր ապացույց է Տրայանոսի անմիջական հաջորդ Հադրիանոս կայսեր զարմանալի միջոցառումը (իր կառավարման հենց սկզբին՝ մ.թ. 117-ին կամ 118-ին, «հրաժարումը» Տրայանոսի արևելյան «նվաճումներից», մասնավորապես Հայաստանի «անարյուն նվաճումից»), որն աննախադեպ է և անհարիր Հռոմի բազմադարյան պատմությանը և գործելակերպին:

Դիմենք փաստերին:

Հռոմեական պատմիչներ Եվտրոպիոսը և Ֆետուս Ռուփուսը հայտնում են, որ Հադրիանոսը, նախանձելով Տրայանոսի փառքին, հրամայեց, որ հռոմեական զորքերը հետ նահանջեն և, դատարկելով Հայաստանը, Միջագետքը և Ասորեստանը, հռոմեացիների ու պարթևների սահմանը նորից դարձրեց Եփրատ գետը:¹

¹ Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն ..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 33:

Վկայակոչելով այս հեղինակներին, Հ. Մանանդյանը գրում է. «Իրապես, Հադրիանոսի քաղաքական գործունեության անաչառ քննությունը ցույց է տալիս, որ նա իր նախորդի գրաված երկրներից հրաժարվել էր ոչ թե նախանձից դրդված, այլ, որովհետև գիտակցում էր, որ այդ երկրները, որ թշնամաբար էին տրամադրված դեպի հռոմեացիները, միացնելը նպատակահարմար չէր, անհրաժեշտ էր այնտեղ պահպան *ուժեղ զորամասեր* պահել ու մեծ ծախսեր անել, որ *ձեռնառու չէին*»¹:

Հատուկ ընդգծում ենք մեծավաստակ պատմաբանի «ուժեղ զորամասեր», «մեծ ծախսեր», «ձեռնառու չէին» արտահայտությունները, որովհետև նույն պատճառներն են նշված «Հայ ժողովրդի պատմության» ՀՀ ԳԱ հրատարակած առաջին հատորում (էջ 777) և այլ ուսումնասիրություններում:

Այս բացատրությունները, մեղմ ասած, շատ-շատ են հեռու ճիշտ և համոզիչ լինելուց, որովհետև բացարձակորեն հակասում են ոչ միայն հունահռոմեական (նաև եվտրոպիոսի և Ռուփուսի), այլև համաշխարհային պատմագրության բազում տեղեկություններին, ըստ որոնց, Հռոմը (թե՛ հանրապետական, և թե՛ կայսերական) իր ամբողջ պատմության ընթացքում ոչ մի ժամանակ, նվաճված ոչ մի երկրի իր ձեռքով քաղաքական ազատություն ու անկախություն չի տվել, իր կողմից կործանված ոչ մի թագավորություն, ոչ մի պատճառով կամովին չի վերականգնել, ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չի առել նվաճած երկրները միշտ հպատակի վիճակում պահելու համար: Հռոմի այս գործելակերպը հանրահայտ ճշմարտություն է, դարերի փորձով և օրինակներով հաստատված, այնպես որ փաստարկման կարոտ չէ, ինչպես, ասենք, տիեզերքում կա երկրագունդ կոչված մոլորակ, կամ գոյություն ունեն արև, լուսին և այլ համամարդկային ճշմարտություններ:

Այս առումով Հադրիանոսի «հրաժարվելը» Տրայանոսի արևելյան «նվաճումներից», մասնավորապես, Հայաստանից, այն էլ «անարյուն նվաճված» Հայաստանից, հրաշքի նման անիրական մի բան է թվում: Ոչ նախանձը, ոչ ուժերի պակասը, ոչ մեծ ծախսումները, ոչ Հռոմի արևելյան ու հյուսիսային սահմանների պաշտպանական նկատառումները (ըստ ԳԱ ՀԺՊ առաջին հատորի, էջ 777), ոչ էլ որևէ նմանատիպ պատճառ չէին կարող կաշկանդել աշխարհատենչ Հռոմին, որ իր ձեռքում պահեր շուրջ երկու դար երազած, դարերով և տասնյակ մեծածավալ պատերազմներով այդ նպատակի համար մաքառած և այժմ «անարյուն նվաճած» Հայաստանը: Հռոմը կիմանար նաև (այդ էր նրա նվաճումների նպատակը), որ «նվաճված» Հայաստանի համար

մեծ ուժեր պահելն ու մեծ ծախսումները կհատուցվեն տասնապատիկ և ավելին:

Այս ամենից հետևում է, որ Հադրիանոսի զարմանալի արարքի պատճառն այլ է, որը գաղտնի է մնացել մինչև օրս հենց իր՝ Հադրիանոսի նույն արարքի պատճառով. *Տրայանոսը Հայաստան չի նվաճել, Հադրիանոսը չի հրաժարվել*: Պարզապես մեկը, փառամոլությամբ տարված (մանավանդ կյանքի վերջն էր), սնապարծ հայտարարել է, իսկ մյուսը հարկադրված, Հռոմին խայտառակությունից փրկելու նպատակով, նրա կեղծիքը մի նոր կեղծիքով սրբագրել է:

Հռոմի քաղաքական հեղինակությունը փրկելու համար առավել պատվավոր, առավել անվնաս ուղի դժվար էր գտնել, որպեսզի ձերբազատվեին Տրայանոսի բերած (կամ հորինած) խայտառակությունից և այդ պատճառով սպասվելիք միջպետական, այսինքն հայ-հռոմեական, պարթևահռոմեական անախորժություններից և անհարկի հակասություններից: Վերջապես, որքան էլ հզոր, Հռոմը ևս պարտավոր էր հարգելու իր հակառակորդների արժանապատվությունը (թեկուզ արտաքնապես) և, ինչպես ասում են, հասարակական կարծիքը:

Այս ամենը, ինչպես ջրի երկու կաթիլ, հիշեցնում են Ներոնի փառամոլական գործերը Հռանդեայի ողբերգության նախօրյակին: Գաղտնիք չէ, որ սա էլ ժամանակավրեպ հայտարարեց (սոսկ Պետոսի կեղծ զեկուցագրերի հիման վրա) Հռոմի «հաղթանակը» Արևելքում՝ հայ-պարթևական ուժերի դեմ, Հռոմում հաղթանակի կամար կառուցել տվեց՝ ի հավերժացումն այդ «հաղթանակի», հատուկ դրամներ թողարկեց «Հայաստանը նվաճված» մակագրությամբ և այլ սիմվոլիկ պատկերներով, սակայն արկածախնդրական այդ արարքներին անմիջապես հաջորդեց հռոմեական զորքի ամենամոթալի պարտությունը Հռանդեայում՝ մ.թ. 62-ին: Ճիշտ և ճիշտ նույն օրինակին, փաստորեն, հետևել է Տրայանոսը: Կեղծ հայտարարություններից զատ, սա ևս հաղթանակի կամար է կառուցել՝ ի հավերժացումն Հայաստանի «նվաճման», դրամներ թողարկել՝ իր ոտքերի առջև Հայաստանը գետնաբեկ և շղթայակապ կնոջ տեսքով, և շուրջանակի մակագրություն՝ «Հայաստանը և Միջագետքը հպատակեցրի հռոմեական ժողովրդի իշխանությանը»¹: Տարբերությունները սոսկ այն են, որ Ներոնը հավատացել է իր զորավարի կեղծիքին, իսկ Տրայանոսը ինքն է հիմնադիրը կեղծիքի, որ մի կեղծիքը ժամանակին հայտնի է դարձել (բացահայտ

¹ Տե՛ս Ա.Գարագաշյան, Քննական պատմություն. Հայոց, էջ 258, Հ.Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 26-27, Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.), հատ. 1-ին, էջ 771, ծան. 25, էջ 775:

¹ Հ.Մանանդյան. Քննական տեսություն, հ. Բ, մասն Ա, էջ 33-34:

գրել, ավանդել են), իսկ մյուսը՝ մինչև օրս մնացել է անհայտ, որ Ներոնը իր ձեռքով սրբեց խայտառակությունը (կարողացավ հասնել այն բանին, որ Տրդատը թագադրվի Հռոմում), իսկ Տրայանոսի փոխարեն այդ գործը կատարել է Հադրիանոսը (նորից նշենք՝ հանուն Հռոմի)՝ մի նոր կեղծիք ավելացնելով: Ի դեպ, այս կարգի «հաղթանակներ» և «նվաճումներ», այսինքն՝ կեղծիքներ, արարել են և ավանդել աշխարհի շատ տիրակալներ (դա էլ գաղտնիք չէ), այդ թվում նաև հռոմեական ուրիշ գործիչներ ու կայսրեր (սրանց ձեռքում է առաջնության դափնին): Հիշենք թեկուզ Լուկուլլոսի, Անտոնինոսի, Օգոստոսի (այդ՝ նաև Օգոստոսի), Կորբուլոնի, Սեպտիմոս Սևերոսի, Անտոնինոս Կարակալլայի, Մակրինոսի և այլոց նույնքան ամոթալի կեղծիքները՝ շատերը նկատված, շատերը դեռևս չնկատված: Այնպես որ, եթե Տրայանոսը սնապարծ հայտարարել է. «Հայաստանը նվաճեցի», պարտավոր չենք հապշտապ հավատալու՝ մյուս բոլոր փաստերն անտեսելով:

Եվ, ահա, փաստերի համատեղ և համակողմանի ուսումնասիրությամբ պարզ է դառնում, որ Դիոն Կասսիոսի քննարկվող հատվածը զուրկ չէ ճշմարտություններից, որոնք սակայն ավանդվել են աղավաղված և իմաստափոխված ձևերով: Կարճ ասած, Տրայանոսը ի չգոյե կեղծիքներ չի հորինել, այլ կատարված այս կամ այն իրողությունը (դեպքը) «փոքր-ինչ» այլաձև է ներկայացրել՝ հօգուտ իր փառամոլության: Ավելի կարճ՝ հռոմեական շատ գործիչների և Հռոմի պաշտոնական պատմագրությանը հատուկ սնապարծությամբ է զբաղվել:

Ալեքսանդր ճշմարտությունների բանալին գտնում ենք ոչ թե հռոմեական աղբյուրներում, այլ նորից Մովսես Խորենացու մոտ, նրա «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի ԾԴ և ԾԵ գլուխներում, որոնք շուրջ 100 տարի է արդեն անտեսված են պատմագիտական ուսումնասիրություններում, որպես «անճիշտ» և «շփոթալ» տեղեկություններ: Իրականում այդ տեղեկություններն իրենց ժամանակագրական ճիշտ նշումներով լույս են սփռում մ.թ. առաջին դարի վերջերի և երկրորդ դարի առաջին երեք տասնամյակների հայ-հռոմեական, հայ-պարթևական հարաբերությունների վրա և հենց հռոմեական աղբյուրներով առավել բացահայտում պատմական բուն ճշմարտությունը:

Այսպես, երկրորդ գրքի ԾԴ գլխում, նկարագրելով հայ-հռոմեական պատերազմական հարաբերությունները Դոմետիանոսի կայսրության վերջերին, Մովսես Խորենացին ավելացնում է. «Բայց ըստ բախտի եղեալ Արտաշիսի (նկատի ունի Արտաշես Բ Արշակունուն, — Լ.Շ.) մեռանի ի նմին ժամանակի Դոմետիանոս ի Հռոմ, և գկնի Ներուաս ոչ աւելի թագաւորեալ քան զմի ամ: Ընդ որ առաւել հպարտացեալ զօրացն Հայոց և Պարսից՝ ասպատակ ևս ի Յոյնս արարին (Փոքր Ասիայի հռոմեական տիրույթների վրա, — Լ.Շ.): Ընդ սոսա հայելով Եգիպտացւոց և կողմանցն Պաղեստինացւոց՝ արգելուն և նոքա զհարկին Հռոմայեցւոց»:

Հաջորդ գլխում (գլ. ԾԵ), վերնագրված «Յադագս Տրայիանոսի եւ նորին գործոց, եւ մահուանն Մաժանայ յեղբարցն», Մովսես Խորենացին գրում է. «Զայսու ժամանակաւ թագաւորեալ լինի Հռոմայեցւոց Տրայանիոս, և խաղաղացուցեալ զամենայն արևմուտս, դիմէ ի վերայ Եգիպտացւոց և Պաղեստինացւոց. և նուաճեալ զնոսա ընդ իւրով ձեռամբ, խաղայ յարնելս ի վերայ Պարսից (երևում է նաև՝ Հայոց, — Լ.Շ.): Աստ աճապարեալ Արտաշէս մեծապէս ընծաիւք իջանէ ընդ առաջ նորա, զմեղանս յանձն առեալ, հանդերձ հարկօք անցելոց ամացն լինի առաջի նորա. և թողութիւն ի նմանէ գտեալ, դառնայ յաշխարհս Հայոց: Եւ Տրայիանոսի անցեալ ի Պարսս, և զամենայն զկամս իւր կատարեալ՝ դառնայ ընդ Ասորիս»:

Այնուհետև, նկարագրելով Մաժան քրմապետի սպանությունը, նույն գլխի վերջում Խորենացին հայտնում է. «Իսկ Արտաշէս յայնմ հետէ անսայթաք հարկեաց Տրայիանու, և յետ նորա Ադրիանոսի կայսեր զամենայն աւուրս իւր»:

Վկայակոչված այս տեղեկություններում ուշադրության արժանին այն է, որ Հայոց թագավորությունը, ըստ Մովսես Խորենացու, վերսկսել է՝ հարկ տալ Հռոմին, նույնիսկ վճարել է նախորդ տարիներին չվճարած հարկերը, Տրայանոսի արևելյան արշավանքի հենց սկզբից և ակնառու կերպով ենթարկվել է Տրայանոսի հրամաններին ու «ողորմածությանը»: Այսինքն՝ համարյա հպատակի վիճակ, ինչպես երևում է «աճապարեալ Արտաշէս մեծապէս ընծաիւք իջանէ ընդ առաջ նորա», կամ՝ «զմեղանս յանձն առեալ, հանդերձ հարկօք անցելոց ամացն լինի առաջի նորա», կամ՝ «թողութիւն ի նմանէ գտեալ», կամ՝ «անսայթաք հարկեաց Տրայանու» մտքերից: Մեր կարծիքով, այսքանը բավական էր, որ Տրայանոսը հիմք ունենար «փոքր-ինչ» սնապարծությամբ հայտարարելու, թե «նվաճել է» Հայաստանը և վերացնելու է նրա թագավորությունը: Այլ կերպ ասած, այստեղ անիրականը սոսկ այն է, որ Հռոմից ծանր կացության մեջ դրված Հայոց թագավորությունը Տրայանոսն արդեն վերացված է համարել և այս «փոքրիկ» անճշտությունն է, որ սրբագրել է» Հադրիանոսը: Այնպես որ, Հադրիանոսի զարմանալի արարքը հիմք չէ դնել գնալու Հռոմի դարերով կարող, չնայած կայսրության հեղինակության համար հարկադրված հայտարարել է և թյուրիմացությունների տեղիք տվել:

¹ Ըստ Մովսես Խորենացու, Հայոց թագավորությունը «...ամենայն կողմանքն Հայոց», Հռոմին հարկատու է դարձել մ.թ. 1 թվականից (Բ, գլ. ԶԶ), երվանդի ժամանակ (մ.թ. 67-87 թթ.) Հռոմին վճարվող հարկը ավելի է ծանրացել՝ «...և հարկս ևս առաւելագոյնս տայր (Հռոմին, — Լ. Շ.) ի Հայոց երուանդ» (Բ, գլ. ԼԸ), իսկ Դոմետիանոսի կայսրության վերջերից Արտաշես Բ-ն դադարել էր վճարել:

Մովսես Խորենացու Բ գրքի ԾԵ գլխի հաջորդ շատ ուշագրավ հաղորդումը վերաբերում է Մաժան քրմապետի սպանությանը, որը կարևոր ենք համարում բերել նորից:

Ինչպես տեսանք, Հայոց թագավոր Արտաշես Բ Արշակունու հետ իր գործերը կարգավորելուց հետո, ըստ Մովսես Խորենացու, «Տրայանոսի անցեալ ի Պարսս, և զամենայն զկամս իւր կատարեալ՝ դառնայ ընդ Ասորիս»։ Ապա՝ «Ընդ առաջ նորա իջեալ Մաժան՝ մատնութիւն զեղբարցն առնէր, «Գիտեա, սսէ, արքայ, եթէ զԱրտավազդ և զՏիրան վտարանդիս ոչ արասցես, և զգօրսն Հայոց Զարեհի ոչ հաւատասցես, հարկքն անաշխատ առ քեզ ոչ եկեսցեն»։ Զայս արար Մաժան՝ քէն պահելով վասն Սմբատայ, զի և զնա նորա էր սնուցեալ. ընդ նմին և զՏիրան խորհեցաւ հանել, զի ինքն լիցի քրմապետ միանգամայն և սպարապետ արևմտից (վերջին պաշտոնը Տիրանի ձեռքում էր, — Լ.Շ. տես Բ, գլ. ԾԳ)։ Զորմէ ոչ ինչ փոյթ արարեալ Տրայիանու, արձակէ ունայն։ Իսկ Արտաւազդայ և Տիրանայ իմացեալ զխորհուրդն նորա՝ դարան գործեալ յորս սպանին զՄաժան, զոր տարեալ թաղեցին ի Բագնացն աւանի իբրև զքրմապետ։ Իսկ Արտաշէս յայնմ հետէ անսայթաք հարկեաց Տրայիանու...»։

Երբ համեմատում ենք Մովսես Խորենացու այս հատվածը (նաև հարակից այլ փաստեր) Դիոն Կասսիոսի և Եվտրոպիոսի վերը քննարկված տեղեկությունների հետ, ի հայտ է գալիս մի շատ կարևոր իրողություն ևս, որն առաջին անգամ նկատել է (թեպետ տողատակ նշումով) Եղիշե Դուրյանը, սակայն հետագայում, ընդունելի դարձած տեսության պատճառով, տրվել է մոռացության: Իր «Ազգային պատմության», ծանոթագրություններից մեկում նա գրում է. «Նմանութիւն մը կա այս պատմութեան (Դիոն Կասսիոսի պատմածի, — Լ. Շ.) և Մաժան քրմապետի պատմության միջև, որ հակառակ իր եղբայրներուն խորհեցա՞վ դիմում ընել Տրայանոսի..., զորմէ ոչ ինչ փոյթ արարեալ Տրայիանոս, արձակէ ունայն»¹:

Եվ, իրոք, փաստերի համակողմանի քննությամբ Պարթամասիր-Մաժան նմանությունը ակնբախ և անուրանալի է, թե Տրայանոսին դիմելով ու խընդ-րանքով (Պարթամասիրի խղրանքը «փոքր-ինչ» գունազարդ է երևում, դարձ-յալ հոգուտ Տրայանոսի), թե իրենց, այսպես ասած, արհամարյալ վիճակով, թե իրենց ողբերգական վախճանով: Ավելին, նման են նաև, որ երկուսն էլ եղբայր են համարված իրենց հակառակորդներին՝ Պարթամասիրը՝ Աշխադա-րին, Մաժանը՝ Արտավազդին, որ երկու գույգերն էլ պարթև թագավորի որդիներ են՝ Աշխադարն ու Պարթամասիրը՝ պարթև Բակուրի (նկատի ունենք

տոհմական ծագումը), Արտավազը ու Մաժանը՝ Արտաշես Բ Արշակունու, որ
ինչպես Աշխադարն է վայելել Տրայանոսի «համակրանքը», իսկ Պարթամա-
սիրը՝ ոչ, այնպես էլ Արտավազը է վայելել Տրայանոսի «համակրանքը», իսկ
Մաժանը՝ ոչ և այլն:

Այս կարգի նմանությունները պատահական լինել չեն վարկով և որով որ
տալիս համոզվելու, որ Պարթամասիր կոչվածը (գուցե՝ պարթև Մաժան-պար-
թև Մաժիր-պարթև Մասիր-Պարթամասիր անցումով) նույն ինքը Մաժան
քմապետն է, որը բնավ էլ Հայոց թագավոր չի եղել, այլ գուցե, հավակնել
է թագավորության, ինչպես Դիոն Կասսիոսի և Եվտրոպիոսի մոտ է:

Ասենք նաև, որ այս նույնացումներով Աշխադաի-Արմավազի Շրջանի թամասիր-Մաժան, այսինքն Մոզեսն Խորենացու և հռոմեական պատմիչների փոխհամաձայնություններով բացահայտվում են երկու այլ իրողություններ ևս: Այսինքն, ինչպես և Պարթևաստիոի, այսպես կոչված,

[illegible]

¹ Ե. Դուրյան, Ազգային պատմութիւն, էջ 140-ի տողատակ:

Հայոց Բակուր թագավորի արծաթյա թասը

հրամանատարն էր (ուրեմն՝ անմիջապես տնօրինելու էր պայքար ընդդեմ պարթևական թագավորության), թագաժառանգն էր, այլ կերպ ասած, համարյա հասել էր գահին:

Այսուհանդերձ, անկախամետ ուժերը թագավորի ու Մաժան քրմապետի գլխավորությամբ և, անկասկած, պարթևների օգնությամբ (հիշենք Խոսրով թագավորի միջամտությունը՝ ըստ Դիոնի), հավանաբար կարողանում են կանխել Աշխադար-Արտավազդի ժամանակավրեպ առաջընթացը, որը և համարվել է «գահազրկում», որը և պատճառ է դարձել Պարթամասիր-Մաժանի դավադրական սպանության (թե մեկ, թե մյուս դեպքում Տրայանոսը մեղսակից է, եթե չասենք այդ սպանության կազմակերպիչը), որը և Տրայանոսի հայպարթևական արշավանքի պատճառներից մեկն է: Այս ծանր պարագաներում, երբ ներքին հակասություններից ու կռիվներից բզկտվում էր Հայոց թագավորությունը, երբ առկա էր հռոմեական վտանգը, երբ թուլացել էր ու չկար պարթևների օգնությունը, երբ շարունակում էր մոլեգնել Աշխադարը կամ

Շիրարը և այլն, արդեն տարեց (մոտ 60-տարեկան) և անօգնական Արտաշեսին ոչինչ չէր մնում անելու, մանավանդ Մաժան կամ Պարթամասիր որդու սպանությունից հետո, քան ընտրելու չարյաց փոքրագույնը, այսինքն՝ հպատակի նման, խոնարհաբար ենթարկվելու Տրայանոսի կամքին և «յայնմ հետե անսայթաք» հարկ տալու հռոմեացիներին՝ հանուն իր թագավորության փրկության և ի պատասխան դավադիր որդու՝ Արտավազդի մոլագարության:

Ահա, շատ հակիրճ, այսպիսին էր Հայոց թագավորության քաղաքական վիճակը մ.թ. երկրորդ դարի երկրորդ տասնամյակում, որն աննկատ է մնացել պատմագիտությանը փաստերի մակերեսային քննարկման կամ էլ անտեսման, և Արտաշես Բ Արշակունուն իր ժամանակից հանիրավի «վտարելու» պատճառով: Նորից նշենք, որ այս վիճակի պատճառով է, թերևս, Տրայանոսը պարծանքով հայտարարել նաև անիրականը, թե Հայաստանը նվաճել է, իսկ թագավորությունը վերացրել:

Բացահայտվող երկրորդ իրողությունն այն է, որ ի դեմս Արտաշես Բ Արշակունու պետք է տեսնել Դիոն Կասսիոսի հիշած Բակուր թագավորին, այսինքն Արտաշես Բ Արշակունին հիշված է կրկնանունով: Այս կարծիքի հիմքում վերը քննարկված այն փաստերն են, որոնցով պարթև Բակուրի որդիներ Աշխադարն և Պարթամասիրը նույնանում են Արտաշես Բ Արշակունու որդիներ Արտավազդի և Մաժանի հետ: Ուրեմն Աշխադար կամ Արտավազդ Շիրար և Պարթամասիր կամ Մաժան կոչված եղբայրների հայրը մեկ է՝ Արտաշես-Բակուր կրկնանունով:¹

Այսպիսով, վերոշարադրյալից երևում է, որ Արտաշես Բ Արշակունուն մերժելու կամ իր ժամանակից հանելու բուն պատճառը կամ պատճառները որևէ հաստատուն փաստով չեն հիմնավորված: Այլ կերպ ասած, ժամանակագրորեն նրա տեղը զբաղեցնող «թագավորները» (Սանատրուկ, Վաղաշ Ա) կամ իրենց տեղում չեն, կամ էլ, պարզապես, չեն թագավորել (Աշխադար², Պարթամասիր): Այդ ամենը, ինչպես տեսանք, կատարվել է փաստերի միակողմանի և մակերեսային ընկալումով, պատահական տեղեկությունների, կարծիքների ու ենթադրությունների անքննադատ օգտագործումով: Այնպես որ այստեղ

¹ Մեր կարծիքով այս Բակուրին, կամ Արտաշես-Բակուրին է պատկանել 1939 թ. Մայկոպի մոտ հայտնաբերված և այժմ Ռոստովի մարզային թանգարանում պահվող արծաթյա թասը՝ «Բակուր թագավորից» հունարեն մակագրությամբ, որը սխալմամբ (Հայոց ուրիշ Բակուր թագավոր չլինելու պատճառով) վերագրվում է մ.թ. 161-163 թթ. Հայաստանում, իբր, թագավորած Բակուրին (տես ՀԺՊ, ԳԱ հրատ., հ.1-ին էջ 884-886): Ասում ենք սխալմամբ, իբր, քանի որ վերջինիս Հայոց թագավոր լինելը ևս խիստ կասկածելի է:

² Նկատի չունենք Աշխադար-Արտավազդի «սակավ օրերի» թագավորությունը իր հոր մահվանից հետո՝ մ.թ. 128-ին (Բ, գլ. ԿԱ):

կարելի էր վերջակետ դնել և Արտաշես Բ Արշակունուն վերադարձնել իր օրինական ժամանակը, այսինքն այն ժամանակ, որը Ոլյումպ պատմիչի միջոցով նշել է Մովսես Խորենացին՝ մ.թ. 87-128 թ.թ.:

Արտաշես Բ-ի հարցը ոչ միայն այդքանով չի սպառվում, այլ դրանով իսկ նորանոր և զարմանահրաշ ուսումնասիրությունների սկիզբ է դրվել: Այսպես «ապացուցված» համարելով, որ մ.թ. առաջին դարի վերջերին և երկրորդ դարի առաջին տասնամյակներում Արտաշես անունով հայոց թագավոր չի եղել, ուսումնասիրողներն այնուհետև տենդագին փութաջանությամբ սահմանազատվել են և ընթացել երկու տարբեր ուղղություններով, կյանքի են կոչվել երկու իրարամերժ տեսություններ: Սա էլ այն պատճառով, որ պատասխանի էին մնում հաջորդ հարցերը՝ ո՞վ էր, վերջապես, այդ Արտաշեսը, ինչո՞ւ էին նրան տրվել այդքան շատ գործեր, ինչո՞ւ էր Մովսես Խորենացին նրան կապել կամ առնչել մ.թ. 1-ին -2-րդ դարերի հռոմեական կայսրեր Դոմետիանոսի, Ներվայի, Տրայանոսի, Հադրիանոսի հետ և այլն: Մի խոսքով, թեպետ «ապացուցված էր» Մովսես Խորենացու տվյալ տեղեկությունների «անճշտությունը», այսուհանդերձ, հենց այդ «անճիշտ» տեղեկությունները համառորեն պատասխան և բացատրություն էին պահանջում, որովհետև այնքան էլ հեշտ չէր (ավելի ճիշտ, գիտական չէր լինի) սոսկ պատահական և անորոշ տեղեկություններով կամ դեռևս հաստատման կարոտ, կիսատ-պռատ «թագավորների» պատճառով դեն նետել Արտաշես Բ Արշակունու ամբողջ պատմությունը:

Եվ այսպես, բացատրության առաջին փորձը կատարել է Լազարյան Ճեմարանի համբավավոր ուսուցչապետ Գրիգոր Խալաթյանցը: Ինչպես շատ ուրիշ հարցերում, այնպես էլ այժմ նա ուժ ու եռանդ չի խնայել ընթերցողին համոզելու, որ Արտաշես Բ Արշակունին ևս՝ իր բոլոր գործերով Մովսես Խորենացու հորինածն է, որ այդ ամենը հորինվել է «Աստվածաշնչի» մոտիվներով (աստվածաշնչյան առանձին պատումների, ոճական արտահայտությունների, անգամ բառերի ազդեցությամբ ու նմանողությամբ), որ, հետևաբար, Մովսես Խորենացու տվյալ տեղեկությունները պատմագիտական որևէ արժեք չունեն և այդ առումով արժանի չեն ուշադրության: Կարճ ասած, այս դեպքում ևս, իբր, Մովսես Խորենացին «հորինել» ու «խաբել» էր: Այդպիսիք էին Գր. Խալաթյանցի խորենացիագիտական պատկերացումներն ընդհանրապես¹:

Բացարձակապես անհիմն, սոսկ լեզվա-ոճական բռնաձիգ համեմատություններով, պատահական և չնչին նմանություններով արարված այս ծայրա-

հեղ մերժողական տեսությունը, որն աչք է ծակում իր միտումնավորությամբ, հենց սկզբից քննադատության տակ դրվեց և, բարեբախտաբար, հետևորդներ չունեցավ: Օրինակ, Ն. Մառը, նկատի ունենալով «Հայոց վեպը...», այն ճիշտ կարծիքն է հայտնել, որ *Խալաթյանցի գործը կարող է, անգամ, կորստաբեր լինել հայագիտության զարգացման համար*¹ (ընդգծ. — Լ.Շ.): Կամ Ն. Ադոնցը, քննադատելով «Հայ Արշակունիները...», այսպես է բնորոշել այդ գործը. «Իբրև ներկայացուցիչ Խորենացու բացասական քննադատության, Խալաթյանցն իր աշխատանքը կատարեց այս ուղղությամբ: Նրա հետազոտությունն իր արդյունքներով հանդիսանում է ամենախիստ արտահայտությունը հայ պատմագրին թշնամաբար վերաբերվող քննադատությունների մեջ: Խալաթյանցի աշխատության էությունը կայանում է իր եզրակացությունների հենց այս ծայրահեղության ու խստության մեջ: Նրա հետազոտությունը իրենով ավարտում է բացասական շրջանը Խորենացու ուսումնասիրության պատմության և հանդիսանում է անհրաժեշտ աստիճան՝ անցնելու ավելի դրական և իրականությանը համապատասխան տեսակետի: Այն ամենը, ինչ հնարավոր էր ասել ընդդեմ «Հայոց պատմության», արդեն ասվեց Խալաթյանցի կողմից: Խորենացու քննադատության մերձավորագույն խնդիրն է՝ չափավորել զանազանքների եռանդը և ավելի ճիշտ որոշել «Հայոց պատմության» ժամանակն ու տեղը հայ գրական հիշատակարանների շարքում»²:

Գր. Խալաթյանցի վերոնշյալ աշխատությունների քննադատությամբ առանձին առիթներով զբաղվել է նաև Ստ. Մալխասյանցը, այդ թվում Արտաշես Բ-ի առիթով³, սակայն առավել հանգամանալի և հիմնավոր առարկություններով դեռևս 1899-1900 թթ. հանդես է եկել Մ. Աբեղյանը⁴, որը և հիմք դրեց Մովսես Խորենացու տեղեկությունները հասկանալու կամ բացատրելու մի նոր տեսության: Այս նոր տեսությունը, որն աստիճանաբար ընդունելի և իշխող դարձավ, որը և մինչև օրս ուղենիշ դեր է կատարում պատմագիտական-բանասիրական հետազոտությունների համար, կարելի է անվարան կոչել *մերժողահանդուրժողական*, ի տարբերություն Գր. Խալաթյանցի *ծայրահեղ մերժողական* տեսության: Ի դեպ, *մերժողական* այն պատճառով, որ Մ. Աբեղ-

¹ Н. Мара, Г. Халатянц, «Армянский эпос в Истории Армении М. Хоренского» (Византийский временник, т. V, 1898, вып. 1-2, стр. 249).

² Н. Адонц, «Г. Халатянц, Армянские Аршакиды в Истории Армении М. Хоренского» Сборник «Русское археологическое общество Восточное отделение», 1904, вып. 1, стр. 0160-0161.

³ Տես Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» Ստ. Մալխասյանցի աշխարհաբար թարգմանության ներածությունը, Երևան, 1940, էջ LXXXV-LXXXVII:

⁴ Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ՝ 1901՝ արտատպված «Արարատ» ամսագրից:

¹ Տես Г. Халатянц, Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского, т. II, Армянские Аршакиды в истории Армении Моисея Хоренского и այլ աշխատություններ:

Մեր հետազոտություններից պարզվեց, որ Արտաշես Բ Արշակունու «բաժանումից» մյուս երկու Արտաշեսներին (Արտավազդի որդի Արտաշեսին և Զենոն-Արտաշեսին) համարյա մաս չի հասել: Ի դեպ, հասնել չէր էլ կարող, քանի որ խիստ ցցուն կղառնար ենթադրության կամայականությունը: Փոխարենը, նրա գործերի մեծագույն մասը սոսկ բռնաձիգ ենթադրություններով (դարձյալ փաստերի էության մեջ չխորանալով) հատկացվել են Անտիոքոս Գ-ի երբեմնի «ստրատեգ», ապա մեծ Հայքի թագավոր Արտաշեսին (Արտաշես Ա կոչված), մի փոքր էլ Տրդատ Ա-ին, որովհետև, ինչպես կարծել են, Արտաշես Բ Արշակունին («վիպական» Արտաշեսը) իր «բազում» գործերով սրանց է «հիշեցնում» կամ՝ սրանց է «նմանվում» ու «նույնանում»:

Արդեն տեսանք (նախորդ գլխում), թե որոնք էին Արտաշես Բ Արշակունուն և Տրդատ Ա-ին «նույնացնող» այդ «բազում» գործերը և որքան անհիմն ու անհամոզիչ էին դրանք: Տեսանք նաև, որ Տրդատ Ա Արշակունին այլ ոք չէ, քան Մովսես Խորենացու հիշած Երվանդ Արշակունին՝ իր ժամանակով, իր ծագումով, իր անձնական հատկանիշներով, իրոք, իր բազում գործերով և այլն: Այժմ պարտավոր ենք ընթերցողին ներկայացնելու այն փաստերն ու փաստարկները, որոնցով Արտաշես Բ Արշակունին («վիպականը») նույնացվում է Արտաշես Ա-ի (պատմական Արտաշեսի) հետ:

Նախապես ասենք, որ արդեն 90 տարի այս տեսության հիմնադիրն ու պաշտպանները փնտրում են և ընդամենը նույնացնող երկու փաստարկ են նկատել կամ հայտնաբերել, բազում տարբերությունների զանգվածից:

ա) Մ. Աբեղյանից սկսած մինչև այսօր հարցով զբաղված պատմաբաններն ու բանասերները այս Արտաշեսներին նույնացնելու համար հիմք են ընդունել այն, որ երկու դեպքում էլ Արտաշեսներին նախորդել են Երվանդ անունով թագավորներ: Արտաշես Ա-ի անմիջական նախորդն է եղել, իբր, յոթը պարսիկներից մեկի՝ Հյուդարնեսի շառավիղ Օրոնտաս-Երվանդը (ըստ Ստրաբոնի), իսկ Արտաշես Բ Արշակունունը՝ Արշակունի կնոջից ծնված Երվանդը (ըստ Խորենացու)¹:

Ասելն իսկ ավելորդ է, որ այժմ արդեն Արտաշեսներին «նույնացնող» այս փաստարկն ամբողջովին և իսպառ կորցնում է իր դերը: Նախ այն պատճառով, ինչպես տեսանք, որ Ստրաբոնի մոտ Օրոնտաս-Երվանդը Արտաշես Ա-ի անմիջական նախորդը չէ, այլ ավելի քան 100 տարի վաղ է ապրել, և այն պատճառով, որ Մովսես Խորենացու հիշած Երվանդ Արշակունին նույն ինքը՝ Տրդատ Ա Արշակունին է, այսինքն վիպասանքի «հավաքական» կերպար չէ,

¹ Տես Մ. Աբեղյան, Երկեր, Ա, էջ 119, Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 125-127, Գր. Գրիգորյան, Հայ ժողովրդական վիպերգերը և պատմական երգային բանահյուսությունը, հատ. 1, Երևան, 1972, էջ 184-185, 202-203 և այլ ուսումնասիրություններ: 342

այլ ստույգ պատմական անձ, թագավորած, իրոք, մ.թ. 67-87 թթ., որին անհնար է կտրել իր պատմական ժամանակաշրջանից ու ժամանակակիցներից:

բ) Արտաշեսներին «նույնացնող» մյուս փաստարկը, որը ամենահիմնականն է, վերաբերում է Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատի հիմնադրմանը և կառուցմանը կամ, ավելի ճիշտ, դրա հետ է կապված¹: Ըստ Մովսես Խորենացու, Արտաշատ մայրաքաղաքը հիմնադրել ու կառուցապատել է Արտաշես Բ Արշակունին իր թագավորության սկզբներին (մոտ մ.թ. 88-ից, տես Բ, գլ. ԽԹ), իսկ ըստ Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի՝ Անտիոքոս Գ-ի «ստրատեգ», ապա Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշեսը (մոտ մ.թ.ա. 180-ից):

Բերենք նախ պատմիչների համապատասխան տեղեկությունները:

Մովսես Խորենացին երկրորդ գրքի ԽԹ գլխում՝ «**Յաղագս շինուածոյ Արտաշատ քաղաքի**» վերնագրի տակ, գրում է. «Երթեալ Արտաշիսի ի տեղին, ուր խառնին Երասխ և Մեծամօր, և հաճեալ ընդ բլուրն՝ շինէ քաղաք իւր անուն անուանեալ Արտաշատ: Ձեռնտու լինի նմա և Երասխ փայտիւք մայրեանուն անուանեալ Արտաշատ: Ձեռնտու լինի նմա և Երասխ փայտիւք մայրեաց. վասն որոյ անաշխատ և երագ շինեալ՝ կանգնէ ի նմա մեհեան, և փոխեալ ի նա ի Բագարանէ զպատկերն Արտեմիդեայ և զամենայն կուռս հայրենիս. բայց զԱպողոնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ հուպ ի ճանապարհն: Եւ յարուցանէ ի քաղաքէն Երուանդայ զգերութիւն Հրէիցն, որ փոխեալ էին անդր յԱրմաւրայ, և նստուցանէ զնոսա յԱրտաշատ: Նա և զամենայն վայելչութիւն քաղաքին Երուանդայ, զոր տարեալ էր յԱրմաւրայ և զոր անդէն արարեալ նորա՝ փոխէ յԱրտաշատ. և առաւել ևս յինքենէ յօրինէ իբրև զքաղաք արքայանիստ»:

Ըստ Ստրաբոնի. «Հայաստանի քաղաքներն են Արտաշատ (որ և կոչվում է Արտաշատ, հիմնված Աննիբալից Արտաքսիաս թագավորի համար) և Արքսատ, երկուսն էլ Արաքսի վրա, Արքսատը՝ Ատրոպատենի սահմանների մոտ, իսկ Արտաշատը՝ Արաքսեն դաշտի մոտ, գեղեցիկ քաղաք, որ և երկրի մայրաքաղաքն է: Շինված է գետի թևի ձևացրած թերակղզու վրա, որի պարիսպները շուրջանակի պատում է գետը, բացի պարանոցից, իսկ պարանոցը փակված է փոսով և պատնեշով: Քաղաքից ոչ շատ հեռու գտնվում են Տիգրանի և Արտավազդի գանձատները, անառիկ ամրոցներ՝ Բաբելոնսա և Ուսեն»²:

Պլուտարքոսը գրում է. «Պատմում են, որ երբ Անտիոքոսը պարտություն կրեց հռոմեացիներից՝ կարթագենացի Աննիբալը եկավ Արտաշես Արմենի մոտ

¹ Տես Մ. Աբեղյան, Երկեր, Ա, էջ 118-119, Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 124-125:

² Ստրաբոն, քաղվածաբար թարգմ. Հր. Աճառյանի, էջ 57-59:

և հրահանգիչ ու խորհրդատու դառավ բազմաթիվ օգտավետ գործերում: Նկատելով, բացի այդ, այս երկրում չօգտագործված ու անտես արված հարմարագույն ու խիստ հաճելի մի վայր՝ նա այդ տեղում ուրվագծեց քաղաքի հատակագիծը: Աննիբալը տարավ Արտաշեսին, ցույց տվեց հատակագիծը և համոզեց հիմնել այդ տեղում քաղաք: Թագավորն ուրախությամբ համաձայնեց և խնդրեց, որ նա իր վրա վերցնի այդ գործի ղեկավարությունը: Այսպիսով, կառուցվեց մեծ ու խիստ գեղեցիկ քաղաք, որն անվանվեց թագավորի անունով և հայտարարվեց Հայաստանի մայրաքաղաք»¹:

Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման ու կառուցման մասին այս տեղեկությունները, իրոք, կարող էին Արտաշես Բ Արշակունուն Արտաշես Ա-ի հետ նույնացնող անառարկելի փաստի դեր կատարել, եթե չլինեին հակառակն ապացուցող տասնյակ այլ փաստեր, որոնք Մովսես Խորենացու արժանահավատության նկատմամբ համատարած կասկածամտության պայմաններում համատեղ չեն նկատվել և ավանդույթի ուժով աննկատելի են մնացել մինչև այսօր: Այլ կերպ ասած, ընդհանուր կասկածամտությունը թանձրամած խավարով է ծածկել փաստերը և մղել միակողմանիության: Բավարարվենք թեկուզ այդ կարգի մի քանի փաստերի նշումով, որոնք շատ կարևոր են տվյալ հարցի համակողմանի և ճիշտ լուսաբանման համար:

Առաջին, դեռևս պատմագիտության վերջնականորեն պարզ չէ, որ հունահռոմեական պատմիչների հիշած Արտաշատ մայրաքաղաքը, իրոք, Մովսես Խորենացու նկարագրած Արտաշատ մայրաքաղաքն է: Մանավանդ որ, ինչպես տեսանք, Ստրաբոնը Արաքսի հովտում հիշել է Արտաշատ անունով երկու քաղաքներ՝ Արտաշատ (=Արտաքսատա) և Արքսատ (=Արքսատա) և, բացի այդ, տվյալ նույնացումը կասկածելի դարձնող այլ պարագաներ²:

Երկրորդ, ինչպես տեսանք Տրդատ Ա-Արտաշես Բ նույնացման հարցը քննելիս և, ինչպես այլ առիթներով ցույց են տվել Մ. Չամչյանը³ և Ղ. Ինճիճյանը⁴, Արտաշես Բ Արշակունին կարող էր վերականգնել Արտաշես Ա-ի հիմնադրած ու կառուցած, ապա Կորբուլունի կողմից հիմնովին կործանված Արտաշատ մայրաքաղաքը և իրեն վերագրել այդ քաղաքը հիմնադրողի ու կառուցողի փառքը: Սա թագավորներին խիստ վայել վարքագիծ էր, իսկ

¹ Տես Ն. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 121, հմմտ. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հատ. 1-ին, էջ 203-204:

² Այս մասին հանգամանորեն տես Բ. Գևորգյան (Ճուղորդյանց), Խորենացուն Խորենացով պետք է հասկանալ, հատ. Բ, Թիֆլիզ, 1902՝ «Արտաշատը՝ ըստ յոյն և հռոմեացի հին մատենագիրների» գլուխը, էջ 132-143:

³ Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հատ. Ա, էջ 340, 550-551;

⁴ Ղ. Ինճիճյան, Ստորագրություն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 485-498:

Արտաշես Բ Արշակունին նույնիսկ իրավունք ուներ և, հավանաբար, այդպես է եղել իրականում:

Երրորդ, Արտաշես Բ Արշակունուն Մովսես Խորենացու նշած ժամանակից տեղահանելը կամ մերժելը, ինչպես տեսանք, հիմնավոր չէ կամ բավարար չափով չի հիմնավորված: Նկատի ունենք ժամանակագրորեն նրա տեղը զբաղեցնող չորս թագավորներին՝ Սանատրուկ, Աշխադար, Պարթամասիր, Վաղարշ Ա:

Չորրորդ, պատմագիտական և հնագիտական նորագույն հայտնագործություններն ավելի քան տասնյակ անհերքելի փաստեր են ի հայտ բերել, որոնք հաստատում են Արտաշես Բ Արշակունու Հայոց թագավոր լինելը մ.թ. 87-128 թթ.: Այս փաստերին կանդիդատանք հաջորդ ենթադրում:

Հինգերորդ, նմանեցնող կամ նույնացնող այդ մեկ հատիկ փաստի փոխարեն, այն էլ՝ այդքան վիճելի, կան տասնյակ ակնառու տարբերություններ, որոնք (եթե չանտեսվեն) անհնար են դարձնում Արտաշես Բ Արշակունու և Արտաշես Ա-ի նույնացումը:

Օրինակ, 1) Արտաշես Բ-ն ծագումով Արշակունի է, իսկ Արտաշես Ա-ի ծագումը հայտնի չէ կամ էլ թյուրիմացաբար (զուտ թյուրիմացաբար¹) համարվում է Երվանդունի: 2) Արտաշես Բ-ն թագավորել է մ.թ. 87-128 համարվում է Երվանդունի: 3) Արտաշես Բ-ն հռոմեական թթ., Արտաշես Ա-ն՝ մ.թ.ա. 189-160 թթ.: 4) Արտաշես Բ-ն հռոմեական կայսրեր Դոմետիանոսի, Ներվայի, Տրայանոսի, մասամբ էլ Հադրիանոսի ժամանակակիցն է, քաղաքական զանազան հարաբերություններ է ունեցել սրանց հետ և մահացել Բարբոբայի կամ Աստղի որդու ապստամբության ճնշումից անմիջապես հետո, իսկ Արտաշես Ա-ն Անտիոքոս Գ-ի, Հաննիբալի, Անտիոքոս Դ Եպիփանեսի ժամանակակիցն է, ակտիվ դեր է կատարել մ.թ.ա. երկրորդ դարի առաջին կեսի քաղաքական կյանքում: 4) Արտաշես Բ Արշակունու ժամանակաշրջանի պատմությունը ներծծված է պարթևա-հռոմեական և հայ-հռոմեական հակամարտությունների նկարագրություններ-

¹ Թյուրիմացության պատճառն այն է, որ Արտաշես Բ-ի հաստատած հողօգտագործման սահմանաքարերը մեխանիկորեն հատկացվում են Արտաշես Ա-ին, որը երբեք այդպիսի գործ չի կատարել:

րով, իսկ Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանը՝ հռոմեասելկյան հակամարտություններով և հայ-հռոմեական բարեկամությամբ: 5) Արտաշես Բ Արշակունու ժամանակ նկարագրված են ալանների արշավանքները դեպի Հայաստան, ապա՝ հայ-ալանական բարեկամական հարաբերությունները, Արտաշես Ա-ի ժամանակ նման իրողություններ չեն եղել (ընդհանրապես հայտնի չեն) և այլն և այլն:

Արդ, անտեսել այս կարգի տարբերությունները, ինչպես վարվում են, և սոսկ վերը քննարկված «փաստարկներով» Արտաշես Բ-ին նույնացնել Արտաշես Ա-ի հետ, կնշանակի առաջնորդվել ոչ թե փաստերով, այլ կանխակալ նախապաշարումներով, այսինքն՝ փաստերը զոհաբերել նախապաշարումներին, տվյալ դեպքում Արտաշես Բ Արշակունուն «վիպական-հավաքական» կերպար համարելու տեսությանը:

Վերոհիշյալ փաստարկներից զատ, որոնք հիմնական են և հիմնաքարային դեր են ունեցել Արտաշես Բ - Արտաշես Ա նույնացման գործում, պատմագիտական վերջին շրջանի ուսումնասիրություններում ի հայտ են բերվել նաև հիշյալ Արտաշեսներին «նույնացնող» երկու այլ, այսպես ասած, օժանդակ փաստարկներ ևս:

Դրանցից մեկն այն է, որ և Արտաշես Ա-ն (Անտիոքոս Գ-ի երբեմնի «ստրատեգ»), և Արտաշես Բ Արշակունին պատերազմել են Կասպիանե կամ Կասբից երկրում, ավելի ճիշտ, ըստ Ստրաբոնի, Արտաշես Ա-ն նվաճել է Կասպիանե երկիրը, իսկ Արտաշես Բ Արշակունին, ըստ Մովսես Խորենացու, ճնշել է Կասբից երկրի ապստամբությունը (Բ. գլ. ԾԳ):

Ելնելով այս տեղեկություններից, պատմական գիտությունների դոկտոր, հնագետ Գ. Տիրացյանը եզրակացրել է. «Կասպիանե երկրամասի նույնությունը Կասբից երկրի հետ (այս նույնացումը կասկած չի հարուցում, — *Լ.Շ.*), ինչպես նաև թագավորների նույնությունը (*՝, - Լ.Շ.*) կասկած չի թողնում այն մասին, որ Խորենացու և Ստրաբոնի տեղեկությունները արտացոլում են նույն ժամանակաշրջանը (*՝, - Լ.Շ.*) և ի նկատի ունեն համարյա թե նույն դեպքը (*՝, - Լ.Շ.*)»¹:

Գ. Տիրացյանի համապատասխան մտքերի մոտ հարցական նշաններ դրեցինք՝ կամենալով մեկ անգամ ևս ցույց տալ, թե վիճարկվող տեսության հարկադրանքով որքան անկաշկանդ և կամայական են դարձել Խորենացիական տեղեկությունների ընկալումները, կամ ուսումնասիրողները որքան են հակված Խորենացուն անպայման այլաբանորեն հասկանալու, հարմարեցնելու

միտումին: Ի դեպ, ոչ միայն անտեղ, ուր հիմքեր կան, այսինքն հնարավոր է, այլև այնտեղ, ուր բոլորովին էլ հնարավոր չէ: Եվ զարմանալին այն է, որ բոլոր նման դեպքերում պատրանք է ստեղծվում (խիստ մոլորեցնող պատրանք), թե ճիշտ է բացատրվում Խորենացին, ինչպիսի երևույթի հետ գործ ունենք այժմ:

Բանն այն է, որ սույն դեպքում սոսկ Կասպիանե-Կասբից երկրի նույնության պատճառով Գ. Տիրացյանը երեք անգամ սխալ է ներկայացրել Մովսես Խորենացուն, ավելի ճիշտ, նրա տվյալ եզրակացության ընդամենը չորս մտքերից երեքը ճիշտ չեն և ոչնչով հիմնավորված չեն: 1) Անքննադատ ընդունում է, որ Մովսես Խորենացու նկարագրած Արտաշես Բ Արշակունին նույն ինքը՝ Ստրաբոնի հիշած Արտաշեսն է: Տեսակետ, որը ինչպես տեսանք և էլի կտեսենք, բավարար չափով հիմնավորված չէ և հեռու է համոզելուց: 2) Անկասկածելի է համարում, որ Մովսես Խորենացու և Ստրաբոնի տվյալ տեղեկություններն արտացոլում են նույն ժամանակաշրջանը, այսինքն՝ Ստրաբոնի հիշած Արտաշեսի ժամանակաշրջանը: Սա նշանակում է կամայականորեն անտեսված են Խորենացու ժամանակագրական խիստ հստակ նշումները և առանց, նույնիսկ, նվազագույն հիմնավորման ոչ մի արժեք չի տրվել դրանց: Այստեղ ևս զարմանալիորեն մոռացվել է Պատմահոր չափազանց պարտավորեցնող պատվիրանը, թե՝ «*ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան*»: 3) Անկասկածելի է համարում նաև, որ Մովսես Խորենացին ու Ստրաբոնը նկատի են ունեցել համարյա նույն դեպքը: Այստեղ էլ «մոռացվել է», որ նվաճումը այլ բան է, իսկ նույն երկրի (այսինքն՝ արդեն նվաճված երկրի) ապստամբության ճնշումը բոլորովին այլ բան, և իզուր չէ, որ լեզուներն ունեն համապատասխան բառեր:

Հակառակ Գ. Տիրացյանի, անկասկածելին և իրողությունն այն է (այդ են թելադրում տվյալ փաստերը), որ Ստրաբոնի հիշած Արտաշեսը նվաճել է Կասպիանե կամ Կասբե երկիրը և առաջին անգամ ընդգրկել Հայոց թագավորության կազմում (աղբյուրագիտորեն սա առաջմ կասկած չի հարուցում), իսկ նրանից շուրջ 300 տարի անց մեկ ուրիշ Արտաշես (Արտաշես Բ Արշակունին՝ ըստ Խորենացու) ճնշել է այդ նույն երկրի ապստամբությունը: Ուստի և հիմք չէ, որ սոսկ Կասպիանե կամ Կասբե երկրի նույնության պատճառով նույնացվեն բոլորովին տարբեր ժամանակներում ապրած երկու տարբեր Արտաշեսներ:

Այս Արտաշեսներին «նույնացնող» երկրորդ օժանդակ փաստարկն ի հայտ է բերել ակադեմիկոս Գ. Սարգսյանը՝ քննելով Ստրաբոնի, Խորենացու և «Քարթլիս Ցխովրեբայի» համապատասխան տեղեկությունները:

Ըստ Ստրաբոնի նա եզրակացրել է, որ սրա հիշած Արտաշեսը նվաճումներ

¹ Տես «Բանբեր Մատենադարանի» 1962, նո. 6, էջ 8-9:

է կատարել Հայաստանի բոլոր չորս ուղղություններով, այն է՝ արևելյան՝ դեպի մեղացիների (մարերի) կողմը (այս ուղղությամբ նվաճել է Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Բասորոպեդան), հյուսիսային՝ դեպի իբերների (վրացիների) կողմը (այս ուղղությամբ՝ Պարիադրեսի կամ Պարիսարի նախալեռները, Խորձենեն և Գոգարենեն), արևմտյան՝ դեպի Փոքր Հայքի կողմը (այս ուղղությամբ՝ Կարենիտիսը և Դերքսենեն), հարավային՝ դեպի ասորիների կողմը (այս ուղղությամբ՝ Տամորիտիսը¹)²:

Եվ, իրոք, Արտաշեսը, ըստ Ստրաբոնի, նվաճումներ կատարել է Հայաստանի համարյա բոլոր չորս ուղղություններով, սոսկ այն վերապահությամբ, որ հարավային ուղղությամբ նվաճումը երկբայելի է: Եթե Ստրաբոնի համապատասխան բառն ընթերցենք *Տամորիտիս*³՝ այո, կատարել է, եթե *Տարոնիտիս*⁴՝ ոչ, չի կատարել: Սակայն սույն պահին սա չէ առարկելին: Առարկելին և անձիշտն այն է, որ, իբր, Խորենացու հիշած Արտաշես Բ Արշակունին ևս, ըստ Գ. Սարգսյանի, նվաճումներ է կատարել Հայաստանի չորս ուղղություններով և այդպիսով Արտաշեսների նույնացման մի նոր փաստարկ է ավելացվում: Մինչդեռ Մովսես Խորենացու մոտ այդպես չէ, այսինքն Արտաշես Բ Արշակունին ստրաբոնյան Արտաշեսի նվաճումները չի կատարել:

Օրինակ, ըստ Խորենացու, Արտաշես Բ Արշակունին Հայաստանի հարավային և արևմտյան ուղղություններով արշավանքներ և նվաճումներ չի կատարել (ոչ փաստ կա, ոչ էլ որևէ ակնարկ), Գ. Սարգսյանը, այդուհանդերձ, այդպիսիք ենթադրում է՝ հենվելով Պատմահոր երկրորդ գրքի ԾԴ գլխի բոլորովին այլ բովանդակություն ունեցող տեղեկություններին⁵:

Արտաշես Բ Արշակունու արևելյան արշավանքի մասին այստեղ չի խոսվելու, քանի որ դրան անդրադարձանք Գ. Տիրացյանի փաստարկը քննելիս և տեսանք, որ այդ արշավանքի ընթացքում, ըստ Մովսես Խորենացու, նոր նվաճումներ չեն կատարվել, ոչ էլ Կասբից երկրի, ինչպես կարծում է նաև Գ. Սարգսյանը, այլ փաստորեն (նկատի ունենք Խորենացու նշումները), Հայոց թագավորությունից անկախանալու փորձերը կամ ապստամբություններն են ճնշվել:

Արտաշես Բ Արշակունու հյուսիսային արշավանքը կամ, ավելի ճիշտ, արշավանքները ևս նվաճողական նպատակներ չեն հետապնդել, ինչպես դարձյալ կարծում է Գ. Սարգսյանը, նկատի ունենալով, մասնավորապես, վրաց դեմ ձեռնարկված արշավանքը կամ երկրորդ արշավանքը:

¹ Ինչպես տեսանք, Ստրաբոնի մոտ ոչ թե «Տամորիտիս» է, այլ «Տարոնիտիս»:

² Գ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին 166-168:

³ Գ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 171:

Առաջին արշավանքի մասին (համարակարգումը մերն է) երկրորդ գրքի Ծ գլխում Մովսես Խորենացին գրում է. «Զայսու ժամանակաւ (Արտաշատի կառուցման պահին կամ փոքր-ինչ հետո, — Լ. Շ.) միաբանեալ Ալանք լեռնականօքն ամենայնիւ, յինքեանս արկանելով և զկես Վրաց աշխարհին՝ մեծաւ ամբոխիւ տարածեալ ընդ աշխարհս մեր: Ժողովէ և Արտաշէս զիրոց զօրացն բազմութիւն, և լինի պատերազմ ի մէջ երկոցունց ազգացն քաջաց և աղեղնաւորաց: Սակաւ ինչ տեղի տայ ազգն Ալանաց, և գնացեալ անցանէ ընդ գետն մեծ Կուր, և բանակի առ եզերք գետոյն ի հիւսիսոյ, և հասեալ Արտաշէս բանակի ի հարաւոյ, և գետն ընդ մէջ նոցա»:

Ապա նույն գլխում, խոսվում է պատերազմի դադարեցման, Արտաշեսի ու ալանների արքայադուստր Սաթենիկի ամուսնության և հայ-ալանական բաժնեկամական դաշինքի հաստատման մասին:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ չի նշված ոչինչ այնպիսին, որ թեկուզ նվազագույն չափով հիշեցներ Արտաշես Ա-ի հյուսիսային «նվաճումները» և, ընդհանրապես, տվյալ գլխում (Բ, գլ. Ծ) չի նշված որևէ նվաճում, եթե ուսումնասիրողը քմահաճ չհորինի այն: Սա է, թերևս, պատճառը, որ Գ. Սարգսյանն այդ արշավանքին, իբրև «նույնացնող» փաստ, ուշադրություն չի դարձրել¹, այլ ուշադրությունը բևեռել է Արտաշես Բ Արշակունու հյուսիսային դարձրել², այլ ուշադրությունը բևեռել է Արտաշես Բ Արշակունու հյուսիսային դարձրել³, այլ ուշադրությունը բևեռել է Արտաշես Բ Արշակունու հյուսիսային դարձրել⁴, այլ ուշադրությունը բևեռել է Արտաշես Բ Արշակունու հյուսիսային դարձրել⁵:

Այսպես, նկարագրելով Արտաշես Բ Արշակունու ձեռնարկված առանձին միջոցառումներ, Մովսես Խորենացին վերջում ավելացնում է. «Բաժանէ Արտաշէս և զիշխանութիւն զօրուն ընդ չորս. զարևելեան զօրուն թողու ի վերայ տաշէս և զիշխանութիւն զօրուն ընդ չորս. զարևելեան զօրուն թողու ի վերայ Արտավազդայ, և զարևմտեանն տայ Տիրանայ, զհարավայինն ի Սմբատ հաւատայ և զհիւսիսայինն ի Զարեհ: Եւ Զարեհ այր սէգ և յորս երեոց նահատակ, ևատայ և զհիւսիսայինն ի Զարեհ: Եւ Զարեհ այր սէգ և յորս երեոց նահատակ, իսկ առ պատերազմունս վատ և տաղտուկ. զորոյ զփորձ առեալ Քարձամայ ուրումն արքայի վրաց՝ ապստամբեցուցանէ զերկիրն, և կալեալ զԶարեհ, ի բանտի դնէ ի Կաւկաս (նաև՝ «ԻԿովկաս», — Լ. Շ.): Ընդ որում պատերազմեալ Արտաւազդայ և Տիրանայ հանդերձ Սմբատաւ՝ դարձուցանեն զեղբայրն ի մեծէ կարակմէ (նաև՝ «կարակմէ», նաև՝ «կապանաց և ի բանդէ», — Լ. Շ.):»:

¹ Այս բանը (որ նույնացնելու եզրեր չկա) չի խանգարել ու չի խանգարում, որ Խորենացու երկրորդ գրքի Ծ գլխի տեղեկությունները ևս վերագրվեն Անտիոքոս Գ-ի երբեմնի «ստրատեգ» Արտաշեսին, որը, ցավոք, վիճարկվող տեսության ուժով համարվում է և գիտական, և ճիշտ (տես Լեո, Ընտիր երկեր, հ.Ա. Երևան 1966, էջ 296-297, 385-391, Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 131, 133-135, Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.), հ. 1, էջ 532, 551, և այլ աշխատություններ:

Արդ, օբյեկտիվ լինելու համար, բերենք նորից Ստրաբոնի գրածը, որը վերաբերում է Արտաշեսի հյուսիսային նվաճումներին. «Երկուսն էլ մեծացան (Ջարեհն ու Արտաշեսը, — *Լ.Շ.*) շրջակա ազգերից գրավելով զանազան գավառներ... վրացիներից՝ Պարիադրոս լեռան ստորոտի գավառները և Խոր-գենեն և Գոգարենեն, որ Կուրի մյուս կողմն է...»:

Ինչպես տեսնում ենք, այս դեպքում ևս Խորենացին ու Ստրաբոնը երկու բոլորովին տարբեր իրողություններ են նկարագրել: 1) *Ըստ Խորենացու, Արտաշեսը* (Արտաշես Բ Արշակունին) *վրաց թագավորության ապստամբությունն է ճնշել* կամ անկախանալու փորձը, և գերությունից ու բանտից ազատել իր որդուն և իր թագավորության հյուսիսային կողմերի կուսակալ Ջարեհին, իսկ *Ստրաբոնի հիշած Արտաշեսը* վրացիներից *երկրներ (գավառներ) է նվաճել և միավորել* իր թագավորությանը: 2) *Ըստ Խորենացու, դեպքերը* տեղի են ունեցել *Հայաստանից դուրս* (նկատի ունենալ Ջարեհին ազատելու գործը), ըստ *Ստրաբոնի Հայաստանում*, քանի որ նրա հիշած Արտաշեսը հայկական գավառներ է նվաճել, ավելի ճիշտ, վրացիներից հետ գրավել և վերամիավորել: 3) *Ըստ Խորենացու, դեպքերը* տեղի են ունեցել *մ.թ. առաջին դարի վերջերին* կամ, գուցե, *մ.թ. երկրորդ դարի սկզբներին*, ըստ *Ստրաբոնի՝ մ.թ.ա. երկրորդ դարի 80-ականին* (Արտաշեսի թագավորության սկզբներին): 4) ըստ Խորենացու, Արտաշես Բ Արշակունու դեմ ապստամբել է վրաց թագավոր Քարձամը (= Քարթամ), որը, իրոք, վրաց թագավոր է եղել *մ.թ. առաջին դարի երկրորդ կեսին* (ըստ Գ. Մելիքիշվիլու թագավորել է *մ.թ. առաջին դարի 80-ականի վերջերից*¹), իսկ Ստրաբոնի նշած ժամանակ վրաստանում այդ անունով թագավոր չի կառավարել (հայտնի չէ ոչ պատմագիտությանը, ոչ էլ աղբյուրներն են վկայում): Փաստորեն, Ստրաբոնը և Խորենացին ակնհայտորեն տարբեր են իրենց նկարագրած դեպքերի (կամ դեպքի) կատարման ժամանակով, տեղով, նպատակներով, հետևանքներով և գործող անձերով, այսինքն՝ պատմության համար ամենակարևոր բաղադրատարրերով:

Անտեսել այս կարգի տարբերությունները և միաժամանակ պնդել, թե «*Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության»* երկրորդ գրքի 53-րդ գլխի տվյալները Արտաշեսի ռազմական գործունեության մասին *սիստեմատիկորեն առնչվում են Ստրաբոնի «Աշխարհագրության 11-րդ գլխի 5-րդ կետում նույն այդ պատմական դրվագի մասին հաղորդածին»*² (ընդգծ. — *Լ.Շ.*)», այսինքն ասել,

¹ Գ.Ա. Меликишвили, К истории древней Грузии, стр. 58.

Սույն պահին կարևորն այն չէ, թե Գ. Մելիքիշվիլին ինչքանով է ճիշտ որոշել Քարձամ-Քարթամի թագավորության սկիզբը, կարևորն այն է, որ նրան *մ.թ. 1-ին դարի վրաց թագավոր է համարում*:

² Գ. Սարգսյան, նշված աշխատ., էջ 172:

թե Խորենացին ու Ստրաբոնը նույն դեպքերն են նկարագրել, նշանակում է, առաջնորդվել ոչ թե փաստերով, այլ դոգմա դարձած տեսակետներով, կանխակալ պատկերացումներով, որոնք հեռու են հիմնավոր լինելուց և հենց այդ մասին է սույն բանավեճը: Նշանակում է նաև ինչ գնով էլ լինի Մովսես Խորենացուն տանել Ստրաբոնի հետքերով, բուն իմաստից զրկել նրա (Խորենացու) տեղեկությունները, մատնել կամայական բացատրությունների, որպեսզի Արտաշեսները «նույնանան»: Այլ կերպ ասած, այս «փաստարկը» ևս (այսինքն Արտաշեսների հյուսիսային գործերի նմանության պատրանքը) ավելին չէ, քան չհիմնավորված ցանկություն, քան տպավորություն ստեղծող հայտարարություն:

Այսպիսով, Արտաշես Բ Արշակունուն Անտիոքոս Գ-ի երբեմնի «ստրատեգ» Արտաշեսի հետ «նույնացնող» թե հիմնական փաստարկները (Մ. Աբեղյանի նկատածները), թե օժանդակները (Գ. Տիրացյանի և Գ. Սարգսյանի նկատածները) հաստատուն հիմք ու հենարան չեն տարբեր ժամանակներում ապրած ու թագավորած պատմական բոլորովին տարբեր այդ գործիչներին նույնացնելու համար: Այսինքն հաստատուն հիմք ու հենարան չեն հիմնաքարային դեր ստացած այնպիսի ծանրակշիռ տեսության համար:

Բավական է ասել, որ երվանդ Արշակունու և Արտաշես Բ Արշակունու պատմությունները դեռևս չհիմնավորված այդ տեսությամբ հակապատմական են համարվում և անճիշտ *մ.թ. 1-ին — 2-րդ դարերի* համար, այսինքն Մովսես Խորենացու նշած ժամանակի համար (այն է՝ *մ.թ. 67-128 թթ.*), ապա Խորենացու նշած ժամանակի համար (այն է՝ *մ.թ.ա. 2-րդ դարի առաջին կեսին*, տեղափոխվում և պատմական են դիտվում *մ.թ.ա. 2-րդ դարի առաջին կեսին*, այսինքն պատմական ու ճիշտ են դիտվում Անտիոքոս Գ-ի երբեմնի «ստրատեգ», ապա՝ *մ.թ.ա. 189-160 թթ.* Հայոց թագավոր Արտաշեսի համար:

Ահա այս մոտեցումով է, որ Արտաշես Բ Արշակունու գործերը, նույնիսկ կինն ու որդիները գրչի մի հարվածով հանձնվում են 300 տարի վաղ ապրած «ստրատեգ» Արտաշեսին, և դա համարվում է նաև, որ «ստրատեգ» Արտաշեսը դիմասբացատրություն: Այս մոտեցումով է նաև, որ «ստրատեգ» Արտաշեսը դիմասբացատրություն է ունենում՝ նախ Արտավազդ (մ.թ.ա. 160-115), տիական ժառանգորդներ է ունենում՝ նախ Արտավազդ (մ.թ.ա. 160-115), ապա Տիրան կամ Տիգրան (մ.թ.ա. 115-100/95 թթ.), իբրև թե նրա որդիները (իրականում Արտաշես Բ Արշակունու որդիներն են), որ դիմաստիայի հիմնադիր է դառնում (իրոք դառնում) և այլ բաներ, որոնց կատարողը, կրողը, տերը բնավ էլ «ստրատեգ» Արտաշեսը չէ, այլ Արտաշես Բ Արշակունին, թագավորած *մ.թ. 87-128 թթ.*: Այլ կերպ ասած, ի հաշիվ Արտաշես Բ Արշակունու, որը դժբախտություն է ունեցել հունահռոմեական աղբյուրներում չհիշվելու (կարծեք թե մեղավորը ինքն է կամ Խորենացին), մեծանում, հարստանում է «ստրատեգ» Արտաշեսի անձն ու գործը:

Սա դեռ բոլորը չէ: Ամենակարևորն այն է, որ Արտաշես Բ Արշակունին,

Սաթենիկի առևանգումը

որպես մ.թ. 87-128 թթ. Հայոց թագավոր, հաստատվում է այլ աղբյուրներով և օժանդակ այլ տեղեկություններով, որոնք ավելի ու ավելի են խարխուլում վիճարկվող տեսությունը: Ավելի ճիշտ, ցուցադրում այդ տեսության կամայականություններն ու անհավանականությունները, որոնք խիստ ակնբախ են, սակայն, կարծես կախարդանքի ուժով առաջուր չեն նկատվել, չեն ցուցադրվել:

Գ) ԱՐՏԱՇԵՍ Բ ԱՐԶԱԿՈՒՆԻՆ ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒԵՎ ԱՅՐ
ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՃԵՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սույն աշխատության երրորդ գլխում զուգահեռ աղբյուրներով քննարկվեցին Մովսես Խորենացու համապատասխան տեղեկությունները և այդ հիման վրա ցույց տրվեց Հայոց թագավոր Երվանդ Արշակունու պատմականությունն ու գոյությունը մ.թ. առաջին դարի երկրորդ կեսին, Խորենացու ժամանակագրությամբ 67-87 թվականներին: Ցույց տրվեց միաժամանակ, որ Խորենացու մոտ հանդես եկող Երվանդ Արշակունին ոչ այլ ոք է, քան հունահռոմեական աղբյուրներից հայտնի Տիրիթ կամ Տրդատ Արշակունին: Այս ամենը (այսինքն՝ մ.թ. 1-ին դարում Երվանդի պատմականությունը հաստատող փաստերն ու

փաստարկները) առաջնակարգ և ընդհանրական ապացույց են նաև մ.թ. առաջին դարում Արտաշես Բ Արշակունու գոյության: Ավելի ճիշտ, մ.թ. 87-128 թթ. նրա Հայոց թագավոր լինելուն, քանի որ Երվանդ Արշակունին և Արտաշես Բ Արշակունին Մովսես Խորենացու շարադրանքում բազում թելերով կապված են իրար՝ որտեղ Երվանդը այնտեղ Արտաշեսը, որտեղ Արտաշեսը, այնտեղ՝ Երվանդը:

Արտաշես Բ Արշակունու՝ մ.թ. 87-128 թթ. Հայոց թագավոր լինելը հաստատող մյուս փաստը կամ, ավելի ճիշտ, փաստերի երկրորդ խումբն այն է, որ նրա ժամանակ հիշված կամ նրա հետ ռազմաքաղաքական հարաբերություններ ունեցող օտար գործիչները, իրոք, ապրել ու գործել են մ.թ. 1-ին — 2-րդ դարերում: Այլ կերպ ասած, տվյալ դեպքում ևս Մովսես Խորենացու մոտ ժամանակագրորեն որևէ հակասություն կամ հակապատմականություն չկա և չի նկատվում: Կարևոր է, հատկապես, որ օտար գործիչները, այն է՝ հռոմեական կայսրեր Դոմետիանոսը, Ներվան, Տրայանոսը, Հադրիանոսը, վրաց թագավորներ Փարսմանը, Քարձամը կամ Քարթամը Մովսես Խորենացու մոտ բերված են ոչ թե պատահականորեն, սոսկ որպես անուններ, այլ հիշված են Արտաշես Բ Արշակունու գործունեության անհրաժեշտությամբ ու թելադրանքով, այսինքն պատմական իրադարձությունների կապերով և փոխհարաբերություններով, ինչպիսի դեպքերում հարմարեցնելու կամ սխալմամբ ժաբերություններով, ինչպիսի դեպքերում հարմարեցնելու կամ սխալմամբ ժամանակակից դարձնելու վարկածն իսկ աներևակայելի է դառնում: Այլ կերպ մանակակից դարձնելու վարկածն իսկ աներևակայիցներ, այլև որպես գործակից-ասած, հիշված են ոչ միայն իբրև ժամանակակիցներ, այլև որպես գործակիցներ, ավելի ճիշտ, պատմականորեն փոխկապված գործիչներ են: Օրինակ, ներ, ավելի ճիշտ, պատմականորեն փոխկապված գործիչներ են: Օրինակ, Դոմետիանոս կայսրը և Արտաշես Բ Արշակունին ժամանակակիցներ են հիշված հայ — հռոմեական պատերազմի առիթով (Բ, գլ. ԾԴ), Ներվան, Տրայանոսը և Հադրիանոսը Արտաշես Բ-ի հետ հիշված են հայ-հռոմեական քաղաքական այլ հարաբերությունների առիթներով (Բ, գլ. ԾԴ-ԾԵ), վրաց Փարսման թագավորը՝ Երվանդ Արշակունի-Արտաշես Բ Արշակունի պատերազմի առիթով, որպես Երվանդի Դաշնակից և զինակից (Բ, գլ. ԽԶ), վրաց թագավոր Քարձամը՝ Արտաշես Բ-ի ժամանակ վրաց ապստամբությունը ճնշելու առիթով (Բ, գլ. ԾԳ) և այլն:

Պակաս կարևոր չէ նաև, որ վերոհիշյալ գործիչները, մասնավորապես հռոմեական կայսրերը Մովսես Խորենացու մոտ (ըստ մեր վերականգնած ժամանակագրության) հիշված են ճիշտ այն ժամանակներում և ճշգրիտ ժամանակագրությամբ, ինչպես ընդունված է արդի պատմագիտության մեջ: Այսինքն՝ գիտի ճիշտ այնպես, ինչպես գիտի մերօրյա հմուտ մասնագետ պատմաբանը, օրինակ, Դոմետիանոս՝ 81-96 թթ., Ներվա՝ 97 թ., Տրայանոս՝ 98-117 թթ., Հադրիանոս՝ 117-138 թթ.:

Սրանք խիստ ակնառու փաստեր են, որպեսզի հավատանք Մովսես

Խորենացուն, տվյալ դեպքում Արտաշես Բ Արշակունու գործերի պատմականությունը մ.թ. 1-ին — 2-րդ դարերում, անկախ այն բանից՝ օտար աղբյուրները հաստատում են, թե չեն հաստատում: Ի դեպ, օտար պատմիչների, մասնավորապես հունահռոմեական հեղինակների լռությունը (հաճախ բացահայտ միտումներով) բնավ էլ այն չափն ու չափանիշը չեն, որ կասկածելի դարձնեն Խորենացու այս կամ այն տեղեկությունները: Ընդհակառակը, ինչպես տեսանք առանձին օրինակներով, այդ կարգի փաստերի մեջ է նաև նրա, իբրև պատմաբանի, մեծությունն ու պատմագիտական-աղբյուրագիտական անուրանալի ներդրումը:

Արտաշես Բ Արշակունու պատմականությունը հաստատող փաստերի երրորդ խումբն այն է, որ նրա կատարած կամ նրա ժամանակ կատարված դեպքերից և իրադարձություններից ոչ մեկը դուրս չի մնում մ.թ. 87-128 թթ. ընդգրկող ժամանակաշրջանից, այսինքն հակապատմական չեն Խորենացու նշած այդ ժամանակաշրջանի համար, իսկ մ.թ.ա. երկրորդ դարի համար բոլորն էլ հակապատմական են, նույնիսկ աչք ծակելու չափ հակապատմական: Չկա որևէ տեղեկություն, որևէ նշում կամ ակնարկ, որ հիշեցներ մ.թ.ա. երկրորդ դարը: Այս իսկ առումով Խորենացիական տեղեկությունների կամ գործիչների «տեղափոխումը» մ.թ.ա. երկրորդ դար այլ բան չէ, քան քմահաճ վարվելակերպ, հեռու գիտական լինելուց:

Նկատի ունենք երվանդ Արշակունի-Արտաշես Բ Արշակունի հակամարտության և պայքարի բռնաձիգ տեղափոխումը, Սաթենիկ թագուհու, արքայազներ Արտավազդի, Տիգրանի, Տիրանի, Մաժանի, Ջարեհի, Վրույրի տեղափոխումները, Սմբատ Բագրատունու տեղափոխումը, ալանների արշավանքի, հայ-ալանական պատերազմի, ապա և դաշինքի տեղափոխումները, արտաշիսական սահմանաքարերի տեղափոխումը և այլ զարմանալի ու բռնաձիգ, ավելի ճիշտ՝ գրչի հարվածով տեղափոխումներ, որոնք ցավոք և թուրիմացաբար դասագրքային ճշմարտություն են դարձել մ.թ.ա. երկրորդ դարի համար: Ավելին, տեղափոխվում և մատուցվում են այնքան վճռականորեն, առանց ծանոթագրությունների, և բացատրությունների, որ ընթերցողին կթվա, թե հենց մ.թ.ա. երկրորդ դարի ու «ստրատեգ» Արտաշեսի համար է պատմել Մովսես Խորենացին: Այս մոտեցումը նաև անարդար է, սակայն ցավալի փաստ, որից հրաժարումը մեծագույն նպաստ կբերի պատմագիտությանը՝ ճշմարիտն իմանալու ճանապարհին:

Չորրորդ, եթե առաջնորդվենք ընդունելի դարձած տեսակետով և համակերպվենք, որ Մովսես Խորենացու նկարագրած երվանդն ու Արտաշեսը մ.թ.ա. երկրորդ դարի Հայոց թագավորներ են, հարկադրված կլինենք մտածելու նաև, որ Խորենացին օտար գործիչներին ճիշտ է իմացել թե ժամանակագրորեն, թե պատմականորեն, իսկ յուրայիններին՝ ոչ, չի իմացել: Այսպես մտածելը, սա-

կայն, աղբյուրագիտական առումով խիստ անհամոզիչ է և մեծ դժվարության հետ է կապված: Բանն այն է, որ Մովսես Խորենացին երվանդ Արշակունու և Արտաշես Բ Արշակունու ժամանակները (մ.թ. 67-128 թթ.), այսինքն նրանց կյանքն ու գործերը նկարագրել է ըստ գրավոր, ստուգապատում աղբյուրների, մասնավորապես ըստ հիշյալ թագավորներին ժամանակակից քուրմ և պատմիչ Ոլյումպի կամ Ոլյումպի «Մեհենական պատմության»: Նա գրում է. «Եւ զայս (երվանդ-Արտաշես հակամարտության ամբողջ պատմությունը,—Լ.Շ.) մեզ ստուգապես պատմել Ողիմպ քուրմ Հանույ, գրող մեհենական պատմութեանց, և զայլ բազում գործս՝ զոր ասել կայ մեզ առաջի (նկատի ունի Արտաշես Բ-ի գործերը՝ Բ, գլ. ԽԹ-ԾԹ,—Լ.Շ.), որում և Պարսից մատեանքն վկայեն և Հայոց երգք վիպասանց,» (Բ, գլ. ԽԸ):

Այսպիսով, եթե փոքր-ինչ հավատանք Մովսես Խորենացու այս հաղորդմանը և միաժամանակ առաջնորդվենք ընդունելի դարձած տեսակետով, ստացվում է, որ Ոլյումպ պատմիչը (Ոլյումպը, և ոչ Խորենացին) ճշգրիտ իմացել է մ.թ. առաջին-երկրորդ դարերի հռոմեական կայսրերի ժամանակներն ու գործերը, նույնիսկ մ.թ. առաջին դարի վրաց թագավորների՝ Փարսմանի և Քարձամ-Քարթամի ժամանակն ու գործերն է ճիշտ իմացել, իսկ հայոց թագավորների ժամանակը, որի համար նա գրիչ էր վերցրել նկարագրելու որպես ժամանակակից, «շփոթել է» ու «չի իմացել»: Արդ, ի՞նչ կհամոզվի կամ միթե հնարավոր է համոզվել նման զարմանալիքներում, որոնք ի հայտ են գալիս ընդունելի դարձած տեսության պայմաններում: Ահա թե ինչու զանազան ծուռ «մեկնաբանությունների» փոխարեն, որոնց նպատակը փաստերը տեսակետներին բռնաձիգ հարմարեցնելն է, պետք է պարզապես վերանայել և հրաժարվել ընդունելի դարձած տեսությունից, այսինքն Արտաշես Բ Արշակունի, «Ստրատեգ» Արտաշես նույնացումից, որի միակ հիմքը, ինչպես տեսանք, Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցող լինելն է կամ, ավելի ճիշտ, կառուցող լինելու խախուտ փաստարկը: Մեր կարծիքով, պատմագիտությունը փաստերի նման զանգվածային զոհողություններ չպետք է հանդուրժի, մանավանդ որ թե մեկ, թե մյուս Արտաշեսը պատմականորեն Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցողն են և ինչ-որ չափով հավասարազոր հիմնադիր:

Հինգերորդ, Արտաշես Բ Արշակունու մ.թ. 87-128 թթ. Հայոց թագավոր լինելը հաստատող մի ամբողջ խումբ փաստեր կապված են Մովսես Խորենացու հիշած Ոլյումպ պատմիչի և նրա «Պատմությունից» բերված տեղեկությունների հետ:

Հակառակ գոյություն ունեցող զանազան իպանցիկ ու թյուր կարծիքներին, հակառակ նաև փաստերի բացահայտ անտեսումներին, այդ տեղեկությունների վրա առաջին անգամ հանգամանորեն ու գիտականորեն ուշադրություն է դարձրել ակադեմիկոս Գ. Սարգսյանը «Հելլենիստական դարաշրջանի

Հայաստանը և Մովսես Խորենացին» աշխատության երրորդ գլխում, որն ունի «Ողյումպ քուրմ, գրող մեհենական պատմության» վերնագիրը:

Այստեղ նա փաստարկել, հիմնավորել ու ցույց է տվել, որ Ոլյումպը իրական, պատմական գործիչ է, որ նա գրել է «Մեհենական պատմություն» և ամենակարևորը, որ այդ «Պատմությունից» քաղված խորենացիական շատ տեղեկություններ ստույգ են և ճշմարիտ: Օրինակ, ստույգ են համարված երվանդ-Արտաշես հակամարտության պատմությունը, Մուրացյան Արգամ իշխանը կամ «Մարացուց տէր Արգամը» և նրա գործունեությունը, Արտաշատ քաղաքի կառուցման առանձին մանրամասներ, թագադիր ասպետի գոյությունը և նրա դերը Արտաշեսի ժամանակ, Արտաշեսի որդիներից երեքի՝ Արտավազդի, Տիգրանի, Զարեհի պատմական անձնավորություն լինելը, սահմանաքարերի հիմնումը, բանակը չորս մասի բաժանելու փաստը և, առհասարակ Արտաշեսի ներքին ու արտաքին գործունեության մի շարք «դրվագներ» (դրվագ, ըստ Գ. Սարգսյանի) և այլն և այլն¹:

Այնուհանդերձ, գտնվելով իշխող տեսության (մտայնության) ազդեցության տակ (որ մ.թ. առաջին դարի վերջերին և հաջորդ դարի սկզբներին Հայոց Արտաշես Բ Արշակունի թագավոր «չի եղել», որ սրա գործերը պետք է «հանձնել» «ստրատեգ» Արտաշեսին և այլն), Գ. Սարգսյանը ևս ակնհայտորեն, ինքն իրեն հակասելով, թույլ է տվել միևնույն արմատական սխալը: Դա այն է, որ առաջարկում է իր իսկ ապացուցած, գրավոր աղբյուրից քաղված, պատմական և ստույգ իրողությունները ժամանակափոխել, այսինքն չդիտել որպես մ.թ. 1-ին — 2-րդ դդ. դեպքեր — եղելություններ, ինչպես Մովսես Խորենացու մոտ է, այլ՝ մ.թ.ա. երկրորդ դարի առաջին կեսի: Այս առթիվ նա գրում է «Արտաշեսի պատմությունը (նկատի ունենալ նաև երվանդինը, — Լ.Շ.) Խորենացու մոտ ժամանակագրական խորթ միջավայրում է տեղադրված: Վերաբերվելով իրականում մ.թ.ա. երկրորդ դարի առաջին կեսին, այն ընկել է մ.թ. 1-ին դարի վերջերը — 2-րդ դարի սկզբները»² (ընդգծ. — Լ.Շ.):

Այսքան կարևոր հարցում և այսքան վճռաբեկ եզրակացությունից հետո սպասելի էր, որ փաստեր կբերվեն և կապացուցվի, թե ինչո՞ւ կամ ինչո՞ւ է Արտաշեսի պատմությունը (կամ դրա որևէ «դրվագ») խորթ Մովսես Խորենացու այնքան հստակ նշած ժամանակին, կամ ինչը չի համապատասխանում և հակապատմական է նրա նշած ժամանակագրական տվյալ «միջավայրին»: Սակայն դրանով Գ. Սարգսյանը նույնիսկ չի էլ մտահոգվել, ոչ մի հատիկ փաստ, ոչ մի հատիկ ապացույց չի բերել իր հիմնադրույթի հաստատման

համար և, համոզված ենք, չէր էլ կարող բերել, որովհետև այդպիսիք չկան ու չեն եղել:

Եվ, ահա, հիմնադրույթը հաստատելու փոխարեն, առանց որի հաջորդ քայլերը դառնում են ավելորդ և ինքնանպատակ, այդուհանդերձ կատարվել են: Նախ՝ Մովսես Խորենացու մոտ «հանդիպող այդ երևույթը» հռչակվել է որպես նրա՝ Խորենացու «ժամանակագրական համակարգի արտադրանք», և որպես նրա՝ Խորենացու «ժամանակագրական համակարգի արտադրանք», այսինքն, ըստ Գ. Սարգսյանի. «Երբ որևէ պատմական անցք կամ իրադարձություն սխալմամբ կամ թյուրիմացաբար ընկնելով մի այլ, իրեն խորթ, ժամանակագրական միջավայր, «օրինականացվում» է այնտեղ, «ակլիմատիզացիայի» է ենթարկվում արհեստական կապերով կապվելով այդ ժամանակի բուն գործիչների և իրադարձությունների հետ»: ' Ապա՝ բավականաչափ ջանքեր են թափվել ապացուցելու, թե ինչո՞ւ կամ ինչպե՞ս է պատահել, որ Արտաշեսի իրական պատմությունը Մովսես Խորենացու մոտ ընկել է ժամանակագրական «խորթ միջավայր», թե ինչպե՞ս է այդ պատմությունը (Արտաշես Բ Արշակունու պատմությունը) «հարմար գալիս» մ.թ.ա. երկրորդ դարի առա-

Արտաշես Բ և Սաթենիկ թագուհի

¹ Գ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 139-241:

² Գ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 176: 356

¹ Գ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 177: 357

չին կեսին ապրած «ստրատեգ» Արտաշեսին¹:

Այո, ջանքեր թափվել են, փաստարկներ բերվել, սակայն «ինչպես պատահելը» ևս չի ապացուցվել: Չի ապացուցվել, որովհետև անհներ է ապացուցել անապացուցելին, որովհետև Արտաշես Բ Արշակունին և «ստրատեգ» Արտաշեսը, ինչպես ցույց տրվեց նախորդ շարադրանքում, ավելի քան 250 տարվա ժամանակային հեռավորություն ունեցող Հայոց թագավորներ են, որովհետև մեծագույն սխալ է և չի կարելի նրանց գործերը իրար խառնել, որովհետև ոչ մի հիմք չկա ասելու, թե Մովսես Խորենացու մոտ Արտաշես Բ Արշակունու պատմությունը ժամանակագրորեն «խորթ միջավայրում» է դրված (ընդհակառակը, հենց դա է հարազատ միջավայրը), որովհետև, երբ այդ պատմությունը վերագրվում է «ստրատեգ» Արտաշեսին, բազում անհավանականություններ ու հակասություններ են արհեստականորեն ստեղծվում և այլն և այլն:

Օրինակ, եթե Գ. Սարգսյանը ապացուցում է (և, իրոք, ապացուցում է), որ Ոլյումպը իրական պատմական գործիչ է՝ քուրմ և պատմիչ, որ նա գրել է Երվանդի և Արտաշեսի պատմությունը, որ, վերջապես, այդ «պատմությունից» բերված Խորենացու տեղեկությունները ստույգ իրողություններ են (սա ամենակարևորն է և խորենացիագիտության մեծ նվաճումներից մեկը), էլ ինչպես կամ ինչ հիման վրա մտածել, թե դրանք, այդ ստույգ իրողությունները Խորենացու մոտ ընկել են ժամանակագրական «խորթ միջավայր» կամ միթե Ոլյումպը ժամանակագրական նշումներ չի ունեցել, չի հիշել Երվանդի ու Արտաշեսի ժամանակակից օտար գործիչներին (էլ ինչ «Պատմություն», որ այս կարգի փաստերը չնշեր ու չհիշեր): Իսկ եթե ունեցել ու հիշել է, ինչո՞ւ Խորենացին դրանք չօգտագործեց, «խորթ միջավայրը» ընտրեց, ինչո՞ւ Երվանդին ու Արտաշեսին կնքեց Արշակունի տոհմանունով, ինչո՞ւ նրանց ժամանակակիցներ դարձրեց Տիտոսին, Դոմետիանոսին, Ներվային, Տրայանոսին, Հարդիանոսին, Վրաց թագավորներ Փարսմանին ու Քարթամին և ուրիշների, որոնք բոլորն էլ մ.թ. 1-ին—2-րդ դդ. գործիչներ են, և ոչ, ասենք, Անտիոքոս Մեծին, Սցիպիոն Աֆրիկացուն, Հաննիբալին և այլոց՝ մ.թ.ա. 3-րդ - 2-րդ դդ. գործիչներին: Ինչո՞ւ, վերջապես, Խորենացին Երվանդին ու Արտաշեսին մ.թ. 1-2-րդ դարերի դեպքերով և իրադարձություններով կապեց այն նույն դարերի հռոմեական կայսրերի ու վրաց թագավորների հետ, և ինչպես պատահեց, որ այդ կապերը այսօր զուգահեռ փաստերով հաստատվում են ու չի նկատվում, թե «խորթ» միջավայրում են: Ընդհակառակը, այդ ամենի համար «խորթ» միջավայրը (իրոք, «խորթ» միջավայր), մ.թ.ա. 2-րդ դարն է:

Այս և նույնաբնույթ շատ հարցեր համառորեն պատասխան և հիմնավորում

Արտաշես Բ-ի մահը

են պահանջում և տրամագծորեն դեմ են հարգարժան գիտնականի մտորումներին, մանավանդ «խորթ միջավայր»-ի տեսությանը: Էլ չենք ասում, այդ մտորումները հղի են Մովսես Խորենացուն անհարկի մեղադրելու երանգներով ու նրբերանգներով, թեպետ Գ. Սարգսյանն այդ առթիվ լռել է, ուղղակի չի մեղադրել:

Այսպիսով, Գ. Սարգսյանի շարադրանքում (տվյալ գլխի) հիմնավորը և ընդունելին ոչ թե «խորթ միջավայր»-ի տեսությունն է, այլ Երվանդ Արշակունուն և Արտաշես Բ Արշակունուն վերաբերող տեղեկությունների (մի մասի) պատմականության ու ճշմարտության հաստատումը, որը նաև լավագույն ապացույցներից մեկն է (ճիշտ ընկալման դեպքում) Խորենացու նշած ժամանակագրական միջավայրի ոչնչով չկասկածվող հարազատության:

Վեցերորդ, Արտաշես Բ Արշակունուն հաստատող փաստեր են նաև, այսպես կոչված, Արտաշիսական սահմանաքարերը, չնայած բոլոր ուսումնասիրողները թյուրիմացաբար դրանք ևս համարում են «ստրատեգ» Արտաշեսի կամ Արտաշես Ա-ի գործեր:

Այս առթիվ խիստ ուշագրավ է Գ. Սարգսյանի հետևյալ միտքը և դրան հաջորդող հարցադրումը: Խոսելով Արտաշիսական սահմանաքարերի հայտնագործության և դրանց արձանագրությունների վերծանման մասին, նա եզրակացնում է. «Այսպիսով Արտաշես Ա-ի սահմանաքարերի գյուտը և նրանց

¹ Նույն տեղում, էջ 177-241:

պարունակած արձանագրությունների ընթերցումը հաստատեցին Խորենացու հաղորդման հավաստիությունը, մանավանդ, երբ հետագայում Սևանի ափերին գտնվեցին սահմանաքարերի ևս երեք օրինակներ, ըստ որում դրանցից մեկը՝ միանգամայն անթերի վիճակում: Սակայն, — շարունակում է Գ. Սարգսյանը, — նրանք ցույց տվին և մի այլ բան, որ սահմանաքարեր ստեղծող Արտաշես արքան Խորենացու մոտ սխալմամբ տեղադրված է մ.թ. առաջին դարի վերջին-երկրորդ դարի սկզբին, իր իսկական պատմական տեղից գրեթե երեք հարյուրամյակ ավելի ուշ» (ընդգծ.— Լ.Շ.):

Այս եզրակացությունից ընդամենը երկու տող հետո հաջորդում են Գ. Սարգսյանի հետևյալ հարցերը. «Մենք որտեղից գիտենք, թե այս քարերի հաստատողը Արտաշես թագավորն է եղել (նկատի ունի «ստրատեգ» Արտաշեսին, — Լ.Շ.), և որտեղից է իմացել այդ մասին Խորենացին»¹:

Երկրորդ հարցի պատասխանը, մեր կարծիքով, Գ. Սարգսյանի մոտ բավականաչափ փաստարկված է, հիմնավոր և համոզիչ²: Այն է՝ Մովսես Խորենացին արտաշեսական սահմանաքարերի մասին իր տեղեկությունները քաղել է Ոլյումպ քրմի «Մեհենական պատմությունից»³, որ այդ տեղեկությունները (Բ, գլ. ԾԶ) ոչ հորինովի են, ոչ բանահյուսական, ոչ էլ կասկածելի, այլ՝ գրավոր աղբյուրից և ստույգ պատմական⁴:

Հակառակ սրա, առաջին հարցին՝ «Մենք որտեղից գիտենք, թե այս քարերի հաստատողը Արտաշես թագավորն է եղել», ուր նկատի է առնված «ստրատեգ» Արտաշեսը, տրված է հետևյալ հպանցիկ և բոլորովին չհիմնավորված պատասխանը: «Մենք գիտենք, — գրում է նա, — այդ քարերի վրա արված արձանագրությունից՝ RTHSSV BR ZY ZRYTR — «Արտախշասի՝ Ջարեհի որդին»⁵:

Հետո ինչ, կհարցնի ընթերցողը, և միթե սա հիմնավոր պատասխան է: Սահմանաքարերի արձանագրությունից, այո, մենք գիտենք՝ շնորհիվ Յա. Բորիսովի, հետագայում նաև շնորհիվ ուրիշների⁶, որ սահմանաքարեր հաստատող արքան եղել է Ջարեհի որդի Արտաշեսը, սակայն որտեղից գիտենք,

¹ Գ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 185-186:

² Նույն տեղում, էջ 186-190:

³ Նույն տեղում, էջ 190:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Ա. Բորիսով, Հայոց թագավոր Արտաշեսի արձանագրությունները («Սովետական Հայաստան» օրաթերթ, 16 փետրվարի 1941) Նույնի, Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армении (ВДИ, 1946, №-2), И.М. Дьяконов, К.Б. Старкова, Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении (ВДИ, 1955, №-2):

որ այդ սահմանաքարերը հաստատող Ջարեհի որդի Արտաշեսը նույն ինքը «ստրատեգ» Արտաշեսն է: Ահա, սա է սույն պահին հիմնավորում պահանջող առանցքային հարցը, որի կողքից Գ. Սարգսյանը ևս զգուշաբար է անցել, որովհետև հիմնավորել չէր կարող, որովհետև ոչ մի աղբյուր չի ավանդել, թե «ստրատեգ» Արտաշեսը սահմանաքարեր է հաստատել, ոչ մեկը չի ասել, թե նրա հայրը Ջարեհն է եղել: Այլ կերպ ասած, ոչ մի հիմք չկա այդ սահմանաքարերը «ստրատեգ» Արտաշեսին վերագրելու, որոնց հետ նա երբեք կապ չի ունեցել:

Եվ, ահա, դեռևս չապացուցած ապացուցելին, կատարվել է հաջորդ քայլը: Փորձեր են արվել բացատրելու, թե ինչու կամ ինչպես է պատահել, որ «ստրատեգ» Արտաշեսի այդ «գործը» ևս մ.թ.ա. երկրորդ դարի առաջին կեսից պոկվել և Մովսես Խորենացու մոտ «սխալմամբ ընկել է» մ.թ. առաջին դարի վերջերին կամ երկրորդ դարի սկզբներին: Գ. Սարգսյանի բառերով ասած՝ զետեղվել է «ժամանակագրական խորթ միջավայրում» կամ «իր իսկական պատմական տեղից գրեթե երեք հարյուրամյակ ավելի ուշ»:

Խորենացիական այս «սխալի» առթիվ (զուտ երևակայական սխալ) կա երկու բացատրություն կամ երկու կարծիք: Մ. Աբեղյանի և նրա հետևորդների կարծիքով (տվյալ հարցում) «սխալի» պատճառն այն է, որ Մովսես Խորենացին Արտաշեսի պատմությունը («ստրատեգ» Արտաշեսի) քաղել է բանավոր ցուցանիշներից (ժողովրդական բանահյուսությունից), ուստի և «իսկական» ժազրույցներից (ժողովրդական բանահյուսությունից), ուստի և «սխալ» ժամանակի մեջ: Գ. Սարգսյանի մանակը չի կռահել և զետեղել է «սխալ» ժամանակի մեջ: Գ. Սարգսյանի կարծիքով (սա նոր կարծիք է) բանահյուսությունը բոլորովին էլ պատճառ չէ, կարծիքով (սա նոր կարծիք է) բանահյուսությունը բոլորովին էլ պատճառ չէ, «սխալը» պետք է համարել Մովսես Խորենացու ժամանակագրական համակարգի արտադրանք:

Թե որքան անհավանական և անհամոզիչ են այս բացատրությունները, որքան լի են Մովսես Խորենացուն մեղադրելու երանգներով ու նրբերանգներով, առայժմ ցուցադրելու հարկ չկա, ոչ էլ ժամանակ և հնարավորություն, մանավանդ որ Մ. Աբեղյանի բացատրությունը բավականաչափ հիմնավոր հերքել է Գ. Սարգսյանը, իսկ Գ. Սարգսյանինը հերքվում է ինքն իրենով: Բավական է ասել թեկուզ, որ Մովսես Խորենացու մոտ այդպիսի երևույթ չկա ու չի եղել, որ դա պատրանք է լուրջ կապված Արտաշես Բ Արշակունուն մ.թ. 1-2-րդ դարերում չընդունելու հետ: Դրանով իսկ տվյալ հարցի շուրջ եղած ամեն մի բացատրություն ավելին չեն, քան իրենց իսկ ձեռքով ստեղծած փակուղուց և արհեստական հակասություններից դուրս գալու փորձեր, առարկայազուրկ ջանքեր, որոնք որևէ չափով չեն մոտեցնում ճշմարիտ պատմականի բացահայտմանը:

Հակառակ այդ ամենի, փաստերով հաստատվող պատմական ճշմարտությունն այն է, որ սահմանաքարեր հաստատող արքան եղել է Արտաշես

Արտաշիսական սահմանաքարերն ունեն նաև ուրիշ կարևոր նշանակություն (օրինակ, *RVIVDKNHLT* բառը նթերցումը¹ և դրա անճիշտ բացատրությունները և այլն), սակայն մեր նպատակը այդ ամենի քննարկումը չէ: Բավարարվենք նրանով, որ դրանք Մովսես Խորենացու համապատասխան տեղեկություններն ըստ ամենայնի հաստատող, նույնիսկ նրա թերասացությունները լրացնող առաջնակարգ հուշարձաններ են:

Յոթերորդ, 87-128 թթ. Արտաշես Բ Արշակունու գործունեությունը հաստատող անհերքելի փաստ է նաև հռոմեական 12-րդ լեգիոնի թողած արձանագրությունը Ադրբեջանում, որին առնչվեցինք Երվանդի առիթով:

Նախքան այդ արձանագրության դիմելը, հարկ ենք համարում բերել Խորենացու համապատասխան հատվածը, որով ավելի քան պարզ կդառնա արձանագրության դերը:

«Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի 54-րդ գլխում՝ «Պատերազմ ընդ զօրս Դոմետիանոսի ի Բասեն» վերնագրի տակ, Մովսես Խորենացին գրում է. «Աղմուկ շփոթից իմն լեալ յարևմուտս, ընդ որ վստահացեալ Արտաշէս՝ նշկահեալ ընդդիմանայ Հռոմայեցւոցն տէրութեանն, ոչ տալով հարկս: Իսկ Դոմետիանոսի կայսեր ցասուցեալ՝ զօրս ի վերայ Արտաշիսի առաքէ. որոց հասեալ ի կողմանս Կեսարու, զՏիրան և զզօրսն արևմտեան առաջի արկեալ՝ ածեն տագնապաւ մինչև ի քաջ ընդարձակ հովիտն Բասենայ. յորում ընդդէմ դիպեալ Արտաւազդ արևելեայ և հիւսիսային զօրօքն, հանդերձ ամենայն որդուվքն արքայի, և պատերազմեալ՝ սաստկապէս վտանգին: Յորոյ ի վերջս պատերազմին հասեալ Սմբատ հարաւային զօրօքն՝ ընդ մէջ անցեալ ապրեցուցանէ զորդիսն արքայի, յաղթութիւն և զրաւ պատերազմին արարեալ: Զի թէպէտ և ծերագոյն էր՝ երիտասարդապէս յարդարեաց և մղեաց զճակատն, և հետամուտ եղեալ հալածեաց զզօրսն Հռոմայեցւոց մինչև ի սահմանս Կեսարու:

Զայս կամելով երգել յառասպելսն՝ Դոմետ զոմն ասեն եկեալ, որ է ինքն կայսրն Դոմետիանոս. ոչ ինքն եկեալ այսր, այլ զհրաման նորա և զզօրս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն:

Բայց ըստ բախտի եղեալ Արտաշիսի՝ մեռանի ի նմին ժամանակի Դոմետիանոս ի Հռոմ, և զկնի նորա Ներուաս ոչ աւելի թագաւորեալ քան զմի ամ: Ընդ որ առաւել հպարտացեալ զօրացն Հայոց և Պարսից՝ ասպատակ ևս ի Յոյնս արարին: Ընդ սոսա հայելով Եգիպտացւոց և կողմանցն Պաղեստինացւոց՝ արգելուն և նոքա զհարկին Հռոմայեցւոց»:

¹ Այս բառն ընթերցվում է փոքրիկ անճշտությամբ, որը և մեծ սխալի պատճառ է դարձել: Ոչ թե *RVIVDKN* = Երվանդական, այլ՝ *RVIVDVN* = Երվանդական, այսինքն՝ Երվանդին վանող, գահազրկող, որով համաձայնություն կստեղծվի Երվանդ-Արտաշես հակամարտի պատմության հետ և, միաժամանակ, զերծ կմնանք Արտաշեսին շինծու ծագում վերագրելուց: Արտաշես Բ Արշակունին հիմքեր ուներ և պատիվ էր նրա համար իրեն մեծարելու «Երվանդական» կոչումով, իսկ «ստրատեգ» Արտաշեսը, ինչպես տեսանք, ոչ մի Երվանդի հետ գործ չի ունեցել:

Արտաշես Ա Տիգրակալի մահը

Արտաշես Բ Արշակունուն վերաբերող այս գլուխը երեք տարբեր և իրարամերժ վերաբերմունքի է արժանացել, որոնց կարելի է կոչել *հանդուրժողական*, *մերժողական* և *հաստատողական*:

Ա. Գուտշմիդը, ապա նաև նրան հետևելով, Ա. Գարագաշյանը, Մ. Աբեղյանը, Հ. Մանանդյանը, Գ. Սարգսյանը և ուրիշներ կարծել են, որ Մովսես Խորենացին «առասպելում» հիշված Դոմետ անվան պատճառով հռոմեական զորավար ցին «Դոմետիանոսի» շփոթել է Դոմետիանոս կայսեր հետ, որ տվյալ գլխում Դոմետիոս Կորբուլոնին շփոթել է Դոմետիանոս Արտաշես Բ Արշակունին նույն ինքը Տրդատ Արշակունին է, որ, հետևաբար, Տրդատ-Դոմետիոս Կորբուլոն հակամարտության և պայքարի իրական պատմությունը թյուրիմացաբար դարձել է Արտաշես-Դոմետիանոս կայսր պայքարի անիրական պատմություն¹: Այսպիսով առաջարկվում էր Մովսես Խորենացու տվյալ տեղեկությունները ևս հասկանալ այլաբանորեն, թեպետ պատմագիտական ուսումնասիրություններում այդպես էլ չեն գործածվել:

¹ A. Gutschmid, Über die Glaubwürdigkeit der Armenischen Geschichte des Moses von Khoren (տես «Բազմավեպ», 1877, էջ 116), Ա. Գարագաշյան, Քննական պատմություն հայոց, մասն Բ, էջ 242, Մ. Աբեղյան, Հայ վիպական բանահյուսություն (տես Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 119-124), Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 353-354, Գ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը..., էջ 181-182:

և զոր ունիք առ և աւար ձեզ լիցի, բայց գերի՝ զորս ունիք կենդանի՝ այսրեն դարձուցէք: Իսկ նոքա հպարտացեալ խստագոյնս պատասխանեցին նմա, որպէս թէ դառնալոց են ի վերայ՝ զի զնա ևս առնուցուն: Եւ լուեալ Սմբատ էանց ընդ գետն Կուր, և դիմեաց առ Նոսա առիւծաբար: Իսկ թագաւորն Օսաց՝ Բագուկ խնդրեաց մենամարտիլ ընդ նմա՝ և մեռաւ ի ձեռաց նորա, անցուցեալ զնիզակն թափ ընդ լանջս կանգուն մի: Եւ եղբայր նորա Անբագուկ դիմեաց ընդդէմ նորա, և զնա ևս եհար նիզակաւն և անկաւ մեռեալ: և ասէ. Վրէժ-խնդրութիւն լիցի այս՝ Հայոց կանանց և անմեղ մանկանց՝ սպանելոցն ի ձեռաց ձերոց: Եւ խառնեցաւ ամենայն բանակն ընդ միմեանս յոյժ ահաւորապէս, և անկան երկու կողմանց անթիւք մինչև ցերեկոյ. և պարտեալ հիւսիսայնոցն զփախուստ առին. և յանխնայս խոցոտէին ընկենուին ի նոցանէ զօրքն Հայոց, մինչև ցմալ յոյժ սակաւուց, զորս գիշերն ապրեցուցանէր: Եւ թագաւորքն երկոքին Վրաց խոց առած զերծան անկան ի Մցխիթա: Իսկ Սմբատ յաջողութեամբ մտեալ ի Քարթլ՝ աւերեաց զերկիրն, և շինեաց բերդ մի յերկիրն Ունձըրխոյ՝ զՍամցխէ, և եթող անդ զօրս օգնական ծունդացւոցն՝ որք հնազանդեցան նմա:

Իսկ թագաւորքն Վրաց Արգուկ և Ամգիէր, առեալ ընդ ինքեանս զՕսաց ազգն, հարկանէին զերկիրն Հայոց՝ առ գետովն Նուստէ, և առ Պարխարաւ՝ որ են Տայք և առ ճանապարհին Աշոցաց: Ապա թագաւորն Հայոց Արտաբան (ըստ Լ. Մելիքսեթ-բեկի՝ Արտաշես, Արտաշան, -Լ.Շ.) խաղաց ի վերայ Վրաց, և նստաւ ի վերայ Մցխիթայ հինգ ամիս՝ քանդելով զաշխարհն, մինչև յողոք անկեալ խնդրեցին զհաշտութիւն, զի ծառայեցեն նոցա Վիրք և Օսք: Եւ լուաւ նոցա, և եղ հարկս, և զնաց ի նոցանէ թագաւորն Հայոց, և գոռայր ընդդէմ Յունաց և Պարսից: Եւ պարապ առեալ Վրաց և Օսաց, ասպատակէին ի Հայս: Եւ Արտաբան առաքեաց զորդի իւր զԶարեհ ընդդէմ նոցա սակաւաձեռն. և նորա գնացեալ՝ իբրև զմանուկ ըմբռնեցաւ ի նոցանէ ի տեղին որ կոչի Յիլխ լիճ. և կամեցան Օսքն սպանանել զնա վասն արեան իւրեանց թագաւորացն, և արգելին Վիրք, զի առցեն նովաւ զսահմանս իւրեանց՝ զոր առեալ էին Հայք. և արգելին զնա ի Դալարա (ըստ Լ. Մելիքսեթ-բեկի՝ Դարիալանի բերդ, -Լ.Շ.): Իսկ Հայք ոչ արարին փոյթ զամս երիս. ապա զկնի ամաց երկու գնաց Սմբատ որդւովք թագաւորին, Արտաւազաւ և Տիգրանաւ, և ամենայն զօրօքն Հայոց յերկիրն Թռեղաց: Իսկ թագաւորքն Վրաց ամրացան, և զաղթեցին զերկիրն, և խնդրեցին զհաշտութիւն, տալով ի նոսա պատուով զորդի թագաւորին, և խոստացան ծառայութիւն այսպէս. Զդրամն գրով և անուամբ Հայոց թագաւորին վարել, և թէ գայ թշնամին ի վերայ ձեր, երկոքին թագաւորքս Վրաց կեամբ և մեռանիմբ ընդ ձեզ. և եթէ դուք երթայք ի պատերազմ ընդ.

այլում ազգի, տասն հազար սպառազէն ի Վրաց գան ընդ ձեզ: Եւ հաւանեալ այսմ Հայոց, անդրէն դարձուցին զառեալ սահմանն Վրաց, զԾունդա, զԴմուխ, զԶաւախէթ, և զԱրտահան. և եղէն Հայք և Վիրք և Օսք ազգ մի»¹:

«Քարթլիս ցխովրեբաի» այս տեղեկությունների փոխարեն Մովսես Խորենացին պատմում է Արտաշես Բ Արշակունու ժամանակ դեպի հյուսիս՝ Ալանների և Վրաստանի դեմ, ձեռնարկված հետևյալ երեք արշավանքների մասին:

Մովսես Խորենացու նկարագրած առաջին արշավանքը վերաբերում է Ալաններին, որը համապատասխանում է վրաց աղբյուրում նկարագրված առաջին արշավանքին: Նկատի ունենալով, որ Խորենացու՝ այս արշավանքին վերաբերող գլուխը (գիրք Բ, գլ. Ծ) բերվեց Երվանդի առիթով, անհրաժեշտ չենք համարում նորից վկայակոչել:

Արտաշես Բ Արշակունու ձեռնարկած հյուսիսային երկրորդ արշավանքը նույնպես, ըստ Խորենացու, Ալանների դեմ է՝ բոլորովին այլ նպատակով, քան առաջինը: Խոսելով Սմբատ Բագրատունու բարեմասնությունների և նրա կատարած սխրանքների մասին, հենց այս կապակցությամբ Խորենացին գրում է. «Զի յետ այնչափ արութանց՝ օգնական եղբորն Սաթինկան յաշխարհն Ալանաց հանդերձ զօրու երթայ հրամանաւ Արտաշիսի: Քանզի մեռաւ հայր Սաթինկան, և այլ ոմն բռնացեալ թագաւորեաց աշխարհին Ալանաց, և հալածէր զեղբայրն Սաթինկան. զոր վանեալ հերքէ Սմբատ, և տիրացուցանէ ի վերայ ազգին զեղբայրն Սաթինկան, և զերկիր հակառակորդացն աւերէ. զամենայն միահամուռ ածէ գերի սաստիկ յԱրտաշատ: Եւ հրամայեալ Արտաշիսի բնակեցուցանել զնոսա ի հարաւոյ յարևելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Շաւարշական գաւառ, ի վերայ պահելով զբնիկ անունն Արտագ. քանզի և յաշխարհն ուստի գերեցանն՝ Արտագ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի» (Բ, գլ. ԾԲ): Այս արշավանքը ժամանակագրորեն համապատասխանում է վրաց աղբյուրի երկրորդ արշավանքին:

Արտաշես Բ Արշակունին, ըստ Մովսես Խորենացու, երրորդ արշավանքը ձեռնարկել է ընդդէմ Վրաց՝ Զարեհին գերությունից փրկելու և, իհարկե, վրաց ապստամբությունը ճնշելու նպատակով: Երկրորդ գրքի ԾԳ գլխում, խոսելով այն մասին, թե ինչպէս Արտաշեսը պաշտոններ տվեց իր որդիներին և թե ինչպէս Զարեհին հանձնեց հյուսիսային զորքի հրամանատարությունը, ավելացնում է. «Եւ Զարեհ էր այր սեզ և յորս երեոց նահատակ, իսկ առ պատերազմունս վատ և տաղտուկ, զորոյ զփորձ առեալ Քարձամայ ուրումն արքայի

¹ Զուանշէր, էջ 32-34, հմմտ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, էջ 155-160:
24 94

Վրաց՝ ապստամբեցուցանե գերկիրն, և կալեալ զՋարեհ, ի բանտի դնէ ի Կաւկաս: Ընդ որում պատերազմեալ Արտաւազդայ և Տիրանայ հանդերձ Սմբատաւ՝ դարձուցանեն գեղբայրն ի մեծէ կարկամէ»: Այս պատերազմն էլ, ինչպես տեսնում ենք, համապատասխանում է Վրաց աղբյուրի նկարագրած երրորդ արշավանքին:

Ահա, սրանք են Մովսես Խորենացու և «Քարթլիս ցխովրեբաի» տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են հայոց Արտաշես թագավորի ժամանակ և նրա ձեռնարկած հյուսիսային արշավանքներին՝ դրանց պատճառներին, ընթացքին ու հետևանքներին: Այդ տեղեկությունները, ինչպես տեսնում ենք, ավելի կամ պակաս չափով, նույնիսկ մանրամասների ուշագրավ տարբերություններով մինևույն իրադարձությունների նկարագրություններ են, որոնք մասնակիորեն (Ջարեհի դրվագը) նկատվել են նաև Նախորդ ուսումնասիրողների կողմից¹:

Սակայն սույն պահին կարևորը ոչ միայն այդ իրողությունն է (նույն դեպքերի նմանատիպ պատումները), այլ՝ տարբեր ուղորտի և իրարից բոլորովին անկախ աղբյուրների ժամանակագրական համաձայնությունները: Բանն այն է, որ երկու դեպքերում էլ՝ թե ըստ Մովսես Խորենացու և թե ըստ վրաց պատմիչի, գործ ունենք մինևույն ժամանակաշրջանի հետ, ավելի որոշակի՝ մ.թ. առաջին դարի վերջերին և հաջորդ դարի սկզբների հետ:

Այսպես, ըստ Մովսես Խորենացու Արտաշես Բ Արշակունին թագավորել է մ.թ. 87 թվականից: Նրա թագավորության հենց սկզբներին Հայաստան են արշավել ալանները, Կուր գետի ափին տեղի է ունեցել ճակատամարտ, գերի է ընկել ալանների այբայորդին, ապա կնքվել հայ-ալանական դաշինք և այլն: Հաջորդ անգամ Արտաշեսը իր զորավար Սմբատ Բագրատունուն ուղարկել է Ալանց գահը բնակալողի դեմ՝ Սաթենիկի եղբորը օգնելու, իսկ երրորդ անգամ Սմբատը Արտաշեսի որդիների հետ արշավել է Վրաց ապստամբությունը ճնշելու և Ջարեհին գերությունից ազատելու: Ուրեմն, ըստ Մովսես Խորենացու, հայերի առաջին արշավանքը տեղի է ունեցել մ.թ. 87-ին կամ, ամենաուշը, մ.թ. 88-ին, երկրորդը, հավանաբար, մ.թ. առաջին դարի 90-ական թվականներին, իսկ վերջինը ենթադրվում է մ.թ. երկրորդ դարի առաջին կամ, գուցե, երկրորդ տասնամյակում:

Ըստ Վրաց պատմիչի, Հայոց Երվանդ թագավորի ժամանակակից և դաշնակից Փարսմանի և սրա գահակից Կայոսի մահից հետո, որոնք ըստ Բրոսսեի իշխել են մինչև մ.թ. 87 թվականը, Վրաստանում թագավորել են Արզուկը և Ամգիերը (կամ Ազուկ և Ազմայեր կամ՝ Ազորկ և Արմազել)՝ նույն՝ մ.թ. 87

թվականից: Սրանք, օգտվելով պատեհ առիթից (Երվանդի սպանությունը), Արտաշեսի թագավորության հենց սկզբներին՝ Ալանների և ուրիշների հետ, արշավել են Հայաստան: Ապա մի քանի տարի անց Վրաց նույն թագավորները (դարձյալ օսերի հետ) Հայաստան են արշավել երկրորդ անգամ, իսկ վերջում՝ երրորդ անգամ, նորից ըմբոստացել ու գերել են Արտաշեսի որդի Ջարեհին: Այս բոլոր դեպքերում վրաց թագավորներին ժամանակակից ու հակառակորդ է հիշված հայոց թագավոր Արտաշեսը՝ իր զորավար Սմբատ Բագրատունու և հիշված հայոց թագավոր Արտաշեսը՝ իր զորավար Սմբատ Բագրատունու (ըստ վրաց պատմիչի՝ Սմբատ Բյուրատյան¹), վերջում նաև Արտավազդ և Տիգրան որդիների հետ: Եվ քանի որ վրաց հիշյալ թագավորները՝ Արզուկը և Ամգիերը, ըստ Բրոսսեի, իշխել են մինչև մ.թ. 103 թ., ուրեմն՝ մեկ անգամ ևս հաստատվում է Արտաշես Բ Արշակունու² հայոց թագավոր լինելը տվյալ ևս հաստատվում է Արտաշես Բ Արշակունու² հայոց թագավոր լինելը տվյալ ժամանակաշրջանում՝ մ.թ. 87-103 թթ., այսինքն Մովսես Խորենացու համա-ժամանակաշրջանում՝ մ.թ. 87-103 թթ., այսինքն Մովսես Խորենացու համա-պատասխան տեղեկությունների ճշմարտությունը բոլոր առումներով: Եվ իրոք, թե Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, թե «Քարթլիս ցխովրեբա-յում» նկարագրված դեպքերը նույնն են (նկատի չունենք մանրամասների տարբերությունները), դեպքերի կատարման տեղերը նույնն են (դարձյալ մանրամասները նկատի չունենք), ժամանակը նույնն է, հակառակորդ գործիչները նույնն են (եթե հիշված են), նույնիսկ նրանց տոհմական ծագում-ծիչները նույնն են (եթե հիշված են), նույնիսկ նրանց տոհմական ծագում-նաբանություններն են նույնը և այլն: Այս պարագաներում Մովսես Խորենացու տվյալ տեղեկություններին (Արտաշես Բ Արշակունու ամբողջ պատմությանը) որևէ առումով կասկածելը կամ նրա նշած ժամանակից արհեստականորեն հանելը (զուտ արհեստականորեն) ոչ միայն հիմնավոր չէ և դրանով իսկ գիտական չէ, այլև խիստ անարդար է:

Սա դեռ բոլորը չէ, կա առավել արտառոց ու զարմանալի: Օրինակ, արդի հայ պատմագիտության մեջ, ինչպես փսվել է՝ Արտաշես Բ Արշակունու ամբողջ պատմությունը, առանց հիմնավորման, ծուռումուռ ենթադրություններով ժամանակահանվում է և տեղադրվում մ.թ.ա. երկրորդ դարի առաջին կես՝ վերագրվում «ստրատեգ» Արտաշեսին, այդ ազդեցությամբ նաև «Քարթլիս ցխովրեբաի» առանձին տեղեկությունները (Ջարեհի դրվագը)³, իսկ վրաց

¹ Ըստ Մովսես Խորենացու, Արտաշես Բ Արշակունու զորավար Սմբատ Բագրատունին Բյուրատ Բագրատունու որդին էր (Բ, գլ. ԼԷ): Վրաց պատմիչը, փաստորեն Սմբատին հիշել է հոր անունով՝ Սմբատ Բյուրատյան:

² Վրաց պատմիչը ևս այս Արտաշեսին Արշակունի է համարում, նույնիսկ համարել է Երվանդ Արշակունու եղբայրը, տես Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները..., էջ 151-155:

³ Տես Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 124-133, Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.), հ. 1-ին, 514-516, 519, 527-529, 531-532, 534-539, 551 և այլ աշխատություններ:

¹ Տես Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 131-133 9. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 168-170:

պատմագիտության մեջ «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի նույն տեղեկությունները ընդունվում և շարադրվում են որպես մ.թ. առաջին դարի վերջերի և երկրորդ դարի սկզբների իրողություններ¹:

Արդ, հարց է առաջանում՝ այս մոտեցումներից որն է ճշմարիտ գիտականը: Եղած փաստերի թելադրանքով պատասխանը մեկն է՝ տվյալ դեպքում ճիշտ է վրաց պատմագիտության մոտեցումը, քանի որ նկատի է առել *ժամանակի* կարևոր գործոնը, իսկ հայ պատմագիտությունը (դարձյալ տվյալ դեպքում) ընդունելի դարձած անհիմն տեսության մամլիչ ուժի տակ շեղվել է բնականոն ուղուց (պատմություն շարադրելու համար բնականոն) և ընկել գիտականակերպի խորխորատները: Սա էլ այն պատճառով, որ արհամարհվել է պատմության կարևորագույն գործոնը՝ ժամանակի գործոնը (տվյալ դեպքում), որն այնքան հստակ նշված է Մովսես Խորենացու կողմից, հաստատում է վրաց պատմիչը, հաստատում են, ինչպես տեսանք, ուրիշ աղբյուրներ:

Անտարբերանալ ու չտեսնել այս ամենը, նորից պնդել ու պնդել, որ Մովսես Խորենացին Արտաշես Բ Արշակունու ժամանակը շփոթել է, որ Արտաշես Բ Արշակունին «ստրատեգ» Արտաշեսն է, նշանակում է կարևորություն չտալ ակնհայտ փաստերին, պարփակվել դոգմա դարձած նախասիրությունների մեջ, որը բնավ երբեք կապ չունի իրական պատմության հետ: Փաստերից դուրս և մասնավորապես ժամանակագրական փաստերից դուրս ճշմարիտ պատմություն չի եղել ու լինել չի կարող և ժամանակն է վերանայելու թույլ տրված մեծագույն սխալը: Վերջապես դա պահանջում է Մովսես Խորենացին՝ «Ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան»:

Իններորդ, Մինչև այսօր ոչ մի ուսումնասիրող որևէ ձևով չի քննել ու ցույց չի տվել, թե Երվանդ Արշակունու և Արտաշես Բ Արշակունու գործերը՝ գեթ մեկը կամ մյուսը, որոնք նկարագրել ու վկայել են Մովսես Խորենացին և հայ մյուս պատմիչները, ինչո՞վ են անհարիր մ.թ. 1-2-րդ դարերին և, հատկաբար, ինչո՞ւ չպետք է ընդունվեն հիշյալ դարերում:

Այս շատ կարևոր հարցը (= հարցերը) քննելու փոխարեն, բավարարվել են սոսկ այնքանով, որ Երվանդ Արշակունու և Արտաշես Բ Արշակունու տեղը ժամանակագրորեն զբաղեցված են Տրդատ Ա, Սանատրուկ, Աշխադար, Պարթամասիր, Վաղարշ Ա թագավորներով, որոնք, ինչպես տեսանք, Երվանդին ու Արտաշեսին իրենց *իրական*, այսինքն՝ Խորենացու նշած ժամանակից հանելու բոլորովին էլ հիմքեր չեն:

Տասերորդ, Արտաշես Բ Արշակունու հայոց թագավոր լինելը մ.թ. 87-128 թթ. իր «հավելյալ» տեղեկություններով հաստատում է Թովմա Արծրունին:

Նախ ասենք, որ ըստ Թովմա Արծրունու ևս, այս Արտաշեսը համարվում է Արշակունի: Նա գրում է. «Եւ յարբունս հասելոյ Արտաշեսի՝ երթայ գնայ առ Արտաշես Պարսից արքայն (ըստ Խորենացու՝ «առ Դարեհ արքայ Պարսից» Բ, գլ. ԼԷ,-Լ.Շ.), և անդ բազում իրս քաջութեան ցուցեալ... մեծարի յԱրտաշեսե Պարսից արքայե, մինչ ձեռնտու լինի նմա զօրու օգնականութեամբ և թագաւորեցուցանէ զնա ի վերայ Հայոց փոխանակ հօր իւրոյ Սանատրկոյ, ի տեղի թագաւորութեան քաջացն Արշակունեաց» (դպր. Ա, գլ. Է,—ընդգծ.—Լ.Շ.):

Երկրորդ, Արտաշեսը Հայոց գահը գրավել է «թագաւորին Յունաց... ամի» (դպր. Ա, գլ. Է), այսինքն՝ հռոմեական ինչ-որ կայսեր ինչ-որ տարում (կայսեր անունը և համապատասխան տարին բնագրից ընկել է՝) և մահացել Հաղրիանոս կայսեր ժամանակ, Բարբոբայի ապստամբության տարում (դպր. Ա, գլ. Ը): Այսպիսով, ըստ Թովմա Արծրունու ևս, Արտաշես Արշակունին մ.թ. առաջին դարի վերջերի և երկրորդ դարի սկզբների հայոց թագավոր է և ոչ մ.թ.ա. երկրորդ դարի առաջին կեսի հայոց թագավոր, երբեմնի «ստրատեգ» Արտաշեսը:

Այժմ բերենք Թովմա Արծրունու՝ Խորենացու համեմատությամբ *հավելյալ* տեղեկությունները, որոնք վերաբերում կամ առնչվում են մեզ հետաքրքրող Արտաշեսին, այսինքն՝ Արտաշես Բ Արշակունուն:

1. Թովմա Արծրունին պատմում է, որ Երվանդի հալածանքներից վտարանդի Արտաշեսին՝ Սանատրուկ թագավորի մանկահասակ որդուն, և նրա խնամակալ Սմբատին (Բագրատունու, -Լ.Շ.) բավականաչափ նպաստել է և խնամք տարել Վաչե Արծրունու որդին՝ Սահակ Արծրունին, որն այդ արարքների պատճառով բանտարկվել է Երվանդի կողմից, իսկ վերջինի սպանությունից հետո պատվավոր դիրքի հասել Արտաշեսի պալատում:

Թ. Արծրունին այս առթիվ գրում է. «Իսկ Սահակ որդի Վաչեի խոյս տուեալ (Երվանդից, -Լ.Շ.) գնայ ընդ կողմամբն Մարաց, ընդ կողմն Ատրպատականի, և բնակէ առ զօրավարի ումեմն և մոգի Պերոզ Վրամ կոչեալ: Իսկ Սմբատ առեալ զԱրտաշես բնակէ ի Զարաւանդ Ատրպատականի, և գրէ առ Սահակ դառնալ առ Երուանդ. թերևս հնար լիցի խորհել ինչ վասն Երուանդայ:

¹ Մովսես Խորենացու ժամանակագրական համակարգով Արտաշես Բ Արշակունու գահակալումը զուգահեյվում է Դոմետիանոս կայսեր 7-րդ տարվան՝ 81 + 6 = 87 թ., իսկ մահը նշված է Բարբոբայի ապստամբության և Հաղրիանոսի ժամանակ (Բ, գլ. Կ):

Նորա ունկնդիր եղեալ գայ առանց յապաղանց, և առաջի դնէ *Երուանդայ* զպատճառս փախստեանն, ասէ՝ զի դայեկաբար զորդիսն Սանատրկոյ սնուցանէաք, և դու ի թագաւորելոյ քոյ որոյ երդմունս արարեալ յԱրտեմի և յԱրամազդ անկասկած կալ մնալ վասն որոյ երկիւղն առնէր: Եւ զհետ մտեալ *Երուանդայ* խոյզ և խնդիր լինել *Արտաշէսի*. իսկ Սմբատ առեալ զ*Արտաշէս* գայ բնակէ ի բարձրաւանդակ լերինն Վարագ: Իսկ *Երուանդայ* հետազօտեալ գայ բնակի առ ստորոտով լերինն ի գլուխս *Տոսպ* գաւառի, և կոչէ զտեղին *Երվանդականս*. և Սահակայ յղեալ առ Սմբատ՝ մի կալ մնալ ի լերինն, այլ փութալ ելանել դառնալ անդրէն ի հետևի՝ զօրս անդ. զի ոչ ելանէ, ասէ, *Երուանդ* զօրու ի սահմանս Մարաց. և տայր տանել զպէտս մանկանն օր ըստ օրէ: Զայս զգացեալ *Երուանդայ*՝ ետ տանել զՍահակ կապանօք յԱրմաւիր. անդ կեցեալ և մեռեալ ի նմին քաղաքի (բնագրում՝ «ի նմին ի կապանս»):

... Նոյն ժամայն առեալ Սմբատայ զ*Արտաշէս* գայ անցանէ ի վայր ի լեռնէն. և թափառական զվէմս ապաստան արարեալ յանկասկածագոյն տեղիս դարանի ի փոքր վիմամէջս ի կարկառս հովտաձևս հանդեպ հարաւոյ քաղաքաբերդին Վանի, մօտ յայն տեղի, յորում բղխէ աղբիւրաբար առ ստորոտով բլրակի միոյ, մօտ յեզր ծովուն..., և անդէն կացեալ զաւուրս բազումս յապահովացեալ ի կասկածանց երկիւղէ *Երուանդայ*: Քանզի ոչ կարացեալ իմանալ զդէմ փախստէի *Արտաշէսի*... դառնայ *Երուանդ* առ սահմանօքն Ատրպատականի ի ձորն Անձահից... և երթայ զտեղի ի Նախճաւանն աւանի յոստանին Վասպուրական աշխարհին: Յայնմ հետէ ի տարակոյս անկեալ *Երուանդ*՝ ոչ քաղցրանայր նմա քուն գիշերոյ, և ոչ համեղանայր կերակուր ի քիմս նորա: Յետ այսր առեալ Սմբատայ զ*Արտաշէս* ըստ ձևոյ տառապելոյ միոյ, որ շրջիցի խնդրիցէ օր ըստ օրէ զբաւականութիւն աւուրն՝ երթալ տուայտի ի դրան Մարաց Դարեհի, մինչև զգալ նորա *Երուանդայ*. և գրէ առ Սմբատ, թերևս տացէ ի ձեռն նորա զմանուկն *Արտաշէս*: Եւ յարբունս հասելոյ *Արտաշէսի*՝ երթայ գնայ առ *Արտաշէս*. Պարսից արքայն, և անդ բազում իրս քաջութեան ցուցեալ..., և մեծարի յ*Արտաշէս*է Պարսից արքայէ, մինչ ձեռնտու լինի նմա զօրու օգնականութեամբ, և թագաւորեցուցանէ զնա ի վերայ Հայոց փոխանակ հօր իւրոյ Սանատրկոյ, ի տեղի թագաւորութեան քաջացն *Արշակունեաց*» (դպր. Ա. գլ. Է, ընդգծ. Լ.Շ.):

Ապա՝ «Սահակ որդի Վաչէի» (վերը հիշված Սահակ Արծրունին է, -Լ.Շ.) կացեալ ի դրան *Արտաշէսի* շքեղ և երևելի ճոխութեամբ, յոր ձեռն հաւատաց *Արտաշէս* զգաւառն Աղբազ. զի յայն վայր ոմանք ի զարմիցն Աշդահակայ Մարի բնակէին անդ, արք քաջք, կորովագէնք և դիպաղեղունք, բայց նուազեալ ազգին՝ ոչ զոր ունէին, որ կարօղ լինէին զգործ պատերազմին վճարել և զպաշտօն թագաւորին. մանաւանդ զի աւերեալ էր երկիրն յասպատակէ

Պարսից, այն ինչ հուպ մեռանելն *Երուանդայ* և ընդ թագաւորելն *Արտաշէսի*: Բայց կին ոմն յազգէն Աշդահակայ բնակէ յամուրսն Զլմար և ի Սրինգ, ի գաւառին ի Փոքր Աղբազ, և յանուն կնոջն Զայլամար, որ և զամուրն իւր (անուն) անուանէ. և ունէր կինն գանձ բազում, և նորա դուստր մի Անուշ անուն. առնու զնա Սահակ կնութեան հրամանաւ *Արտաշէսի*, և կնքեալ աշխարհն հաստատէ Սահակայ ի սեպհական ժառանգութիւն...» (դպր. Ա. գլ. Ը, ընդգծ. -Լ.Շ.):

2. Ըստ Թովմա Արծրունու, *Արտաշէսի* պալատում է պաշտօնավորել (հավանաբար որպէս արքունի դիվանապետ) *Արշավիր Արծրունու* որդին՝ Համամ Արծրունին: «Եւ նուազեալ ազգին Արծրունեաց, — գրում է նա, — ոչ ոք մնաց, բայց միայն մանուկ մի Համամ անուն, որդի *Արշավիրի ծերոյ, եղբօր Խուրենայ*, որ կայր ի դրան արքունի. զորոյ նախնեացն ջան և վաստակ յուշ արարեալ թագաւորին՝ Համամայ յառաջ մատուցեալ, ի գահ և ի բարձ հայրենեացն ձգեալ զնա՝ ժառանգեցուցանէ զերկիրն Աղբազ, որպէս Սահակայ նույնպէս և Համամայ: Բայց էր Համամ սեզ և ամբարիաւաճ, յոյլ և թույլ առ պատերազմի գործ, միայն և շղոմարար հպատակութեամբ վարէր առ թագաւորն, զորոյ լոյծ և մեղկ բարս ուսեալ թագաւորին՝ կացուցանէ զնա ի վերակացութիւն գործակալաց դրան արքունի, զի այնու հպատակութեամբ լցցէ զպաշտպանակս թագաւորին, զի և տեղեակ էր դիւանական մատենագրութեանցն: Զի յառաջնումն ոչ գոյր հոգ ինչ զբաղմանց, և ոչ մի ինչ ըստ աշխարհաշէն խնամակալութեանց կամ պատերազմասէր աշխատութեանց... Բայց դեսպան արձակեալ *Արտաշէսի* զՀամամ առ կայսր Ադրիանոս վասն Բարքոբայ աւազակի և նորուն պատերազմին յԱսորիս. և յերթալն նորա և ի դառնալն՝ գայ գտանէ վախճանեալ զթագաւորն *Արտաշէս* ի Մարինդ (ըստ Խորենացու՝ Մարանդ), և մեռանի անձամբ ընդ այլ շղոմարարսն յաշխարհին Մարաց ի Բակուրակերտ աւանի» (դպր. Ա. գլ. Ը, ընդգծ. -Լ.Շ.):

Այստեղ իսկ նշենք, որ Մովսէս Խորենացին Արծրունիների մասին այս տեղեկությունները չի ավանդել, դրանց առաջին ու միակ հաղորդողը Թովմա Արծրունին է:

3. Ինչպէս երևաց վկայակոչված հատվածներից, Թովմա Արծրունին բավականաչափ հանգամանորեն նկարագրել և ցույց է տվել *Արտաշէսի* ու Սմբատի (Բագրատունու) թափառումների տեղերն ու երթուղին: Նախ, ըստ Թ. Արծրունու, նրանք ապաստան են գտել Ատրպատականի մարաց կողմերում՝ Ատրպատականի Զարավանդ ավանում, ապա եկել, բնակվել են Վարագ լեռան վրա, ապա Վան քաղաքի մոտ՝ հարավային քաղաքաբերդի դիմաց, ինչ-որ վիմամէջ դարանում, ուր մնացել են «բազում օրեր», ապա գնացել են Մարաց Դարեհ թագավորի մոտ, ապա Պարսից *Արտաշէս* արքայի, որի օգնությամբ վերադարձել ու գրավել են Հայոց գահը:

զարմերից են մ. թ. 3—4-րդ դարերի հայ Արշակունի թագավորները՝ Վաղարշ թագավորը (ըստ Խորենացու՝ մ.թ. 191-211 թթ.) Արտաշես Բ Արշակունու թոռն է, Տիգրան վերջինի որդին, Խոսրով Ա Մեծը նրա ծոռն է՝ Վաղարշի որդին, Տրդատ Մեծը նրա ծոռնորդին է՝ Խոսրով Ա Մեծի որդին, Խոսրով Բ Կոտակը նրա թոռան թոռն է՝ Տրդատ Մեծի որդին, ապա Տիրանը՝ Խոսրով Կոտակի որդին, ապա Արշակ Բ՝ Տիրանի որդին, ապա Պապը՝ Արշակ Բ-ի որդին և այլն:

Տոհմաբանական այս մանրամասները, իհարկե, ըստ հայ պատմիչների են, մասնավորապես ըստ Մովսես Խորենացու, որոնք, ինչպես ցույց տրվեց նաև Տիգրան Բ-ի առիթով, հենց այնպես, թյուրիմացաբար կամ անգիտությամբ չէին մտնի պատմության էջերը, ոչ էլ բանավոր զրույցներով, դրանք անպայման ունենալու էին իրենց հիմքերը՝ թեկուզ և դիվանական մատենագրությամբ, թեկուզ և թագավորական տոհմածառի գոյությամբ:

Ուրեմն, իր ծագումնաբանությամբ, նախորդների ու հաջորդների հետ ունեցած իր տոհմական ուղղակի և անուղղակի կապերով Արտաշես Բ Արշակունին բնավ երբեք շփոթելի չէր և չէր շփոթվի «ստրատեգ» Արտաշեսի հետ, որի ոչ ծագումն է հայտնի (նկատի չունենք ենթադրությունները), ոչ էլ ծանոթ է հայ պատմիչներին: Կարճ ասած, Արտաշես Բ Արշակունու Հայոց թագավոր լինելը մ. թ. 87-128 թթ. ոչ մի շփոթի հետևանք չէ, ինչպես ու ինչ առումով էլ քննելու լինենք, այլ պատմական անկասելի իրողություն է: Շփոթը տվյալ դեպքում պատմագիտության մեջ է արդեն շուրջ 90 տարի, երբ իրական պատմության փոխարեն մատուցվում է անիրական և բազում կողմերով աղավաղյալ պատմություն, երբ Արտաշես Բ Արշակունին իր բազում գործերով դիտվում է անիրական մ. թ. 1-2-րդ դարերի համար և այդ գործերը զուտ արհեստականորեն, հաճախ էլ գրչի թեթև շարժումով վերագրվում են «ստրատեգ» Արտաշեսին:

Այս երևույթը պատմական իրողության ծանր աղավաղում է:

Այսպիսով, երբ տարբեր փաստերով և առումներով ապացուցվում է Արտաշես Բ Արշակունու իրական պատմական գոյությունը և Հայոց թագավոր լինելը մ.թ. 87-128 թթ., և պարզվում է, որ նա, նրա գործերը, գործակիցներն ու արքայական ամբողջ ընտանիքը կապ չունեն մ. թ. ա. 189-160 թթ. Հայաստանում թագավորած Արտաշեսի հետ, երբ իրենց օրինական և ապրած ժամանակը պետք է բերվեն նաև, բնականաբար, Արտաշես Բ Արշակունու որդիները և այլն, կտրվում է Արտաշեսական կոչված դինաստիայի այն կապը նաև, որով մ. թ. ա. 189-160 թթ. թագավորած Արտաշեսը արհեստականորեն և Ստրաբոնի ազդեցությամբ կապվել է Արշակունի Տիգրան Բ-ի հետ: Գաղտնիք չէ, որ «ժառանգական» այդ կապն իրականացվել է Արտաշես Բ Արշակունու որդիներին մ. թ. ա. երկրորդ դարը տանելու և «ստրատեգ» Արտաշեսի

հաջորդներ համարելու միջոցով: Հաջորդ է համարվում նախ Արտավազդը՝ թագավորած, իբր մ. թ. ա. 160-115 թթ., որն ըստ Խորենացու ընդամենը սակավ օրեր է թագավորել (Բ, գլ. ԿԱ) մ. թ. 128-ին, ապա և Տիրան-Տիգրան կոչվածը՝ թագավորած, իբր, մ. թ. ա. 115-95 թթ., երբ սրանք, ըստ Խորենացու, հաջորդել են միմյանց և թագավորել: Տիրան՝ մ. թ. 128-149 թթ., Տիգրան՝ մ. թ. 149-191 թթ.:

Այլ կերպ ասած, Արտաշես Բ Արշակունին և նրա որդիների վերադարձն իրենց իսկական ժամանակը մեկ անգամ ևս մերժելի է դարձնում Արտաշեսյան դինաստիայի գոյությունը, քանի որ «ստրատեգ» Արտաշեսը զահաժառանգ որդիներ չի ունենում և դադարում է թագավորության հիմնադիր լինելուց, ինչպես որ չի եղել:

Մեր համոզումով սա է պատճառը, որ Արտաշեսյան դինաստիայի և Արտաշեսի «հիմնադիր» լինելու մասին ոչ մի հիշատակություն չկա, համապարփակ լռություն է հայ և օտարաբան մատենագրության մեջ: Պարզապես, չեղածը չի հիշվել: Եվ, իրոք, եթե գոյություն ունենար այդպիսի դինաստիա, այն էլ գրավոր խոսքի ժամանակներում (կարևոր չէ, թե ինչ գիր է եղել), ինչպես կարող էր այդպես անհետ կորչել պատմությունից: Կամ Մովսես Խորենացին, որը բազմաթիվ աղբյուրներ է քրքրել գրելու հայ ժողովրդի ընդհանուր պատմությունը, ինչպես չտեսավ ու չհիշեց այդ մեծ «իրողությունը» կամ օտարաբան պատմիչները, որոնք այլ առիթներով բավականաչափ նկարագրել, նույնիսկ մեծարել են Արտաշեսին (երբեմնի «ստրատեգին»), ինչո՞ւ լռության տվեցին նրա «հիմնադիր» լինելը, և սոսկ Ստրաբոնը երկիմաստորեն կարկատանեց, թե Տիգրանը Արտաշեսի սերնդից էր:

Այս և համանման փաստերը ևս թելադրում են, որ վերանայվի երբևէ գոյություն չունեցած և արհեստականորեն ստեղծված Արտաշեսյան «հարստության» հարցը, ինչը հրատապ է հանուն ճշմարիտ պատմության:

Մովսես Խորենացու համապատասխան տեղեկություններն են այն հուսալի հենքն ու հենարանը, որի վրա պետք է նորից բարձրանա հայ ժողովրդի տվյալ ժամանակաշրջանի (մ. թ. ա. երկրորդ դարի սկզբներից մինչև մ. թ. երկրորդ դարի վերջը) իրական ու ճշմարիտ պատմությունը, իսկ օտարաբան պատմիչների տեղեկությունները, այն էլ քննադատաբար օգտագործմամբ, կարող են օժանդակ աղբյուրի դեր կատարել միայն:

Այսպիսով, եղած փաստերի համատեղ և համակողմանի վերլուծությունը հանգեցնում է հետևյալ եզրակացություններին.

1. Հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադրման ժամանակի և հիմնադրի մասին Մովսես Խորենացու և հայ մյուս պատմիչների տեղեկությունները, հակառակ գոյություն ունեցող մերժողական կարծիքներին ու այլաբանական բացատրություններին, պատմական ստույգ իրողությունների ճշգրիտ արտացոլումներ են: Ըստ այդ տեղեկությունների, որոնք հաստատվում են, ինչպես տեսանք, օտարաբան պատմիչների մի շարք հաղորդումներով կամ զուգահեռ նշումներով, Արշակունիների թագավորությունը Հայաստանում հիմնադրվել է մ.թ.ա. 134 թ., հիմնադիրն է Վաղարշակը՝ Պարթև արքայից արքա Արշակ Մեծի (Միհրդատ Ա-ի) եղբայրը, որը (Վաղարշակը) թագավորել է 22 տարի՝ մ.թ.ա. 134-112 թթ.: Ստույգ են նաև այն բոլոր տեղեկությունները (ոչ միայն Մովսես Խորենացու ավանդած), որոնք վերաբերում են Վաղարշակի արտաքին ու ներքին գործունեությանը, ժամանակին ու ժամանակակիցներին և ամփոփված են Խորենացու «Հայոց պատմության» Ա գրքի Ը-Թ և Բ գրքի Ա-Թ գլուխներում, մասնակի հավելյալ նշումներ կան նաև հայ և օտար պատմիչների մոտ:

Իր բոլոր տեղեկությունները Մովսես Խորենացին քաղել ու հաղորդել է Վաղարշակի պալատական պատմիչ Մար Աբաս Կատինայի, այսինքն ժամանակակցի ու պանատեսի գրած Մատյանից կամ Պատմությունից: Այդ տեղեկություններում բանավոր գրույցներից ոչինչ չի ավանդված, որ հիմք դառնար այլաբանական բացատրությունների, բացի Տորք (Տուրք) Անգեղին վերաբերող առասպելական գրույցներից (գիրք Բ, գլ. Ը), այն էլ գիտական հմտությամբ ստուգաբանված, հիմնավորված ու բացատրված Մովսես Խորենացու կողմից: Ի դեպ, այնքան գիտականորեն և հիմնավոր, որ առավել համոզիչ բացատրություն մեր կարծիքով հնարավոր չէ և չի եղել: Մի խոսքով, Վաղարշակի մասին Մովսես Խորենացու բոլոր հաղորդումները գրավոր աղբյուրից են, բոլորն էլ ստույգ (նաև Տորքի ինքնությանը վերաբերող նշումները), այնպես որ դրանց չհավատալու կամ այլաբանորեն բացատրելու ամեն մի փորձ և անհիմն է, և անարդար:

2. Հայ Արշակունիների հիմնադրման նոր տեսությունը բացառապես հիմնադրվել ենթադրություն է (այդ բանը հաստատող ոչ մի աղբյուր չկա) և հակասում է հայ ու օտար պատմիչների բազում տեղեկություններին: Տրդատ Արշակունին հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադիր չի եղել, և ոչ էլ մ.թ. 66-ին հայ Արշակունիների թագավորություն հիմնադրվել, այլ՝ շատ ավելի վաղ՝ դրանից 200 տարի առաջ (134 + 66): Հունահռոմեական աղբ-

յութներից հայտնի Տրդատ կամ Տիրիթ Արշակունին իր թագավորած ժամանակով (մ. թ. 66-88 թթ.), գործունեությամբ և անձնական հատկանիշներով նույնանում է հայ և վրաց մատենագրությամբ հայտնի Երվանդ Արշակունու հետ՝ թագավորած մ.թ. 67-87 թթ., որը հայ Արշակունի 10-րդ գահակալն է։ Տրդատ Արշակունուն և Երվանդ Արշակունուն այլ թագավորների հետ նույնացնելու նախորդ բոլոր փորձերը (օրինակ, Տրդատ-Վաղարշակ, Տրդատ-Արտաշես Բ կամ Երվանդ-Հռադամիզդ, Երվանդ-Արբանդես և այլն) բավարար չափով չհիմնավորված կոահումներ են։

[illegible]

4. Տիգրան Բ-ն կամ Միջինը (Միջին՝ ըստ Խորենացու) Արշակունի է, Հայ Արշակունի հարստության 4-րդ գահակալը, Վաղարշակի ծոռը: Տիգրան Բ-ի և «ստրատեգ» Արտաշեսի տոհմական կապը Ստրաբոնի մոտ շինծու է և մտա-
ցածին: Ստրաբոնը կամեցել է դրանով ևս հակակրելի դարձնել Տիգրան Բ-ին, ներկայացնել որպես Հռոմի հանդեպ «ապերախտ», «անշնորհակալ» թագա-
վորի, հայ ժողովրդի նկատմամբ Հռոմի «բարերարությունն ու երախտիքը»
չհասկացողի:

5. Մովսես Խորենացու վկայած Երվանդ Արշակունին և նրա հակառակորդ Արտաշես Բ Արշակունին, իրոք, մ.թ. 67-87 թթ. (Երվանդը) և մ.թ. 87-128 թթ. (Արտաշեսը) Հայոց թագավորներն են, որոնց մասին տեղեկությունները բերված են ժամանակի պատմիչ, Ասի-Կամախի Արամազդի տաճարի քուրմ Ոլյումայի Պատմությունից (գիրք Բ, գլ. ԽԸ), բացի Արտաշես Բ-ի մահվան նակարագրությունից, որը շարադրված է ըստ Արիստոն Փելլացու (գիրք Բ, գլ. Կ): Բոլոր այդ տեղեկությունները ևս (գիրք Բ, ԼԷ-Կ) վերոհիշյալ

381

I Աղբյուրներ

1. Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց (աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանա-յանցի), Տփղիս, 1909, 503 էջ:
2. Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց (աշխարհաբար թարգմանութիւն ներածութեամբ և ծանոթութիւններով Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Երևան, 1977, 192 էջ:
3. Аммиан Марцелин, История (перевод с латинского Ю. Кулаковского и А. Сонни), выпуск I, II, III, Киев, 1906-1908.
4. «Աշխարհացոյց» Մովսիսի Խորենացոյ, Վենետիկ, 1881:
5. Appiani Alexandrini, Historia Romana, Syriaca, Lipsiae, 1879
6. Ասողկի (Ստեփանոս տարոնացի), Պատմութիւն տիեզերական (առաջաբանը և ծանոթագրութիւնները Ստ. Մալխասյանցի), Պետերբուրգ, 1885, 438 էջ:
7. Ասորական աղբյուրներ (թարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրութիւններ Լ. Գ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976, 478 էջ, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ):
8. Աստուածաշունչը Հին ու Նոր կտակարանից, Վենետիկ, 1860:
9. Arrian, De expeditione Alexandri, Lipsiae, 1873.
10. Арриан, Поход Александра, М-Л, 1962.
11. Гай Светоний, Жизнь двенадцати цезарей, М., 1964, 375 с.
12. Геродиан, История императорской власти после Марка в восьми книгах (ռուսերէն թարգմանութ. տե՛ս «Вестник древней истории», 1972, № 1, 2, 3, 4, 1973, № 1)
13. Геродот, История (перевод и примечания Г.А. Стратановского), Л., 1972, 600 с.
14. Diodori Bibliotheca Historica, vol. I-V, Lipsiae, 1866-1868
15. Դիոդորոս Միլիւիացի (քաղվածաբար թարգմանութիւն, առաջաբան և ծանոթագրութիւններ Ս. Մ. Կրկյաշյանի), Երևան, 1985, 292 էջ:
16. Եվսեբիոս Կեսարացի, Ժամանակագրութիւն (Թրոնիկոն), մասն Ա և Մասն Բ, Վենետիկ, 1818:
17. Evtropii Breviarium historiae Romanae, Rec. Fr. Ruehl., Lipsiae, 1897.
18. Եվտրոպիոս, Տրայանոսի վարքը,
19. Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, 529 էջ:
20. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն Արծրունյաց տան (աշխարհաբար թարգմանութիւնը, ներածութիւնը և ծանոթագրութիւնները Վ. Կարդանյանի), Երևան, 1978, 406 էջ:
21. Լեոնտի Մրովելի, Կեանք թագաւորաց վրաց և հարց նախնեաց և ազգաց (վրացերէն բնագիրը և հին հայերէն թարգմանութիւնը լույս ընծայեց Իլիա Աբուլաձեն), Թբիլիսի, 1953:
22. Хрестоматия по истории Древнего Востока, М., 1963.
23. Корнелий Непот, Жизнеописания лучших вождей чужестранных народов (с латинского перевел, снабдил введением и примечаниями А.Клеванов), М., 1871.
24. Квинт Курций Руф, История Александра Македонского, М., 1963.
25. Gurtius Rufus, Historiarum Alexandri regis Macedonum, Москва, 1963
26. Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեստոմատիա, հատ. 1, Երևան, 1981, 944 էջ:
27. Հովհաննէս Անտիոքացի (տե՛ս Muller, Fragmenta historicorum graecorum, I-IV, Paris, 1883)
28. Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

29. Հովսեփ Եբրայեցի, Պատերազմ հրէից (թարգմանութեամբ Ստեփան Լեւոնցու), Վաղարշապատ, 1787:

30. Հովսեփ Եբրայեցի, Զինութենէ հրէից (Հնախօսութիւն, թարգմանութեամբ Աթանաս Տայի Սիմոնյանի), Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռագիր նո. 2747, 2720:

31. Հովսեփոս Փլավիոս և Դիոն Կասսիոս (քաղվածաբար թարգմանութիւն Ս. Մ. Կրկյաշյանի), Երևան, 1976, 266 էջ:

32. Մար Աբասի արաբատառ ասորերէն քաղվածքներ («Արարատ», Էջմիածին, 1903, հոլլիս)

33. Մանր ժամանակագրութիւններ, հատ. Ա (կազմեց և ծանոթագրեց Վ. Հակոբյան), Երևան, 1951, հատ. Բ (կազմեց և ծանոթագրեց Վ. Հակոբյան), Երևան, 1956:

34. Memnonis, Historiae Heracleae Ponti, Lipsiae, 1816.

35. Մխիթար Անեցի, Պատմութիւն, Պետերբուրգ, 1879:

36. Մխիթար Անեցի, Մատենա աշխարհավէպ հանդիսարանաց, Երևան, 1983, 139 էջ:

37. Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց (աշխատութեամբ Մ. Արեղյանի և Ս. Հարութիւնյանի), Տփղիս, 1913, 394 էջ:

38. Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն (աշխարհաբար թարգմանութեամբ, ներածութեամբ և ծանոթագրութիւններով Ստ. Մալխասյանցի), Երևան, 1940, XCIV + 368 էջ:

39. Моисей Хоренский, История Армении (новый перевод Н.О. Эмина. М., 1893, 323 с.

40. Юстин,Эпитома сочинения Помпея Трога" "Historiae Philippigae" (ռուսերէն թարգ. տե՛ս «Вестник древней истории», 1954, 2, 3, 4, 1955 № 1):

41. Plinii Secundi G., Naturalis historiae, vol. 1-10,

42. Письма Плиния Младшего, изд. «Наука», М., 1984, 405 стр.

43. Պլուտարքեայ Բերովնացոյ, Զուգակշիռը, Գ, Դ, Զ, Վենետիկ, 1833-1836 (թարգմանութեամբ Եղիա Թումաճյանի), էջ:

44. Полибий, Всеобщая история, том I (перевод с греческого Ф.Г. Мищенко), М., 1895.

44. Polybius, Historiae, 1-6, Gambridge, Mass. — London, 1960.

45. Polyaeni, Strategematicon Libri octo, rec. Ed. Woelfflin, ed Teubner.

46. Զուանաշէր, Համառոտ պատմութիւն վրաց, Վենետիկ, 1884:

47. Rufi Festi (Sexti), Breviarium rerum gestarum populi Romani, ed. Forster, 1874.

48. Սամուէլի քահանայի Անեցոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:

49. Սեբեոս, Պատմութիւն (աշխատութեամբ Ստ. Մալխասյանի), Երևան, 1939, 216 էջ:

50. Սեբեոս, Պատմութիւն (աշխատութեամբ Գ.Աբգարյանի), Երևան, 1979, 446 էջ:

51. Սոփերը Հայկականը, հատ. Ը, Վենետիկ 1853:

52. Ստրաբոն (Քաղվածաբար թարգմանութիւն Լ. Աճառյանի), 1940, 124 էջ, տե՛ս նաև «География Страбона в семнадцати книгах», перевод Ф.Г. Мищенко, М., 1879), с.

53. Suidas, Lexicon, rec. G. Bernhardt, vol. 2, Halis et Brunswigae, 1834-1853.

54. Վարդան Բարձրաբերդցի, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861:

55. Վելլենո Պատերկուլոս, Historia Romana (ռուսերէն թարգմանութիւնը տե՛ս «Вестник древней истории», 1983, № 4, 1884, № 1-4, 1985, № 1).

56. Всеобщая история Степаноса Таронского, М. 1864.

57. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին (թարգմանութեամբ Լ. Մելիքսեթ-Քեկի), Հատ. Ա, Երևան, 1934, 268 էջ:

58. Տակիտոս, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1872:

59. Тацит Корнелий, Анналы (перевод А.С. Бобовича), Л., 1970, 444 с.

60. *Тацит Корнелий*, История, Л., 1970, 369 с.
61. *Тит Ливий*, Римская история, том I, М., 1892, том II и III, М., 1901, том IV и V, М., 1897, том VI, М., 1899.
62. *Ուխտանես*, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871:
63. *Փաւստոս Բիւզանդ*, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1832:
64. *Փաւստոս Բուզանդ*, Հայոց պատմություն (աշխարհաբար թարգմանություն, ներածություն և ծանոթություններ Ստ. Մալխասյանցի), Երևան, 1947, 344 էջ:
65. *Քսենոֆոն*, Անաբասիս (թարգմանություն, ներածություն և ծանոթագրություններ Ս. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1970, 282 էջ:
65. *Ксенофонт*, Киропедия, М., 1977, 332 с.

II Գրականություն

1. *Աբեղյան Ս.*, Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1901:
2. *Աբեղյան Ս.*, Երկեր, հատ. Ա՝ Հայ վիպական բանահյուսություն, Երևան, 1966, 571 էջ:
3. *Աբեղյան Ս.*, Երկեր, հատ. Գ՝ Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1968, 694 էջ:
4. *Աբեղյան Ս.*, Երկեր, հատ. Ը՝ Հայ ժողովրդական առասպելները Ս. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Երևան, 1985, 66-273 էջ:
5. *Адонц Н.*, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, 526 с.
6. *Адонц Н.*, «Г.Халатянц, Армянские Аршакиды в Истории Армении М.Хоренского» (Сборник «Русского археологического общества». Восточное отделение, 1904, вып. I)
7. *Աճառյան Հ.*, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. 5, Երևան 1962:
8. *Աճառյան Հ.*, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Ա, Երևան, 1971, 698 էջ:
Հատ. Բ 1973, 687 էջ, հատ. Գ, 1977, 635 էջ, հատ. Դ 1979, 674 էջ:
9. *Անդրիկյան Ն.*, Քննություն մը Շիրազու վրա («Բազմավեպ», 1906, փետրվար):
10. *Aslan K.*, Etudes historigues sur le peuple armenien, Paris, 1909.
11. *Աստուրյան Հ.*, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմայ, Վենետիկ, 1912:
12. *Babelon E.*, Les rois de Surie, d'Armenie et de Commagene, Páris, 1890.
13. *Բասմաջյան Կ.*, Իսկական պատմութիւն հայոց, Կ. Պոլիս, 1914:
14. *Բասմաջյան Կ.*, Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն և Հայաստանի մասին դրամներ, Վենետիկ, 1936:
15. *Бикерман Э.*, Хронология древнего мира, М., 1975, 336 с.
16. *Бокщанин А.Г.*, Парфия и Рим, ч. I, М., 1960, ч. II, М., 1966.
17. *Բորիսով Ա.*, Հայոց թագավոր Արտաշեսի արձանագրությունները («Սովետական Հայաստան», օրաթերթ, 16 փետրվարի 1941):
18. *Борисов А.*, Надписи Артаксия (Арташеса) царя Армении («Вестник древней истории», 1946, № 2).
19. *Գալազյան Ա.*, Քննական պատմութիւն Հայոց, Ա, Կ. Պոլիս, 1880, մասն Ա, Բ, Գ, Դ, Թիֆլիս, 1895:
20. *Գրիգորյան Գր.*, Հայ ժողովրդական վիպերգերը և պատմական երգային բանահյուսությունը, հատ. 1, Երևան, 1972:
21. *Գևորգյան (ճուղուրյան) Բ.*, Խորենացուն Խորենացով պետք է հասկանալ, հատ. Բ, Թիֆլիս, 1902:

22. *Gutschmid Alf.*, Geschichte Irans und Seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, Tübingen, 1888.
23. *Gutschmid Alf.*, Über die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichtes Moses von Khoren. Berichte der Königl. Sächseschen Gesellschaft der wissensch. zu Leipzig: "Phil. hist. Klasse", Bd. XXIII, 1876 (հայերեն թարգմանությունը տես «Բազմավեպ», 1877)
24. *Джафарзаде И.М.*, Древне-латинская надпись у подошвы горы беюкдаш (доклады АН Аз. ССР, том IV, № 7, 1948).
25. *Դուրյան Ե.*, Ազգային պատմություն, Երուսաղեմ, 1934:
26. *Дьяконов И.М.*, Старкова К.Б., Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении («Вестник древней истории», 1955, № 2)
27. *Երեմյան Ս.*, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի Երևան, 1963:
28. *Էլշիրեկյան Ժ.*, Հայաստանը և Սելևկյանները, Երևան, 1979, 123 էջ:
29. *Ինճիճյան Ղ.*, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Մեծ Հայք, Վենետիկ, 1822:
30. *Ինճիճյան Ղ.*, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհին, հատ. 1-3, Վենետիկ, 1835:
31. *Լեո* (Առաքել Բաբխանյան), Հայոց պատմութիւն, հատ. Ա, Թիֆլիս, 1917:
32. *Լեո*, Երկեր, հատ. 1, Երևան, 1966, 567 էջ:
33. *Халатянц Г.А.*, Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, М., 1896.
34. *Халатянц Г.А.*, Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского, М., 1903.
35. *Халатянц Г.А.*, Очерк истории древней Армении, М., 1910.
36. *Խաչիկյան Լ.*, Դիտողություն Ս. Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի ԾԴ գլխի մասին (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1948, նո. 11):
37. *Кянджунцян И. Г.*, К вопросу о восточной политике Рима («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 3)
38. Հայ ժողովրդի պատմություն (բուհական դասագիրք), հատ. 1, Երևան, 1963, 485 էջ:
39. Հայ ժողովրդի պատմություն (բուհական դասագիրք), հատ. 1, Երևան, 1975:
40. Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.), հատ. 1, Երևան, 1971, 991, էջ:
41. Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՀ ԳԱ հրատ.), հատ. II, Երևան, 1984, 691 էջ:
42. Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատ. 3, Երևան, 1977:
43. *Հյուբշման Հ.*, Հին հայոց տեղւոյ անունները. Հայոց աշխարհին պատմական տեղագրութեան մասին ուսումնասիրություններով (թարգմ. Հ. Պիլեգիճեան) Վիեննա, 1907:
44. *Մանանդյան Հ.*, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, 444 էջ, Հատ. Բ մասն Ա, 1957, 457 էջ:
45. *Մանանդյան Հ.*, Տիգրան երկրորդը և Հռոմը, Երևան, 1940, 457 էջ:
46. *Մանանդյան Հ.*, Արմավիրի հուշարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946, 58 էջ:
47. *Март Н., Г.Халатянц* «Армянский эпос в Истории Армении М.Хоренского» («Византийский временник», том V, 1898)
48. *Март Н.*, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915.
49. *Меликишвили Г.А.*, К истории древней Грузии, Тейлиси, 1959.
50. *Մելքոնյան Հ. Գ.*, Աղիաբենի պետությունը և Հայաստանը, Երևան 1980 (ՀՀ ԳԱ հրատ.), 274 էջ:

50. Моммсен Ф., Римская история, том второй (перевод В.Н. Неведомского), М., 1887, том третий (перевод А. Веселовского), М., 1887.
52. Մուշեղյան Խ. Ա.,- Պ. Զ. Պոտոկյան, Ծովքի և կոմագենի հայկական դրամները (գրախոսություն, տես ՊԲՀ, 1985, № 4, էջ 208-212):
51. Ямпольский З.И., Вновь открытая латинская надпись у горы Беюк-Даш («Вестник древней истории», 1950 № 1).
52. Шахермайр Ф. Александр Македонский, М., 1984, 384 с.
53. Շահինյան Լ., Պարսից Արշակունի հարստության հիմնադրման տարեթիվը ըստ Մովսես Խորենացու («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, նո.1, էջ 155-172):
54. Շահինյան Լ., Որն է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը («Բանբեր Մատենադարանի», նո. 8, 1967, էջ 21-56):
55. Շահինյան Լ., Նորից Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրության մասին («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, նո. 4, էջ 135-156):
56. Շահինյան Լ., Մովսես Խորենացու ժամանակագրության մի քանի հարցերի մասին («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, նո. 1, էջ 131-155):
57. Շահինյան Լ., Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ հիշվող Վահեի մասին («Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1973, նո. 4, էջ 172-178):
58. Շահինյան Լ., Հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադիրը ըստ Անանունի և Մովսես Խորենացու (ՀՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1976, նո. 6, էջ 95-106):
59. Շահինյան Լ., Սեբեոսի «Պատմությանը» կից Անանուն հեղինակի մի տեղեկության և հարակից հարցերի մասին (ՀՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1980, նո. 2, էջ 83-99):
60. Շահինյան Լ., Հինգ թագավորների «առեղծված»-ացումը (ՀՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1981, նո. 8, էջ 93-109):
61. Շահինյան Լ., Հայկական հնագույն մշակույթը, Երևան, 1982, 35 էջ:
62. Շահինյան Լ., Գիրքը Դարերի խորքից, Երևան, 1984, 66 էջ:
63. Wolski J, Arsacei fondateur du royaume Parthe («Eos», XXIX, 2 (1938)
64. Wolski J., Arsace II et la geneologie des premiers Arsacidas («Historia» Bd. IX, April, 1962, Heft 2).
65. Չագմագճյան Հ., ընդարձակ պատմություն Հայոց, Բոստոն 1917:
66. Չամչյան Ս., Պատմություն Հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1784, 803 էջ, հատ. Գ, Վենետիկ, 1786 (ժամանակագրական հավելվածը) 195 էջ:
67. Paul Z. Bedoukian, Goinage of the Armenian kingdoms of Sophene and Commagene, the American Numismatic Society. Museum Notes 28(1983) pp. 71-87 + 2 pl (№№ 11-12).
68. Petrowicz A., Arsaciden Münzen, Wien, 1904.
69. Սամուելյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1939:
70. Sandalgian Jos., Histoire documentaire de L'Armenie, t. II, Rome, 1917.
71. Մարգսյան Գ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան 1965, 192 էջ:
72. Մարգսյան Գ., Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, 259 էջ:
73. Sellwood David, Anintroduction to the Coinage of Parthia, London, 1971, 315 թ.
74. Советская историческая энциклопедия, т. 10, М., 1967, т. II, М., 1968.
75. Տաշյան Հ., Արշակունի դրամներ («Հանդես ամսօրեա», Վիեննա, 1904, Հոկտեմբեր-նոյեմբեր, դեկտեմբեր, 1905, հունվար, փետրվար, մարտ, ապրիլ:

76. Տեր-Մովսիսյան Ս Քննական պատմություն Հայոց, Վենետիկ, 1914:
77. Տեր-Մովսիսյան Ս., Պատմություն Հայոց, Վենետիկ, 1922:
78. Տիրացյան Գ., Երվանդունիները Հայաստանում (ՀՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1958, նո. 6):
79. Տիրացյան Գ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի մ.թ.ա. III-II դարերի պատմության մասին («Բանբեր Մատենադարանի», 1962, նո. 6, էջ 7-24):
80. Տիրացյան Գ., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. VI դար), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1980, 4, էջ 84-95:
81. Տիրացյան Գ., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. VI դ. վերջ-մ.թ.ա. III դ. վերջ), ՊԲՀ, 1981, 2, էջ 68-84:
82. Тумбиль П.Х., Римская надпись I века н. э., обнаруженная в пределах Азербайджана (Кабаристан), Доклады АН Аз. ССР, том IV, № 7, 1948)
83. Քարամյան Ն., Պարթևները Պարսկաստանում և նրանց հարաբերությունները Հայոց հետ, Վաղարշապատ, 1897:
84. Ֆեթթեր Պ., Հայկական աշխատասիրությունը (թարգմանությամբ Հ. Տաշյանի), Վիեննա, 1895:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1-ին

Գրքում օգտագործված գրաբար տեքստերի աշխարհաբար թարգմանությունները՝

1. էջ 21 «Եվ խիստ սաստիկ պատերազմներ տվեց (Արշակ Բաջը), գրավելով ամբողջ արևելքը: Բաբելոնից էլ հալածում է Մակեդոնացիների իշխանությունը: (Բ, գլ. Բ):
2. էջ 28-29 «Լուսմ է (Արշակ Բաջը) նաև Հռոմեացիների հզորանալը ամբողջ արևմուտքում և ծովի վրա, և այն, որ Սպանիացիներից խլեցին ոսկու և արծաթի հանքերը, որ Գալատացիներին հաղթելով հարկատու դարձրին, ինչպես նաև Ասիացոց թագավորությունը, պատգամավորներ է ուղարկում և խնդրում դաշնակցություն, որ (Նրանք) չօգնեն Մակեդոնացիներին, փոխարենը խոստանալով ոչ թե հարկ տալ, այլ նվերներ՝ տարեկան հարյուր քանդարի չափով» (Բ, գլ. Բ):
3. էջ 49 «Այսուհետև՝ մինչև Վաղարշակի թագավորելը Հայաստանում, ճշմարտագույն ոչինչ չունեմ քեզ պատմելու, քանզի խառնաշփոթ լինելով՝ մարդիկ իրար դեմ են ելել տիրելու մեր աշխարհին: Այս պատճառով էլ Արշակ Մեծը դյուրությամբ մտնելով Հայաստան՝ իր եղբայր Վաղարշակին թագավորեցնում է մեր Հայոց աշխարհի վրա» (Ա, գլ. ԼԱ):
4. էջ 74-75 «Երբ մեռավ Ասորիքի և Բաբելոնի թագավոր Անտիոքոսը, Հայաստանում թագավորեց Արբակը, և Մրուանը (վրաց թագավոր- Լ. Շ.) իր դստերը կնության տվեց Վարբակի որդուն, և մեռավ Մրուանը: Եվ թագավորեց իր որդի Փառանջումը...
... Եվ սրանից հետո Փառանջանումը մեծարեց պարսկակրոն մոգերին...
Եվ բարկացան վրացիները: Եվ խնդրեցին Հայոց թագավոր Վարբակին, որ իր որդուն թագավոր նշանակի իրենց մոտ, քանզի, ասացին մեր թագավորը պարսիկ դարձավ և մոռացավ մայրենի հավատը և պաշտեց հայրենի կրոնը...
Եվ Հայոց թագավորն ուրախությամբ դարձրեց դեսպաններին: Եվ լսեց Փառանջումը, և զորք բերեց Պարսկաստանից, և հավաքեց՝ որտեղից կարողացավ, և եկավ ընդդեմ Հայոց թագավորին: Եվ Վարբակեսը Հայոց և Վրաց զորքերով պատերազմեց Փառանջումի դեմ Տաշրաց գավառում, և սպանեց նրան, և նրա ամբողջ զորքը կոտորեց: Եվ Վրաց վրա թագավորեցրեց իր որդի Արբակին, որի կինը Մրուանի դուստրն էր, և հաջողվեց նրա թագավորությունը...»:
5. էջ 79-80 «Սրան (Պարթև երկրորդ գահակալ Արտաշեսին- Լ. Շ.) հաջորդում է որդին Արշակը, որ կոչվեց Մեծ. պատերազմում է Դեմետրի և Դեմետրի որդու Անտիոքոսի դեմ, քանզի մակեդոնական զորքով նրա (Արշակի- Լ. Շ.) վրա եկավ Բաբելոն և պատերազմի մեջ գերի ընկավ, որին Արշակը բռնեց՝ երկաթե շղթաներով տարավ Պարթևների աշխարհը, ուստի և Սիրիայի նոգես կոչվեց: Իսկ նրա եղբայր Անտիոքոս Սիդեացին, իմանալով Արշակի գնալը, գալիս գրավում է Ասորիքը: Իսկ Արշակը տասներկու բյուր զորքով նորից հետ է դառնում. և Անտիոքոսը սաստիկ ձմեռվանից նեղված, պատերազմով պատահում է նրան անձուկ տեղերում և իր զորքի հետ միասին կորչում է: Եվ Արշակը տիրում է աշխարհի երրորդ մասին...» (Բ, գլ. Բ):
6. էջ 80 «Այն ժամանակ (Անտիոքոս Սիդեացու սպանության.- Լ. Շ.) թագավորեցնում է (Արշակ Մեծը.- Լ. Շ.) իր եղբորը՝ Վաղարշակին, մեր Հայոց աշխարհի վրա, սահմաններ տալով նրան հյուսիսն ու արևմուտքը» (Բ, գլ. Գ):
7. էջ 80 «... Սրանից սերվեց Պարթևների ազգը, և նրանից էր Արշակ Բաջը, որ ապստամբելով Մակեդոնացիներից, թագավորեց Քուշանների երկրում..., նրանից հետո իր որդի Արտաշեսը..., ապա Արշակը՝ սրա որդին, որ կոչվեց Մեծ, որ Անտիոքոսին սպանեց և իր եղբայր Վաղարշակին թագավոր կարգեց Հայոց վրա՝ իր երկրորդը դարձնելով: Իսկ ինքը գնաց Բաբելոն և այնտեղ հաստատեց իր թագավորությունը...: Այս իսկ պատճառով նրա զարմերը Պահլավներ անվանվեցին, իսկ Վաղարշակ եղբոր զարմերը՝ Նախնու անունով Արշակունիներ» (Բ, գլ. ԿԸ):

8. էջ 80-81 «Եվ եղավ, որ Պարթևների Արշակ արքայի հարյուր տասնչորսերորդ տարում և Դեմետրի թագավորության չորրորդ տարում, որն իշխում էր Ասիաստանի ու Ասորիքի վրա, երբ Արշակ արքան գնացել էր արևելք, Դեմետրիոսը զորք հավաքեց և եկավ գրավեց Բաբելոնը:

Երբ տեսավ Դեմետրիոսը, որ Արշակը այնքան մեծ բազմությամբ եկավ հասավ իր վրա, տեղի տվեց նրան և գնաց մինչև Անտիոք, և այնտեղ ճակատամարտ տվեց Արշակի դեմ: Եվ եղավ մեծ պատերազմ Անտիոք քաղաքի մոտ: Հարվածում, բնաջնջում են Դեմետրիոսի զորքը, իսկ Դեմետրիոսին էլ ձերբակալում են: Արշակ արքան նրա ձեռքն ու ոտքը կապում է և առնում գնում է արևելք՝ դեպի բաբելոն Շահաստան:

Դեմետրիոսի եղբայր Անտիոքոսը երբ տեսավ, որ Դեմետրիոսը բռնվեց Արշակ արքայի կողմից, ինքը թագավորեց Ասորիքի և Ասիաստանի վրա, և ապա զորք հավաքեց և գնաց (արշավեց) Բաբելոն տասը տարի հետո: Լուր է հասնում սրան (Արշակին.- Լ. Շ.), թե Դեմետրիոսի եղբայր Անտիոքոսը թագավորեց և եկել է Բաբելոն:

Տասը տարի անց Արշակը ազատում է Դեմետրիոսին և ուղարկում եղբոր մոտ, որպեսզի խոսի նրա հետ, իսկ Դեմետրիոսը չգնաց եղբոր մոտ Բաբելոն, այլ անցավ Ասիաստան: Ապա Բաբելոն արշավեց տասներեք բյուրով:

Իր (Արշակի.- Լ. Շ.) թագավորության հարյուր քսանութերորդ տարում, երբ մոտեցել էր Բաբելոնին, հանկարծակի, ձմեռ ժամանակ նրա վրա է հարձակվում Անտիոքոսը՝ մի նեղ վայրում: Եվ չեն կարողանում հաղթել, զորքը սպառում են, Անտիոքոսին էլ ցած են գցում և սպանում են: Իսկ Անտիոքոսի որդի Սելևկոսին էլ ձերբակալում են, որին ասում է (պատմիչը), արքան պահում էր իր պալատում:

Այն ժամանակ Արշակը իր Արշակ փոքր կոչված որդուն թագավորեցրեց մեր Հայոց աշխարհի վրա՝ Մծբին քաղաքում»:

«Եվ սրանք են Արշակունի թագավորները, որոնք թագավորեցին Հայաստան երկրին Արշակ Մեծից հետո:

Արդ՝ թագավորում է Արշակ Փոքր կոչվածը իր հայր Արշակի թագավորության հարյուր քսանիններորդ տարում, Մծբին քաղաքում, իր եղբայր Վաղարշակի հետ միասին, որին թագավորեցրեց Հայաստան աշխարհի վրա...»:

9. էջ 81 «Իսկ Դեմետրը անցնելով եկավ միջագետք, կամեցավ գրավել ամբողջ Բաբելոնիան և վերնագավառները, որպեսզի կարողանա տիրել համայն կայսրությանը: Այնժամ հույները և մակեդոնացիները, որոնք բնակվում էին այն կողմերում, ի մի գալով, պատվիրակներ ուղարկեցին Դեմետրի մոտ և խոստացան օգնել, եթե անցնի նրանց երկրով և հաղթի պարթևների ցեղերը: Եվ նա այդ հույսով ուրախացած, շուտափույթ անցավ նրանց մոտ, որպեսզի Արսակեսն արքային՝ ինքը հզորանա, հաղթի Տրիփոն արքային՝ վանելով նրան Ասորիքից: մինչև պարթևների գալը, ինքը հզորանա, հաղթի Տրիփոն արքային՝ վանելով նրան Ասորիքից: Եվ նրան մեծ սիրով ընդունեցին գավառների բնակիչները, և ինքը շտապ բազում մարդիկ հավաքեց, զորքով պատերազմի գնաց ընդդեմ Արսակեսի, որի ընթացքում, ինչպես ասացինք, ձերբակալվեց»:

10. էջ 82 «... Անտիոքոսը ելավ պարթևների դեմ և Օհանը (Հովհաննես Հյուրկանոսն է.- Լ. Շ.) գնաց նրա հետ: Այս մասին վկայում է Նիկողայոս Դամասկացին իր ձառերում և ասում է, թե Անտիոքոսը երկու օր մնաց Լիզոս գետի մոտ և այնտեղ հաղթեց պարթևների Ուզադին զորապետին՝ Օհանի օգնությամբ, հրեաների մեծ ուժով, երբ նրանց տոնախմբություններն էին և դա հակառակ էր իրենց օրենքներին: Եվ չմոռացավ այս բանը, քանզի մոտ էր հետաքաբայա հիսուներորդ տոնը, երբ, և ինչպես շաբաթ օրը, կամ էլ այլ հոշակավոր տոներին մեզ օրենք չէ ճանապարհ գնալ: Եվ այն ժամանակ Անտիոքոսը պատերազմեց պարթևների Արշակ արքայի դեմ, որում կորցնելով իր բազում զնդերը, մեռավ: Եվ Ասորիքին թագավորեց նրա եղբայր Դեմետրը,

շատերին, և ինքը շտապ գալիս է իր քաղաքը, որպեսզի իր մոտ գումարի Հայոց, Վրաց և Կեսարիայի կողմերի զորքերը, նաև Միջագետքինը, ինդրելով և վարձ վճարելով: Գարնանային օրեր էին, ուստի բոլոր զորքերը արագ հավաքվեցին, նաև Մուրացյան տանուտեր Արգամը, որը Աժդահակի սերնդից էր, (եկավ) հետևակ զորքի բազմությամբ» (Բ, գլ. ԽԴ):

25. էջ 259, տես հատվ. նո. 22-2:

26. էջ 225-226 Երվանդի պատերազմն Արտաշեսի դեմ և փախուստը, քաղաքի առնվելը և նրա մահը

Բայց Սմբատը մանուկ Արտաշեսի հետ բարձրանում է Գեղամա ծովի ափը, Արագած կոչված լեռան թիկունքում. նրանք շտապում էին հասնել Երվանդի բանակին: Նրա զորքերի բազմությանը նշանակություն չտալով, միայն Մուրացյան Արգամից էին ակնածում, որովհետև քաջ մարդ էր, բազմաթիվ տիգավորներով: Եվ Երվանդի բանակը ավելի քան հարյուր ասպարեզ հեռու էր նրա քաղաքից, հյուսիսում, Ախուրյան գետի վրա: Երվանդը երբ լսեց (Սմբատի մոտենալը), նրա դեմ հանեց իր զորքերի բազմությունը և ճակատեց իր բանակից ոչ հեռու: Իսկ Արտաշեսը Մուրացյան նահապետին պատգամ էր ուղարկում հաստատուն երդումներով: որ նրան կթողնի, ինչ որ նա ստացել էր Երվանդից, և էլի ուրիշ բաներ կավելացնի, միայն թե նա Երվանդին թողնի, մի կողմ քաշվի:

Երբ Արտաշեսի նշանները Երվանդի զորքի ճակատի առաջ երևացին, Արգամը հետևակների բազմությունն առավ ու մի կողմ քաշվեց: Իսկ Սմբատը հրամայեց պղնձե փողերը հնչեցնել և իր զորքի ճակատն առաջ շարժելով սլանում էր, ինչպես արծիվը կաքավների երամի վրա: Իսկ Հայոց նախարարները, որոնք Երվանդի ճակատի աջ ու ձախ թևերն էին կազմում, խառնվում միանում էին նրա հետ: Վրաց զորքերը թեպետ իրենց Փարսման թագավորի հետ հանդուգն հարձակում գործելով ընդհարվեցին, բայց շուտով փախչում էին մյուս կողմը: Այդտեղ Երվանդի զունդը և Միջագետքի զորքերը սարսափելի կոտորած կրեցին: Երկու ճակատների իրար խառնվելիս Արտաշեսի դեմ են գալիս Տավրոսից քաջ մարդիկ, որոնք մահն աչքերն առած՝ Երվանդին խոստացել էին, թե Արտաշեսին կսպանեն: Սրանց հետիոտն պատահում է Գիսակը, Արտաշեսի ծծմոր որդին, և մեջ մտնելով նրանց սպանում է և հաղթություն է տանում, որի ժամանակ նրա երեսի կեսն էլ սրով կտրում են և նա մեռնում է այս գործի վրա: Մնացած զորքերը փախուստի են դիմում: Իսկ Երվանդը ձիով շատ ասպարեզներ անցնելով և իր բանակից մինչև քաղաք հաստատած իջևաններում նոր-նոր ձիեր հեծնելով փախչում էր անընդհատաբար: Սմբատն էլ նրան հետամուտ լինելով՝ սաստկապես հալածում էր գիշերով մինչև քաղաքի դուռը: Իսկ Մարաց զորքերը Երվանդի գնդի կողմն անցնելով՝ մթության մեջ բանակ էին դնում դիակների վրա: Արտաշեսն էլ հասնելով Երվանդի խորանին, որի շուրջը նա կաշու և կտավի առագաստներով պարիսպ էր քաշել, իջավ և գիշերը նրա խորանում մնաց: Իսկ երբ լուսացավ, նա տիրաբար կարգադրելով հրամայեց սպանվածներին թաղել: Այն հովիտը, որտեղ (Մարաց) զորքերը դիակների վրա բանակ դրին, կոչեց Մարաց մարգ, իսկ ճակատամարտի տեղը կոչեց Երվանդավան, իբրև թե այստեղ վանեց Երվանդին, այսպես էլ կոչվում է մինչև այսօրվա օրս: Ապա չվեց գնաց Երվանդի քաղաքը. կեսօրից առաջ Երվանդի դաստակերտը հասնելով՝ զորքին հրամայեց, որ միասին բարձր աղաղակեն «Մար ամատ», որ թարգմանվում է՝ Մարը եկավ, սրանով հիշեցնելով այն վիրավորանքը, որ նրա մասին ուղարկում էր Երվանդը Պարսից թագավորին և Սմբատին, նրան Մար կոչելով: Հենց այս ձայնով էլ այն դաստակերտը Մարմետ կոչվեց, հավանորեն Արտաշեսի կամքով, որպեսզի Երվանդի անունը նրա վրայից վերանա: Այս է պատճառը այդ դաստակերտի անվանակոչության:

Բայց Սմբատը գիշերով Երվանդի հետևից գալով փոքրաթիվ վաշտով՝ քաղաքի դուռը պահում էր, մինչև որ Արտաշեսը և բոլոր զորքերն եկան: Եվ երբ քաջերն սկսեցին ամրոցի դեմ կռվել՝ ամրոցի մարդիկ անձնատուր եղան և քաղաքի դուռը բացին: Զինվորներից մեկը մտնելով՝

վաղորդ Երվանդի գլխին խփեց և ուղեղը տան հատակի վրա ցրվեց՝ այսպես ջախջախվելով վախճանվեց քսան տարի թագավորելուց հետո: Բայց Արտաշեսը հիշելով, թե Երվանդը Արշակունյաց ցեղի խառնուրդ էր, հրամայում է թաղել և մահարձան դնել:

27. էջ 235 «Բայց ասում են Երվանդի մասին, թե հմայող և դժնի հայացք ուներ, որի պատճառով արքունի սպասավորները սովորություն են ունեցել այգաբացին որձաբար քարեր բռնել ընդդեմ Երվանդի, և նրա դժնի նայվածքից, ասում են, այդ որձաբարերը պայթել են: Բայց սա կամ սուտ է և առասպել, կամ էլ դիվական ինչ-որ զորություն է ունեցել...» (Բ, գլ. ԽԲ):

28. էջ 236 «Միջնաբերդն ամրացնում է բարձր պարիսպներով, պարիսպների մեջ պղնձե դռներ է կանգնեցնում և երկաթե սանդուխքներ ներքևից մինչև վերև՝ մինչև դուռը, և սանդուխքի վրա, աստիճանների միջև ծածուկ որոգայթներ (է դնում), որպեսզի բռնվեր ամեն ոք, որ գաղտնի էլնելով կամենար դավել արքային: Եվ, ասում են, սանդուխքը երկդիմի էր սարքված, մեկը որպես արքունի սպասավորների և առհասարակ ցերեկային ելուժուտքի ճանապարհ, իսկ մյուսը՝ գիշերային և ընդդեմ մարդադավերի» (Բ, գլ. ԼԹ):

29. էջ 239-240

ա. Ալանների արշավանքն ըստ Մովսես Խորենացու
Հովսեպոս Փլավիոսի

Իսկ ալանների ազգի մասին,

որոնք սկյութացիներ են և բնակվում են Տանայիս գետի ու Մեոտիս լճի մերձակայքում, մեկ այլ տեղ նախապես արդեն հիշեցինք: Այս ժամանակ (Վեսպասիանոսի կայսրության 4-րդ տարում, այն է՝ 72 թ. մ.թ.-Լ. Շ.) սրանք խորհուրդ արեցին ավարառության համար արշավել մարաց երկիրը և այլ գավառներ, ուստի համաձայնության են գալիս Վրկանացոց թագավորի հետ, որ նրա երկրով անցնեն, քանի որ անցնող ճանապարհի մոտքը Ալեքսանդր Մակեդոնացի թագավորը փակել էր երկաթե ամուր դարպասներով: Արդ, երբ մուտքը նրան տրամադրվեց, նրանք հոծ բազմությամբ հարձակվեցին մեղացիների վրա, որոնք ոչինչ չէին կասկածում, և կողոպտեցին բազմամարդ ու տարատեսակ անասուններով հարուստ երկիրը, քանզի ոչ ոք չհամարձակվեց նրանց դիմադրել: Իսկ այդ երկրի Պակորոս (= Բակուր) թագավորը սարսափահար փախել էր դժվարամատույց տեղեր ամենայն

բ. Ալանների արշավանքն ըստ Մովսես Խորենացու

Այս ժամանակներում (նկատի ունի Արտաշես Բ-ի թագավորության սկզբի տարիները՝ մոտ 87-92 թ.թ.) ալանները միաբանելով բոլոր լեռնականներին, Վրաց աշխարհի կեսն էլ իրենց կողմը ձգելով, մեծ բազմությամբ գալիս տարածվում են մեր աշխարհում: Արտաշեսն էլ հավաքում է իր զորքերի բազմությունը և տեղի է ունենում պատերազմ երկու քաջ և աղեղնավոր ազգերի միջև: Ալանների ազգը փոքր-ինչ տեղի է տալիս և մեծ Կուր գետն անցնելով, բանակ է դնում գետի ափին՝ հյուսիսային կողմում, իսկ Արտաշեսն էլ գալով բանակում է գետի հարավային կողմում, գետը ընկնում է նրանց միջև:

Բայց քանի որ ալանների արքայորդուն Հայոց զորքը ձերբակալելով բերել էին Արտաշեսի մոտ, ալանների թագավորն հաշտություն է խնդրում, խոստանալով Արտաշեսին տալ ինչ որ կամենա: Խոստանում է նաև երդումով, մշտնջենավոր դաշինք հաստատել, որ ալանների երիտասարդներն այնուհետև չասպատակեն Հայոց աշխարհը: Եվ երբ Արտաշեսը չի

հարստությունը նրանց թողնելով, և հազիվ կարողացավ կնոջն ու հար-
ձերին, որոնք գերի էին ընկել, հար-
յուր տաղանդ վճարելով ազատել:
Այսպիսով հեշտությամբ և առանց
մարտի (կողոպուտի) ենթարկեցին
երկիրը և հասան մինչև Հայաստան,
ուր թագավորում էր Տիրիդատեսը:
Սահազմի ելավ նրանց դեմ, ճակա-
տամարտ տվեց, բայց քիչ մնաց, որ
նրանց ձեռքը կենդանի գերի ընկներ:
Քանզի (ալաններից) մեկը հեռվից
պարան ձգեց նրա վրա և նրան ար-
դեն կոններ, եթե (Տիրիդատեսին)
չհաջողվեր իր սրով իսկույն կտրել
պարանը և արագորեն փախչել: Իսկ
ալանները այդ կռվից առավել զա-
գագած երկիրը թալանեցին և երկու
թափավորություններից էլ մարդկանց
մեծ բազմություն և ուրիշ շատ ավար
առնելով նորից իրենց երկիրը վերա-
դարձան (տես «Պատերազմ հրեից»,
դպր. Ը, գլ. Ժ):

համաձայնվում պատանուն վերադարձնել, պատանու թույրը գալիս է գետի ափը՝ մի մեծ դարավանդի վրա և թարգմանների միջոցով խոսք է ուղղում Արտաշեսի բանակի կողմը... (Այստեղ Ալանաց օրիորդ Սաթնիկի հանրահայտ խոսքերը՝ ուղղված Արտաշեսին): Արտաշեսը լսելով այս իմաստուն խոսքերը, գնում է գետի ափը և՝ տեսնելով կույսի գեղեցկությունը և լսելով նրանից իմաստուն խոսքեր, ցանկացավ կույսին: Ապա կանչում է իր դայակ Սմբատին, հայտնում է իր կամքը՝ Ալանաց օրիորդին կնության առնելու, քաջերի ազգի հետ ուխտ-հաստատելու և պատանուն խաղաղությամբ արձակելու մասին: Այս բանը հաճելի է թվում Սմբատին, և նա մարդ է ուղարկում ալանների թագավորի մոտ, որ նա ալանաց արքայադուստր Սաթնիկին կնության տա Արտաշեսին: Ալանների արքան ասում է. «Եվ որտեղից քաջ Արտաշեսը պիտի տա հազարը հազարներից և բյուրը բյուրերից ալանների քաջազգի կույս օրիորդի փոխարեն»: Վիսասաններն երգելիս, այս տեղն առնապեղաբանելով ասում են. «Հենձավ արի Արտաշես արքան գեղեցիկ սև ձին, և հանելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը, և անցնելով գետն իբրև սրաթև արծիվ, և նետելով շիկափոկ ոսկեօղ պարանը, գցեց Ալանաց օրիորդի մեջքը, և շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը, արագ հասցնելով իր բանակը»: Ապա Խորենացին ստուգաբանում է, թե ինչ է նշանակում «շիկափոկ, ոսկեօղ պարան»-ը և ինչպես հասկանալ «տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթնկանն» արտահայտությունների իմաստը: Վերջում նշում է. «Սա Արտաշեսի կանանց մեջ դառնալով

առաջինը՝ ծնում է Արտավազդին
և բազում ուրիշների, որոնց անվանա-
պես թվարկելը այժմ կարևոր չհամա-
րեցինք, այլ կիիշենք հետո, երբ անհի-
րաժեշտ տեղը կհասնենք (Բ, գլ. Ծ):

30. էջ 251 «Այն ընդունելով բարեկամ ու բաշ աղեղնավոր, արի վաղարշակը՝ կորովախոսն ու հանճարեղը, հրամայում է մեծ զգուշությամբ պահել արքունի գանձարանում, որպես իր գանձերից առաջինը, իսկ նրանից մի մասը հրամայում է արձանի վրա դրոշմել» (Ա, գլ. Թ) :

31. 254 «Անցավ օվկիանոսի այն կողմը ե հասավ մինչև Իսպանիա... Եվ երկրորդ անգամ արևմուտք գնալիս, մեռնում է ծովում: Եվ թագը ծառանկում է նրա որդին՝ Տիգրանը»:

32. էջ 262 «... Ըստ մեր կարողության այս պատմության մեջ համառոտակի կբերենք
կարևորագույն և հիշարժան անցքերը» (քաղելով) նախկին և հին պատմիչների թողած հիշատա-
կարաններից, փոքր-ինչ և թեթևակի բացահայտելով մեր բնիկ Արծրունյաց տոհմի վիճակն ու
պատմության մեջ, որպեսզի հայտնապես երևան Նրանց քաջություններն ու առաքինութ-
յունները՝ ըստ անունների, տեղերի ու ժամանակների: Եվ քննեցի կարևորագույնները, խոսքերիս
ընթացքը կարգավորելու համար, թե ովքեր էին, երբ, որտեղից, ո՞ր, ինչո՞ւ և որքան եկան,
ինչպիսիք էին, ինչպե՞ս ապրեցին և ինչի պիտանի եղան»:

33. Էջ 262 «Իսկ մեզ այս պատմությունները հասել են ըստ հին պատմագիրներ Մամբրե Վերծանողի, Նրա Մոկեսն անունով եղբոր և Թեոդորոս Քերթոզի, որոնք Ղևոնդ քահանայի աշակերտներից էին... Սրանք Վահան Արծրունու հրամանով հանձն առան հետախուզել, քննել ու գրել հին ազգերի (= տոհմերի, -Լ. Շ.) համառոտ պատմությունը և չկարողացան աշխատասիրել հանգամանալի»:

34. Էջ 268 « (Արտաշեսը) առաջադեմ լինելով, չի կամենում երկրորդական գահը ունենալ, այլ ձգտում է ավագություն: Արշականը համաձայնելով նրան է տալիս նախագահությունը : Քանի որ (Արտաշեսը) հպարտ և պատերազմասեր մարդ էր, որը և Պարսկաստանում արքունի (պալատ) շինեց իր համար և առանձին դրամ կտրել տվեց իր պատկերով և Արշականին իր ձեռքի տակ թագավոր է կարգում Պարսկաստանի վրա, ինչպես և իր որդի Տիգրանին՝ Հայոց վրա» (Բ, գլ. ԺԱ):

35. էջ 272 «Եվ անմիջապես դիմում է Պաղեստինացոց աշխարհը՝ Պաղոմայիդ բաղաբի դեմ, Կլեոպատրայից վրեժ առնելու, իր (Տիգրանի) հոր դեմ նրա Դիոնիս որդու գործած հանցանքի համար» (Բ, գլ. ԺԴ)։

36. էջ 282 «Անցնե՛ք այսուհետև գրելու Տիգրանի և նրա գործերի մասին: Քանզի սա մեր թագավորներից ամենահզորը և ամենախոհմն էր և նրանցից բոլորից բաց: Նա Կյուրոսին աշակից եղավ Մարաց իշխանությունը տապալելու, հույներին էլ ոչ քիչ ժամանակ նվաճելով իրեն հնազանդեցրեց, և մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով հասցրեց մինչև մեր հին բնակության սահմանների ծայրերը. բոլոր իր ժամանակակիցներին նախանձելի եղավ, իսկ հետո եկողներին ցանկալի՝ թե ինքը և թե իր ժամանակը:

... Եւ բաջերի գլուխ կանգնեց և ցույց տալով բաջերուն՝ մեր ազգը բարձրացրեց, և մեզ, որ լծի տակ էինք, դարձրին քատերին լուծ դնողներ և հարկապահանջներ. մթերքներ ոսկու և արծաթի, և պատմական քարերի և զգեստների և զանազան գույների և գործվածքների՝ տղամարդ-կանց և կանանց համար առհասարակ բազմացրեց, որոնցով տգեղները գեղեցիկների նման սքանչելի էին երևում, իսկ գեղեցիկները այն ժամանակի համեմատ դյուցազունների էին նման-վում: Հետևակ կռվողները ձիավոր դարձան, պարսատիկներով կռվողները՝ հաջող աղեղնավոր-ներ, կոպալավորները՝ զինվեցին սրերով ու տեգ-նիզակներով, զրաի չուներցողները վահաններով

և երկաթե զրահներով պարածածկվեցին: Եվ նրանց ի մի վայր հավաքվելը, նրանց արտաքին տեսքն ու պահպանակների փայլքն ու շողքը բավական էին թշնամիներին արտահալածելու համար: Նա խաղաղություն ու շենություն բերեց, բոլորին լիացրեց յուզով ու մեղրով:

... Մարմնի ցանկություններում էլ չափավոր է եղել, մեծիմաստ և պերճաբան և լի բոլոր բարեմասներով, որ պիտանի են մարդուն... Արդարադատ և հավասարասեր կշեռք ունենալով... չէր նախանձում լավագույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր ընդհանրապես ամենքի վրա տարածել իր խնամքի զգեստը:

Սա սկզբում դաշնակից լինելով Աժդահակին, որ մարացի էր, նրան կին է տալիս իր Տիգրանուհի քրոջը, որին թախանձանքով խնդրում էր Աժդահակը: Քանզի (Աժդահակը) մտածում էր, այսպիսի ազգականության շնորհիվ կամ հաստատուն սեր պահպանել Տիգրանի հետ, կամ այս կերպով հեշտությամբ դավաճանորեն սպանել...» (Ա, գլ. ԻԴ):

37. էջ 283 «Աժդահակի երկյուղի և կասկածանքի մասին Կյուրոսի և Տիգրանի սիրո և միաբանության պատճառով»:

«Բայց նրա այս մտածմունքների առիթն էր մտերմական դաշնակցությունը, որ Կյուրոսը առաջարկեց Տիգրանին. և շատ անգամ, երբ այս բանը հիշում էր, քունը փախչում էր նրանից, և անդադար նա խորհրդակիցներին այսպես հարց էր տալիս. «Բնչպիսի հնարքներով մենք պիտի կարողանանք քանդել սիրո կապը պարսիկի և բազմաբյուրավոր Հայկազնի միջև» (Ա, գլ. ԻԵ):

38. էջ 283 «Սա (Տիգրանը, - Լ. Շ.) մեկ և միակն է Հայկազուններից, որ Աժդահակին սպանեց և գերի տարավ նրա տունը և Անոյշին՝ Վիշապների Մորը, օժանդակ ունենալով Կյուրոսին՝ նրա կամքով և հոժարությամբ, (որը, - Լ. Շ.) Պարսից և Մարաց իշխանությունները հափշտակեց» (Ա, գլ. ԼԱ):

39. էջ 284 «Եվ Հայոց թագավորը (զորք է) ժողովում Կապադովկիայի սահմաններից, և Վրաց ու Աղվանից ընտիրները, որոնք կային, և Մեծ ու Փոքր Հայքերի բոլոր ընտիրները և իր ամբողջ զորությամբ շարժվում է Մեղացոց կողմերը: Վտանգը հարկադրում է Աժդահակին՝ Հայկազնի դեմ ելնել պատերազմով և ոչ փոքր բազմությամբ» (Ա, գլ. ԻԹ):

40. էջ 286 «Բայց քանի դեռ Տիգրանը և Կյուրոսը իրար չէին հասել, Աժդահակը նվերներ էր ուղարկում Կյուրոսին, խոստանում է նրան տալ Սենեբերիմյանների տերության չորրորդ մասը Նինվեի կողմերում, նաև Տմորիքը իր բոլոր բերդերով, և այսպես ոչ թե մեկ անգամ, այլ հաճախակի՝ մեկը մյուսի հետևից դեսպաններ էր ուղարկում հրովարտակներով և նվերներով»:

41. էջ 287 «Ապա գալիս են Հայոց թագավոր Տիգրանի մոտ և նրան հայտնում են Աժդահակի մտածմունքը: Այնժամ Սանասարյանները Տիգրանից ստանալով հրովարտակ, նվերներով գնացին Կյուրոսի մոտ, նրան բերեցին Տիգրանի մոտ և անմիջապես պատերազմի գործը ավարտվեց...»:

42. էջ 287 «... Եվ Կյուրոսը՝ հետապնդելով զորքին, ոչ քիչ թվով կոտորեց, մինչև որ Աժդահակի ամբողջ զորքը սուսերով սպառվեց, իսկ ինքը տիրեց Մարաց և Պարսից»:

43. էջ 287 «... Ոչ սակավ օրեր պատերազմ տալով, համարյա թե մեկ ամիս ժամանակ, որում Հայոց զորքը բաջուրյան ոչ քիչ գործեր ցուցաբերեց, որը շարժեց Պարսից ամբողջ զորքի և բարբարոսների զարմանքը: Եվ կոտորեցին Գալատացիների ամբողջ զորքը՝ մեծամեծներից սկսած մինչև փոքրերը...»:

44. էջ 323 «Իսկ Արտավազը, չգոհանալով երկրորդության պատիվը նրանցից անելով, խլում է նաև Նախճավանը և բոլոր գյուղերը Երասխի հյուսիսում, և այնտեղ եղած ապարանքներն ու բերդերը իրեն ժառանգություն է դարձնում: Արգամի որդիները այս բանին չհամբերելով, դիմադրում են նրան, սակայն արքայորդին հաղթելով կոտորում է Արգամի բոլոր զավակներին՝ իրենց հոր հետ, ինչպես և Մուրացյան ցեղի բոլոր երևելիներին, և գրավում է նրանց գյուղերն ու ամբողջ իշխանությունը»:

45. էջ 323 «Արտավազը Սմբատին նախանձելով, կամենում է սպանել նրան, բայց նրա դավադրությունը բացվում է և մեծ վիշտ է պատճառում նրա հորը: Իսկ Սմբատը տեղի տալով գնում է Ասորեստանի կողմերը, կամովին թողնելով Հայոց զորքի իշխանությունը, որի վրա աչք ուներ Արտավազը»:

46. էջ 324 «Իսկ Տրայանոսը՝ Պարսկաստան անցնելով և իր բոլոր ցանկացածը կատարելով, հետ է դառնում Ասորիքով:

Նրա առաջ է գալիս Մաժանը և եղբայրների վրա մատնություն է անում, «Գիտցիր, ասում է, ով թագավոր, եթե Արտավազին և Տիգրանին երկրից չվտարես և Հայոց զորքերը Ջարեհին չհավատաս»՝ հարկերն առանց դժվարության չեն հասնի քեզ»: Մաժանն այս արավ՝ քեն պահելով Սմբատի համար, քանզի նա իրեն էլ էր սնուցել, մինևույն ժամանակ կամենում էր Տիգրանին էլ հեռացնել, որպեսզի ինքը միաժամանակ թե քրմապետ լինի և թե արևմտյան (զորքի) սպարապետ: Տրայանոսն ուշադրություն չդարձնելով՝ նրան ձեռնունայն հետ է դարձնում: Իսկ Արտավազն ու Տիգրանը նրա այս դավը լսելով՝ որսի ժամանակ դարան սարքեցին, սպանեցին Մաժանին և տարան թաղեցին Բազնաց ավանում իբրև քրմապետի: Իսկ Արտաշեսն այդ ժամանակից սկսած անխափան հարկ վճարեց Տրայանոսին և նրանից հետո Ադրիանոս կայսեր՝ մինչև իր կյանքի վերջը»:

47. էջ 332 «Բայց Արտաշեսի բախտից այդ նույն ժամանակ Հռոմում մահանում է Դոմետիանոսը, և նրանից հետո Ներվասը՝ թագավորելով ոչ ավելի, քան մեկ տարի: Այս բանից հպարտացած Հայոց և Պարսից զորքերը ասպատակեցին նույնիսկ հույների կողմերը: Սրանց նայելով Եգիպտացիները և Պաղեստինացիների կողմերը ևս դադարեցին հարկ վճարելուց»:

48. էջ 333, «Այս ժամանակներում հռոմեացիների վրա թագավորում է Տրայանոսը: Ամբողջ արևմուտքը խաղաղացնելուց հետո նա դիմում է Եգիպտացիների և պաղեստինացիների վրա, և նրանց նվաճելով իր ձեռքի տակ՝ արշավում է արևելք պարսիկների վրա: Արտաշեսը աճապարելով և մեծամեծ նվերներով ընդառաջ է գնում նրան, հանձն է առնում իր հանցանքը, անցած տարիների հարկերն էլ նրա առաջն է դնում և ներումն ստանալով նրանից վերադառնում է Հայոց աշխարհը: Իսկ Տրայանոսը անցնելով Պարսկաստան և իր բոլոր ցանկացածը կատարելով՝ հետ է դառնում Ասորիքով»:

49. էջ 334, տես նո. 46:

50. էջ 343, «Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղ բլուրին հավանելով, քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ: Երասխն էլ օգնում է նրան անտառափայտով: Ուստի առանց դժվարության և արագ շինելով՝ այնտեղ մեկայն և կանգնեցնում և Բազարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի արձանը և բոլոր հայրենական կուռքերը: Բայց Ապոլոնի արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս, ճանապարհին մոտ: Երվանդի քաղաքից դուրս է բերում հրեա գերիներին, որ այնտեղ էին տարված Արմավիրից, և բերում նստեցնում է Արտաշատում: Նաև Երվանդի քաղաքից բոլոր վայելչությունները, ինչ որ նա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ որ հենց ինքն էր շինել՝ բերում է Արտաշատ, առավելապես իր կողմից է հորինում (կառուցապատում) արքայանիստ քաղաքին վայել»:

51. էջ 349, տես նո. 29, երկրորդ սյունակ, առաջին հատված:

52. էջ 349 «Զորքի իշխանությունն էլ Արտաշեսը չորս մասի է բաժանում. արևելյան կողմի զորքը թողնում է Արտավազին, արևմտյանը տալիս է Տիգրանին, հարավայինը հավատում է Սմբատին, իսկ հյուսիսայինը՝ Ջարեհին: Եվ Ջարեհը խիզախ մարդ էր, երեների որսի մեջ հաջողակ, բայց պատերազմներում վատ և դանդաղկոտ: Այս բանը իմանալով Վրաց թագավորը ոմն Քարձամ, ապստամբեցնում է իր երկիրը և Ջարեհին բռնելով բանտարկում է Կովկասում, որի դեմ Արտավազն ու Տիգրանը պատերազմում են՝ Սմբատի հետ միասին, և իրենց եղբորը հետ են դարձնում մեծ կապանքից»:

Պատերազմ Բասյանում Դոմետիանոսի զորքերի հետ

Առասպելներում այս բանը երգել կամենալով՝ ասում են, թե եկած է եղել մի ոմն Դոմետ, որ ինքը Դոմետիանոս կայսրն է, բայց ոչ թե ինքն է եկել այս կողմերը, այլ նրա հրամանն ու զորքերը այլաբանելով (առասպելները) նրա անունով են կոչել:

55. էջ 367-369 «Այն ժամանակ (Երվանդի սպանվելուց անմիջապես հետո, - Լ. Շ.) Վրաց թագավորներ Ազուկ և Ազմայրը օգնության կանչեցին լեկերի և օսերի թագավորներին՝ Բագուկին և Անբագուկին, որոնք եղբայրներ էին։ Սրանք իրենց հետ բերեցին պաճանիկներին, ջիկերին, դուրձուկներին, դիդոներին, և վրաց գորբի հետ միավորվելով հանկարծակի մտան Հայոց աշխարհը, քանի դեռ սրանք պատրաստ չէին, և զրավեցին Շիրակն ու Վանանդը՝ մինչև Բասեն, ապա դարձան Նախճավանի դաշտը և բազում ավար վերցրին, ապա Փռոխոսի դռնով ելան, արագորեն անցան Կուր գետը և զնայով Կամբեջան, բանակեցին Իորի գետի մոտ։ Իսկ Սմբատը, հավաքելով Հայոց զորքը, նրանց հետապնդեց մինչև Կուր գետը, դեսպաններ ուղարկեց և ասաց նրանց. «Հայերից որքան որ սպանեցիք, թողնում եմ ձեզ և ինչ ունեք ավարի առած, թող ձեզ լինի, իսկ գերիները, որ ձեզ մոտ են, հետ վերադարձրեք»։ Իսկ նրանք հպարտացած խստագույնս պատասխանեցին նրան, որ կվերադառնան և իրեն էլ կգերեն։ Այս լսելով Սմբատը, անցավ Կուր գետը և նրանց վրա հարձակվեց առյուծաբար։ Իսկ օսերի թագավոր Բագուկը նրան մենամարտի կանչեց և մեռավ նրա ձեռքից, քանի որ նիզակը (Սմբատի, - Լ. Շ.)՝ խոցելով նրա կուրծքը, մեկ կանգունաչափ դուրս երկել մարմնից։ Ապա նրա եղբայր Անբագուկը մենամարտեց ընդդեմ նրա և նիզակահար լինելով ընկավ մեռավ։ Եվ ասում է (Սմբատը)՝ «թող սա վրեժխնդրություն լինի Հայոց կանանց և անմեղ մանկանց համար, որ սպանվեցին ձեր ձեռքով»։ Ապա հակառակորդ ալեոդոջ բանակները ահավորապես իրար խառնվեցին, և անթիվ մարդիկ ընկան երկու կողմերից

[illegible]

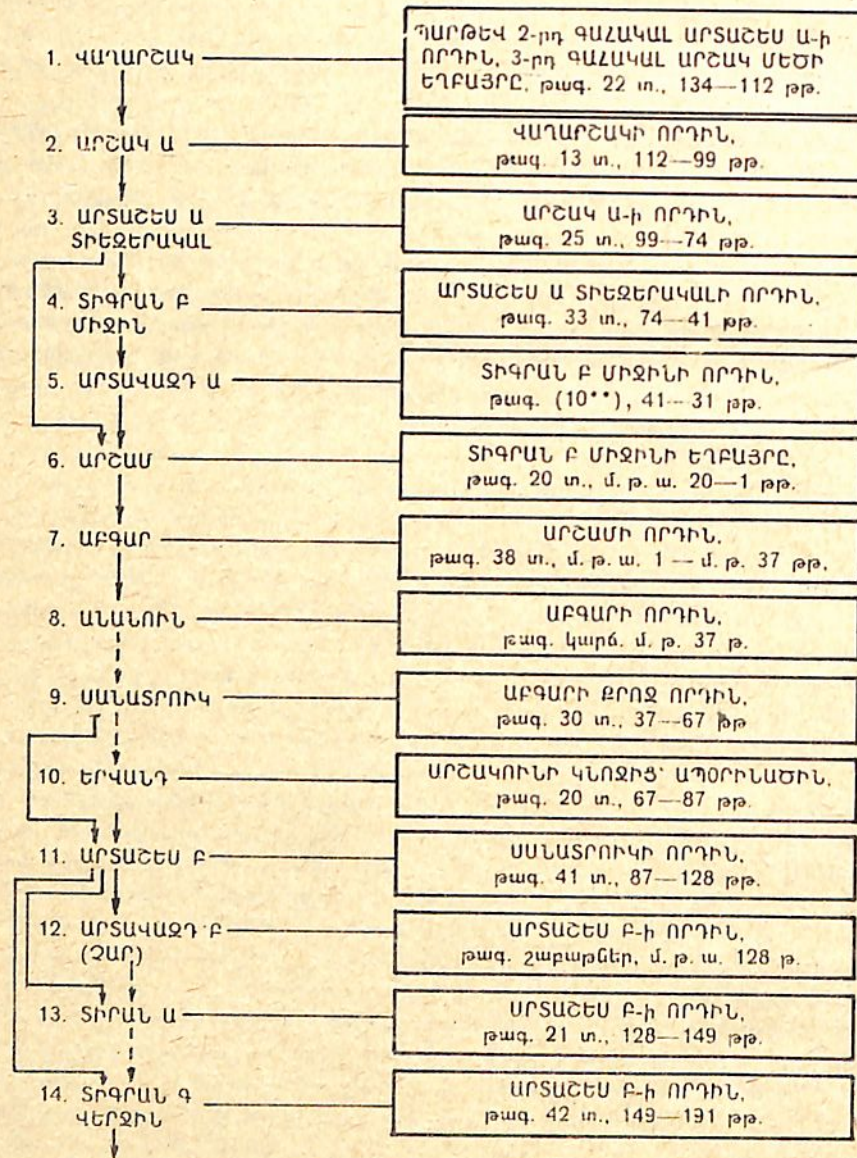
Արդարև, և եղանակներ կ'ունենք հետո Արտաշեսի հրամանով նա գործով գնում է 369 «Այնքան բացագործություններից հետո Արտաշեսի հրամանով նա գործով գնում է Ալանների աշխարհը՝ Սաթենիկի եղբորն ոգնելու։ Քանզի Սաթենիկի հայրը մեռնելով մի (կողմակի) մարդ բռնությամբ թագավորել էր Ալանների աշխարհի վրա և հալածում էր Սաթենիկի եղբորը։ Մերաւը նրան հալածեց հեռացրեց, Սաթենիկի եղբորը կարգեց իր ազգի վրա և հակառակորդների երկիրն ավերեց՝ բոլորին գերի վերցնելով, բերեց Արտաշատ։ Արտաշեսը հրամայում է նրանց բնակեցնել Մասիսի հարավ-արևելյան կողմում, որ կոչվում է Շավարշական գավառ, պահպանելով նաև բնիկ Արտազ անունը, քանզի այն աշխարհը, որտեղից գերվել էին, Արտազ է կոչվում մինչև այսօրվա ժամանակը» (Բ, գլ. ԾԳ) :

57. էջ 369 ՏԵՍ նո. 52

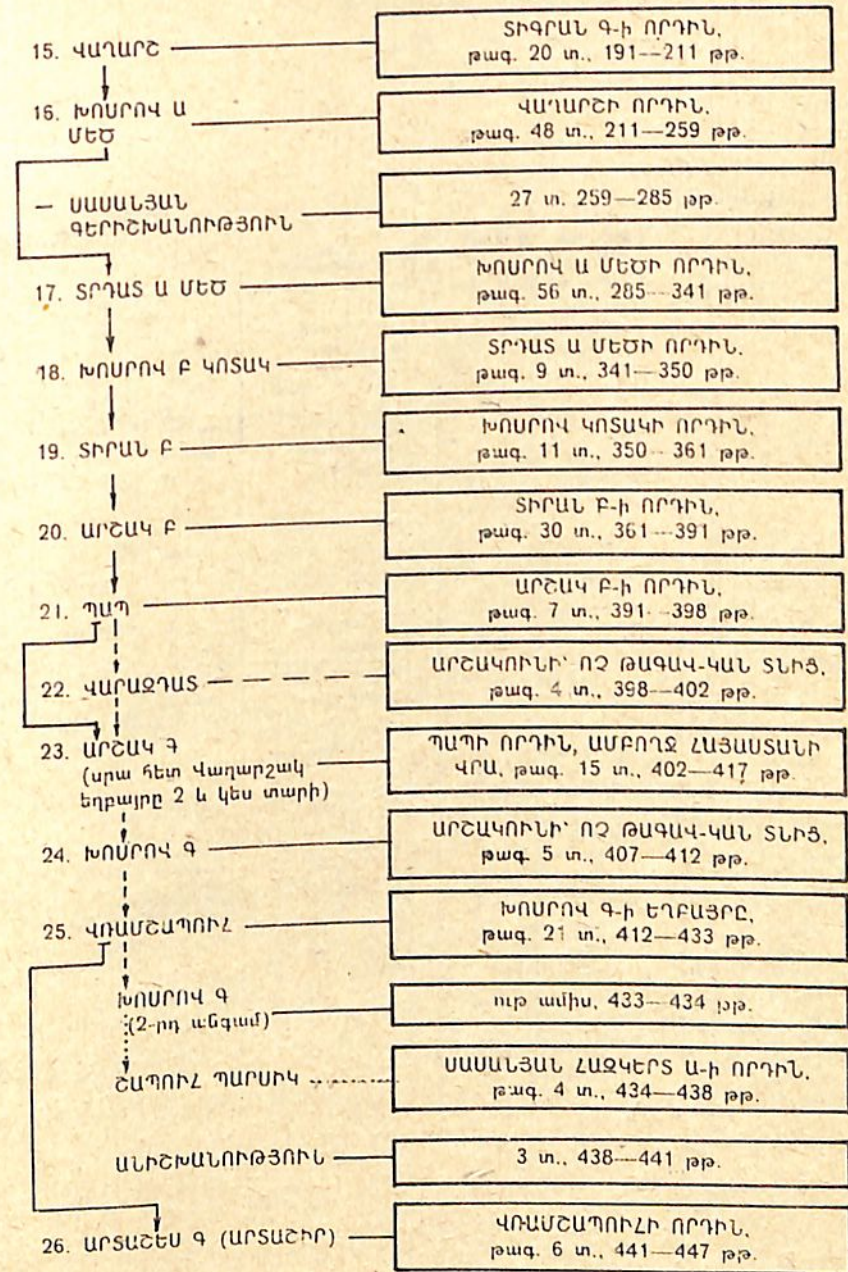
58. էջ 373 «Երբ արդուների հասավ Արտաշեսը, գնաց Պարսից արքա Արտաշեսի մոտ և այնտեղ բաշխության բազում գործեր ցուցաբերելով մեծարկեց Պարսից արքա Արտաշեսից, որը զորքով օժանդակեց նրան և հոր՝ Սանատրուկի փոխարեն թագավորեցրեց Հայոց վրա՝ Արշակունիների թագավորության բաշխի տեղում»:

59. էջ 373-374 «Իսկ վաշէի որդի Սահակը խույս տվեց (Երվանդից, -Լ. Շ.) գնաց Ատրպատականի Մարաց կողմերը և բնակեց Պերոզ-Վռամ կոչված ինչ-որ զորավարի և մոզի մոտ: Իսկ Սմբատը վերցրեց Արտաշեսին և բնակվեց Ատրաշատականի Զարավանդ գավառում, ապա գրեց Սահակին՝ վերադառնալ Երվանդի մոտ, թերևս հնարավոր լինի մի բան մտածել Երվանդի մասին: Լսելով այս, առանց հապաղելու նա գալիս է և Երվանդին ներկայացնում է իր փախստյան պատճառը: Ասում է. «Դայակաբար սնուցանեցինք Սանատրուկի որդիներին, և դու թագավորելիս

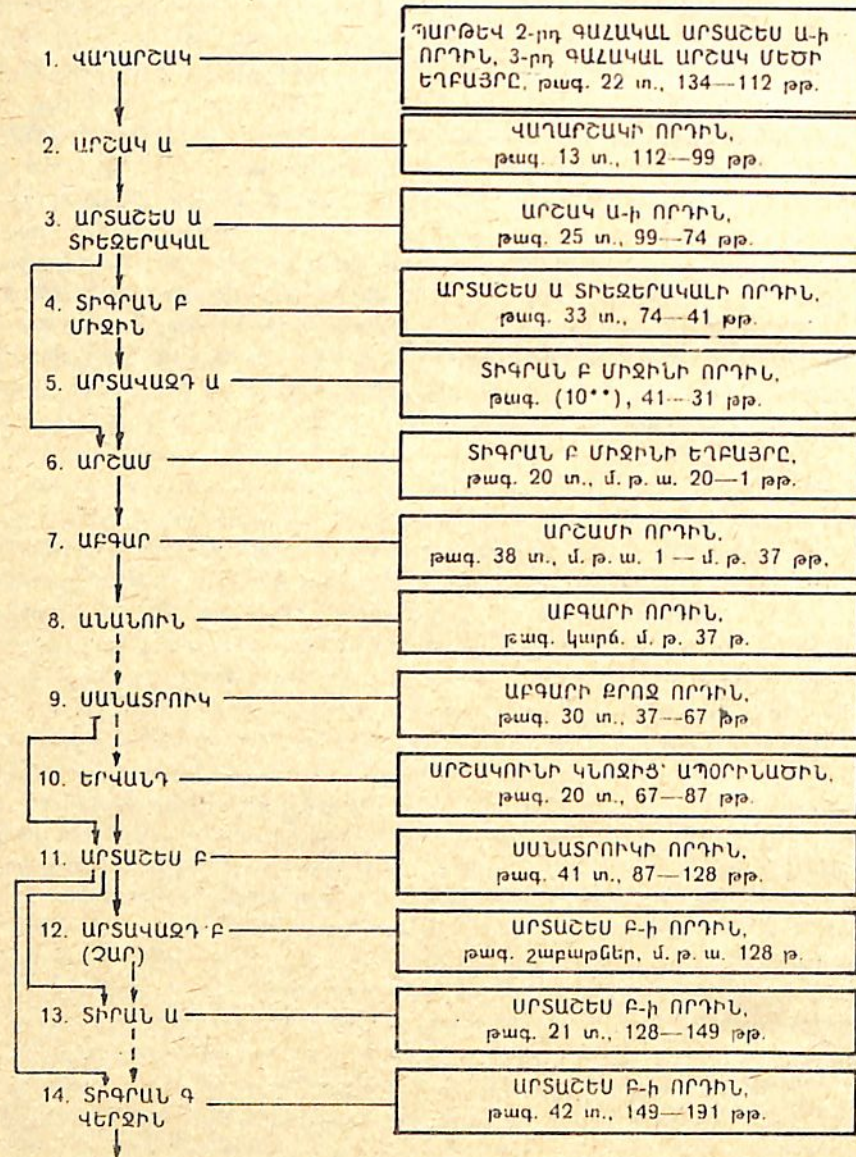
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2-րդ
Ա ղ յ ու ս ա կ Ա
Հայ Արշակունիների
տոհմաճառը .

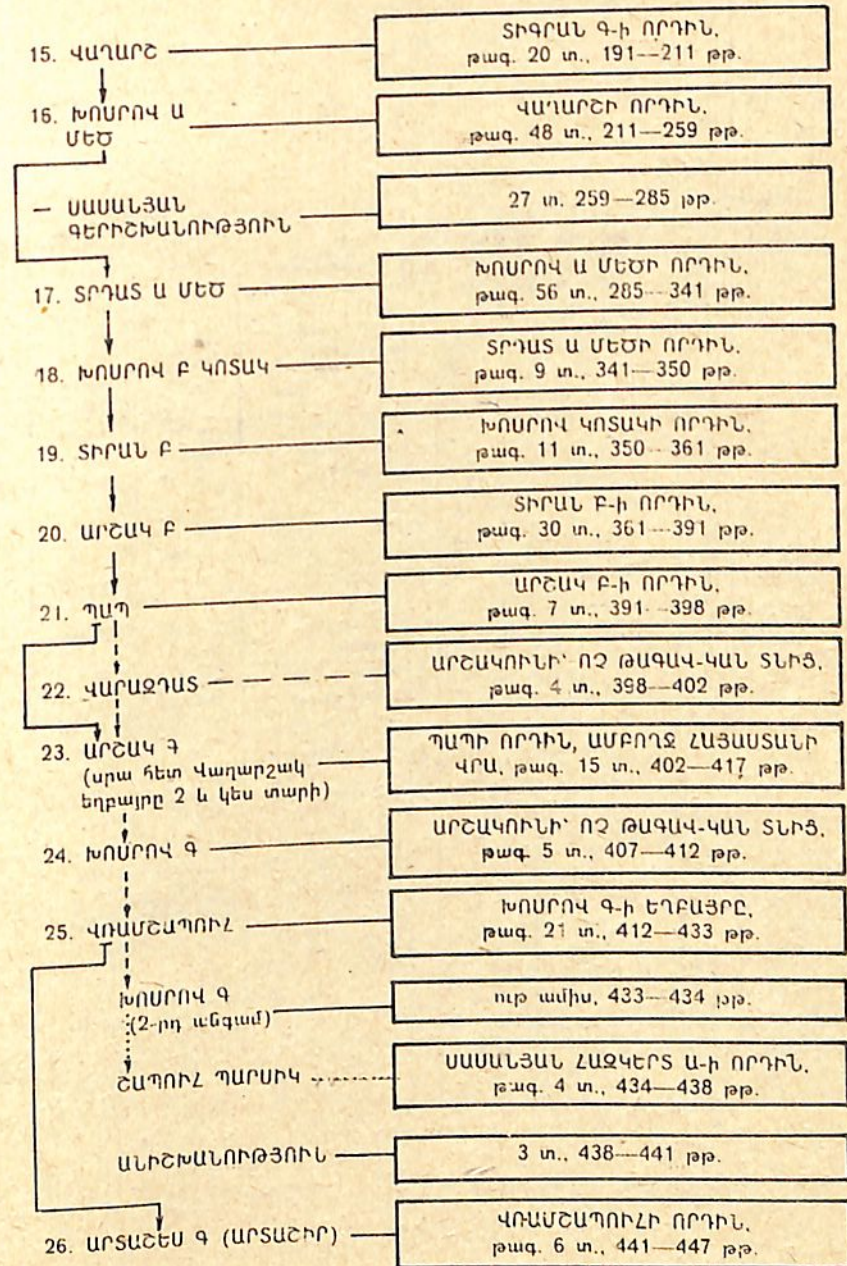
շարունակություն

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2-րդ
Ա ղ յ ու ս ա կ Ա
Հայ Արշակունիների
տոհմաճառը .

Հարունակություն

Ա Ղ Յ Ո Ս Ա Կ Բ
Մովսես Խորենացու «Հայոց
պատմության» ժամանակագրական
համակարգը

1	2	3	4	5	6	7	8	9	1	2	3
Պարսից Արշակունիների և Մասսակների շարք	Պարսից Արշակունիների շարք	Հայ Արշակունիների շարք	Պարսից Արշակունիների շարք	Պարսից Արշակունիների շարք	Պարսից Արշակունիների շարք	Պարսից Արշակունիների շարք	Պարսից Արշակունիների շարք	Պարսից Արշակունիների շարք	Պարսից Արշակունիների շարք	Պարսից Արշակունիների շարք	Պարսից Արշակունիների շարք
Արշակ Բազ (Անտ. թվով 11-րդից)	57										
Արտաշես	31										
Արշակ Մեծ	52										
Արշակ (Վաղարշակի 13-րդից)	50*										
Արշակ Ա.		13									
Արտաշես Ա. (Արշակակի 24-րդից)		25									
Տիգրան Բ. (Արշակակի 49-րդից)		33									
Արշակակ	32										
Արշակ	20										
Արշակի	46										

շարունակություն

Երբ բնականություն

																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																						</
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	----

ՀԱՐՈՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սպանելան ժամանակաշրջան													
Նույն տարում Արտաշիր	40	Սպանումն Ռոսթոլի (Արտավանի մահից 14 տարի անց՝ 15-րդին. և Անիշխանություն 27 տարի)				245	249	2	Ռեկոս	254—255	1,3		
									251	2	Գալլոս, Վոդոսիան	255—257	2,6
									253	6	Վալերիանոս	257—258	1
									259	9	Գալիենոս	259—272	14
									268	2	Վալդիոս	272—274	1,2
									270	5	Ավրելիանոս	274—279	5,6
									275	1	Տակիտոս	279—280	0,8
									276	—	Փլորիանոս		
									276	6	Պրոբոս	280—287	6,4
									282	1	Ավրելիոս Կարոս	287—289	2
									283	1	Կաբիլոս, Նոմերիանոս		
									284	20	Դիոկղետիանոս	289—309	20
Ջալուհ Ա.	46	Տրդատ Մեծ (Պիսկղեսիանոսի 2-րդից. Ռոսթոլի սպանությունից 27 տարի անց)	56	Գր. Լուսավորիչ (Տրդատի 17-րդից) մահ՝ Տրդատի 46-ից)	285								
					30	301				Վալերիի տարե- րվերն էնթադրաբար ըստ Ռոբենացու	Վալերիի տարեվերն ըստ պատմագիտության		
Ներսիս	9			Արիստակես (Տրդատի 47-րդից) (մահ՝ Տրդատի 53-ից)		304	30		Կոնստանդին Մեծ	306—337	30 ⁶		
					7	331							
				Վրթանես (Տրդատի 54-ից) (մահ՝ Տիրանի 3-ից)		334	24		Կոստանդ	337—361	24		
					15	338							
Ռոմիզ	3	Ռոսթոլ Բ. (Ռոմիզի 2-րդին Կոստանի 8-րդին)	9			340							
						341							
						343							
Ջալուհ Բ.	70	Տիրան Բ. (Կոստանի 17-րդից)	11	Հուսիկ (Տիրանի 4-րդից մահ՝ Տիրանի 9-ից)		350							
					6	353							
				Փառնեքս (Տիրանի 10-ից)		358	2		Հուլիանոս	361—363	1 ⁷		
					4	359							
						360	1		Հուլիանոս	363—364	1		
						361	14		Վալենտիանոս Վաղես				
		Արշակ Բ.	30	Ներսես Մեծ (Արշակի 3-րդին)	34	363				364—379			
						375	42		Վաղես (մեակ)				
						379	25		Թեոդոս Մեծ	379—395	16		

Հարունակություն

[illegible]

Ա Ղ Յ Ո Ւ Ս Ա Կ Գ
Վաղարշակի սկզբնատարվա
տարատեսակությունները և դրանց
ծագումը

Հաջորդականություն	Թափանցանի	Ըստ Մ. Չամչյանի		Ըստ Անն-Մարտենի		Ըստ Մ. Եփրեմյանի և Մ. Եփրեմյանի		Ըստ Ա. Գառնիկյանի
		Գահատարներ	Տարեթվեր (ելակետ մ.թ.ա. 246՝ Պարթևների անկախ ըստ Եվս. Կեսարացու)	Գահատարներ	Տարեթվեր (ելակետ՝ երկրորդ տարին՝ մ.թ.ա. 310)	Գահատարներ	Տարեթվեր (ելակետ՝ մ.թ.ա. 247, Պարթևների անկախ ըստ Եվս. Կեսարացու)	
—	Մինչև Արշակ Բաշ	—	—	60	310-250	—	—	311-251
1	Արշակ Բաշ	31	246-215	31	250-219	31	247-216	251-220
2	Արտաշես	26	215-189	26	219-193	26	216-190	220-194
3	Արշակ Մեծ	53	189-136	53	193-140	52	190-138	194-141
4	Արշական	40	136-96	50	140-90	30	138-108	141-111
Վաղարշակի Ա տարին			մ.թ.ա. 149՝ 189-40 (՝) 136 + 13 (՝)		մ.թ.ա. 152՝ 193-41, 140 + 12		մ.թ.ա. 150՝ 190-40, 138 + 12	մ.թ.ա. 153՝ 194-41, 141 + 12

(շարունակություն)

Ըստ Ա. Գառնիկյանի	Ըստ Ք. Պատկանյանի, Առ. Մալխասյանի	Ըստ Թ. Ավրաբեգյանի			Ըստ Գ. Արգայանի				Ըստ Լ. Շահինյանի	
		Գահատարներ	Տարեթվեր (ելակետ՝ Տարին՝ մ.թ.ա. 310)	Գահատարներ (ելակետ՝ Տարին՝ մ.թ.ա. 312)	Գահատարներ (ելակետ՝ Տարին՝ մ.թ.ա. 313)	Ս	Բ	Գ	Գահատարներ	Տարեթվեր (ելակետ՝ Տարին՝ մ.թ.ա. 322)
Գահատարներ	Տարեթվեր (ելակետ՝ Տարին՝ մ.թ.ա. 323)	Գահատարներ (ելակետ՝ Տարին՝ մ.թ.ա. 310)	Տարեթվեր (ելակետ՝ Տարին՝ մ.թ.ա. 312)	Տարեթվեր (ելակետ՝ Տարին՝ մ.թ.ա. 313)	Տարեթվեր (ելակետ՝ Տարին՝ մ.թ.ա. 314)	Տարեթվեր (ելակետ՝ Տարին՝ մ.թ.ա. 315)	Տարեթվեր (ելակետ՝ Տարին՝ մ.թ.ա. 316)	Տարեթվեր (ելակետ՝ Տարին՝ մ.թ.ա. 317)		
60	323-263	60	310-250	60	312-252	60	311-251	295-235	60	322-262
31	263-232	31	250-219	31	252-222	31	251-220	235-204	57	262-205
26	232-206	46	219-173	46	221-176	26	220-194	204-178	31	205-174
52	206-154	53	173-120	52	175-124	53	194-141	178-125	52	174-122
30	154-124	30	120-90	50	123-74	30	141-111	125-95	50	122-72
մ.թ.ա. 166՝ 206-40, 154 + 12		մ.թ.ա. 132՝ 173-41, 120 + 12		մ.թ.ա. 135՝ 175-40, 123 + 12		մ.թ.ա. 153՝ 194-41, 141 + 12	մ.թ.ա. 137՝ 178-41, 125 + 12	մ.թ.ա. 116՝ 157-41, 104 + 12		մ.թ.ա. 134՝ 174-40, 122 + 12

Գահակալները ըստ թագավորական հարստությունների և նրանց հաջորդական կարգը	Գահակալության տարեթվերը
ՆԵՐՈՎԱԾԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ	
1. Մովսես Ա	162—112 յ.թ.ա.
2. Փառանջում	112—93 »
ԱՐԵՎԵԼԵՐԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ	
1. Արթակ	93—81 »
2. Արտակ	81—66 »
3. Բարտոն	66—32 »
ՆՈՐԻՑ ՆԵՐՈՎԱԾԱՆ	
1. Մովսես Բ	33—23 »
2. Արթակ	23—3 »
ՔԱՐՔԱՆԱՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ	
1. Ադրիկ	յ.թ.ա. 2—55 յ.թ.
2. Բարտոն և Քարթալ	55—72 »
3. Փարսման և Կայոս	72—87 »
4. Ազուկ և Ազմայեր	87—103 »
5. Համազասպ և Դերուկ	103—113 »
6. Փարսման և Միհրդատ	113—129 »
7. Ադի	129—132 »
8. Ադիի մայրը	132—146 »
9. Փարսման Գ	146—182 »
10. Համազասպ	182—186 »
ՆՈՐԻՑ ԱՐԵՎԵԼԵՐԻ	
1. Վիրո	186—213 »
2. Վաչե	213—231 »
3. Բակուր	231—246 »
4. Միհրդատ	246—262 »
5. Ապարազուր	262—265 »
ՍԱՍՆԱՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ	
1. Միհրան	265—342 »
2. Բահթար	342—364 »
3. Միհրդատ	364—379 »
4. Վարդաբաբար	379—393 »
5. Տրդատ	393—405 »
6. Միհրդատ	405—408 »
7. Արշիլ	410—434 »
8. Միհրդատ	434—446 »
9. Վախթանգ	446—499 »

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	5
ԳԼՈՒԿ ԱՌԱՋԻՆ — ԱՐԵՎԵԼԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Մ.թ.ա. 331-334 թթ.	16
Ամբողջ Հայաստանի և Մեծ Հայքի մասին	33
Ծովքի մասին	43
Փոքր Հայքի մասին	47
ԳԼՈՒԿ ԵՐԿՐՈՐԴ — ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՐԵՎԵԼԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ	52
Ա. Հայաստանում Արշակունիների Մ.թ. 66-ից ավելի վաղ թագավորության հարցի շուրջը	52
Բ. Վաղարշակի թագադրման նախաժամանակը ըստ հայ և օտարաբան աղբյուրների	79
Գ. Վաղարշակի պատմականությունը հաստատող տեղեկությունները	92
Դ. Վաղարշակի պատմականությունը ժխտող փաստարկների մերժելիությունը	129
ԳԼՈՒԿ ԵՐԿՐՈՐԴ — ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՐԵՎԵԼԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ԸՆԴՈՒՆՎԱԾ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ	193
ԳԼՈՒԿ ՉՈՐՐՈՐԴ — ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ	246
Ա. Տիգրան Բ-ի ծագումը ըստ Ստրաբոնի և դրա սխալականությունը	246
Բ. Արտաշես Բ Արշակունու և Անտիոքոս Գ-ի «Ստրատեգ» Արտաշեսի նույնացման սխալականությունը	317
Գ. Արտաշես Բ Արշակունին ըստ Մովսես Խորենացու և այդ տեղեկությունների ճշմարտությունը	352
ԱՄՓՈՓՈՒՄ	380
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	384
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1-ԻՆ	390
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2-ՐԴ	406
	415

Լևոն Փոխանի Շահինյան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԸ

Խմբագիր՝ Ս.Լ. Ռաշիդյան

Նկարիչ՝ Ս.Ս. Մկրտչյան

Գեղ. խմբագիր. Վ. Ա. Զրադացյանյան

Տեխնիկական խմբագիր և մակետավորող Ա.Կ. Տոնոյան

Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ս. Զավախյան

ИБ № 3245

Հանձնված է շարվածքի 12.12.90 թ.: Ստորագրված է տպագրության 13.08.91 թ.
Չափեր՝ 60×84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ: Տառատեսակը՝ դպրոցական:
Տպագրություն՝ օֆսեթ. Պաշմ. տպ. 24,2 մամ., տպ. 24,2 գուն. թերթ՝ օտտիսկ: Հրատ.
26,4 մամ.:
Տպաքանակը 5000: Պատվեր՝ 94: Գինը՝ պայմանագրային:

«Լույս» պետական հրատարակչություն, Երևան—9, Իսահակյան—28,

ՀՀ կառավարությանն առընթեր հրատարակչական գործերի վարչության
№ 1 տպարան: Երևան—10: Հանրապետության 65: